

אוניברסיטת בר-אילן
המחלקה ללימודים ביבליוגרפיים ולספרנות

עלי ספר

כתבי-עת לחקר הספר העברי

חוברת ב

שבת תשל"ז

תוכן העניינים

- צ. גרונר . לצורתם המקורית של חמשה קונטרסי תשובות גאונים
ח. בן-שמאי . מהדורה ונוסחאות מפירושי יפת בן עלי למקרא
י. סדן . עולמם של לבלרים , מעתיקי-ספרים ופקידים
י. דינסטאג . מתרגמי 'שמונה פרקים' לרמב"ם
ש. ז. הבלין . על כתב-יד אחד שנחלק
י. תא-שמע . ידיעות חדשות על 'תוספות גורניש' ועניינן
ב. ריצ'לר . על 'מדרש הביאור' התימני ומחברו
א. מ. הברמן . המדפים כאולוס באגיוס וספרי בית דפוסו
י. יודלוב . הערות ביבליוגרפיות לפרשת הגט תמרי-וינטורצו
מ. בניהו . ספרים שחיברם רבי משה חאגיז וספרים שהוציאם לאור
א. יערי (ז"ל) . הדפוס העברי באוסטריה
י. כהן . ספריהם של אדמו"רי הונגריה
א. הטל . ספרי שלום בכ"אש-משכיל, מדפים ומו"ס באלג'יר

העורך: ישראל תא-שמע

תגובות והערות

מ"ש באומינגר

על המחלוקת בין רבני יאס בשנת תר"ג

א. הלוי שישא

שלושה ספרים נעלמים

נ. אלוני

גלגולי דף בודד מ"פתח דבריי"

מגניזת קהיר בקמברידג'

ח. ליברמן

על ספר "אהבת יונתן" לרבי יהונתן אייבשיץ

י. שפיגל

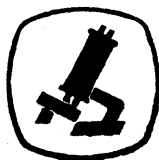
עוד על דפוסי הרי"ף שהיו לפני ר' שלמה עדני

עלי ספר

כתב עת לחקר הספר העברי

ב

בעריכת
ישראל תא-שמע

אוניברסיטת בר-אילן • רמת-גן, תשל"ו

כ ת ו ב ת ה מ ע ר כ ת :

המחלקה ללימודים ביבליוגרפיים ולספרנות, אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן

נדפס בדפוס "דף-חן" בע"מ, ירושלים

Printed in Israel

העטיפה: יהודית בלנק

ה ת ו כ ן

5	לצורתם המקורית של חמשה קונטרסי תשובות	צבי גרונר
17	מהדורה ונוסחאות מפירושי יפת בן עלי למקרא	חגי בן-שמאי
33	עולמם של לבלרים, מעתיקי-ספרים ופקידים	יוסף סדן
53	מתרגמי "שמונה פרקים" לרמב"ם ומפרשיו	ישראל י. דינסטאג
65	על כתב-יד אחד שנחלק (ב')	שלמה ז. הבלין
79	ידיעות חדשות על "תוספות גורניש" ועניינן	ישראל תא-שמע
91	על "מדרש הביאור" התימני ומחברו	בנימין ריצ'לר
97	המדפיס פאולוס באגיוס וספרי בית דפוסו	אברהם מ. הברמן
105	הערות ביבליוגראפיות לפרשת הגט תמרי-וינטורוצו	יצחק יודלוב
121	ספרים שחיברם רבי משה חאג'ין וספרים שהוציאם לאור	מאיר בניהו
163	הדפוס העברי באוסטריה (ב')	אברהם יערי (ז"ל)
191	ספריהם של אדמו"רי הונגריה	יוסף י. כהן
219	ספרי רבי שלום בכ"אש — איש השכלה, מדפיס ומו"ס באלג'יר	אברהם הטל

תגובות והערות :

229	על המחלוקת בין רבני יאס בשנת תר"ג	מרדכי ש. באומינגר
232	על ספר "אהבת יהונתן" לר' יהונתן אייבשיץ	חיים ליברמן
235	עוד על דפוסי הרי"ף שהיו לפני ר' שלמה עדני	יעקב ש. שפיגל
237	שלושה ספרים נעלמים	אברהם שישא הלוי
241	גלגולי דף בודד מ"פתח דבריי" בגניזת קהיר בקמברידג'	נחמיה אלוני

רשימת הציורים

- 59 שער "הין צדק", ווילנא, תקנ"ט
- חתימת ידו בעברית של המדפיס פאולוס באגיוס על השער הגרמני של
- 103 חמשה חומשי תורה, קונסטאנץ, 1544
- 111 "הצעה על אודות הגט", ויניציאה שכ"ו, עם חתימות הרבנים בכתב-יד
- 116 "דברי שמואל הקטן" [מנטובה], שכ"ו. עם הגהות וינטורוצו בכתב-יד
- 126 שער "הלכות קטנות", ויניציאה, תס"ד, בלתי מתוקן
- 127 שער "לקט הקמח", ויניציאה, תס"ד — מהדורה בלתי-ידועה
- 136 ההסכמה (בפורטוגיזית) לאסור הקריאה בספר "שפת אמת"
- 142 שער "אורח מישור" בכרך קטן, אמשטרדם, תס"ט
- 149 שער "ספר יצירה", אמשטרדם ת"ע
- 159 השער המקורי של ספר "מגן דוד" לרדב"ו, אמשטרדם, תע"ג
- 161 לוח הטעות וה"התנצלות" שבסוף ספר "מגן דוד" — בטופס בודד

מפרסומי אוניברסיטת בר-אילן

ספרות עברית מודרנית

חיים שוהם, אתגר ומציאות בדראמה הישראלית, תשל"ה.
הלל ברזל, סיפורי אהבה של שמואל יוסף עגנון, תשל"ה.
הלל ויס, דיוקן הלוחם, תשל"ה.

תולדות עם ישראל

משה בר, אמוראי בבל, פרקים בחיי הכלכלה, תשל"ה.
יצחק זימר, פרקים בתולדות היהודים בניסיונות אנסבך, תשל"ה.
בת-שבע אלברט, משפטו של ברוך, תשל"ה.
ח. ז. הירשברג, עורך, ותיקין, מחקרים בתולדות היישוב, תשל"ה.

NEAR EASTERN LANGUAGES AND CULTURE

Michael Sokoloff, The Targum to Job from Qumran Cave XI, 1974.

Daniel Sperber, Roman Palestine 200-400. Money & Prices, 1974.

SOCIOLOGY OF ISRAEL

Akiva W. Deutsch, The Eichman Trial in the Eyes of Israeli Youngsters, 1974.

Solomon Poll & Ernest Krausz, editors, On Ethnic and Religious Diversity in Israel, 1975.

Distribution:

Rubin Mass.
P.O.B. 990.
Jerusalem — ISRAEL.

Further Particulars:

The Book Publishing Committee
Bar-Ilan University
Ramat-Gan — ISRAEL.

BAR-ILAN UNIVERSITY

DEPARTMENT OF BIBLIOGRAPHY AND LIBRARIANSHIP

Alei Sefer

A JOURNAL FOR THE STUDY
OF THE HEBREW BOOK

ISSUE NO. 2

JANUARY 1976

CONTENTS

- Z. Groner · The original form of five 'Kuntresim' of Geonic Responsa
H. Ben-Shammai · Edition and versions in Yepheth b. Ali's bible commentary
J. Sadan · The world of clerks, officers and scribes
J. I. Dienstag · The translators of Maimonides' 'Eight Chapters'
S. Z. Havlin · Concerning one manuscript that was split in two
I. Ta-Shema · New material on 'Tosaphot Gornish'
B. Richler · On the Yemenite 'Midrash ha-Be'ur' and its author
A. M. Habermann · The printer Paulus Fagius and his press
I. Yudlov · Bibliographical notes on the Tamari-Vintorozzo affair
M. Benayahu · Books composed and books edited by Rabbi Moses Hagiz
A. Yaari (deceased) · The Hebrew press in Ostrog
I. J. Cohen · The books of the Hungarian Hassidic Rabbis
R. Attal · The books of Shalom Békache, publisher in Algiers

EDITOR: ISRAEL TA-SHEMA

NOTES

M. Sh. Bauminger

The Dispute Between the Rabbis of Jassy in 1843

A. Schischa

Three Unknown Books

N. Alony

Wonderings of a Page from 'Petaḥ Devarai' now in the Genizah

H. Lieberman

On the Book 'Ahavath Jehonathan' by R. Jehonathan Eibeschutz

J. Spiegel

More About the Rif Editions Used by R. Shlomo Adani

צבי גרונר

לצורתם המקורית של חמשה קונטרסי תשובות (דרג') בתשובות הגאונים הרכבי

מבוא

השואלים מאת הגאונים היו אוספים שאלותיהם — שכן לא תמיד היו שיירות מצויות — ושולחים אותן בקבוצה אחת, לעתים באמצעות נציג הישיבות. עדות לכך באיגרתו של ר' יעקב ב"ר נסים — נציג הישיבה באפריקה — לאנשי קאבס¹: "השאלות ששאלתם מלפני אדוננו גאון [וחמדו] אב בית דין גטרנון רחמנא הגיעו אלי ערב שבת עם שקיעת [הח]מה לאחר תת ציבורת הכתבים עם המ[וביל]... ואסרם במשאוי שלו ונסעה רב השיארה... ואסרתי שאלותיכם עם הכתבים... בטוחני שיגיעו לשלום ובקרוב תבאנה תש[ובות]יהם...". כשם שקיבלו את התשובות בקבוצה, כך נוהרו הגאונים להשיב עליהן בקבוצה². וכאשר הגיעה קבוצת התשובות לשואלים, שמרו עליה כפי שנתקבלה מאת הגאון. פעמים הכילה הקבוצה (= "קונטרס"; בערבית: "דרג'") מעט תשובות, ופעמים מאה ויותר. בתוך אוצרות הגניזה הגיעו אלינו קטעים מקונטרסים כאלה, ואף קונטרסים שלמים. ראשונים שהכירום כינו קונטרסים אלה ע"פ התשובה הראשונה שבהם, ובצטטם ציינו לקונטרס ולמספר הסיפורי של התשובה בתוכו.

נוהגים היו הלומדים לקבץ יחד קונטרסים מספר, מאותו גאון ומגאונים שונים, עד שנעשו לכעין ספרים, וכעדות הרמב"ם (הקדמה ל"משנה תורה"): "ושאלות רבות שואלין אנשי כל עיר ועיר לכל גאון אשר היה בימיהם... ואותם השואלים מקבצים התשובות ועושין מהם ספרים". הקבוצות הגדולות והספרים היו קשים לזכרון, עד שהיה קשה לזכור אפילו אלו תשובות נכללו בקונטרסים השונים. מכיון שהעתקתם עלתה בכסף רב היו עושים לעצמם רשימות³. לרוב נעשתה הרשימה לא על ידי בעל האוסף. ברשימות, שנקראו גם "מפתחות", נרשמו, בקיצור נמרץ, מתוך קונטרס או ספר, מלים ספורות מהתחלת התשובה (או השאילה), וצויין בדיוק רב שם

1 ש. אברמסון, במרכזים ובתפוצות, תשכ"ה, ע' 3—102.

2 ואמנם, רגילים הגאונים בפתחה לקבוצות שאלות, לדבר בלשון רבים על השאלות שנשאלו ושמשיבים עליהן. ר', למשל, אצל רב עמרם לבני ברצלונה (תשובות הגאונים ליק, נ1): "השאלות ששאלתם לפנינו צוינו וקראו אותם לפנינו... והתבוננו בהם ועמדנו על מה שכתוב בהם וכך הראינו מן השמים". וכן בדבריו לר' מאיר ב"ר יוסף (גאוניקה, ח"ב, ע' 326): "ושהגיעו לפנינו שאלות ששאלת ממנו ששנו ושמחנו בהם הרבי... ולעינין שאלות ששאלת צוינו ופירשו לך...".

3 על קונטרסים, ספרים, ורשימות (מפתחות), ר' מה שכתב מו"ר פרופ' ש' אברמסון, בספרו עניינות בספרות הגאונים (=עניינות), תשל"ד, ע' 117 ואילך, 119 ואילך, 177 ואילך, 218; ובמיוחד 7—196 ואילך, ובמאמרו עיונים, סיני עה, ע' טז. כל שאמרתי במבוא יסודי, בעיקר, בדבריו.

הקונטרס ומספר התשובה בקונטרס. המפתח נועד להקל על החכמים להשתמש בתשובות בשעת הצורך, וע"כ לא תמיד נרשמו כל התשובות שבקונטרס או בספר, אלא אלה אשר חשבו שעתידים להודקק להן. רשימות כאלו נתגלו בגניזה, ופורסמו ע"י חכמים שונים.

לקונטרסים ולמפתחות חשיבות רבה להכרת תשובות הגאונים. מתיאור הקונטרס כנ"ל מתברר כי: א. כל תשובה שייכת לקונטרס מקורי אחד בלבד. ב. כל התשובות בקונטרס אחד נכתבו ע"י אותו גאון, לאותם שואלים, ובאותה עת. מכאן, שאם נברר זהותם של שולח הקונטרס ומקבלו, נדע ממילא מי בעלה של כל אחת מהתשובות שהכיל הקונטרס, ולמי נשלחו. ומאידך: יש שפרטים אלה ידועים לנו, ממקורות עצמאיים, לגבי תשובה בודדת, והיה כי נצליח לשייכה לאיזה קונטרס, נוכל ללמוד מן הפרט על כלל התשובות שבקונטרס.

לפרקים, רק על ידי המפתחות אפשר לקבוע את מבנה הקונטרסים, ולשייך תשובות לקבוצות. חשיבות מיוחדת לכך, בשים לב לעובדה שרוב הקבוצות של תשובות הגאונים שהגיעו אלינו אינן בצורתן המקורית, אלא נעתקו פעמים רבות, נתגלגלו גלגולים שונים והן מקוטעות ומטושטשות. בדרך כלל לא העתיקו המעתיקים את כל הקבוצה — אף כאשר העתיקו את פתיחתה — מכיוון שהיו מעוניינים רק בתשובות ספורות מתוכה או אפילו בתשובה בודדת. גם רגילים היו להכניס לתוך קבוצה תשובות מקבוצות אחרות. הואיל ולא ציינו מאיזה קונטרס לקוחות התשובות, אבד אט-אט זכרם של הקונטרסים המקוריים, ונוצרו חדשים. תשובות מצאו דרכן לכמה קבוצות, ואלו — חדשים מקרוב באו — נתאספו יחד, וצורפו אליהן גם תשובות בודדות שהופרדו מקבוצותיהן. לפרקים פוזרו הקבוצות וסודרו לפי נושאים או לפי שמות המשיבים (לא תמיד לפי ייחוס מדוייק); חלק גדול מאוספי תשובות הגאונים שנדפסו לפני גילוי הגניזה, הם מסוגים אלה. כמותם נמצאים עוד בכ"י. בגלל גלגולן מקבוצות קטנות לגדולות, אנו מוצאים לפעמים קבוצות וחלקיהן המסומנות ביותר ממספור (לא-מקורי) אחד. בדרך שיחזורם של הקונטרסים המקוריים נועד, א"כ, למפתחות תפקיד מכריע, שהרי הם בלבד נרשמו בדייקנות על פי הקונטרס המקורי.

כפי שאמרנו, אוספי תשובות הגאונים שנדפסו לפני גילוי הגניזה לא שמרו על שמץ מהקונטרס המקורי. נשתנה המצב עם הפירסומים מתוך הגניזה, בה נתגלו קטעים מתוך הקונטרסים — ואף כאלה שנראו לכאורה כקונטרסים מקוריים. שיער א. א. הרכבי⁴ שהמעתיק של כתב היד שהוא פירסם (ברלין, תרמ"ו), "העתיק מגופי הקונטרסים שנשארו ביישובות בבל למשמרת מהעתקות התשובות שנשלחו לארצות שונות". וכבר כתב פרופ' אברמסון⁵, "במהדורת תשובות-הגאונים של הרכבי ניתן לנו לראשונה אפשרות לעיין בדרכי החיבור של הקונטרסים, משום ששם נרשמו ברוב המקומות התחלותיהם וסיומיהם של הקונטרסים, ומשם נמצינו למדים על צורתם הקדמת לפני שנתחברו לקונטרסים אחרים. אף יש ציוני סימנים מכופלים ומשולשים, הכל לפי גלגוליהם של הקונטרסים וחיבורם אל חבריהם".

נדון עתה בכמה קונטרסים של רה"ג ורש"ג, המוכרים לנו מתוך הגניזה — רובם נמצאים בתשובות הגאונים שהדפיס הרכבי.

4 מבוא לתשובות הגאונים הרכבי (=תג"ה), ע' 8.

5 עניינות, ע' 218.

א

1. קונטרס: "ראובן שנתן לשמעון אלף זהובים בשותפות בתג"ה טז—לו נדפסה קבוצת תשובות הנראית שלימה. אחרי סימן טו באה כתובת: "[ש]אלות מרב בתלול בר יוסף ומר שמואל בר אברהם תארתיו ומר אברהם בר יצחק בר אוראי". לאחר סימן לו ישנה חתימה: "יהי רצון מלפני לזכות אותנו ואתכם לראותם בישועתו ובבנין ביתו ובקיבוץ גליותיו ישע רב". החתימה קשורה לסימן לו, שכן היא רומזת לענין שנתפרש בו: "עתיד הקב"ה להוסיף על ירושלים אלף טפף גינאות". גם הפתיחה וגם החתימה רגילות הנה בתשובות הגאונים, לפני קונטרס ולאחריו.

לקובץ זה סימון מרובע:

1. טז—לו, הסימון של מהדיר תג"ה.
2. סי' יט—לו מסומנים גם ה—כא, ורק לתג"ה לה חסר סימון ברישום זה. הרושם, כפי הנראה, רשם סימן אחד (כ) לתג"ה לד—ה, אשר שניהם תשובות פירוש קצרות למסכת בבא מציעא.
3. אותם הסימנים, תג"ה יט—לו, מסומנים בשולי הדף (כעדות המהדיר בהערותיו לתשובות) גם ברישום אחר, לד—נ. יוצא מן הכלל הוא תג"ה כב, שאין לו סימן ברישום זה, שהיה, כפי הנראה, רישומן של התשובות כאשר הן חלק מקבוצה גדולה יותר.

4. תג"ה כט—לג וכן תג"ה לו מסומנים, אף הם בשולי הדף (ר' הערות המהדיר), במספרים נח עד קב, שהיו, כנראה, מספריהם באוסף גדול—לא מקורי—אחר.

לכאורה נראה כי הסימון ה—כא הוא המקורי, ולפי זה יש להשלים את הסימון גם לתג"ה טז—יח ולקבוע להם את המספרים [ב—ד]; סימן [א] של הקבוצה הוא, א"כ, מה שנרשם לפני תג"ה טז (אחרי הכותרת), אך לא זכה לסימון משלו ע"י המהדיר (כנראה מפני ששרדה רק תחילת השאלה): "ראובן שנתן לשמעון מאה זהובים בשותפות חמשים מלח וחמשים פקדון וכולי". אם אמנם כן הדבר, לפנינו קונטרס עם הרישום השוטף [א]—כא.

בקבוצה זאת דן אברמסון⁶, ומסיק שצדקו הרכבי ומילר בדבריהם שהתשובות הן לרב שריא ורב האי. חכמים אלה אף ציינו למה שידוע לנו על אודות התשובות ובעליהן, אולם לא דנו בשאלה האם הקונטרס שלפנינו שלם ומקורי.

וקרוב לוודאי שאינו שלם. ר"ז אגמאתי בפירושו ל[רי"ף] בבא מציעא⁷ מביא קטע נוסף מן התשובה שהזכיר הרי"ף (ב"מ תקכז) בשם "שדרו ממתבתא", ומעיר עליה: "הדיא אל כלאם [דברים אלה] לרבי האי ז"ל דרג' [קונטרס] ראובן שנתן לשמעון אלף זהובים בשותפות ד'" (= התשובה הרביעית מהקונטרס). ואף שכאן מדובר על אלף זהובים, ואילו ברישום לפני תג"ה טז מוזכרים רק מאה זהובים, נראים הדברים שהכוונה לאותה השאלה. למדנו מכאן כמה דברים על אודות הקונטרס:

1. השאלה שנרשמה לפני תג"ה טז, "ראובן שנתן לשמעון" וכו', היא אכן שאלה ראשונה בקונטרס.

6 במרכזים ובתפוצות, תשכ"ה, עמ' 83.

7 צילום פקסימילי, מהדורת י. לוי, לונדון, 1961, עמ' 139א.

2. תג"ה יח, שסימנו אותו במספר [ד] לפי השלמת הסימון אינו, אליבא דאמת, סימן ד' מהקונטרס המקורי.

3. הקבוצה תג"ה טז—לו אינה הקונטרס השלם. חסרה בו לפחות תשובה אחת — והיא סימן ד' שבו.

יוצא ממה שכבר אמרנו כי כאשר שולחים מעתיקים יד בקבוצה וגורעים ממנה, יש מקום לפקפק אם כל התשובות הנמצאות בקובץ הן אמנם מהקונטרס המקורי, או שמא הוסיפו עליו מקבוצות אחרות. בקובץ זה ספק רב אם התשובות האלו היו בקונטרס המקורי:

תג"ה כה — מגרף (!) בה ר' אבהו. תשובה זאת נרשמה בקונטרס אחר, ל"אבו יעקוב אלאנדלסי גואב (תשובות) אדונינו שרירא ואב בנו ז"ל, שנדפס ע"י ש. אסף, "מספרות הגאונים", תרצ"ג, ע' 7—225 (וממנו לוקטו תג"ה רפב—שט). תשובתנו היא סימן [מח] ממנו — ע' 226. התחלת הקונטרס, עד סימן מג, נדפסה גם ב"גנוי קדם", ב', ע' 4—43, ובתשובות הגאונים מרמרשטיין ע' לט—מג (תחת הכותרת: אלדרג' אלראבע [=הקונטרס הרביעי]). ואילו מסימן מד עד הסוף נדפס אצל מרמרשטיין ע' מג—ה וב"גנוי—שכטר", ב', 7—425. בהם, תשובתנו רשומה בסימן מט.

תג"ה כב — ר"ח אב שחל להיות בשבת. אף תשובה זאת נרשמה בקונטרס אחר מרב שרירא ורב האי; ר' "עניינות", ע' 214, סימן כא. וכבר ראינו שלתשובה זאת אין סימון בקובץ שהכיל את תג"ה יט—לו. מסתבר שלפני מעתיק אותו הקובץ היא עדיין לא היתה חלק מהקבוצה תג"ה יט—לו.

תג"ה כח — על שפופרת. תשובה זאת נראית כקיצור מן התשובה בתג"ה שיד: "הרוצה לידע עמקו שלגיא" וכו'. אם כך הוא, אף תשובה זאת היא מקונטרס אחר, שהרי לפני השאילה (בסימן שיד) רשום: "הד' מן אלדרג' אלדי אולאו [זאת מן הקונטרס אשר התחלתו היא] מצינו בספר יהושע בערי בני מררי מה ששאל אלחנן בן רבנו שמריה הראש וכול'", והיא מסומנת יב. הפרטים על הקונטרס ועל מקומה של התשובה בו מתאשרים ע"י רשימה שנדפסה ב"מספרות הגאונים", ע' 227.⁸ הזכרנו למעלה שר"ז אגמאתי הביא קטע מתוך סימן ד' של הקונטרס. התשובה שקטע זה לקוח ממנה נדפסה בתשוה"ג מרמרשטיין ע' נד—ה, וברובה הגדול גם בגאוניקה ח"ב ע' 9—208 (ואפשר לתקנם יחדיו). אצל מרמרשטיין התשובה היא בקבוצה (ע' נג—ה) הכוללת עוד תשובה שלימה ושתיים מקוטעות. את כתב היד שממנו הדפיס מרמרשטיין, תיאר בפרוטרוט פרופ' אסף, בתג"א תשב, 80—81. והנה, נמצאנו למדים מתיאורו כי התשובות שפירסם מרמרשטיין הן סימנים ב—ה מקבוצה, וכי אותה התשובה שממנה הביא ר"ז אגמאתי אכן היא, לפי כתב היד, סימן ד מהקבוצה. אם אין זה מקרה גרידא, אפשר שכל הקבוצה הקטנה שבקטע מרמרשטיין היא אכן מהקונטרס המקורי. אם אמנם כן הדבר הרי שהצלחנו לזהות תשובה שלימה נוספת מן הקונטרס, זו שנדפסה אצל מרמרשטיין ע' נג—ד, ופורסמה שוב ע"י אסף (שם ע' 3—82, סימן עג. והיא סימן ג של הקונטרס?). נוסף על כך נשתמרו סופה של תשובה בהתחלת קטע מרמרשטיין (ראש עמ' נג. סימן ב' של הקונטרס?), והתחלתה של תשובה נוספת, המסומנת [ה] אצל מרמרשטיין (סוף עמ' נה).

ב

2. קונטרס: "ראובן היה במדינה", תג"ה נט—סז, ועוד

הקונטרס לר' נחמיה בר עובדיה ור' משה בר שמואל מקאבס, מאת רב האיי גאון, נכתב בסוף חודש טבת שנת שכ"ז לשטרות (=1015 לסה"נ). הירבה לעסוק בו אברמסון⁹, אשר הראה כי אפילו עם ההשלמה על פי תג"א תרפט, 7—105: "אין הקונטרס של הרכבי הקונטרס המקורי אלא הועתק ממנו מה שהועתק ונשמט ממנו". מגילוייו — כי תג"ה סז לא היתה התשובה האחרונה בקונטרס שהכיל לפחות מ"ג (או מ"ז) סימנים. את אחד הסימנים שנשמטו פירסם¹⁰, וציין בדבריו להעתקות שונות מן הקונטרס שכללו תשובות אחרות (גאוניקה, ב', ע' 5—284; "גנוזי קדם", א', ע' 4—1).

והנה, פירסם ב.מ. לזין ב"גנוזי קדם", ה', ע' 33 ואילך, קטע נוסף, המשלים חלק מהחסר בקטע הראשון שפירסם ב"גנוזי קדם" א', הנ"ל. לפי זה, הסדר בהעתקה ההיא מהקונטרס הינו:

- א — ראובן היה במדינה. תג"ה נט, שהיא לכל הדיעות התשובה הראשונה בקונטרס.
- ב — ראובן שהיה לו אצל שמעון. התשובה מופיעה כסימן ב' אף בגאוניקה 285.
- ג — זמרא מנלן דאסיר. תג"ה סז והשלמתה בתג"א תרפט 105/6. בקובץ ההוא היא התשובה השנייה.

ד"ה — תשובות חדשות שאינן נמצאות כלל בקובץ תג"ה—תג"א תרפט. עוד מודיע לזין (גנוז"ק, ה', שם): "לקובץ שלנו שייך עוד קונטרס אחד בן ב' דפים תכופים שמצאתי בקמברידז' (G.2) שבשורה הרביעית מעמ' א' שם מתחילה ונמשכת כל התשובה על 'ארבעה שנכנסו לפרדס' (אוצר הגאון' לחגיגה סי' כ') ומסומנת בצדה באות ח'. ושלש שורות הראשונות שם ('עצמו במקום סכנה על דבר זה וסמך על הנס, אבל בשעת קרית שמע בביתו של אדם או בבית הכנסת שלא בשעת השמד לא נאמר דבר זה') הן סוף תשובה שכמדומני טרם נדפסה". הוא קובע (שם) עוד כי: "הקובץ שלנו קדום הוא לאותו הקובץ [תג"ה—תג"א תרפט], כי תשובה א' שבקובצנו היא שם תשובה נ"ט. וברור הוא שהקובץ ההוא נלקט מקובצנו ומקובצים אחרים". מה שברור הוא, כי התחלת הקובץ שלו, שאמנם שייכת לאותו קונטרס. אכן מקורית יותר מקובץ תג"ה—תג"א תרפט, שכן נשמרה בו (כגאוניקה) תשובה נוספת (ב) בין תג"ה נט לתג"ה סז. אך נשאלת השאלה, האם הקובץ שלו מתאים ממש לקונטרס המקורי, והאם סימנים ד' ואילך לקוחים אף הם מהקונטרס שלנו כלל וכלל.

אם דייק לזין בנוגע להמשך הקונטרס אזי תשובתנו היא שלילית. הרי לתשובה בסימן ח' הנ"ל יש חתימה: "ואתה מחמד עינינו אשר אתה אומר לבא לחדרי ההלכה יביאך המלך חדרו ויזכך לתת לך מהלכים עם העומדים לפניו ותרזה מדשן ביתו ונחל עדניו תשקה כי עמו מקור חיים וישע רב". דברי החתימה: "לבא לחדרי... יביאך המלך חדרו", הם מעין התשובה (ד' נכנסו לפרדס), ומסתבר שהחתימה במקורה היתה צמודה לתשובה זו. ועוד, התשובה עם החתימה נדפסה בתשוה"ג ליק סימן צט. אוסף ליק אינו מלוקט מתוך קבוצות מקוריות כתג"ה, ואין פתיחות

9 עניינות, 207, הע' 12, ובסיני הנ"ל, עמ' יז ואילך.

10 סיני, שם, עמ' יט.

וחתימות רגילות בו, ואף מכאן יוצא שהחתימה היתה צמודה לתשובה, וכך נעתקה. והרי בתג"ה לאחר סימן סז ישנה חתימה שונה, ומפורשים בה שמותיהם של ר' נחמיה ור' משה, מקבלי הקונטרס. גם התאריך, טבת שכ"ז, מתאים לכתוב בכותרת (בגנז"ק) שהמשיב הוא רב האי. ואף אם נאמר שזו חתימה לקונטרס אחר מרה"ג לחכמים אלה, הרי החתימה לאחר סימן ח' הנ"ל כתובה בלשון יחיד ובודאי שאינה לאותם חכמים. מכאן שסימן ח' של לוינ אינו מהקונטרס שלנו כלל, ובודאי שאין סימן ח' הסימן האחרון שלו, שכן היו בו הרבה יותר סימנים, כנוצר לעיל. על כן אין ודאות אם סימנים ד' ואילך מקובץ לוינ הם אמנם חלק מהקונטרס הזה.

נעיר, אגב, שעל כמה תשובות מקובץ תג"ה (שלוקט, כפי הנראה, מהקונטרס המקורי) יש עדויות עצמאיות שהן מרב האי גאון:

תג"ה ס — תג"א תרפט, 6—105 (=גנ"ק ה', ע' 5—33). דברים מתוך התשובה מובאים בשם רה"ג במחזור רומניא תמה ע"א (ונדפס באוצה"ג גיטין יז) *10. ממנו הובא גם ברי"ף ברכות קיב (אוצה"ג שם טו) בשם "פירש גאון", ובריתב"א לגיטין, ז ע"א (ד"ה זמרה) בשם הגאונים. התשובה קרובה בלשונה לתשובה אחרת שהובאה על שם רב האי בכפתור ופרח פרק ו (ונדפסה באוצה"ג שם יט וסוטה קמב).

תג"ה סג — מובאה ארוכה ממנו ע"ש מר רב האי, באשכול ח"א ע' 149.

תג"ה סז — על סימן זה יש עדות מהראב"ד, בבעלי הנפש, סוף שער הפרישה, "וראיתי בתשובה לרבינו האי".

ג

3. תג"ה סימנים רל—רסד

לפני סימן רל בתג"ה ישנה כתובת פתיחה: "שאלות הללו אשר שאל מ' רב יעקב החבר בן מר' ורבנא נסים אשר ממדינת קירואן יצאו לפנינו וכול'". לאחר סימן רסד באה החתימה: "מלך הכבוד יפתח לך אור עינינו ולכל תלמיד חכם שבקירואן משוש לבנו חביבנו ידידנו שערי חכמה ושערי בינה ומעטה תהלה יעטמו וחלקם בחיים יהי נצח ישע רב". והנה, בגאוניקה ח"ב, ע' 3—62, נמצא קטע מרשימה, מסימן [לז] עד סימן נח, ובו נרשמו סימנים רמז—רנח שבתג"ה.

בקונטרס זה דן בפרוטרוט אברמסון¹¹ ומסיק ש"קרוב לוודאי שכל התשובות נשלחו לר' יעקב מר' שרירא ורב האי... כל התשובות כולן לשניהם הן... בתג"ה אין לפנינו הקונטרס המקורי ונשמטו ממנו כמה תשובות שרשומות ב"גאוניקה"... אין הקונטרס שבתג"ה שלם, אלא השמיטו המעתיקים מה שלא נראה בעיניהם להעתיק". כבר אמרנו למעלה, שאם השמיטו תשובות, מסתבר שאף הוסיפו תשובות, שמקורן בקבוצות אחרות. אמנם, קרוב לוודאי שהרוב הגדול של הקבוצה בתג"ה הוא מלש"ג ורה"ג לריב"ג, ואין להוציא תשובות מחזקתן זו בלי סימוכין, אך ברור שלא כולן מהקונטרס המקורי, ויש גם שאינן מלש"ג ורה"ג לריב"ג. כבר הרגיש בזה פרופ' אברמסון, שכתב: "ספק בעיני אם כולן הן לר' יעקב, ונ"ל שהתשובות שנכתבו בלשון רבים אינן אליו", ובהתאם לכך הוציא מכלל קונטרס זה אף את תג"ה רלב מכיוון שהוא שייך לקבוצה אחרת, גאוניקה 1—230 (ע' עליה במרכזים 49—52). גם תג"ה רסג אינו שייך לקונטרס מקורי זה. הוא מייחס לרב שרירא בלבד בתשובות

*10 הקריאה במחזור ברורה, וצ"ל: אבל ש ב ח ו ת הש' מותר.

11 עניינות, 108—110. ור' גם במרכזים ובתפוצות, 55, רב נסים גאון, עמ' יט, הע' 17.

הגאונים ליק סימן פח, ובכ"י אלמנצי ח"א סימן קט. בתשובתו, שנדפסה גם באוצה"ג לברכות, קט, מפרש רב שרירא שדברי הגמרא (ברכות כא, ע"א) אם יכול לחדש דבר וכו', מכונים לתפילת מוסף דשבת. רב האי, מאידך, מתנגד לחכמים המפרשים כך, ומסביר כי הגמרא מדברת בכל התפילות (שערי תשובה נו וכו' ויונטי ח"א עט, המובא באיי הים שם ונדפס באוצה"ג שם ככו, ועיי"ש ככח).

בניגוד לקובץ שבתג"ה, מה שנדפס בגאוניקה עושה רושם כקטע מרשימה שלימה של הקונטרס המקורי. אברמסון גילה שסדר הקונטרס כמות שהוא בגאוניקה, היה, כנראה, לפני ר' יוסף ראש הסדר. ועוד, דברי ר' יוסף המובאים אצלו מהווים עדות עצמאית מפורשת שתג"ה רנ (=גאוניקה מב) הוא מרב שרירא ורב האיי ונשלחה לר' יעקב ב"ר נסים. אברמסון הזכיר (שם) עדויות עצמאיות נוספות על הקבוצה: 1. על סימן רמד יש עדות מפורשת מתשובת רב שרירא (ורב האיי ?) לאנשי קאבס תג"ה סי' סד שתשובתנו נשלחה לקיראן לר' יעקב ב"ר נסים. 2. סי' רלא — בתשור' בות הגאונים — אסף "מדעי היהדות", ח"ב, סי' צג, בשם רב שרירא ורב האיי. ויש להוסיף עוד:

על תג"ה רנו (=גאוניקה נו) עדות מפורשת באשכול (מהד' אלבק ח"א ע' 104) ש"נשאל מר רב שרירא ורב האיי";

תג"ה רנג (=גאוניקה נ) הובא על שם רבינו האיי על ידי ר' יהודה אלמדרי (נדפס באוצה"ג, כתובות תקנב);

תג"ה רנו (=גאוניקה נה) נמצא בשם רב האיי אצל הרי"ץ גיאת ח"א ע' כט (הרשום באוצה"ג ראש השנה, סימן קלה, הערה ג', המצויין ב"עניינות" 109, הערה 1).

אפשר ששתי מובאות נוספות על שם רב שרירא ורב האי, מקורן בקונטרס זה: "והדין הוא סברא דרבינו האי ורב שרירא גאונים ז"ל" (רי"ף שבועות, אלף קנח) יסודו, כנראה, בתג"ה רלה; סימן לט בגאוניקה (המלוה את חבריו על המשכון ואבד המשכון) אפשר שהוא מה שמובא בפירוש ר"ז אגמאתי (128 רע"א), "ונשאל מר רב האיי גאון ז"ל המלוה... ואבד חייב".

ראוי לעמוד במיוחד על סימן נד בגאוניקה: "פיר' גמ' דהני תרתין הילכאתא שני גיטין". פירוש המלים קשה, ובעיקר לא מובן "הני תרתין הילכאתא". גינצבורג (הערה 5) סבור שהכוונה לתג"ה רנד—ה (שניהם עוסקים בענייני גיטין: רנד—אשכחן בהלכות גדולות גבי גיטא וכו', רנה—דתנן גט שכתבו עברית וכו'). אברמסון (עניינות, 110) מציין לתג"ה רנה, וכותב: "אפשר שנתקצרה שם ראשית התשובה שהתחילה בזה שרשומה בג'".

נראה כי הפתרון הוא שכלולות בסימן זה בגאוניקה שתי תשובות. זוהי משמעות המלים "תרתין הילכאתא". התשובה הראשונה פותחת: "שני גיטין שכתבן זה בצד זה". היא הנרמזת ע"י המלים "שני גיטין" הרשומות בגאוניקה. התשובה נדפסה בשלימותה על שם רב האיי בתשובות הגאונים שערי צדק, חלק ג שער ב סימן טו. השנייה היא אמנם זו שנדפסה בתג"ה רנה: "גט שכתבו עברית ועדיו יוונית". ממנה הביא הרא"ש (שו"ת הרא"ש מה: יט) בשם רב האי גאון. כנראה נשאלו שתי השאלות יחדיו ע"י השואל, וממילא כך השיבו הגאונים וכך היו לסימן אחד. ברשימה שבגאוניקה רשמו רק את המלים הראשונות (של הראשונה) והשנייה לא הוזכרה. אך הרושם ציין שלפניו סימן אחד שהוא שניים, בכותבו "הני תרתין הילכאתא".

והנה, הרשימה בגאוניקה אינו המקום היחיד בו נותר זכר להיותן מחוברות יחדיו. בסוף התשובה בשע"צ נמצאה הפסקה: "והילכתא: גט שכתבו עברית ועדיו יונית כשר". אין לזה כל קשר עם מה שקדם בתשובה ובשאלה, ואין זה חלק מהתשובה הראשונה, כי אם התחלת השניה שהיתה מחוברת לה. ויותר לא הועתק. — אפשר גם שבהשפעת המלה "והילכתא" רשם הרושם ברשימת גאוניקה, "הני תרתין הילכתא". בתג"ה רנה, מאידך, לא נזכרה הראשונה כלל. ברם, זכר להיותן שתים בכל זאת נשאר, והוא מה שכתוב בראש התשובה: "ושאלת עוד". זהו המקום היחידי בכל הקונטרס הזה לריב"ג שכתוב בו ושאלת עוד, והטעם הוא, ללא ספק, משום ששאלה זאת הוצמדה ע"י השואל לשאלה שקדמה לה וכך השיבו הגאונים.

ד

4. תג"ה, סי' שטו—שכח

לפני סימן שטו ישנה כתובת: "שאלאתא אילין דבעא מר' יעקב בר מר משה דמן מדינת קאבס דמערבא נפקאן לקדמנא לבית דינא רבה לבאבא דמתיבתא לקדם מרב' ורבנ' האי ראש מתיבתא ¹² בריה דמרנא ורבנא חנניה ראש מתיבתא בריה דמרנא יהודה ראש מתיבתא ופקידנא וקרן יתהין קדמנא ועייננא בהין וכתבנא פירושיהון כד אחוו לנא מן שמיא". לאחר סימן שכח ישנה חתימה: "נשלם כ"ז ¹³: יהי רצון מלפני מלך הכבוד שיפתח לך שערי רחמים שערי חכמה ויאיר עיניך במאור תורה ותוכה ¹⁴ לכל כתריה ומעלותיה ותשב בסוד חכמ' לעולם הבא ושלום השמים יהי עליך לעולם". לסימנים האלה — משלושת הראשונים נעתקו רק מלים ספורות, והן מתוך דברי הגמרא — סימון מרובע:

1. שטו—שכח, הסימון של מהדיר תג"ה.
  2. התשובות השלימות, שיח—שכח, מסומנות גם קד—קיד מתוך אוסף גדול (תג"ה פג—תמב) שהוא צירוף של כמה וכמה קבוצות.
  3. על הסימנים שכח—שכח רשום סימון נוסף, עח—פב, שהוא מספרם באוסף גדול לא-מקורי אחר (בחלקו עד תג"ה שמו).
  4. הקבוצה כולה סומנה [א]—יד, שאכן עושה רושם כסימון הקונטרס המקורי. לסימן שכח בלבד עוד סימון אחד, י"ח — לפני המספר י"ד — עליו מעיר המהדיר (ע' 156, הערה א): "י"ח או נ"ח, ולא אדע הוראת המספר הזה".
- נראה לכאורה, שכל הסימנים האלה (שטו—שכח) הם באמת מאותו הקונטרס, לר' יעקב בר מר משה מקאבס ¹⁵, שהכיל י"ד סימנים, ושנתפרסם כאן על כל סימניו, עם פתיחה וחתימה ¹⁶. אולם באמת אין הקונטרס, כפי שנדפס בתג"ה, שלם, והוא הכיל

12 צריך להוסיף פה המלות: [בריה דמרנא ורבנא שריא ראש מתיבתא] — הרכבי.
 13 או הכונה לשנת אלף שכ"ז לשטרות (1016 למ"ה), או אולי ליום כ"ז לחדש, ונשמט שם החדש בהעתקת סופר הכ"י — הרכבי.
 14 בכ"י ויזכה — הרכבי.
 15 עי' עליו J. Mann, Texts and Studies ח"א ע' 185.
 16 כבר הניח פרופ' אברמסון, כפי הנראה, שכל התשובות שבקבוצה הן מאותו הקונטרס שפתיחתו נדפסה לפני סימן שטו. ר' עניינות, 228: "בתשובות הגאונים הרכבי סי' שיח (והיא תשובת רב האי, משאלות "דבעא מר' יעקב בר משה דיין [! ט"ד, וצ"ל דמן] מדינת קאבס דמערבא", שם לפני סי' שטו)" [וע"ע "במרכיבים ובתפוצות", ע' 117, הע' 117].

תשובות נוספות. בתשובות הגאונים אסף תרפט, ע' 4—101, פירסם אסף ארבע תשובות (וקבע שכולן לרב האי). הראשונה חסירה בתחילתה והאחרונה בסופה. שלוש האחרונות "מסומנות בכ"י בסימני י"ד, ט"ו, ט"ז" — ר' אסף במבואו לקטע, ע' 101. אם נשים לב, נראה שהראשונה שחסירה בתחילתה — זהה לתג"ה שכו, המסומנת (בתג"ה): יג. יוצא שיש לנו בקטע אסף, ברציפות, סימנים יג—טז מהקונטרס. מכאן שתג"ה שכח אינו יכול להיות סימן י"ד מהרישום המקורי של הקונטרס. יש להניח, איפוא, שהמספר האחר, י"ח, הוא בודאי הסימון הנכון מהרישום המקורי. אלא, שבזמן מאוחר יותר, אחרי שנפלו הסימנים י"ד—ט"ז מהקבוצה, סומן י"ד, ע"י מעתיק מאוחר, כהמשך ל"ג.

פיסקה מתשובה נוספת מקונטרס זה מובאת בפירוש ר' זכריה אגמאתי¹⁷ ל[רי"ף] ב"ב [קמ ע"א], דף 304 ע"ב. וזה לשונו: "רבי האי ז"ל דרג' למפרע כ' כל מאי דסליק בתיקו דיניה לקולא...". וזה פירושו: רבי האי ז"ל [כתב בתשובה אשר ב]דרג' [קונטרס, שהתשובה הראשונה שלו פותחת] למפרע [דהיינו, תג"ה שטו: איבעיא להו אמ' למפרע מהו] כ' [בתשובה מספר עשרים של הקונטרס. ועכשיו באה הפיסקה שר"ז אגמאתי מעונין להביאה מהתשובה] כל מאי דסליק...". מעדותו למדנו שני דברים על אודות הקונטרס:

1. תג"ה שטו הוא באמת הסימן הראשון של הקונטרס.

2. הקונטרס הכיל לפחות עשרים תשובות.

על פי ידיעה אחרונה זו, יש מקום להציע פירוש חדש למלים "נשלם כ"ז" הכתובות בסוף תג"ה שכח לפני חתימת הקונטרס. קרוב לוודאי שהכוונה היא למספר התשובות שהקונטרס הכיל, דהיינו — נשלם קונטרס בן עשרים ושבע תשובות, וכעת מסיימים בחתימה.

עד כאן ידועים לנו סימנים אלה מהקונטרס: א—יג, רישום שוטף בתג"ה; [יג]—טו, הקטע בתג"א תרפט; יח, תג"ה שכח; כ, המובאה בר"ז אגמאתי. על חלק מהם יש לנו עדויות עצמאיות שהם לרה"ג. פרופ' אסף (שם) העיר: "המסומנת בסימן ט"ו הובאה על שם רב האי בהל' רי"ץ גיאת ח"ב עמ' עד; תורת האדם להרמב"ן, שער אבילות ישנה; טור או"ח סי' תקנ"ה. התשובה האחרונה שבקטע הובאה בשלימות ובשנויים קלים בס' אשכול כת"י פאריס הל' בה"ב ותעניות [ח"א ע' 126] על שם רב האי". יש להוסיף את סימן כ המובא בפ' ר"ז אגמאתי בשם רב האי, ואת סימן יב (=תג"ה שכו [! כך צ"ל בס"ע 154] המובא על שם רב האי בעיטור, מהד' ר"מ יונה, ח"א מט ע"ד, ובשו"ת הריב"ש תעה.

והנה, בגאוניקה ח"ב ע' 56, פירסם ר"ל גינצבורג קטע, שהוא בודאי רשימה מקונטרס של תשובות הגאונים. הקטע מכיל סימנים י"ז עד כ"ז. וראה, סימן י"ח ברשימה הוא תג"ה שכת, התשובה שעליה נרשם המספר י"ח גם ברישום שלדעתנו הוא הרישום המקורי של הקונטרס. לסימן כ רשום: בתרא והא דאמור רבנן יתיב ר' ירמיה קמיה דר' זירא. על זה מעיר המהדיר (הערה 4) כי הפיסקה שמתחילים אליה אינה בבא בתרא, אלא בברכות, ל, ע"ב ומנחות פא, ע"ב. אכן, אף שלפנינו אין

61, שסימן שכה לרב האי]. וכנראה כך הניח גם י. נ. אפשטיין (R.E.J. 64 ע' 214 הערה 1), שקבע כי סימן שכח הוא תשובת רה"ג.

17 אם צודקים דברי המוציא לאור של הפירוש (ע' 10), ושל פרופ' הירשברג ("על ר' זכריה אגמאתי ושני חכמים ממרוקו" [תרביץ, מ"ב], תשל"ג) כי המחבר היה בן מרוקו, אזי מעניינת הידיעה כי חכם זה הכיר את הקונטרס שנשלח ל"מדינת קאבס דמערבא".

פיסקה כזאת בב"ב, מסתבר שהרישום בכ"ז מדויק וכי הכוונה אכן לב"ב. זאת ועוד, נראה שכונת הרישום היא לסוגית ב"ב קמ ע"א, אותה הסוגיה גופה שעליה הביא ר"ז אגמתי משאלה כ' של הקונטרס. אלא, שלפנינו בב"ב הגירסה היא "יחיב ר' ירמיה קמיה דר' אבהו". ואמנם, לא מצאנו רע לנוסח הרשום בגאוניקה. אין לדעת, איפוא, אם לשואלים היתה גירסה מיוחדת בגמרא, או שזו אשגרתא של המעתיק בגלל המקומות המרובים בתלמוד שבהם נזכר כי ישב ר' ירמיה לפני רבו, ר' זירא (וע"ע גנזי שכתר ח"ב ע' 415).

בין כך וכך יוצא, ללא ספק, שהקטע בגאוניקה הוא רשימה מהקונטרס שלנו, מסימן י"ז עד סימן כ"ז. ומה גדולה ההשגחה, שהרשימה מתחילה דוקא במקום שנפסק הקטע של אסף — הקטע השוטף האחרון שנותר לנו מהקונטרס עצמו — ובכך אפשר להשלים את הקונטרס.

באשר לשאר השאלות שברשימה, כבר העיר גינצבורג (הערה 1) כי סימן י"ז נמצא בן גיאת, שערי שמחה, ח"ב ע' סד. שם הוא אכן על שם רב האי¹⁸. נראה כי הקונטרס הכיל רק כ"ז סימנים, עפ"י מה שפירשנו לעיל את המלים "נשלם כ"ז" שבסוף תג"ה שכת, לפני החתימה. אם כך יש לנו עתה ידיעה על כל השאלות שבקונטרס. חלק מהתשובות, מאידך, חסירות לגמרי. אם צודקת השערתו של רב"מ לוין (אוצה"ג יו"ט, ע' 39, הערה ז) שסימן כ"ג שברשימה הוא המובא בערוך ערך מקצה, הרי שזכינו לזיהויה של תשובה נוספת מן הקונטרס.

ה

5. קונטרס "הדר עם הנכרי בחצר"

בכ"י אדלר נמצאה רשימת תשובות מסימן י"ח עד סימן נ"ו. כתב היד קרוע וחסר הרבה באמצע. הרשימה נדפסה פעמיים: על ידי ר"א מרמרשטיין בתשובות הגאונים שלו, ע' מה—ז, וע"י ר"ל גינצבורג, בגנזי שכתר ב, ע' 31—427. התשובות המסומנות יח—כג ברשימה, פורסמו, בדיוק באותו סימן, בגנז"ש שם, 49—68. סימן לא מהרשימה הוא התשובה הידועה לרב האי על שני ימים טובים של גליות, שנדפסה, לאחרונה, באוצה"ג יום טוב, ה. בשני כתבי יד רשום שתשובה זאת הינה לרב האי, והיא השלושים ואחת מן הקונטרס "הדר עם הנכרי בחצר". יוצא א"כ, שגם רושם הרשימה וגם המעתיקים בשני כתבי היד, העתיקו מאותו קונטרס ובאותו סדר. מסתבר, איפוא, כי הרשימה הנ"ל היא רשימה מאותו הקונטרס "הדר עם הנכרי בחצר"¹⁹. ב"עניינות" (205 ואילך) פירסם אברמסון קטע של רשימת תשובות מסוימות מתוך קונטרסים שונים, והתחלתה (עד ראש עמ' 207) היא מקונטרס זה. אף משם מתברר, כמו שהעיר אברמסון, שהקונטרס מתאים לרשימה.

המהדירים ציינו בהערותיהם לתשובות הידועות מן הקונטרס. באנו לעסוק רק בשאלה אחת. להיכן נשלח הקונטרס? לדעתנו, קונטרס זה, כמו זה שנדון לעיל בסעיף ד, נשלח לקירואן. סימוכין לדברינו, הידיעות על כמה סימנים מתוך הרשימה שנשלחו לשם, או שמתיהססם לשאלות אחרות של אותם השואלים, אשר נשלחו מקירואן. ואלו הסימנים:

18 על פי מסקנתנו זו, נראית עוד יותר השערתו של פרופ' אפשטיין (שם) כי הרמז בסימן כ"ה מהרשימה הוא לפירוש שבת לרב שרירא ורב האי.

19 ע"י על זה עניינות, 205 והע' 1, ותג"א תרפט.

סימן לא הנ"ל, על שני ימים טובים של גליות, היא: "שאלה למר רב נסים ז"ל [ב"ר יעקב מקירואן] מלפני רבינו האיי גאון ז"ל" (על פי עדות בעל המאור לביצה ג ע"ב [ג ע"א בדפוסים], ועי' במבוא ל"רב נסים גאון", עמ' לב). סימן לב — אודות השם. "שאלה זו מרב האיי גאון נ"ע דשאלו מיניה מר רב יוסף בר מר ברכיה ורבנן ותלמידיה דבי מדרשא דמר רב יעקב ראש כלה בר מר נסים" [מקירואן] (אוצה"ג חגיגה כא, שם נדפסה התשובה לאחרונה).

סימן כב — "שאלנו מאדונינו לעסק מי שנשבע שלא ידין בדיני ישראל ולעסק מי שנשבע שלא ידין לפני דאן של אותה העיר והוא קבוע עליהם. והשיב דין כל אחד ומפט' " (על פי הנוסח השלם של השאלה בגנ"ש ע' 62). אם כן, השואלים מתייחסים לשתי שאלות אחרות שהם שאלו: א. מי שנשבע שלא ידין בדיני ישראל. ב. מי שנשבע שלא ידין לפני דין של אותה העיר. והנה, השאלה הראשונה נרשמה בקטע הנ"ל, בעניינות, ע' 209, שורה 9: "ראובן נשבע שלא ידין בדיני ישראל" (ועיי"ש הערה 31). לפי הרשימה היא השאלה העשרים וחמש מן הקונטרס "על אודות התקיעות" (שם שורות 2 ו-9). התשובה על אודות התקיעות (שהיא כמובן התשובה הראשונה מהקונטרס הנושא את שמה) היא לרב האי, ונדפסה, לאחרונה, באוצה"ג, ראש השנה, קיז (כמו שהעיר פרופ' אברמסון, שם, הערה 24). העיר עליה רב"מ לוין (הערה ה): "והיא תשובה לשאלת מר רב בתלול מקירואן, עי' הרכבי: הערות ותקונים לתג"ה צד 345, ואנשי קירואן לפוננסקי צד 5—14". מסתבר, איפוא, שכל הקונטרס ההוא — כולל סימן כ"ה הנ"ל (מי שנשבע) — נשלח לקירואן. מכאן, שהשואלים בסימן כ"ב אצלנו (שכתבו: שאלנו) הם אנשי קירואן, שכן הם אותם השואלים שאלוהם נשלח הקונטרס "על אודות התקיעות".

באשר לשאלה השניה שהם שאלו, מי שנשבע שלא ידין לפני דאן של אותה העיר והוא קבוע עליהם, אמנם לא מצאנו שאלה עם המלים האלו בדיוק, אך מצאנו שאלה דומה. בתג"ה קפ: "ראובן נשבע שלא ישב לפני בית דין שלאותה העיר שהוא שוכן בה ואנשי אותה העיר קיבלו עליהן בית דין קבוע". אפשר שהכוונה לשאלה הזאת. והנה, לפני תג"ה קעח ישנה כותרת פתיחה, "שאלתא אילין דשדרו מרי ורבנא יוסף בן מרי ורב' ברכיה ורבנן דשכיחין בי מדרשא דמר רב יעקב ראש כלא בר רב נסים נפקו לקדמנא לבאבא דמתיבתא לבי דינא דמרנא ורבנא האיי וכול'...". אם כן, גם מכאן יוצא שהשואלים הם חכמי קירואן, מבית מדרשו של ריב"ג. ראינו שסימן לב ברשימתנו נשלח מרב האי לאותם חכמים. אפשר שכל השאלות שבקונטרס נשלחו לחכמי בית מדרשו של ריב"ג.

סימן כ — והא דתנן שיעור אתרוג קטן. על סימן זה כתב ר"ל גינצבורג (גנ"ש 46): "חלקי תשובה זו מובאים אצל הרבה מהראשונים בשם ר' האי גאון ואין להטיל ספק בעדותם" (ועיי"ש לרשימת הראשונים). ועוד כתב (בע' 47): "גם החלק השני של התשובה... מובא אצל הראשונים בקצרה בשם ר' האי". והוא ממשיך שם: "ונראה שתשובה זו שלחה הגאון לחכמי קיראוואן שכן ר' חננאל בסוכה ל"ז, ב' כתב צריך לנענע וכו' וזולתי מוליך ומביא וכו' וכן קבלתי מרבינו האי ז"ל והן הן דברי הגאון ז' בראש הדף" (ועי' בהמשך דבריו) ²⁰.

20 נוסף על אלה שהזכרנו, ישנן עדויות עצמאיות על בעלות של רה"ג לסימנים האלה: יט — חיוב חלה על האיש או על האשה. בתג"א תשב, ע' 181, סימן יח, נרשם עם הפתיחה: "ושאלו רבינו האיי ז"ל, חיוב...".

השערתנו היא, איפוא, כי הקונטרס כולו נשלח לקירואן. לכאורה, השערה זאת מופרכת משני סימנים ברשימה. לסימן ל: "עשר שירות ששאלת על מה אמר", מציינים שני המהדירים לתג"ה סו: "מצינו בפירושי אדוננו מר רב סעדיה גאון נ"ע שהזכיר עשר שירות שירת אברהם ושירת הים ושירת הבאר וג' ולא הבננו איזו היא שירת אברהם ילמדנו אדוננו מה היא". והרי תג"ה סו הוא מן קונטרס השאלות שנשאלו מן קאבס (תג"ה לפני סימן נט. ועי' עליו בעניינות 207, הערה 12), ואם כן לפחות תשובה אחת אינה לקירואן. אלא כנראה שלמרות ציוני המהדירים אין תג"ה סו התשובה שמקוצרת ברשימתנו. ראינו שהמעתיקים דייקו ברישום. והלא כאן, חוץ מהמילים "עשר שירות" אין זהות כלל בין הרשימה ובין השאילה בתג"ה סו. זאת ועוד, בתג"ה סו, עיקר השאילה שנשאל הגאון הוא מה היא שירת אברהם. ודוקא לזה אין זכר ברשימה. אף מכאן ברור ששאילה אחרת רשומה כאן. קושיה חזקה יותר היא מסימן לג: "האומר תנו חלק לפלני בכור" (כך במרמרשטיין. ואילו אצל גינצבורג: צבור). והנה, בתג"ה לפני סימן רכא יש כותרת: "אלין מן שאלות דאתיאן מן בצרה". ובסימן רכא רשומות שתי שאלות: "מכר את הבית לא מכר את היציע וכול'". האומר תנו חלק לפל' וכול'". מתקבל על הדעת שהשאילה השניה היא בדיוק זאת שנרשמה גם אצלנו, והיא מופיעה כאן אחרי כותרת: "מן בצרה" (וע"ע אסף, תג"א תשב, ע' 20—21). אלא שהשאילות דאתיאן מן בצרה נרשמו ברשימה בגאוניקה ח"ב ע' 71, ואף היא מתחילה "המוכר את הבית לא מכר" כבתג"ה רכא. וראה, השאילה מרשימתנו, "תנו חלק לפלני", לא נרשמה שם. מסתבר, איפוא, שהיא לא היתה כלולה בקונטרס המקורי מבצרה. אם כן, אין להוציא לא אותה ולא את הקונטרס כולו מחזקתם שנשלחו לקירואן, כפי שהעלינו.

מ — מי שעשה הערמה לדחות דינא דבר מיצרא. השאלה והתשובה הובאו ע"י ר"ז אגמאתי (ב"מ [קח ע"א] 149 ע"א), והוא פותח, "נשאל מרבי' האיי גאון ז"ל מי...".

מהדורה ונוסחאות מפירושי יפת בן עלי למקרא

הנחה מקובלת היא בחקר הספרות הקראית כי יפת כתב שתי מהדורות מפירושו לתורה ולתהלים ואולי למקרא כולו. הנחה זו מקובלת מאז פירסמה ש' פוזנאנסקי¹. הוא השתית את הנחתו על טקסטים בכ"י, אשר ברובם לא פורסמו במהדורה מוסמכת עד היום. נראה שמחקרים מעטים שפורסמו מאז, ובדיקה נוספת של טקסטים אלה ואחרים משל יפת, עשויים להוביל למסקנות שונות מאלה של פוזנאנסקי.

שנים הם הטקסטים ששימשו ראיות עיקריות לפוזנאנסקי בסברתו, ושייבדקו להלן: 1. קטע מפירוש קראי אלמוני לויקרא כג², אשר פוזנאנסקי ייחסו ליפת, והוא שונה מן הקטעים המקבילים בכה"י של הפירוש לפ' אמור המיוחס בוודאות (ע"י המעתיק) ליפת בן עלי³. פוזנאנסקי פירסם שתי הקבלות משני כ"י אלה, שתיהן מן הפירוש לויקרא כג, ה. באחת⁴, נדון עניין קרבן פסח כאשר ראשון של פסח חל בשבת. בפירוש האלמוני מובאות חמש שיטות בעניין זה, ובפירושו של יפת ארבע. בפירוש האלמוני נקובים בשמותיהם שלושה מבעלי השיטות: ענן, בנימין ואבו סלימאן אלקומסי⁵. יפת ממעט מאד לנקוב בשמות בכל פירושו, וכאשר הוא עושה זאת, השמות הם בדרך כלל של מתנגדיו. בפירוש יפת שייכת הפיסקה הנדונה לדיון ארוך מאד⁶ בפסח מצדדים שונים: לוח, קרבנות, דיני חמץ, איסור מלאכה ועוד. בפירוש האלמוני מצטמצם הדיון הארוך בפסוק בעניין "בין הערבים" ודין פסח שחל ביום ו', או בשבת, או ביום א'. יהיה זה מוזר להניח שיפת חיבר שתי נוסחאות מפירושו, ובכל אחת דן בעניינים אחרים; המחברים שעשו שתי נוסחאות מחיבוריהם, עשו זאת בד"כ כדי לקצר נוסחה ארוכה⁷. בהקבלה השניה משני החיבורים⁸ נדונה שאלת חישוב הלוח. אולם לאמיתו של דבר אין כאן כלל הקבלה, משום שהקטע מפירוש יפת לקוח מאותו הדיון בפסח (פירוש כג, ד—ח), ואילו הקטע מהפירוש

1 ראה סיכמו: *The Karaite Literary Opponents of R. Saadia Gaon* לונדון 1908, עמ' 21, 23 (ושם ספרות נוספת). על סמך פירסומי פוזנאנסקי הראשונים קיבלו זאת חוקרים כעובדה. ראה מ' שטיינשניידר, *Arab. Lit. d. Juden*, עמ' 81—82; ג' מרגליות בקאטאלוג כה"י העבריים שבמוזיאון הבריטי, עמ' 251 מס' xvi; ש' סקס בערך "יפת בן עלי" באנציקלופדיה יודאיקה (הישנה), כרך ה, 757 (במהדורה החדשה אין עניין זה נזכר כלל).

2 כ"י המוזיאון הבריטי Or.2518, דפים 70—73 (התיאור בקאטאלוג מס' xvi,362).

3 כ"י המוזיאון הבריטי Or.2399 (התיאור בקאט' מס' 267).

4 REJ, 45 (1902), 179.

5 על אבו סלימאן זה ראה פוזנאנסקי, שם, עמ' 58 ושם ספרות נוספת. אם אין הקטע האלמוני משל יפת אין אבו סלימאן נזכר כלל בכתבי יפת.

6 מדף 83 עד דף 114.

7 כגון שתי הנוסחאות של האגרון (ג'אמע אלאפאט') לדוד בן אברהם אלפאסי, או פירוש בראשית לקרקסאני (ראה קאטלוג המוזיאון הבריטי, מס' 251).

8 JQR, 10 (1898), 249.

האלמוני ("second recension" לדעת פונזאנסקי) לקוח מפירוש כג, כד. מסתבר שארבעת דפיו של הפירוש האלמוני אינם טקסט רצוף. בשנים הראשונים כלול הפירוש לפסוקים ד–ו שבויק' כג, ובשנים האחרונים – לפסוקים כב–כה, הקטע שפירסם פונזאנסקי הוא מהפירוש לפסוק כד. מכל האמור נראה שאין הקטע האלמוני משל יפת. מתוך הזכרת שמו של אבו סלימאן אלקומסי אפשר להסיק שלא נתחבר לפני אמצע המאה העשירית.⁹

2. מובאה מפירוש יפת לשמות לד, יח, שמתוכה משתמע לכאורה שיפת מעיד על עצמו שחיבר נוסחה אחרת מפירושו. המובאה לקוחה כנראה מכ"י במוזיאון הבריטי (הכולל קטעים מפירוש יפת לפ' כי תשא – ויקהל¹⁰), וזה לשונה:
וקד רדינא עליה פי החדש הזה פי אלנסכ'ה' אלאכ'רה' במא פיה כפאיה'¹¹.

פונזאנסקי פירש את המלים "אלנסכ'ה' אלאכ'רה'" – הנוסחה האחרת של פירוש יפת. אולם כאשר קוראים את כל פירושו לענין המועדים בפ' כי תשא (לד, יח–כו), נראה ברור שצריך לתקן את נוסח המובאה ולקרוא "ופי אלנסכ'ה' אלאכ'רי"¹² ולתרגם את כל המשפט: "וכבר השבנו עליו [=על רס"ג] באופן מספק בפרשת החדש הזה ובנוסחה האחרת [של עניין זה]", היינו בעניין המועדים שבפ' משפטים (כג, יד–יט), שהוא כמעט זהה לעניין המועדים בפ' כי תשא. כך אומר יפת לפני המובאה הנזכרת, בפתיחת העניין¹³:

קד שרחנא מעאני הד'א (=הד'ה) אלפסקים (=אלפסוקים)
פי אלנסכ'ה' אלאולי פקד גנינא ען אעאדה' ד'לך.

ותרגומו:

כבר ביארנו ענייני פסוקים אלה בנוסחה הראשונה (=בפ' משפטים) ואנו פטורים מלחזור על כך.

ובהמשך ישיר למובאה שהביא פונזאנסקי¹⁴:

ת'ם ד'כר אלבכור פי הד'א אלמוצ'ע בעקב חג המצות ליורי אן אלבכור פי ג'מלה'
אלראיון אלמד'כור פי אלנסכ'ה' אלאכ'רי ולד'לך לם יקל ולא יראו פני ריקם אלא
בעד ופי אלנסכ'ה' אלאכ'רי ד'כר ולא יראו.

ותרגומו:

והזכיר את הבכור במקום זה אחרי חג המצות, כדי להורות שהבכור בכלל הראיון הנזכר בנוסחה האחרת. לפיכך לא אמר "ולא יראו" אלא אחרי שהזכיר בנוסחה האחרת "ולא יראו".

ברור מכאן שבעל הנוסחה האחרת הוא נותן התורה, ולא יפת. דבר זה מתברר גם

9 אולי ע"י דוד בן בועז הנשיא.

10 Or.2468, ד' 149–207 (תיאורם בקאטאלוג מס' 11,264).

11 דף 171ב. מסיבות טכניות מסומן כל הניקוד הדיאקריטי בצורת גרשים מעל האותיות המתאימות.

12 לחילופי "אלף מקצורה" בצורה "יא" ו"תא מרבוטה" ראה י' בלאו, דקדוק הערבית היהודית, ירושלים תשכ"א, עמ' 43.

13 דף 171ב. הביטוי "אלנסכ'ה' אלאולי" חוזר עוד בדף 173ב, 174א.

14 דף 172א, וראה גם דף 172ב.

מהדורה ונוסחאות מפירושי יפת בן עלי למקרא

מפירושו של יפת "לנוסחה האחרת" שבפ' משפטים¹⁵. בפירושו לשמ' כג, יט הוא אומר¹⁶:

ונסתכלם פי אכל אללחם מע אללכן פי אלנסכ'ה' אלאכ'רה' (=אלאכ'רי) אלתי הי אעאדה' הד'א אלפצל.

ותרגומו:

עוד נדבר בעניין אכילת בשר בחלב בנוסחה האחרת שהיא חזרה על הפרק הזה.

ובכן הבהיר יפת עצמו כוונתו ב"נוסחה האחרת".

נראה שלא היה יפת היחיד שהשתמש בכנוי זה לגבי שתי הפרשיות המקבילות. בקטע מפירושו קראי אלמוני לפ' משפטים¹⁷ יש מובאה מדברי רס"ג נגד הקראים בעניין האביב. למובאה זו יש מקבילה בפירוש יפת לשמ' כג, טו, שפורסמה בחלקה ע"י פוונאנסקי¹⁸. אולם גירסת דברי רס"ג אינה שווה בשני המקורות. היא שווה בלשון הערבית ונבדלת בציון המובאות. בהשוואה שלהלן ניתן הטקסט השווה בשורות מלאות, והמובאות השונות בטורים מקבילים:

וייוד (כ"י יפת: ויזיד!) ד'לך אן אלפסח מד'כור פי מואצ'ע שתי ולם יד'כר מעהא אביב אלא (כ"י יפת: אלד'י!) אד'א ד'כר יציאת מצרים והי ארבעה' פואסיק היום אתם יוצאים בחדש האביב, את חג המצות תשמור וג':

15 כה"י הנ"ל דף 1—148 (תיאורו בקאטאלוג, מס' 1,264).

16 דף 83א.

17 כ"י המו' הבר', Or.2518 דפים 29—34 (התיאור בקאטאלוג, מס' vi,326). נראה שעדיף לשייך את כל חמשת הדפים לפ' משפטים, היינו הדפים 32—34 לפרק כב, והדפים 29—31 לפרק כג, כיון שהדיון בדף 29 הוא בבירור במלים "למועד חדש האביב שבשמ' כג, טו.

18 Or.2468, 10 (1898). *JQR*. וכיון שגם זה פירוש לשמ' כג, טו (כ"י המו' הבר' Or.2468 דף 75 א—ב), בטלה הצעת מרגליות בקאטאלוג המוזיאון הבריטי, עמ' 249 הע' a. המובאה מדברי רס"ג היא הצד השווה היחיד בין פירוש יפת והפירוש האלמוני. גם במקומות אחרים משתמש יפת במונח הנדון. בפירושו לעשרת הדברות בשמ' הוא מכנה את עשרת הדברות שבדב' "אלנסכ'ה' אלאכ'רי". וכך הוא אומר בפירושו לשמ' כ, י (כ"י המו' הבר', Or.2470 דף 53א = שם, Or.2467 דף 191 א = שם, Or.2466 דף 99א = פריס, הספריה הלאומית, כ"י Hébr.281 דף 56 ב): ואמא אלבהמה פהי תג'מע טמי וטאהר עמאל וגיר עמאל אעני אלבהמה אלתי נסתעמלהא פי אעמאלנה פי אלדיאס ואלכראב ואלחמל ופי סאיר אלצנאיע כמא שרח (כ"י פריס: סנשרח!) ד'לך פי אלנסכ'ה' אלאכ'רי כ'ק' ושורך וחמורך וכל בהמתך. ותרגומו: לענין הבהמה, הרי היא כוללת את הטמאה והטהורה, העמלה ושאינה עמלה, כלומר הבהמה שאנו משתמשים בה בעבודותינו, בדיש, בחריש, במשא ובשאר מלאכות, כפי שביאר (כ"י פריס: שנבאר!) זאת בנוסחה האחרת, כמו שנאמר (דב' ה, יד) "ושורך וחמורך וכל בהמתך". בפירושו לבר' יח, טו מכנה יפת את דה"ב לג' "נוסחה אחרת" ביחס למל"ב כא (כ"י המו' הבר' Or.2462 דף 222א), וכן בפירושו ליש' לו, ב; לו, ב מכנה יפת את הסיפור המקביל במל"ב יח, יג—כ, כא "הנוסחה האחרת" (כ"י המו' הבר', Or.2501 דף 153א, 166א). לשמוש בביטוי "אלנסכ'ה' אלאכ'רי" (=הנוסחה הראשונה) לגבי עזרא ב ש"נוסחתו האחרונה" היא נחמיה ז, ראה קאטאלוג המוזיאון הבריטי, מס' xviii, 330. גם קרקסאני משתמש במלה "נסכ'ה" לציון חזרה על דבר שנאמר כבר ע"י אדם אחר; ראה אלאנואר, מהדורת ל' נמוי, 146 שו' 14—15.

יפת: שבעת ימים תאכל מצות:
 כי בחדש האביב הוציאך
 יוי אלהיך לילה:
 תרגום הערבית:

האלמוני: שמור את חודש האביב וג':
 את חג המצות אלאכרי:

ומה שמאשש זאת הוא שהפסח נזכר במקומות רבים, ולא הזכיר עמו את האביב אלא כאשר הזכיר יציאת מצרים, והם ארבעה פסוקים.
 אח"כ מזכירים שניהם אותם ארבעת הפסוקים (שמ' יג, ד; כג, טו; לד, יח; דב' טז, א) אולם גותנים בהם ציונים שונים. האלמוני מוסר דברי רס"ג המכנה את שמ' לד, יח: "את חג המצות אלאכרי", ובעברית: "את חג המצות האחרת", כלומר הנוסחה האחרת, כבלשון יפת.
 מכל זה עולה שאין שום עדות חותכת מכתבי יפת לשתי נוסחאות שיצאו מתחת ידו. עם זאת, יש חילופי גירסאות רבים מאד בכה"י של פירושיו. על סמך הבדלים כאלה, שמצא ג' מרגליות בקטעים מפירושי תהלים¹⁹, ביקש פוזנאנסקי²⁰ לקבוע שיפת עצמו חיבר שתי נוסחאות מפירושו לתהלים. אולם חילופי גירסאות מצויים בכל כה"י של פירושיו, בלי יוצא מן הכלל.

כ"י בכתב ערבי ועברי מפירושי יפת — שיטת ד"ש מרגליות
 כבר הרגיש ד"ש מרגליות, במבוא למהדורתו מפירוש יפת לדניאל²¹, בהבדלים ניכרים בין כה"י הכתובים בכתב ערבי ואלה הכתובים ערבית בכתב עברי, ואמר כי כה"י הכתובים בכתב עברי, מקורם באב־טיפוס אחד, שהיה כתוב בכתב ערבי, והיה שונה בגירסתו מכה"י האחרים. חילופי הגירסאות אינם ממין אחד. רובם שינויי לשון והארכות בלי שינוי בתוכן²², ויש שהם שינויים בתוכן, כשתי המובאות שלהלן מהפירוש לדניאל²³:

כה"י באותיות עבריות	כה"י באותיות ערביות
אחדהמא אנה עלם בפצ'ילתהם	1. אחדהמא גרבתה אלי אהל אלעלם
ואנהם מן אלעלם בכ'לאף כל	כמא רסם אלמלוח אלפצ'לא אן
אמה' מן אלדניא ואלת'אני ליתבאהא	ירבון(!) מנהם אלעלמא ואלת'אני
בד'לך ענד קומה פי אן פי היכלה	יפתכ'ר ענד אלממם באן ענדה
אשרף הד'ה אלממה'.	אשרף אלממם
	ותרגומו:
האחד מהם שהוא הכיר במעלתם	האחד תשוקתו אל
ושחכמתם שונה מחכמת כל אומה	החכמים. שכך מנהג המלכים

19 קאטאלוג המוז' הבר', מס' IV, 290; XII, 327.
 20 REJ, 41 (1900), 306.
 21 A Commentary on the Book of Daniel, by Jepheth ibn Ali the Karaite
 אוקספורד 1889, בעמ' XII—XIII במבואו. כל דבריו הנמסרים להלן מוסבים רק על פירוש דניאל.
 22 למשל שם, 24 (בטקסט הערבי), הע' 8.
 23 הראשונה מעמ' 7 (בטקסט הערבי, חה"ג בהע' 15), השניה מעמ' 25 (בטקסט הערבי, חה"ג בהע' 3). מטעמי נוחות טכנית הועתקו הקטעים שבאותיות ערביות לאותיות עבריות.

מהדורה ונוסחאות מפירושי יפת בן עלי למקרא

הנעלים שהם מגדלים מאנשיהם	שבעולם והשני להתפאר בפני
את החכמים. והשני כדי להתפאר	אנשיו שיש בארמונו הנכבדים
בפני האומות שיש אצלו הנכבדים	שבאומה זו.
שבאומות.	

2. וקאל אן אללה אעלנני	וערף אן אללה תע' אראד
במא כ'טר בבאלך ממא יכון	פי איראה הד'א אלמנאם ליערפה
פי מא בעד	מא סיכון מן הד'ה אלדוול אלת
	תקום פי אלעאלם פאוראד הד'א
	אלמנאם לתעלם מא יכון.

ותרגומו:

ואמר, הנה הודיעני האל	והודיע כי האל יתעלה רצה
את מאורעות העתיד שעלו בדעתך.	להראותו חלום זה כדי להודיע
	מה יהיה גורל המדינות האלה
	שתקומנה בעולם, על כן הראך חלום
	זה כדי שתדע מה יהיה.

לעתים אפשר למצוא שינויים אפילו בתרגום, אע"פ שחלק זה של פירושי יפת היה נתון לשינויים במידה פחותה מחלקים אחרים. לכן, למשל, בתרגום דג' א, ד בולט ההבדל בין כה"י הכתובים אותיות ערביות ובין כה"י האחרים, כפי שמראה השוואתם:

כה"י הכתובים באותיות ערביות	כה"י הכתובים באותיות עבריות
נאשיה' ליס פיהם שי מן אלעיב	גלמאן אללד'ין ליס פיהם עיב
וג'מילי אלמנט'ר ומרשדין פי כל	וחסאן אלמנט'ר ומרשדין פי כל
חכמה' ועארפי אלמערפה'	חכמה' ועארפי אלמערפה'
ומפהמי אלעלם ואללד'ין פיהם	ומפהמי
טאקה' ללוקוף פי היכל	אלמערפה' ואלד'ין קוה' פיהם
אלמלך ולתעלימהם אלכ'ט	ללוקוף פי היכל אלמלך ולעלמהם
ולגה' אלכסדאניין.	(כ"י אחד: לתעלימהם) אלכ'ט ולגה'
	אלכסדאניין.

חילופי גירסאות בלשון ובתוכן, והתפתחות הטקסט

הבדלים כאלה, בין העתקי פירושי יפת בכתב ערבי ואלו שבכתב עברי, אפשר למצוא גם בכ"י ששרדו מפירושי לספרים אחרים, בעיקר לנביאים וכתובים. רוב כה"י הכתובים בכתב ערבי הועתקו במאות ה"א והי"ב, ולאחר מכן העתיקום לכתב עברי. במהלך העתקה זו עלולות היו ליפול טעויות מרובות, שהיה בהן, לעתים, לשבש עניינים עיקריים במשפטים שלמים, ואף בפסקאות שלמות. כך קרה בפירוש ליר' לו, ג. בכה"י הכתוב בכתב ערבי נאמר ²⁴:

ת'ם קאל אולי וליס יג'וז אן נפסרה לעל אד' הו קול אללה וליס אללה ממן יכ'מן ולא יערף הל יקבלוא אם לא ואנמא נפסרהא אמא לעמרי או לכי ומת'לה אולי יש תקוה אולי יחנן אולי תסתרו והד'ה כלהא לא יג'וז אן יכון עלי סביל אלתכ'מין וקד קיל אן לפט'ה' לעל פי אלערביה' תכון איצ'א עלי אלתחקיק מקאם חתי.

24 כ"י המז' הבר', Or.2549 (התיאור בקאטאלוג, מס' 1,283), דף 125ב.

ותרגומו:

ואמר "אולי", (אולם) אי אפשר שנפרשו (או: שנתרגמו) "שמא", הואיל והוא דבר ה' ואין ה' כמי שמשער (או: אומד, מנחש) ואינו יודע אם יקבלו (דבריו) אם לאו. אלא (עלינו) לפרשו או "חי נפשי", או "כדי, למען". וכגון זה "אולי יש תקוה" (איכה, ג, כט), "אולי יחנן" (עמ' ה, טו) "אולי תסתרו" (צפ' ב, ג). וכל אלה אי אפשר שיהיו (נאמרים) על דרך ההשערה. ויש אומרים שמלת "לעל" בערבית²⁵ משמשת גם על דרך האימות (או: האישור) במקום "חתי"²⁶.

בטקסט המקביל²⁷ נאמר:

ת'ם קאל אולי וליס יג'ו אן נפסרה לעל אד' הו קול אללה וליס אללה ממן ימכן ולא יערפו הל יקבלו אם לא. ואנמא נפסרה אמא לעמרי ואמא לכי ומת'לה אולי יש תקוה אולי יחנן אולי תסתרו והד'ה ליס יג'ו אן תכון גיר ג'ום.

ותרגומו:

ואמר "אולי" ... ואין ה' כמי שמחזק (או: מאפשר, או: נותן כוח להתגבר) ואינו יודע אם יקבלו ... ואלה אי אפשר שישמשו אלא בלשון מחלטת. מתוך ששיבש המעתיק מלת "תכ'מין", ושיכל אותיותיה, שיבש את העניין העיקרי בפירוש, שהוא הקושי בהוראה הרגילה למלת אולי כשהיא מוסבת על ה'²⁸. מלבד זאת השמיט את ההשוואה עם הערבית.

במקום שחוקר תולדות דעות הקראים מבקש להשתית את השקפתו על מלים מסוימות בפירושי יפת, חשוב שיבסס את הטקסט על כה"י הכתובים בכתב הערבי ככל שידו משגת, שכן תוספות שנוספו, לעתים, בידי מעתיקים מאוחרים, בכה"י הכתובים בכתב עברי, מעמידות קשיים נכבדים. דוגמה בולטת לכך יש במימרה המיוחסת לענן: "חפישו באורייתא שפיר ואל תישענו על דעתי". מימרה זו נמצאה לראשונה בפירוש יפת לזכ' ה, ח. והתחבטו חכמים בשאלה: מדוע חצייה השני של המימרה עבריי²⁹ השוואה לכה"י הכתוב בכתב הערבי³⁰ מראה ששם יש רק חצייה הראשון, האירמי, של המימרה, וכך מסולק הקושי³¹.

25 שהוראתה הרגילה "שמא".

26 שהוראתה הרגילה "כדי" או "באופן ש...". פירוש זה למלת "לעל" אכן מצוי במקורות מסלמיים, ושורשיו שם שווים כנראה לשורשיו כאן, וקשורים בפרשנות הקראן. ראה למשל פירושו של טברי (מת 923) לסורה 2, 21 (דפוס קהיר 1954, כרך א, 161), וכן במילון לסאן אלערב, ערך "עלל" (דפוס בירות 1956, כרך יא, 473—474) שם מובאות דעות בלשנים ופרשנים מהמאות ח'—ט'.

27 כ"י המו' הבר' Or.2503 (ר' קאטאלוג, מס' 284) דף 89—90א = שם, Or.2504 (ר' קאטאלוג, מס' 285) דף 18א.

28 אין ספק שמעתיקי שני כה"י המאוחרים העתיקו ממקור כתוב בכתב העברי. רק כך אפשר להבין את השיבוש, שכן בערבית צורת כ' שונה לחלוטין מצורת כ. שיבוש זה עצמו נמצא עוד פעם בכ"י Or.2503 דף 4ב בפ' יר' כו, ג. שם אין המקבילה בכה"י העתיק, ואלמלא נתגלה השיבוש במקום שהובא כאן, אי אפשר להבין שם את הפירוש אל נכון.

29 ר': N. Wieder, Judean Scrolls and Karaism, לונדון 1962, עמ' 88—89. לאור מה שנאמר להלן נראה שאין צורך בפתרונו של וידר. דיונו שם מבוסס על שני כ"י: האחד בליידן (12 Warner), שאינו אלא תרגום עברי מפ' יפת והאחר במו' הבר' (Or.2401) שהועתק בשנת 1688 (ר' בקטלוג, מס' 288).

הבדל נוסף בין שתי קבוצות כה"י הוא, שבכה"י הכתובים בכתב העברי עולה במידה ניכרת שיעור היסודות העבריים המשוקעים בלשון הערבית של הפירוש, יסודות המצויים אמנם גם בכה"י הכתובים בכתב הערבי³². דוגמה מאלפת להבדל זה מצוייה בפי' יפת ליש' מז, ט-י. בכה"י הכתוב בכתב הערבי נאמר³³:

ומן קולה ברב כשפיך דל עלי אן כל דבריהם וספר קלונם שקר אין לו עקר הכשפים והחברים הם מיד בני אדם והכד'א ג'רי אלמר והו אן איש הרוח וחבריו אלפוא כלאם אלתקטוהו מן כלאם כל אמה' וכתבוא ד'לך פי ספר קלונם וקאלוא אן ד'לך וחי מן אללה נול על יד גבריאלי אלי משגע ... ערף אן להא פעל ת'אלת' גיר אלכשפים ואלחברים והו שרהא ואלגרץ' פיה אלרסום אלתי נצבתהא פי ג'ה' ישראל וגירהם מן לבאס אלגיאיר ושד אלזנאר ואלמעז מן רכוב אלכ'יל ואמת'אל ד'לך ממא הי מעלומה' ואלקצד אד'לאל ישראל ומע ד'אך ויאמרו לא יראה וכו'.

ותרגומו:

ומה שאמר "ברב כשפיך" מורה כי כל דבריהם³⁴ וספר הקראן³⁵ שלהם שקר אין לו עיקר הכשפים והחברים הם מיד בני אדם. וכך היה הדבר: מחמד וחבריו צירפו דברים שליקטום מדברי כל הדתות וכתבו זאת בספר הקראן שלהם ואמרו שזו השראה מהאל שירדה על ידי גבריאלי אל מחמד ... מלמד שהם עושים מעשה שלישי מלבד הכשפים והחברים, והוא רעתם. וכוונתו לחוקים שעשו כנגד ישראל וזולתם, כגון לבישת בגדים בצבעים מיוחדים ותגירת אבנט³⁶ ואיסור רכיבת הסוסים וכיוצא באלה, והדברים ידועים. ומטרתם השפלת ישראל. ועם זה וכו'.

30 המו' הבר' Or.2550 (ר' בקטלוג, מס' 289), דף 89א. כיון שיש שם תעתיק מלא בכתב ערבי אפשר לראות שם בבירור את הלשון הארמית "חפישור" שנשתבשה בגרסה מאוחרת לצורה עברית "חפשו".

31 אפשר שענין "ההישענות" הוכנס כאן ממקום אחר. בפי' יפת לתה' קיט, א (כ"י פריס, הספריה הלאומית, Héb.289 דף 51 א = שם, Héb.291 דף 46 א = ניו יורק, ביהמ"ד לרבנים, דלר 97, דף 343) נאמר: האולי תמימי דרך הם מן ג'מלה' פריק אלקראיין אלמחזיקים (= אותם "תמימי דרך" הם מכלל כת הקראים המחזיקים) בתורת יוי העוברים מצות אנשים מלומדה ולא נשענו על משנה ותלמוד והלכות ואגדות וכו'. הואיל וכל כה"י למקום זה מאוחרים, אפשר שבפירוש המקורי נכתבה פסקה זו ערבית (ר' להלן). במקומות אחרים משמש בהוראת "הישענות", בהקשר כזה, הפועל הערבי "עול" (בניין II). למשל, פירוש יפת לתה' קיט, יח (כ"י הנ"ל, לפי הסדר הנ"ל דף 58א = דף 53א = דף 50א = כ"י ברלין 199, דף 60ב): אלמקלדין אלדין ידפעון אלאסתכ'ראג'את פי אלפרץ' ויקולון ... ואנה לא יעול עלי אלנץ אלא עלי מא נקלוה. ותרגומו: בעלי הקבלה הדוחים שימוש בשיטת ההסק (השכלי) במצוות ואומרים ... ושאינ להישען על הכתוב אלא על מה שמסרו. ור' גם להלן, במובאה מפירוש יפת למש' כט, יח, שם משמש הפועל "אסתנד" בהוראת ההישענות.

32 בהקשר זה מעניין כ"י המו' הבר' Or.2549 מפירוש יפת ליחזקאל (ר' בקטלוג, מס' 283, II). השוואה בינו ובין Or.2505 (ר' בקטלוג, מס' 282, II) וכן Or.5062 (ר' שם, מס' 286) מראה, ששיעור היסודות העבריים בנוסח זה קטן מאד, קטן מהרגיל בכה"י האחרים הכתובים בכתב הערבי. אפילו שמות מקומות מתורגמים בו בגוף הפירוש, שלא כמנהגו של יפת. למשל, שומרון מכונה שם, לעתים קרובות, סבסטיה.

33 כ"י המו' הבר' Or.2548 (ר' קטלוג, מס' 279) דף 115ב-116א.

34 לפי דעתו של יפת כל יש' מז מכון כנגד מלכות האסלאם, שהיא מלכות בבל השנייה.

35 משחק המלים "קלון"—קראן רגיל אצל מחברים קראיים במאה העשירית.

36 אין להאריך כאן בענין יחס המוסלמים למאמיני דתות אחרות, כפי שמשתקף כאן

בכה"י הכתוב בכתב העברי ³⁷ השינויים העיקריים הם:

כי הכשפים והחברים הוא ממעשה בני אדם ולא מני אלהים. וכן היה, כי איש הרוח וחבריו חברו דברים מלוקטים מדברי כל אמה, ויכתבום בספר קלונם, ויאמרו כי גבריאל המלאך דברם מפי אל אל איש הרוח... אלרסום אלתי נצבתהא מן גייה' ישראל וגיריהם כמו שהם מבדילים אותנו בלבוש אבנט ובמיני צבעים ושלא נרכב אלסוסים (!) אלה והדומים להם יכניעו את ישראל בהם ויבטחו על רעתם ויאמרו לא יראה וכו'.

מוזר הדבר, שדווקא אחר שהעתיקו את הטקסט לאותיות עבריות, כלומר אחרי שהרחיקוהו מהשג ידם של המוסלמים, תרגמו את כל הקטעים הפוגעים במסלמים לעברית, בעוד שבכתב הערבי רק חלקו היה עברי.

הבדלים ניכרים מצויים גם בין כה"י הכתובים בכתב העברי לבין עצמם. במקרים רבים נובעים הבדלים אלה מהשפעות דיאלקטיות וטעויות־סופר לרוב, אך יש שהם חורגים מעבר לזה. כדוגמה טובה כאן השוואת הנוסחאות השונות של הפירוש למשלי כט, יח ³⁸. ההשוואה מתבססת על שלוש קבוצות כ"י: האחת, כ"י כתוב בכתב ערבי מהמאה ה"א ³⁹; השנייה, שלושה כ"י כתובים בכתב עברי, מהמאות ט"ו—ט"ז ⁴⁰; והשלישית שני כ"י מהמאות ה"ז וה"ח ⁴¹. הקטע הראשון הוא מכה"י העתיק, והשני מהקבוצה השנייה (בהשמטת חילופי־גירסא שוליים). בסוגריים עגולים נתונים השינויים (וסימנם ח"ג:), ובעיקר ההוספות (וסימנם הוס':) הארוכות יחסית, מהקבוצה השלישית.

1. הד"א אלפסוק מקול עלי זמאן אלג'אליה' כ'אצה' לאנה לם יכ'ל אלאנביא פי זמאן אלוה' וקולה יפרע עם הו אנתהאך פי אלדין לאנה יכת'ר אלכ'לף וליס ת'ם מן ירתפע בה אלכ'לף גיר אלאנביא וקאל ושומר תורה אשרהו מן חית אנה קד יעלם כת'ירא מן אלמצוות פסבילה אן יתצ'בט בהא ואמא מא חצל פיה אלכ'לף וכאן אלנץ יחתמל אלמג'אד'בה' פעליה אלאג'תהאד פמא ט'הר לה לזמה ומא כ'פי ענה כאן פיה מעד'ורא פאמא מן אסתנד אלי גירה וקלדה פי אמור דינה ומא כ'בר חאלה פי צדקה פקד צ'יע אלפרץ' ואללה תעאלי יואכ'ד'ה עלי ד'לך וקאל אשרהו לאן אללה תעאלי ית'יבה(?) וינפעה איצ'א פי אלדניא כקולה אשרי האיש אשר לא הלך ותמאם

ובמקומות אחרים בפירוש יפת. יצויין רק שטקסט זה מוכיח בבירור את טעותו של דוחי, שחשב שרק נוצרים נתחייבו לחגור "זנאר" (ר' R. Dozy, *Dictionnaire détaillé des vêtements chez les Arabes* אמסטרדם 1845, עמ' 196), טעות שתוקנה כבר, ר' אנציקלופדיה של האסלאם (מהדורה ישנה) ערך Zunnār (אך השווה במהדורה החדשה, ערך Ghīyār) ור' גם במהדורה החדשה, ערך Dhimmā, ושם ביבל'.

37 כ"י המוח' הבר' Or.2502 (ר' קטלוג, מס' 281), דף 42ב—43א. ר' להלן הע' 74.
38 משלי ל יצא לאור ע"י Z. Auerbach (בון, 1866), ופרקים א—ג יצאו לאור ע"י I. Günzig, קרקוב 1898 (על מהדורה זו ראה ביקורותיהם של ב"ז באכער, REJ, 38 [1899], 151—160, וש' פוזנאנסקי, JQR, 13 [1901], 340). מהדיר זה השתמש רק בכה"י המאחר ביותר שבמוזיאון הבריטי, ולא הכיר כנראה את כה"י הקדום ביותר.

39 המוח' הבר' Or.2553 (ר' בקאטאלוג מס' 294), דף 122ב—123א.
40 שם, Or.2507 (ר' בקאטאלוג מס' 293), דף 138א—139א; פריס, הספריה הלאומית Heb.292 (השגיאות בו מרובות יחסית מבכה"י האחרים), דף 207ב—208א; ברלין 199, כרך ב, דף 31ב—32א.

41 ניו יורק, ביהמ"ד לרבנים, אדלר 103, דף 100א—101א (בלי ספק העתקה של יוסף בן רצון לבית ברכה, ר' במאמר הנזכר להלן בהע' 56); המוח' הבר' Or.2402 (ר' בקאטאלוג מס' 292), דף 165ב—166א.

אלקול ולה נט'איר וקאל באין חוון וקד עלמנא אנהם כאנו ירג'עון אלי אלהים פימא כ'פי ענהם מן חית' אן אלהים קד יג'רי מנהם כ'טא בקצד כקולה כהניה חמסו תורתי ואלאנביא לים כד'לך וימכן איצ'א אנה אראד זמאן אלאנביא לא עלי אן אלאנביא אלמפתיין וקד וג'דנא אנה פי אלבית אלתי'אני בעת'וא מן אלעראק אלי אלהים ואלנביאים יסתפתון מנהם וכאן אלג'ואב מן אלאנביא לא מן אלהים אד' לם יכן מן פקה אלשריעה' וקד תעלם אלאנביא מא יעלמה אלהנה'.

ותרגומו :

פסוק זה נאמר על תקופת הגלות דווקא, שהרי לא היו הנביאים נעדרים בתקופת הממלכה. ואמרו "יפרע עם" הוא חילול הדת, שכן תרבינה המחלוקת, ואין המחלוקת נפסקת אלא ע"י נביאים. ואמרו "ושומר תורה אשרהו", משום שכאשר הוא ידע מצוות רבות הוא מקיימן בהקפדה. אבל כאשר יש דבר שנוי במחלוקת ופסוקים שאפשר לפרשם לכאן או לכאן, עליו להתאמץ (בחקירה) : מה שיעלה לו בבירור מחייב אותו, ומה שנסתר ממנו הרי הוא פטור מלקיימו. אבל מי שנשען על זולתו, והולך בעקבותיו בענייני הדת, מבלי שנבחן יושרו של הלז, הרי ביטל את המצוות, וה' יתעלה יענישהו על כך. ואמר "אשרהו" משום שה' יתעלה יגמול לו ויעניק לו גם בעולם הזה, כמו שנאמר "אשרי האיש אשר לא הלך" וגר' (תה' א, א) ויש (עוד) כיו"ב. ואמר "באין חוון", אחר שכבר ידוע שהיו מבקשים עצה מהכהנים במה שנסתר מהם, וכוונתו שהכהנים עלולים לסטות (מהאמת) בזדון, כאמרו "כהניה חמסו תורתי". אך הנביאים אינם כן. ואף אפשר (לפרש) שכיוון לזמן הנביאים אך לא (כיוון לומר) שהנביאים הם פוסקי ההלכות. שהרי מצינו בבית שני ששלחו מבבל אל הכהנים והנביאים וביקשו מהם פסק הלכה, והשיבו הנביאים ולא הכהנים, הואיל ולא נמצא מי שהיה בקי בהלכה. וברגיל שהנביאים יודעים מה שידועים הכהנים.

2. הד'א אלפסוק מקול עלי אלג'אליה כ'אצה' לאנה לם יכ'ל אלאנביא פי זמאן אלמלך ועמארה' אלקדס (ח"ג + הוס': דולה' ישראל ועמארה' אלקדס ואלמלך) וקולה יפרע עם יריד בה יכ'תלף אראהם ומד'אהבהם (הוס': כמא הו מעלום אלאן) ואנמא תופק בינהם אלאנביא פאד'א אנקטעת אלנבוה' כתר' אלכ'לף בין אלאמה' וקאל יסומר תורה אשרהו מן חית' אן (הוס': אלכ'לף וקע ואלקאל ואלקיל) אלתורה וכתב אלאנביא מוג'דה' גיר מעדומה' מן בין אלאמה' ויערפון אללג'ה' ולא ינסוהא פקאל וחאפט' אלשריעה' טובאה בחית' אנה (הוס': לא ימיל ענהא ולא ילתפת לכתב אן אלפואה בצ'דהא אעני משנה ותלמוד ו) יקרא פיהא (ח"ג: פי אלתורה) ויבחת' עמא קאלתה פאלד'י ית'בת ענדה באלחג'ה' באלנט'ר אלצחיה (הוס': ואלבחת') יעמל בה ולא יקלד (הוס': ולא יעול עלי גירה) פאד'א פעל ד'לך לם יטאלבה אללה אד'א גלט פי אלבחת' בעד אלאג'תהאד (הוס': וקראה' כתב אלעלמא ז'ל אלד'י אג'תהדו קבלה) וקאל אשרהו לאנה (הוס': אחתפט') עלי שריעה' אללה תעאלי ו) יסתחק ענד (ח"ג: עלי פעלה) ד'לך עלי אג'תהאדה ובח'תה (ח"ג: ועלי אנה אג'תהד ובחת') פאלד'י לא יבחת' (הוס': ולא ילתפת אלי מא קאלתה אלתורה יג' ויא') ויקלד (ח"ג: ויקאל!) למן לים הו נבי (הוס': ולא מרשד באלחק) ולא מאיר ⁴² פקד קלד מן לם ית'ק בה ⁴³ פאלול לה לאנה לים יאמן אן יכוון גיר עאלם ומרשדה אלי גיר חק וקאל באין חוון יפרע עם ומן אלמעלום אן אללה ג'על אלהים ירשדון אלנאס אלי אלתורה כק' פיהם ולהורות את בני ישראל פאן

42 כך מנקדים שלושה כ"י, ולכאורה היא מלה עברית. אולם נראה עדיף לקרוא כמלה ערבית "מאיר" (>מיר, ר' בלאו, שם, עמ' 32—33) = מי שה' סועדו, מאמצו. יאמר כאן רק, בקיצור, שהנחה שה' סועד את הנביא בשליחותו (ולא בפעולותיו כפרט) היא

אלכהנים קד יעצון אללה ויפתון בכ'לאף מא פי אלתורה כק' כהניה חמסו תורתי (הוס': פאחרי חכמי משנה ותלמוד) וליס יג'ו אן יכ'טי אלנבי וירשד אלנאס אלי אלצ'לאלה' וכ'לאף אלחק וקד ינעדס אלוחי ולס ינעדמונ (!) אלכהנים פלד'לך קאל באין חוון יפרע עם יריד בה אנה אד'א אנעדס אלוחי מן אלאמה' יקע אלכ'לף דה'אך עלי טריק אלעלאמה לא עלי אן אלנבי הו אלד'י יפתי ויעלם ואן כאן יעלם לא מחאלה' אלי (!) ⁴⁴ תרי אן פי אלבית אלת'אני ואפת רסאלה' מן אלעראק פי פתיא אלי אלאנביא ואלאימה' כק' לאמור אל הכהנים (ח"ג + הוס': כק') פי חגי ע"ה שאל נא את הכהנים תורה) פד'כר אלכהנים ואלאנביא ג'מיעא אד' כאנת אלאנביא תעלם כמא תעלם אלאימה'.

ותרגומו:

פסוק זה נאמר על תקופת הגלות דווקא, משום שלא היו הנביאים נעדרים בתקופת המלוכה כשהמקדש על תלו (ח"ג + הוס': ממלכת ישראל, כשהמקדש על תלו, והמלוכה ⁴⁵) ואמרו "יפרע עם" כוונתו ייחלקו בדעותיהם ובשיטותיהם (הוס': באופן הידוע עתה), ורק הנביאים ישלימו ביניהם. וכאשר נפסקת הנבואה, ירבו המחלוקות בעם. ואמר "ושומר תורה אשרהו" על מצב שבו (הוס': חלו המחלוקות וה"יש אומרים") ⁴⁶ התורה וכתבי הנביאים מצויים ואינם חסרים לאומה, והם יודעים את הלשון ולא שכחיה. ואמר "ושומר תורה אשרהו" ⁴⁷, כלומר שהוא (הוס': לא יסטה ממנה ולא ישעה לספרים שנכתבו כנגדה, היינו משנה ותלמוד ו) יקרא בה (ח"ג: בתורה) ויחקור במה שאמרה. ומה שיתאמת לו במופת, ע"י העיון הנכון (הוס': והתקירה), ינהג על פיו ולא יחקה (הוס': ולא ישען על זולתו). וכאשר יעשה כן לא ידרוש ממנו ה' אם יטעה בחקירה, אחרי שהתאמץ בה (הוס': ואחרי שקרא את כתבי החכמים ז"ל שעמלו לפניו). ואמר "אשרהו" משום שהוא (הוס': דקדק במצוות ה' יתעלה ו) ראוי לגמול, באותה שעה (ח"ג: על מעשהו זה ו) על השתדלותו וחקירתו. ומי שלא יחקור (הוס': ולא ישעה אל מה שאמרה התורה יגדילה ויאדירה) ויסתמך על מי שאינו נביא (הוס': ואינו מנחה אל האמת) ואינו מאיר ⁴⁸, הרי הסתמך על מי שאין לבטוח בו, ואוי לו, שכן אינו יכול לבטוח שלא יהיה הלז בער ומוביל אל השקר. ואמר "באין חוון יפרע עם", ובידוע שה' העמיד את הכהנים להנחות את האנשים אל התורה, כמו שנאמר בהם "ולהורות את בני ישראל" (ויק' י, יא). אכן, הכהנים עלולים להמרות את פי ה' ולהורות הלכה בהפך מה שכתוב בתורה, כמו שנאמר "כהניה חמסו תורתי" (יח' כב, כו. הוס': וכל שכן חכמי משנה ותלמוד), אך אי אפשר שיטעה הנביא ויתעה את האנשים וידיכסם אל שקר. וייתכן שיסתלק החוון, אך הכהנים לא יסתלקו. לפיכך אמר "באין חוון יפרע עם", כלומר, כאשר יסתלק החוון מן העם תפרוצנה המחלוקות, וזה כסימן

אחד היסודות לאמיתות שליחות הנביא בשיטתו של יפת, כפי שנאמר בהמשך המובאה כאן: אי אפשר שיטעה הנביא ויתעה את האנשים וידיכסם אל שקר. שלילת האפשרות שהנביא יטעה במסירת שליחותו מבוססת על הנחת הסעד האלוהי.

43 = לא יות'ק, ר' בלאו, שם (לעיל, הע' 12) § 100.

44 ר' בלאו, שם, עמ' 25.

45 אמנם כפל דברים יש כאן.

46 כאן אף לא טרח המוסיף לקשר את ההוספה אל המשפט המקורי.

47 כאן מובא תרגום המלים, ולא לשון הפסוק כבגרסה הראשונה.

48 ר' לעיל, הע' 42.

ולא משום שהנביא הוא המורה הלכה ויודע, אע"פ שהוא בוודאי יודע. הן ידוע שבימי בית שני הגיעה אגרת מבני בבל אל הנביאים והכהנים שיורו להם הלכה, כמו שנאמר "לאמר אל הכהנים" (זכ' ז, ג. ח"ג + הוס': כמו שנאמר בחגי ע"ה [ב, יא]: "שאל נא את הכהנים תורה")⁴⁹. והזכיר את הכהנים והנביאים יחד הואיל והנביאים היו יודעים כמוהם ככהנים.

שני דברים בולטים בקריאת הקטעים המקבילים: א. השוני בלשון ובכמות⁵⁰. לשון כה"י העתיק קצרה ותמציתית. בכה"י המאוחרים מהקבוצה השנייה — הוספות לביאור וחזרות רבות, ובכה"י מהקבוצה השלישית יש גם הוספות ענייניות, המשוות לטקסט צביון אקטואלי מבחינה כיתתית, ומהוות שלב נוסף בעריכתו. ב. זהות כללית של הרעיונות המובעים בנוסחאות השונות, עם שינויים רבים בפרטים⁵¹.

מהדורות מקוצרות

עד כאן גדונו והודגמו הבדלים בין כה"י הכתובים בכתב ערבי לאלו הכתובים בכתב עברי, וכן התפתחות הדרגתית נוספת של הטקסטים הכתובים בכתב עברי. יש עוד סוג שלישי של שינויים בנוסח פירושי יפת: השמטת חלקים שלמים מהטקסט. כבר הראה פ' בירנבאום⁵² שתרגום ערבי עם הערות פרשניות קצרות להושע, אינו אלא מהדורה מקוצרת מאד מהפירוש⁵³. ההפך מזה מצוי בפירוש לאיוב. מפירוש זה יש קטעים מכ"י כתוב בכתב ערבי מהמאה הי"א⁵⁴, וכמה כ"י שלמים או מקוטעים הכתובים בכתב עברי מהמאות ט"ו—י"ח⁵⁵, ואשר ההבדלים בינם ובין הראשון הם מסוג אלה שכבר גדונו. ויש קטעים מכ"י נוסף, כתוב בכתב עברי מהמאה הי"ד⁵⁶, המשקף עריכה שונה של הטקסט. ראשית, חסר לחלוטין תרגום

49 בהנחה שהשאלה הנזכרת בזכ' נשאלה מן הגולה מסתמך יפת (או מעתיקיו) על הפירוש המקובל לאותו מקום (ר' רש"י ורד"ק למקום), אע"פ שאין הדבר מפורש, ומלשון תשובת זכריה (פסוק ה) משתמע לכאורה היפוכו של דבר. מעתיקי (או עורכי) גירסת קבוצת כה"י השלישית, שיבשו את כל העניין, בהמירם את הפסוק מוכ' בפסוק מחגי, שכן בחגי אין השאלה מופנית אלא אל הכהנים לבדם, והשואל הוא חגי עצמו (במצות ה'), ואין כאן שאלה של בירור הלכה לגופה.

50 גירסת כה"י מן הקבוצה השנייה ארוכה פי אחד וחצי מגירסת כה"י העתיק ביותר, וגירסת הקבוצה השלישית ארוכה ממנה פי אחד ושני שלישים בקירוב.

51 אין זה המקום לדון ברעיונות כשלעצמם. יצויין שדווקא כה"י המאוחרים והמאריכים חסר רעיון השכר בעולם הזה למשתדל בחקר המצוות וקיומן, הנמצא בכה"י העתיק. לעומת זה, רעיון אל-טעותיותו של הנביא נזכר רק ברמז בכה"י העתיק, ומפורש בהרחבה במאוחרים.

52 במבואו למהדורתו מפירוש יפת להושע, פילדלפיה 1942, עמ' LVII—L.

53 זאת מבלי להזכיר העתקות נפרדות לחלוטין של תרגומי של יפת, כגון תרגום התורה בכ"י המז' הבר' Or.2481 (ר' בקאטאלוג, מס' 101).

54 המז' הבר' Or.2552, דף 1—89 (ר' בקאטאלוג, מס' 1,299).

55 שם Or.2509—11 (ר' בקאטאלוג, מס' 295—297); נזי יורק, ביהמ"ד לרבנים, אוסף אדלר, מס' 100—101 (אדלר, קאטאלוג, עמ' 15). כל אלה, על ההבדלים שביניהם, נובעים ממקור אחד. כ"י נוסף מקבוצה זו מצוי בבולדיאנה שבאוקספורד, וסימנו Opp. Add. 4° 165 (בקאטאלוג מאת גויבאואר-קאולי, כרך א, מס' 2485), והוא משופע בשיבושים וחסרונות ותופעות דיאלקטיות. על קטעים נוספים ר' בהערה הבאה.

56 במז' הבר' Or.2512, דף 8—9, 14—43, 48—49, 51 (ר' בקאטאלוג, מס' 298, II, IV, VI, VIII). הדפים 1—7, 53—58, שבקובץ הקטעים הזה (שם I, X), שייכים, בלי ספק,

הפסוקים, שהוא בדרך כלל חלק בלתי נפרד מפירושי יפת ומפורסם במילוליותו⁵⁷, וכן נבדל נוסח זה הן מנוסח כה"י העתיק שלפניו והן מנוסח כ"י בני זמנו ומאוחרים ממנו⁵⁸. יש שהוא מאריך (למלא חסרון התרגום?), ויש שהוא מקצר מאד, ויחד עם זה משנה את הלשון.

קביעת זמנם של שינויי הטקסטים או עריכתם

לעתים אפשר לקבוע את התאריך המאוחר ביותר למציאות השינויים בטקסט, ע"י הבאות מפירושי יפת אצל הבאים אחריו. כאן תצויין דוגמה אחת. פרשן קראי קדום, יחסית, הוא יעקב בן ראובן, אשר כתב פירוש בעברית למקרא, ספר העשר, בו הסתמך בעיקר על תרגומים וקיצורים בעברית מפירושיהם הערביים של דוד בן בועז הנשיא ויפת בן עלי. בדרך כלל הוא מקצר בדבריו מאד מאד⁵⁹, אך פה ושם שימר משפטים שלמים ממקורותיו, ולפעמים יש במובאות שלמות אלה כדי להצביע על הנוסח שהיה לפני המתרגם שמתרגמו לקח יעקב בן ראובן. להלן דוגמה מהפירוש לאיוב ג, ט. הקטע הראשון הוא מכה"י העתיק⁶⁰ השני מכ"י מהמוזיאון הבריטי⁶¹ וביהמ"ד לרבנים בניו יורק⁶², והשלישי מס' העשר⁶³.

1. אן אללה כאן קאדרא אן יגלק אבואב אלאחשא חתי לא תחצל פיה אלנטפה' אלתי תכונת מנהא כקולה ואדני סגר רחמה פלו פעל ד'לך לם תחצל אלנטפה' וקולה ויסתר עמל מעיני ישיר אלי כד אלדניא ושקאהא כקולה כי אדם לעמל יולד.

ותרגומו:

אכן ה' יכול היה לסגור דלתי הבטן כך שלא תיכנס הטיפה אשר ממנה נוצרתי, כאמרו "ואדני סגר רחמה" (שמ"א א, ה). ולו עשה זאת לא היתה מגיעה הטיפה. ואמרו "ויסתר עמל מעיני" מורה אל קשי העולם הזה וסבלו, כאמרו "כי אדם לעמל יולד" (איוב ה, ז).

2. אן אללה כאן קאדרא עלי אן יגלק באב אלרחם חתי לא תחצל פיה אלנטפה' אלתי תכונת מנהא מת'ל ויוי סגר בעד רחמה פלו פעל ד'לך לם תחצל אלנטפה' ולם אתצור⁶⁴ אנא ואכירג' אלי אלדניא אלתי היא דאר עמל כ'ק' כי אדם לעמל יולד.

להתחלה ולסוף המקוריים, החסרים בכה"י הנוצר בביהמ"ד לרבנים בניו יורק (לראיות ר' וכמוהם, כקטעים אחרים בקובץ (בקאטאלוג מס' III, V, VII, IX), שייכים מבחינת עריכתם לקבוצה המנויה בהערה הקודמת.

57 סופר אחר (במאה הט"ו?) הוסיפו בשוליים. על תרגום יפת, ר' בירנבאום, שם (לעיל, הע' 52), עמ' XXXIII.

58 בתופעה דומה הבחין ד"ש מרגליות, במבואו לפירוש יפת לדניאל, עמ' XII—XIII לגבי שני כ"י (כתובים אותיות עבריות) שהוא סימנס K, B.

59 עליו ועל בעית זמנו ושיטתו והשוואת פירושו עם פירוש יפת ראה ש' פוזנאנסקי, Kar. Lit. Opp. 66—68; פ' בירנבאום, שם, XLII—XXXVIII; צ' אנקורי, The Karaites in Byzantium, ניו יורק 1959, בעיקר 196—198; ור' גמ

L. E. Marwick, JBL, 62 (1943), 38—39.

60 (ר' הע' 54 לעיל) דף 5ב.

61 Or. 2510 דף 21א—ב.

62 אדלר 100, דף 29ב.

63 דפוס גוזלווא, (תקצ"ד).

64 ר' בלאו, דקדוק, § 77.

ותרגומו :

אכן ה' יכול היה לסגור את שער הרחם כך שלא תכנס בו הטיפה אשר ממנה נוצרתי, כמו "וה' סגר בעד רחמה" (ר' שמ"א, א, ה—ו). ולו עשה זאת לא היתה הטיפה מגיעה, ולא הייתי נוצר ויוצא אל העולם הזה אשר הוא בית עמל, כאמרו "כי אדם לעמל יולד".

3. כי לא סגר דלתי בטן אמי אשר בו יתגדל העובר שלא תבוא בו שכבת זרע. ולו עשה כזה לא הייתי נברא ויוצא אל זה העולם שהוא בית העמל.

אמנם יש בלשון ס' העשר קרבה לקטע הראשון, אך בלי ספק, הוא קרוב יותר לשני.

הכרונולוגיה של פירושי יפת

מעטות הן הידיעות על תולדות חיי יפת בכלל, ועל סדר זמני חיבוריו בפרט. מתוך קולופון של עותק מפירושו לשיר השירים, שנכתב ברמלה בשנת 395 להג'רה (1004/5 לסה"נ), ושבזו מלווה שמו בברכת החיים (בערבית), מניחים שעוד היה חי באותה שנה⁶⁵. רוב הידיעות הנוגעות לסדר זמני חיבוריו עקיפות, ומשתמעות מתוכן דבריו⁶⁶. כך מניחים שפירושו לשמות נתחבר במשך המחזור רמ"ט, כלומר בין שנת ד'תשי"ג ושנת ד'תשל"א ליצירה (953—971 לסה"נ), ושפירושו לדניאל לא נתחבר לפני 988 לסה"נ⁶⁷. כאן יובאו עוד שתי ידיעות, הנוגעות לזמני חיבור הפירושים לבמדבר וישעיהו.

65 ר' בקאטאלוג המוז' הבר', מס' 301.

66 ר' שטיינשניידר *Die arab. Lit. d. Juden* עמ' 84 הע' 2, L. E. Marwick, *JQR*, NS 33 (1942-3), 445-460 ביסס את שיטתו על סדר חיבור פירושי יפת (בלי תאריכים) על רמזיות מפירוש לרעהו. דרך כלל נראים דבריו, אע"פ שאי אפשר להניח מלכתחילה נמנעות טעויות סופר ברמזיות כאלה, והע' 33 במאמרו (וכן המובאה מפירוש עשרת הדברות בהע' 18 במאמר שבכאן) יוכיחו. מצד אחר אין לבטל במחי יד חשיבותן הכרונולוגית של עובדות היסטוריות הנזכרות בטקסטים. אמנם הרשימה שמביא מריוק בהע' 5 במאמרו אינה מכילה כנראה עדויות כרונולוגיות חותכות. כאן יובאו רק ידיעות אחדות, שיש בהן כדי לתת ראשי פרקים בעניין זה, עם קבלת עיקרי מסקנותיו של מריוק שם, היינו שסדר ספרי המקרא שלפיו חיבר יפת את פירושו הוא בקירוב הסדר המקובל בידינו.

67 על שמות ר' לראשונה ש' מונק, *Commentaire de R. Tanhoum sur le livre de Habakkouk*, פריס 1843, עמ' 104. על דניאל ר' ש' פינסקר, ליקוטי קדמוניות, נספחים, י (עמ' 88); מרגליות, מבוא לפירוש יפת לדניאל, עמ' v. המובאה מכ"י בליידן (המובאת בקטלוג, עמ' 7) מתוך פירוש בעברית לויק' כו, מה, שבה נאמר ששלטון אדום (=יוון, רומא, הנוצרים) נמשך כבר 1000 שנה, ושלטון ישמעאל נמשך כבר 380 שנה, אינה מוכיחה כלום. והוא הדין במובאה מכ"י Warner 12 (שם, עמ' 33) מפירוש בעברית לזכ' יא, ח—יא, שבה נאמר שמעת היפסק הנבואה (=לשטרות) עברו 1270 שנה, כלומר שפירוש זה נתחבר בשנת 959. ספק אם נשתמר פירושו המקורי הערבי של יפת לפסוק הנזכר בויק' (אינו בשום ספריה בארצות המערב), והפירוש העברי מבוסס אולי בעיקרו על יפת, אך לא כולו. לגבי המובאה מפירוש זכ', הרי השוואה עם הפירוש הערבי של יפת למקום זה (כ"י המוז' הבר' Or.2401, בקאטאלוג, מס' 288, דף 214—215) מראה, שאין לתאריך 1270 ולכל העניין שום זכר שם, ואם כן לא מיפת לוקחו הדברים. וכבר גייגר (אוצר נחמד, ד, 25—26) הפריך שייכות תאריכים אלה לכרונולוגיה של פירושי יפת. הסתמכות על ליקוטים עבריים ממין זה צריך שתיעשה בזהירות מרובה.

בפירושו לבמ' כד, דן יפת בזהותו של "הקיני" הנזכר שם, וזו דעתו ⁶⁸ :
אנה ישיר בה אלי הד'א אלמערבי אלד'י הו פי זמאנא ואצל כ'רוג'ה הו מן תלך
אלנאחיה' אעני מן נאחיה' בלד בני קטורה ומר אלי ג'ה'ה' אלגרב וקד ט'הר להם
מלך עט'ים ואסאס קוי וד'לך קאל פיה איתן מושבך וקו' ושים בסלע קנד הו מא
בנא מן אלחצון ובלד אחדת'ה לכרסי מלכה פי חד אלקירואן.

ותרגומו :

הוא (=בלעם) מורה בו אל המערבי הזה שבומננו. מקום מוצאו באותו
איזור ⁶⁹, כלומר מארץ בני קטורה. הוא הלך (משם) מערבה, וכפי שאנו רואים
יש לו (שם) מלכות גדולה ובסיס חזק, ולפיכך אמר עליו "איתן מושבך".
ומאמרו "ושים בסלע קנד" מורה אל המבצרים שבנה והעיר שיסד (לשים
בה) כסא מלכותו בגבול קירואן.

"המערבי", שבא מארץ בני קטורה וביסס את מושב מלכותו בגבול קירואן, הוא
רמז ברור לפאטמים שתחילת מלכותם במחוז אפריקיה, והעיר הנרמזת כאן היא
בוודאי בירתם אלמהדיה (שנוסדה בקירוב בשנת 915). יפת כתב איפוא דברים
אלה לפני שכבשו הפאטמים את מצרים בשנת 968, ולפיכך שנה זו היא התאריך
המאוחר ביותר לכתיבת פירושו למקום זה (או לספר במדבר בכלל) ⁷⁰.
הידיעה האחרת, הנוגעת לזמן חיבורו של פירוש יפת לישעיהו, יש בה עוד דוגמה
להתפתחות הטקסט של פירושו. בגירסת כה"י הקדום, בכתב ערבי, מפירושו ליש'
מט, יד נאמר ⁷¹ :

וקולהא שכחני תריד בה נסיני דהר טויל וד'לך אנהא אקאמת פי מלכות בבל תסעה'
עשר (!) סנה' כ'ראב ת'ם רג'עוא אליהא אולאדהא ומנד' כ'רב בית שני להא
תסעה' (!) מאיה' סנה' וניף עלי חאל ואחדה' יסכנהא אלערלים וישמעאלים. פלטול
אלמכת' קאלת שכחני פג'אהא אלג'ואב וכו'.

ותרגומו :

ובאומרה "שכחני" כוונתה לומר שכחני זמן ארוך, שכן עמדה תחת מלכות
בבל חרבה תשע עשרה שנה ⁷², אחר כך שבו אליה בניה. ומאז חרב בית שני
מזה למעלה מתשע מאות שנה ⁷³ שהיא במצבה זה, כשהערלים והישמעאלים
שוכנים בה. ומחמת אורך (הזמן שבו היא) שרויה (במצב זה) אמרה "שכחני"
ועל כך נענתה וכו'.

בגירסת כ"י מאוחר יותר נאמר ⁷⁴ :

וקולהא שכחני תריד נסיני דהר טויל וד'לך אנהא אקאמת פי מלכות בבל מ'ט'

68 אחרי שמביא דעות אחרות. כ"י המו' הבר' Or.2475 (ר' בקאטאלוג, מס' 271) דף א29.

69 שיפת מזכירו לפני כן, הוא איזור מגוריהם של בני ישמעאל.

70 גויבאור (*Aus der Petersburger Bibliothek*, עמ' 16—17) מביא תוכנו של קטע זה, אולם נראה שטעה בהבנתו.

71 כ"י המו' הבר' Or.2548 (ר' בקאטאלוג, מס' 279), דף ב136.

72 זו קביעה תמוהה, המחשידה את נכונות העתקת הטקסט כאן. בשוליים יש כאן הערה (בכתב ערבי) מיד אחרת בזה הלשון: אלקריב אנה מן אלתאסעה' עשר למלך בבל כ'ראב אלי סנה' אחדי לכרש. ותרגומו: נראה קרוב שהכוונה שמשנת תשע עשרה למלך בבל היתה חרבה עד שנת אחת לכורש. והו כנראה נסיון ליישר את הטקסט ע"פ מל"ב כה, ח. נסיון אחר נעשה ע"י מעתיק כ"י המקביל, ר' להלן בסמוך.

73 המלה "גיף" מציינת בתרגום מדויק "מעט למעלה מ...". ובדרך כלל הכוונה למספר יחידות מאחת עד תשע.

74 כ"י המו' הבר', Or.2502 (ר' בקאטאלוג, מס' 281), דף א69. כרך זה הוא חלק שלישי

מהדורה ונוסחאות מפירושי יפת בן עלי למקרא

סנה' כ'ראב ת'ם רג'עו אליהא אולאדהא ומנד' כ'רב בית שני להא ת'מאן מאיה' סנה' עלי חאל ואחדה' יסכנהא פיהא אלערלים ואלישמעאלים פלטול אלמכת' קאל שכחני והד'א⁷⁵ אלתאריך' מנד' שרה אלשיך' הד'א אלכתאב ווקת נסכ'ה כאן נחו ת'מאניה' (!) מאיה' וכ'מסין סנה' פג'אהם אלג'ואב וכ'.

ותרגומו :

ובאמרה "שכחני" וכו' עמדה תחת מלכות בבל חרבה ארבעים ותשע שנים, אחר כך שבו אליה בניה. ומאז חרב בית שני מזה שמונה מאות שנה שהיא במצב זה, כשהערלים והישמעאלים שוכנים בה. ומחמת אורך הזמן אמר "שכחני". (בחדש) תאריך זה (יש להוסיף כי) מאז פירש המורה (=יפת) ספר זה ועד זמן העתקתו עברו בקירוב שמונה מאות וחמשים שנה. ועל כך נענו וכ'.

אף על פי שאין גירסת כה"י העתיק נקייה מקשיים, הרמז הכרונולוגי ברור : מאז חורבן בית שני עברו למעלה מתשע מאות שנה, ומדובר מן הסתם בשנים אחדות לפחות למעלה מתשע מאות שנה, כלומר לא נתחבר פירוש זה לפני שנת 975 לכל המוקדם. גירסת כה"י המאוחר, עם שפתרה קרשי לגופו של הפירוש, שיבשה את הרמז הכרונולוגי, שכן לפיה נתחבר הפירוש מאה שנים קודם לכן, ותאריך זה אינו מתיישב עם שום נתון כרונולוגי אחר מפירושי יפת, ואינו אלא שיבוש בעלמא. מלבד זאת הוסיף מעתיק כ"י זה הערה משלו בגוף הטקסט, שעל פי לשונה אינה מניחה שום ספק באשר לזהות כותבה⁷⁶. עומדת, איפוא, גירסת כה"י העתיק על חזקתה. כך יש בידינו נקודות אחידה לקבוע באופן כללי ובקירוב את סדר זמני חיבורם של פירושי יפת למקרא : הפירוש לתורה נתחבר בעשור השביעי למאה העשירית, הפירוש לגביאים בעשור השמיני והפירוש לכתובים בעשור התשיעי. לשון אחר : חיבור הפירוש נמשך ככל הנראה שלושים שנה ואף למעלה מזה, בתחום השנים 960—990 בקירוב.

ח ת י מ ה

עם כל ההבדלים בין כה"י השונים, שגדונו והודגמו, הרי המשותף בין רוב כה"י, מכל טיפוס שהוא, מרובה בדרך כלל מן השונה.

סקירת כה"י של פירושי יפת מראה, שרוב כה"י הכתובים בכתב הערבי לא נכתבו אחרי המאה הי"א⁷⁷. לעומת זה לא שרדו כ"י כתובים בכתב עברי שנכתבו קודם

מפי' יפת ליש' שהועתק בשלושה חלקים, Or.2501 (שם, מס' 280) הוא החלק השני. החלק הראשון אינו במו' הבר' ושמו אבד. מעתיק כ"י זה העתיק כנראה גם את כה"י הנזכרים לעיל בהע' 10, 15. עבודתו אינה מצטיינת בדיוק, ורבים בה השיבושים וההשמטות.

75 תחבירו של משפט זה בוודאי אינו תקין, אך כוונתו ברורה.

76 מעתיק כה"י היה סבור איפוא שמאז חרב בית שני ועד העתקתו עברו 1650 שנה, ומכאן אפשר להסיק שלא הועתק כה"י לפני שנת 1720 בקירוב. ההערכה בקאטאלוג היא שהועתק במאה ה'ט"ז. או שמא היה המעתיק בור גמור בעניינים כרונולוגיים.

77 ראה R. Hoerning, *British Museum Karaite Mss*, לונדון 1889, ועוד פרטים רבים בקאטאלוג המוזיאון הבריטי, מס' 278; 279; 283; 289; 290; 294; 299; 301; 303; 329; V, 330, X, 331, II (הקטע היחיד משל יפת שזמן כתיבתו המשוער במאה הי"ד).

המאה ה"ד⁷⁸. עובדה זו יש בה כדי להוכיח שכה"י בכתב ערבי הם הקרובים ביותר לנוסח המקורי של פירושי יפת, שאם לא כן נצטרך להניח מספר הנחות מוקשות: שיפת כתב את פירושו בכתב העברי, אולם כולם הועתקו עוד בימי חייו בכתב ערבי; שבימי חייו של יפת, ובסמוך למקום מושבו, הועתקו כתביו בכתב ערבי למורת רוחו; שכל כה"י הקדומים הקרובים בגירסתם למאוחרים אבדו כליל; לכך יש להוסיף, כי אפשר למצוא בכ"י מאוחרים שיבושים רבים שנגרמו בהעתקה מכתב ערבי לכתב עברי (מחמת דמיון האותיות או זהותן בכתב ערבי המנוקד ניקוד דיאקריטי חלקי), אולם אין שיבושים שאפשר לתלותם בהעתקה בכיוון ההפוך.

נראה שבתקופה זו של כמאתיים שנה, שממנה לא שרד שום כ"י מפירושי יפת⁷⁹, הועתקו כתביו מאותיות ערביות לעבריות. זוהי תקופה שבה הולך ומתגבש אופיה המסכם והלקטני של הפרשנות הקראית במזרח, החל בחיבוריו של ישועה בן יהודה⁸⁰, וכלה בלקטנים אלמונים⁸¹. אין זה מן הנמנע שבשעת העתקת חיבורי יפת מכתב ערבי לעברי, נערכו חיבורים אלה, או חלקים מהם, מחדש, תוך הוספת ביאורים, הרחבת הלשון והתאמתם לפירושים אחרים. שכן רוב כה"י בכתב ערבי תלויים באופן כללי במקור אחד, גם אם הם שונים בפרטים. יחד עם זאת, מוכיחים כה"י, כי גם אחרי עריכתו זו הוסיפו המעתיקים "להגיה" את החיבורים "ולשכללם", או לערכם באופנים שונים⁸², שלא להזכיר את שיבושיהם והשטותיותם, הכל לפי השכלתם והבנתם בכתבים שבהם התעסקו.

כאן יש לחזור ולהזכיר את הכרונולוגיה של פירושי יפת. כאמור נמשך חיבור פירושו למקרא כולו עשרות שנים. לנוכח ממדיו של פירוש זה, התופס בשלמותו עשרות כרכים עבים, אין בזה כדי להתמיה. קשה להניח שיפת יכול היה בימי חייו לחבר יותר ממהדורה אחת מחיבור ענק זה; אולי ניתן להעלות על הדעת שיהיה סיפק בידו לתקן פה ושם ולשפר את הלשון. ועוד, הרי מלבד הפירוש כתב עוד חיבורים. כה"י העתיקים שבכתב ערבי הם הם שמשקפים איפוא, בקירוב האפשרי, את המהדורה הראשונה והיחידה שכתב יפת מפירושו למקרא. מן הדין, איפוא, שבכל מקום ששרדו קטעים מכ"י אלה, יהיו הם הבסיס המוסמך לנוסח הפירוש ולהבנתו.

78 מעטים הקולופונים מהמאה ה"ד, ר' בקאטאלוג הנ"ל, מס' 302, ובקאטאלוג כה"י הערביים בספריה הלאומית בפריס, מס' 283, 284. במאות ט"ו–י"ט הועתקו פירושי יפת פעמים רבות, כפי שמעיד מספרם הגדול של כ"י שלמים עם קולופונים.

79 ושבה נעתקו אמנם בכתב ערבי כתבי אבו אלפרג' הרון, ישועה בן יהודה, עלי בן סלימאן ואחרים; אך גם מאלה מיעוטם במאה ה"ד, ואף תיארוך זה אינו אלא בגדר השערה, שאין אף קולופון אחד שיפרנס אותה.

80 ראה התיאור המפורט של קטע מפירושו הארוך בקאטאלוג המוז' הבר', מס' 318.
81 ר' שם, מס' 334. כה"י המתואר שם הוא העתק שנעשה במאה הי"ט מכ"י השמור בניו יורק, בית המדרש לרבנים וסימנו Micr.3336. אין כאן המקום לדון בשאלה מתי נתחבר לקט זה, והאם המקור הוא אוטוגרף. ייאמר כאן רק כי בהעתק שבמוז' הבר' הוכנסו הערות שוליים רבות (בערבית ובעברית), שנוספו במקור מיד מאוחרת, לגוף הטקסט (שהוא במקור כולו בערבית). דיון בשאלות הנ"ל צריך איפוא להיעשות על יסוד בדיקת הזהות והזמן של מקורותיו של המלקט הראשון בלבד. על פי ההעתק שבמוז' הבר' הסכימו מרגליות (בקאטאלוג שם) ופוזנאנסקי (*Kar. Lit. Opp.* עמ' 78–79) שהמקור הוא אוטוגרף ושנלקט באמת במאה הי"ד.

82 כגון השמטת התרגום, או קיצור הפירוש, כפי שני"ל; ור' מרוויק (לעיל הע' 59).

עולמם של לבלרים, מעתיקי-ספרים ופקידים

בחוברת א' של "עלי-ספר" (עמ' 35—59) פרסם פרופ' נ. אלוני רשימת ספרים גדולה ממסמך הנמצא באוניברסיטת קמבריג'. את עמודי המסמך (T.-S. K 3/28) חותם דף שעניינו מניין כלים, חפצי-בית ומכשירי כתיבה. הוא מתפרסם כאן לראשונה*, ונעסוק בכמה מצדדיו.

א. חשיבות רשימת החפצים להבנת מהותה של רשימת הספרים

לרשימת החפצים נודעת אמנם חשיבות לכשעצמה. ברם, משתי בחינות מאירה רשימה זו את רשימת הספרים:

ראשית—מתברר כי כל שניתן היה לשער תוך עיסוק ברשימת-הספרים הוא, שהמדובר ביהודי בעל אוסף ספרים שונים בנושאים, ואפשר שהספרים נמצאו אצלו על דרך האיסוף ואפשר על דרך הפרקמטיה. באה רשימת הכלים וחפצי הבית ומוכיחה שהמדובר במעתיק ספרים, שכלי אומנותו (קסתות אחדות וממינים שונים, מכשיר להתקנת ציפורן העט, סרגל וכו') מעידים על עיסוקו. בימי הביניים היה ה־נראק (מעתיק-ספרים)¹ מייצר ספרים במו קולמוסו, מאחסנם בחנותו שהייתה

* באדיבותו וביזמתו של פרופ' נ. אלוני — ועל כך תודתנו; מבחינה זו באנו אל המוכן. הוספנו לו עיון בכתב-יד נוסף, שטרם יצא לאור, של סופר ערבי חשוב, שהוא, לדעתנו, אבי כל הסוג הספרותי הדין בכתיבה, כלית, דרכיה והעוסקים בה. את הנוסח הערבי נפרסם בקרוב ב-R.E.I. (פאריס).

¹ ראה מסתו של פ. רוזנטאל המוקדשת לחיבור על אמנות הכתיבה, מאת אבו חיאן אל-תוהידי, איש המאה ה-10 לס': F. Rosenthal, Four Essays on Art and Literature in Islam, E. J. Brill, Leiden, pp. 20-49.

בעמ' 44 מבהירה לנו אחת האמרות (מספרה 72) כי מעתיקי-ספרים ומוכרי-ספרים חד הם. כמו כן ראוי לעיין בעמ' 24 הע' 4: ביבליוגרפיה על הקולמוס המוסלמי במחקר המזרחי; בעמ' 48 למטה ועמ' 49 למעלה: כמה ציונים ביבליוגרפיים כלליים על הקאליגרפיה (ביחוד חשוב: A. Grohmann) וכן מקורות מימי הביניים, מאחרים קמעה, על הקאליגרפיה (ואליהם יש להוסיף את המקור המובא על ידינו, להלן, הע' 20); כ"כ ר' עמ' 23 הע' 1: רשימת מקורות שהמחבר לא נפנה לעסוק בהם (ואליהם יש להוסיף כמה חיבורים המצוטטים על ידינו להלן, כגון חיבורו של אבן קתיבה וכן נעיר שספרו של אבן באדיס, שרוזנטאל מציין ששמע על קיומו, יצא לאור, כנראה סמוך מדי למועד פרסום מסתו של רוזנטאל: עמדת אלכטאב ועדת ד"ר אלאלבאב, במסגרת מג'לת מעד אלמח'טוטאט אלערביה, 17, 1971, עמ' 43—193 וראוי לציין מתוכה עמ' 72, 75, על פעולת קיטום הפולמוס הנקראת "קט"; עמ' 76 על הסכין המשמש ל"קט" והעשוי מתכת ועל המכשיר "מקט" המשמש לפעולה זו והעשוי עץ קשה; עמ' 77—78 על הקסתות; עמ' 79—100 על סוגי דיו שונים — לכל אלו יש נגיעה לחומר המובא על ידינו להלן והם מסייעים לפענוח התעודה שלפנינו).

מעין ספריה קטנה ואולי אפילו ייצוגית לגבי אפשרויות שוק-המכירות (ידוע שהסופר הדגול אלג'אחט', שהיה עני בבחרותו, קנה השכלתו על ידי ישיבה בלילות בחנויות של וראקון²), והיה גם מעין סוחר ספרים. שנית — העובדה שברשימת ה"חיסול" הזו נכללים גם כלי עבודתו של האדם — אשר היה צורך להשאירם בידו, להמשך פרנסתו, לו המדובר היה בחיסול חובות גרידא — מלמדת, אם קודם לכן לא היה הדבר מובן מאליו, כי כנראה נפטר או עזב כליל את חנותו או את עירו, והתעודה עוסקת בעזבונו. שלישית — ללא כל ספק המדובר בחפצי בית-העסק = הספריה (שהוא גם בית המלאכה) של בעל המקצוע הנ"ל. חפצים אחדים שמקורם בביתו הפרטי — נוספו לרשימה אף הם. יתכן אף שבית מגוריו ובית עסקו צמודים ומחוברים היו, ולהלן (הערות 51, 52) ננסה לתאר את הספריה שהיא גם חדר הפרקמטיא של יהודי זה.

ב. החשיבות החומרית של מנין החפצים

כלים, מכשירים וחפצי ריהוט, הם המאכלסים את הרשימה. הנושא הנידון במאמר מחייב שנפנה את תשומת דעתנו בעיקר לכלי-הכתיבה ולא ננהג, אולי, בשל כך, במידה של צדק לגבי כל הפריטים. חומר על כלי-כתיבה אינו זר לספרות הערבית, שמעצם טבעה פנתה באופן מיוחד אל הפקיד (קא־ת־ב) שהללו בני לווייתו תדיר. במאמר של דומיניק סורדל על "ספר הפקידים" של אַל־בַּגְדָאדִי³ נמנה חלק גדול של החיבורים הערביים העוסקים בפקיד — ובין היתר גם בכלי אומנותו, ובנספח למאמרו הוציא תחוקה לאור, לראשונה, קטעים מחיבורו של אלבגדאדי הכוללים גם עמודים אחדים על כלי-הכתיבה⁴.

בין החיבורים שכדאי למנות, ספרו של אַבו־בַּכְר אלצולִי⁵ המתאר במילותיו הוא, ובעזרת ציטטות מאחרים, את כלי הכתיבה על צדדיהם הטכניים השונים. למשל דיו וקסחות⁶. המחבר מראה אף שיש הבדל בין קסת לבין דיו־תא = קַת־בִּי־ה ו־נִי־אֵת⁷, ענין שיש לו חשיבות למסמך שלפנינו, מדבר על הסכין⁸ והמכשיר

אשר לעניינים הנוגעים לתעודתנו, במסגרת מסתו של פ. רוזנטאל, ר' שם עמ' 25, בענין פעולת ה"ק ט"; עמ' 42 בענין ה"מ ק ט" (רוזנטאל בעמ' 93 מביא מקבילה אחת לענין זה מאבן דרסתויה, כתאב אלכתאב, הוצאת שיכו, בירות, 1927). מכיון שאופי אגרתו של אַבו־חֵיאַן אלתו־חֵי־הַנְדוּנָה (המתורגמת ע"י רוזנטאל) הוא אופי ספרותי, מוזנח — בטבע הדברים — הצד החמרי טכני של מקצוע ה"כתאב" (פקיד). מסיבה זו מכיל מאמרו של רוזנטאל רק אחדים מציוני המקורות הדרושים לענייננו החומרי וראינו צורך להרחיב לעברם את היריעה בכמה מהערותינו להלן. ראה גם: ח. זיאת, אלוראקה, אלמשרק, 41, 147, עמ' 303—350.

- 2 יאקות, ארשאד אל־אריב (מעג'ם אלאדבא), קאהיר, 8—1936, חלק ט"ז, עמ' 75.
- 3 D. Sourdel, Le "Livres de secrétaires" d'Abdalla al-Bagdādi, dans Bull. des Etudes Orientales de Damas, XIV, 1952-3, pp. 115-153.
- 4 שם, עמ' 128—135.
- 5 אבו בכר אלצולִי, אדב אלכתאב, הוצאת מ. ב. אלתארי, ו"מ. ש. אלאלוסי, קאהיר, 1314 להג'רה.
- 6 שם, עמ' 91—105.
- 7 שם, עמ' 104 והענין חשוב מאד לנושא מאמרנו.
- 8 שם, עמ' 115—117.

מקט⁹ המשמש להכשרת וחיידוד (קיטום) צפורן־העט, ואינו שוכח את קן־הדיותא הנקרא מִרְפָּע¹⁰ ואת הסרגלים¹¹. — כל אלו יעסיקונו להלן. תחת השם אֶבְרָהִים אֲבִן אֶלְמַדְבֵּר (למעשה שם המחבר: אֶלְשִׁיבָאֲנִי) יצא לאור החיבור "האגרת הבתולה"¹², העוסק אף הוא בנושאים הללו כגון: הקסת (ביתר תמציתיות)¹³, פעולת חידוד (קיטום) ציפורן העט¹⁴ והשמוש לכך בסכין¹⁵, או פעולת חיתוך הנקראת קֶט¹⁶, ממנה נגזר מִקָּט העתיד להעסיקנו, וכל אלו חשובים גם לעניננו. כמו כן נודעת חשיבות לחיבוריהם של אבן דרסתויה^{16*}, אבן חיאן אלתוחידי^{16**} ואבן באדיס^{16***}. בהערות נזכיר מקורות נוספים.

ברם, כל הללו אינם כנראה אלא צאצאיו של חיבור עתיק יותר, של אֲבִן קַטִּיבָה, שעד היום לא נתפרסם ממנו אלא שמו גרידא. בספרו החשוב והמקיף של ז'ראר לקונט על אבן קטיבה, כלולה גם רשימה מפורטת ומבוקרת של כל יצירותיו וביניהן גם אחת (לפחות) על כלי־הכתיבה¹⁷. לקונט אינו יודע מאומה על כתבי־יד או קטעים ששרדו מחיבור זה, אולם הוא מוסיף כהערה שנודעה לו באופן אישי, כי שמע שהגברת מלכ חנאנו מתעתדת להוציא קטע מחיבור זה לאור בדמשק. מאז צאת ספרו של לקונט (1965) עד היום, טרם נודע (לפחות לכותב שורות אלו) על צאת מאמר או חיבור עצמאי, תחת שמה של הגברת חנאנו, אולם אפשר שכתבי־היד שברשותנו מתוך ג'מְהַרְת אֶלְאֶסְלָאם מאת מְסִלִם אֲבִן מַחְמוּד אֶלְשִׁיבָאֲנִי הנמצא בליידן והמכיל, אמנם, חיבור של אבן קטיבה על הכתיבה וכליה¹⁸, עשוי להיות מקביל, או נוסף, לכה"י שעמדה הגברת הנ"ל להוציא לאור. יש בו פירוט נפלא, וכדרכו של אבן קטיבה — עם תשומת לב מיוחדת גם לצדדים

9 שם, עמ' 109—110 (השווה לנאמר על המכשיר הזה, החשוב לפענוח תעודתנו, לעיל הע' 1 ולהלן, בכמה מקומות) (וביחד כה"י האנונימי הנזכר להלן, הע' 20 והמפרט דרכי העבודה במכשיר זה). וראה: A. Grohmann, Arabische Paläographie, I, Wien, 1967, p. 125.

10 אלצולי, שם, עמ' 111. המדובר הוא בִּמְרַפֵּעַ בהוראת כן של הקסת הנקרא גם כִּרְסִי (ר') אלקלשנדי, צבח אלאעשא, קאהיר, 1913—1918, כרך ג', עמ' 490 בתיאור כליהם וקישוטיהם של המלכים הפאטמים). בתעודה שלנו הוא מופיע בתור מְרַפֵּעַ ה (ר') להלן, הע' 30, 51, 58, 66.

11 אלצולי, שם, עמ' 118—120. וראה: A. Grohmann, הנ"ל בהע' 9, עמ' 126.

12 אבראהים אבן אלמדבר (שם המחבר לאמיתו: אלשיבאני), אלרסאלה אלעד'רא, הוצאת זכי מבארכ, קאהיר, 1931.

13 שם, עמ' 23. 14 שם, שם.

15 שם, עמ' 23—24.

16 שם, עמ' 24.

16* ר' לעיל, הע' 1 (ביחד בענין המכשיר "מקט" המופיע בתעודתנו).

16** ר' לעיל, הע' 1 (בענין ה"מקט" וסוגי קסתות ההשובים לתעודתנו).

16*** ר' לעיל, הע' 1 (פירוט של עניינים מסויימים מספרו של אבן באדיס, כהשלמתנו למסה של רוזנטאל).

17 G. Lecomte, Ibn Outayba, l'homme, son oeuvre, ses idées, Damas, 1965, pp. 156-157 (§21) et cf. pp. 158-159 (§ 24-25).

18 אלשיורי, ג'מְהַרְת אלאסלאם, ליידן, Or., 287, עמודות 142—145. קשה לדעת אם החיבור כה קצר במקורו ונמצא כאן בשלמותו, או לא. הכותרת של תת־הפרק היא: "שער שני: אבן מחמד עבדללה אבן מסלם אבן קטיבה אלדינורי, אודות הכתיבה והעט".

הלשוניים, לגבי מכשירים ופעולות, כגון דיו וקסתות¹⁹, תוך הדגשת ההבדל בין מיני דיו (מִן אֶד ו־חָ בָר²⁰ — אף שנעשו כמלים נרדפות בערבית; ולכך יש חשיבות, למשל, להבנת אחת מתשובות הרמב"ם²¹), פעולת התקנת או חיתוך (קָט) ציפורן העט לפני הכתיבה²², ועוד פרטים החשובים לעניננו. מובן שאפשר להשלים תמונה זו על ידי עיון בשירה. פֶּשְׁאָגִים, למשל, שהתמחה בתיאור חפצים קטנים, מבדיל היטב בין סוגי הקסתות מִן בָּרָה²³ ו־יָן אֶת²⁴, המופיעים באמת כסוגים נבדלים, במסמך שלפנינו. אף אנתולוגיות גדולות יותר, כגון של אלֶרְאָגֶב אֶלְאֶפְסָאגִי²⁵, אֶלְגִּנְרִי²⁶ ואֶלְקֶלְשֶׁנְדִי²⁷, אינן זונחות את נושא כלי הכתיבה, שגם במילונים מיוחד להם לעתים פרק²⁸. יתר החפצים שייזכרו במסמכנו הינם כלים וחפצי בית שונים. מאז הותקנה, בידי ש. שקד, הרשימה הביבליוגרפית של פרסומי הגניזה²⁹, שכללה כבר פרסומים אחדים ומקוטעים (רבי דילוגים) בתחום חפצי הבית (על ידי שמחה אסף³⁰,

- 19 שם, פוליו 143 א—ב.
- 20 שם, פוליו 143ב. נעיר שקיים כ"י על סוגי החידוד, קיטום והתקנת העט, על סוגי דיו ומרכיביו, לונדון, המוזיאון הבריטי, Or. 6273, פוליו 171 ב'—180 ב: כתאב אלאסראר פי ברי אלקלם ועמל אלאחבאר. העותק הוא מהמאה ה-19, אך ממתי מחברו? — כ"י על הרכבת סוגי דיו מצוי גם בייל (L—379).
- 21 תשובות הרמב"ם, בהוצאת י. בלאו, מקיצי נרדמים, ירושלים, תשי"ח—תשכ"א, כרך א', עמ' 257—264. השווה להלן, הע' 88.
- 22 אבן קתיבה, שם, פוליו 142ב.
- 23 כשאג'ם, דיואן, 1313 להג'רה, עמ' 12. נעיר שגם מס' ט'ה (סרגל), החשובה לנו לצורך תעודתנו, מתוארת יפה על ידו בשיר (שם, שם) והשווה עם אלחצרי, זהר אלאאדאב, קאהיר, 1969—1970, כרך א', עמ' 517—521 (שירים של כשאג'ם ומשוררים אחרים בענין הקסתות!). נציין שמשורר זה (וכן אלסרי אלרפא, בן־זמנו ההולך בדרכו) פיתח סוג של שירה הרגיש לתאורים וביחוד לתאור חפצים.
- 24 כשאג'ם, שם, עמ' 168.
- 25 אלאראגב אלאצפהאני, מהאצ'ראת אלאדבא, בירות, 1962, כרך א' עמ' 111—120 ונציין כאן התפתחות שקדמה למחאצ'ראת אלאדבא: אנתולוגיות וספרים הכוללים גם כמה דפים על נושא הכתיבה, כגון — אבן אלנדים, אלפרסת, לייפציג, 1872, עמ' 21—4; אבן עבד רבה, אלעקד אלפריד, קאהיר, 193—1940, כרך ד', עמ' 155—139; אבו הלאל אלעסכרי, דיואן אלמעאני, קאהיר, 1352 להג'רה, חלק ב', עמ' 86—74.
- 26 אלגנירי, נהאית אלארב פי פנון אלאדב, קאהיר, 1323 להג'רה ואילך, כרך ז', עמ' 19—27.
- 27 אלקלשנדי, צבח אלאעשא (ציטטנו בהוצאת, לעיל, הע' 10), כרך ב', עמ' 430, עד סוף הכרך. ר' למשל עמ' 451: סוגי חידוד וקיטום (קָט) של הציפורן; עמ' 457: הסכין המיוחדת לפעולה זו (= המכשיר "מקט"); עמ' 433: ההבדל בין קסת לבין דיוא (מחבר, דואת) החשוב לענין תעודתנו (אבל שם, עמ' 458 המחבר שבזמנו כבר הפכו קסת ודיוא לביטויים נרדפים).
- 28 עלי אבן סידה, אלמח'צ' פי אללגה, קאהיר 1316—1321 להג'רה, כרך י"א, עמ' 4—6.
- 29 S. Shaked, A Tentative Bibliography of The Geniza Documents (Etudes Juives-V), Paris, 1964.
- 30 ש. אסף, ספר השטרות, תרביץ, מוסף א, 1930, חלק א', עמ' 1—72 (המחבר מביא למשל מרפ'ע, ראה אצלנו לעיל הע' 10; זה פריט החשוב לענין תעודתנו והוא כן להצבת כלים שונים; תרגומו "מזנון" רחוק מלהיות מדויק; גם כרסי = כן, מעמד לכלים ולחייבות, מובא על ידו ונתקן שאינו בשום אופן כעין כסא; ר' אצלנו, לעיל, הע' 10 ומאמרנו Annales 1970, מס' 5, עמ' 1372). הנ"ל, שטרות עתיקים, תרביץ, ט',

ש. פוזננסקי³¹, ואחרים) — נתעשרנו בפרסומים חדשים, שהודות להם למדנו להכיר חפצים כגון אלו: ע"י ש. ד. גויטיין, שלא זו בלבד שפרסם מסמכים³², אלא טרח גם — לרגל הוצאת ספרו המונומנטלי על "החברה המזרח-תיכונית"³³ — להכין כרטסת גדולה של ממצאי הגניזה, ביניהם גם חפצי בית, העתידה להקל בעתיד על הכרת הנושא, וע"י א. אשתור שחלק מפרסומיו מכילים תרגום (לצרפתית וכו') בלא הבאת המונח הערבי המקורי בדרך כלל (לרגל התעניינות במחיר החפץ בנושא העיקרי. — אך אם משווים למקור ניתן להסתייע בפרסומים אלו לצורך פענוח שמות חפצים, הניתנים על ידו גם, בחלק מהמקרים, בהערות)³⁴ וחלק — תוך פרסום המקור³⁵.

ראוי להעיר שמרבית רשימות החפצים הן הינומות של כלות יהודיות המופיעות בכתובות. לרשימות אלו אופי אחר לגמרי מאשר לרשימה שבמסמך שלפנינו.

- 1938—1939, עמ' 11—34, 196—218 (מופיעים כנים כנ"ל ויתר חפצי-בית); הנ"ל פתום דמסס, ספר מרקס, ניו יורק, 1943, עמ' 73—77.
- 31 S. Poznanski, Ephraïm ben Schemaria, R. E. J. XLVIII, 1904, pp. 147-175 (מופיעים קמטרים ותיבות, למשל, עם כלי בית שונים).
- 32 ש. ד. גויטיין, צוואות ממצרים, ספר יצחק בן-צבי, ירושלים, 1964, עמ' 105—126 (חשוב לענייננו שכן המדובר בצוואות והמופיע בהן בעוד שרשימות חפצי בית, מלבושים וכו' של פרט, מופיעות בדרך כלל, ביתר שפע, בהינומה של כלות בכתובות ותנאים לחתונה); הנ"ל, עדות מעטו של רופא פייטן, תרביץ, כז, 1958, עמ' 521—535 (למשל, מופיעים חפצים וכלים כחלק מהערכת סכום בכתובה, בין היתר מיני "ארונות". המאמר חוזר, בכתב העת Journal of Med. St. (כרך 39, אפריל, 1964) תחת השם: A Letter from Seleucia הנ"ל, ארבע כתובות עתיקות מגניזת קהיר, לשוננו — ל', 1966, עמ' 198—215 (פרסום העשיר במיוחד בממצאים, עם טקסט במקור ותרגום וביאורים חשובים).
- 33 S. D. Goitein, A Mediterranean Society, Univ. of California, Berkeley, 1967, (כרך שלישי, שטרם יצא לאור, הוא שיכל סקירה על חיי הבית והמשפחה). 1971. לשם כתיבת החיבור הנ"ל הכין ש. ד. גויטיין, בין היתר, כרטיסיה של כלי בית, כלי לבוש וכו' מהגניזה בקאהיר, ובודאי עוד נזכה לפרסומים מוסמכים ומבוררים מחומר חשוב זה, שסייע לזהו פכים קטנים (שאינם חסרי חשיבות) בחיי היום-יום.
- 34 A. Ashtor, Le coût de la vie dans l'Egypte médiévale, J.E.S.H.O. III, 1960, pp. 56-77 (מופיעים "קטע" כמו בתעודה שלנו, מרפ, כרים שונים, קופסאות וכלי בית כמו בתעודתנו. אגב, מרפ מתורגם על ידו: "מזנון"). Idem. Matériaux pour l'histoire des prix, J.E.S.H.O. VI, 1963, pp. 158-189 (מופיעים כלים וחפצים כנ"ל, מבחר רב של "קטע" כמו בתעודה שלנו). Idem. Histoire des prix et des salaires dans l'Orient médiéval, Paris, 1969 (ראה למשל עמ' 144: "שאש" = מוסלין במקורו, המופיע בתעודתנו; עמ' 175: "קטע" כפיסות בד או כרים, המופיעים בתעודתנו; עמ' 179: סכר'ה המופיעה בתעודתנו ומאידה = שולחן המופיעה, בכתב אחר, בתעודתנו, עמ' 180; מרפ המופיע בתעודתנו ומתורגם כאן כבר לא כמזנון אלא כ"שולחן קטן ללא לוח עליון" רמזור כמו בתעודתנו, אלא שמבואר כשולחן הגשה קטן ולדעתנו אלו, ללא ספק, כרים; ר' להלן, אצלנו, הע' 53; עמ' 221 ואילך: חקה = תיבה, קופסא, כמו בתעודתנו, חק (ועוד). כל אלה אינם פרסומים של טקסטים מהגניזה אלא של נתונים (לצורך מחקר היסטורי כלכלי) שלפעמים (לא תמיד; לעתים קרובות) מלווים במילה הערבית המקורית ועשויים לסייע בעבודת הזהוי של כל קורא תעודות.
- 35 א. אשתור, תולדות היהודים במצרים וטוריה תחת שלטון הממלוכים, כרך ג', ירושלים, תש"ל (מבין החפצים מופיעים בעיקר חפצי נשים).

הללו נושאות חותם נשי מובהק, בביגוד, בחפצי נוי ובשידות ותבות, שענינן כלי גינדור והידור של נשים, ולדעת ש. ד. גויטיין הן בעלות חשיבות, לעתים קרובות, לנהוגי טהרתה של האשה היהודיה. ברשימה שלפנינו חפציו של גבר — מחנותו = בית עבודתו (זאת ללא ספק), ומביתו הפרטי (כולל כמה חפצי נשים!). בנוסף לכך, הרי זו תעודה של עזובן.

ג. המקור הערבי:

כראסי־אבנוס	בסט	חצר [.....]	³⁶
ג	ד	ה	³⁷ [.....]
מח'אד	מדוראת קטע שאש		³⁸
? 8	8 ?		³⁹
5. מיידה ⁴⁰	טיפורין	אלסד	כראס מרבעה את'נין
		סד צגיר	
ג'לאג'ל אלאסעד	אלמחאבר	מסטרה נחאס	
פי אלעלבה	ג		
מג'לה	חק דואת	מלעקה פצ'ה פי אלעלבה	
10.	[...]	⁴¹	
מקט נחאס		עלבה ופיהא ג'לאג'ל ללאסעד	
		אקדאח וקדח בגטא נחאס	
		ציני פי סלה	
		מרש וראסיה (?)	
		עלבה	
15. ה'	"	זג'אג' וקמקם בגטא ואבריק	
		נחאס צגיר	
מרש * ⁴³	ציני	כב ⁴⁴	מרפעה מ..... ⁴⁵

- 36 העמוד מקוטע כאן.
- 37 העמוד מקוטע כאן.
- 38 כל השורה כתובה בכתב ערבי נסח' (בעוד שהתעודה רובה ככולה באותיות עבריות).
- 39 המספרים הנוגעים למחירי שני הפריטים האחרונים (מח'אד, מדוראת) ניתנים בספרות קופטיות וסימנו אותם בסימני שאלה, בשל קשיי הפענוח.
- 40 הצורה מידה = מאידה בערבית תקנית (אם כי גם בערבית קלאסית יש תופעה של מידה) ור' י. בלאו, דקדוק הערבית היהודית, ירושלים, תשכ"ד, עמ' 20, 8/א.
- 41 שתי אותיות, או ספרות (אולי י"א? אם הן באמת בכתב עברי).
- 42 שם פרטי (= שם של יורש) כלשהו. השווה עם הע' 46 להלן.
- 43 אם אמנם כך יש לפענח (שמא הנכון הוא ברכאר = מחוגה, אם נניח שנשמטה אות, ראה כשאג'ם שם עמ' 11, תיאור של ברכאר ואולי הקריאה הנכונה היא אפשרות שלישית שלא העלינו על הדעת). אפשרי בערבית הכתיב ביכאר, למחוגה (ראה אבן אלצאג', תחפת אולי אלאלבאב, תוניס, 1967, עמ' 105).
- 43* מילה זו בכתב ערבי נסח' י. 44 קשה לפענח. אולי חב = כד גדול (אך אפשרות זו אינה מסתברת כל כך מבחינה פלאוגראפית).
- 45 הכתיב נראה כעין "מרחרח" ועיין, R. Dozy, Supp. aux dictionnaires arabes, Leiden, 1881, I. p. 516. אלא שדווי טוען כאן לתואר ולא לשם־עצם (התואר: שטוח; אולי מכאן כלי־שטוח?): או שמא יש לקרוא מדחרג'ה (וענינה גלילה או גלגלת).

עולמם של לבלרים, מעתיקי-ספרים ופקידים

מלונה	אבריק	נרג'סיה
ב'	א'	א'
	זבאדי	20. סכארג'
	ח' ו'	ב'
	עלבה	אבו עלי ⁴⁶
מכסרה ⁴⁸	זבאדי	עלבה ציני
	ה'	ו'
	25. אבריקין וזיר בגטא	וקמקם נחאס
כלנג'.	ומריש ⁴⁹	וכוז פקאע
	וטפריה ⁵⁰	

- 46 שם פרטי וראה לעיל, הע' 42.
- 47 אם קריאתנו באמת נכונה; יתכן לקרוא גם חבארה כשם חפץ הנגזר מ-חבר (= דיו) אך שם חפץ כזה אינו מוכר לנו. מצד שני חצר (מחצלאות לעיל, שורה ראשונה בתעודה) וחצארה הגיוניים ומופיעים בתעודות מעין אלה (ר' A. Ashtor, *ibid*, p. 255).
- 48 או קריאה דומה. בקריאתנו אין לבטוח, משום שמכשיר או חפץ כגון מכסרה קשה למצוא; קריאות דומות: מכסחה (מטאטא) או מרפקה כר — נפוץ (למשל: אלג'אחט', אלחיואן, קאהיר, 1938, כרך ב', עמ' 161; הנ"ל אלבח'לא, קאהיר, 1323 להג'רה, עמ' 109; אלג'השיארי, אלחורא, קאהיר, 1938, עמ' 125; אבואלפרג' אל-אצפהאני, אלאגאני, קאהיר, 1927 ואילך, כרך ב' עמ' 380—379 ועוד; אלא שהדבר אינו עולה בנקל מבחינת האותיות הנראות בתעודתנו).
- 49 מריש זהה כנראה למרש (מרסס, שנוצר בתעודתנו, שורה 17) אלא שהופיע הפעם ב"כתיב-מלא" (ור' י. בלאו, שם, שם) אם אכן קריאתנו נכונה. מרש בתור מכשיר זילוף ברשם הגיוני מאד, לאור רבוי מכשירי ריסוס בגניזה, אלא שהם מופיעים במונח אחר: מטייב ולא מרש, ר' למשל A. Ashtor, *Matériaux* (הנוכר לעיל בהע' 34), עמ' 178. יש גם חפץ בשם מריש (מ"ם פתוחה יו"ד פתוחה) אלא שאינו מתאים לתעודתנו וענינו סוג של בד (דוגמא של בד) ור' — A. Ashtor, *Histoire* (הנוכר לעיל, בהע' 34) עמ' 158.
- אשר לשימושיהם של בקבוקי זילוף — שיתכן כי מלאו תפקיד במערכת כלי הכתיבה, ראה להלן הע' 65*.
- 50 כך נראה לנו לקרוא, ככתיב חסר של טופריה ועניניה כמו טיפור המופיע בתעודתנו; ר' R. Dozy, שם, כרך ב', עמ' 48. אולם ר' כתיב אחר (טופרי) = כלי שונה במקצת, אצל F. Steingass, *Persian English Dictionary*, London, 1892, p. 824.

ד. תרגום:

כסאות (כנים לספרים?) מעץ־הבנה ⁵¹ שטיחים מחצלאות [.....]			
כרים ⁵²	3	4	5 [....]
כרים עגולים ⁵³ עם פיסות ⁵⁴ בד־מוסלין			

51 יתכן שהכוונה כאן לכסאות של ממש, אך אין בכך בטחון, או: כנים (ר' לעיל הערתנו מס' 30); לעומת זאת נראה שבשורה 5 של תעודתנו "כסאות" הם בעלי צורה שונה (מרובעים). בדרך כלל בגניזה, בתעודות המדברות על חפצים, מופיעים ארגזים, קמטרים ותיבות — "עם הכרסי שלהם" (וכרסי הא או וכרסי ה) והדבר מוכיח שהמדובר בכנים ששמים עליהם את התיבות הללו וישנן אף הוכחות רבות אחרות (בטקסטים של ימי הביניים ומתחום האתנוגרפיה) להנחה זו הפותרת את הקושי שנוצר בתרגום כרסי בתור כסא, כפשוטו (ר' מאמרנו המצוטט לעיל הע' 30 והמכיל דיון זה). ברם, העובדה שבשורה זו (להבדיל משורה 5 בתעודה הנוקטת לשון: "כסאות מרובעים" ור' להלן, הע' 58), מצויים כסאות מעץ הבנה (א ב נ ו ס, ממש כמו כסאות הא ב נ ו ס המופיעים כאן, בתעודה המתפרסמת על ידנו) מוכיחה כי הבנת המונח בתור כסאות (כפשוטו) אינה בלתי אפשרית, שכן כסאות בציביליזציה המוסלמית של ימי הביניים, אף שהיו מיוחדים בשימושם ונדירים יחסית, לא נעדרו ממנה כליל (ודוקא מוצאים אנו כסא עץ — א ב נ ו ס לישיבה: אלואא, אלטרף ואלטרפא = כתאב אלמושא, קאהיר, 1953, עמ' 186). מה עשו כסאות אלה (ובמספר רב) בבית מעתיק (וסוחר) ספרים? אפשר ששימשו לישיבה ואפשר למלאכת העתקת הספרים שכן כרסי פירושו: כן כדי לשים עליו מגש (ואזי הופך הוא לשולחן קטן), כן לקסת, כן לשים עליו ספרים וביחוד נתפרסם כרסי זה ככן להצגת ספר הקוראן, ודוגמאות רבות של כן כזה, שצורתו משוכלת כעין x ועל חלקו העליון פותחים ושמים את הקוראן, נשמרו במוזיאונים; אלא שקיימות גם צורות עתיקות מרובעות דווקא, ממש כמו כסא ישיבה שלנו, ואינו אלא כן לקוראן, ר' J-A. Jaussen, *Inscription arabe du Sinai*, Mélanges Maspero, III, 1955, pp. 19-23 (והרי זה מתאים לנאמר בשורה 5 במסמך שלנו: "כנים מרובעים" — "כסאות מרובעים"). למעתיק הספרים דרושים כנים מעין אלו לא רק לתצוגה של הספר אלא בעיקר כדי לפתחו לפניו (ולהשאירו פתוח) בשעת ההעתקה. דבר מעין זה מציגה בפנינו באופן חי סדרת המיניאטורות על דמויות המלומדים הכותבים, קוראים ומעתיקים, עם כלי כתיבתם ספריהם מתברותיהם וקמטריהם (או קלמריהם) אצל B. Farès, *Le livre de la Thériaque*, le Caire, 1953. (העמוד הצבעוני, הבלתי ממוספר, השלישי, בתחילת הספר וכן לוח שחור־לבן מס' 9; למרות הדמיון אין אלו אותן תמונות זהות). כני־קריאה מופיעים גם במיניאטורות המפורסמות של כתבי דיוסקורידס בתרגום ערבי. הביבליוגרפיה המלאה ביותר שלהם, ר' E. J. Grube, *Materialien zum Dioscorides Arabicus*, im "Aus der Welt der islamischen Kunst" (= Festschrift E. Kühnel) ed. R. Ettinghausen, Gebr. Mann., Berlin, 1959, pp. 154-194. (אף שבין המיניאטורות המודפסות במאמר זה, אין מיניאטורות המכילות כנים כאלה). ר' ספרנו (נזכר להלן, הע' 52), בסעיפים מ ר פ ע ו י כ ר ס י. ראה גם: O. Kurz, *Folding Chairs*, in: *Islamic Art in the Metr.*, Ed. R. Ettinghausen, New York, 1972, pp. 299-314. כן נתקלים אנו בצורת הקריאה הנפוצה (ישיבה על כר, כמעט על פני הקרקע וצורת הזוקת הספר) בסדרת ציורים (מיניאטורות) המתארים ספריות, ר' להלן, סוף הע' 52.

52 הכרים הללו שימשו לעתים קרובות לישיבה. אמנם בערבית הספרותית משמש המונח וס א ד ה לציון כר ישיבה ואילו מ ח' ד ה (= צורת היחיד של מ'ח'אד שלפנינו) מציינת כר־מראשתיים לשינה בלילה, אולם כבר בערבית הספרותית חל ערבוב ביניהם (בספרנו על הריהוט Le mobilier dans le Proche Orient médiéval שיצא לאור בקרוב בהוצאת בריל, לידן. אנו מביאים טבלא גדולה להשוואת התפתחות צמד מונחים זה), ואילו בלשון הערבית של יהודי הגניזה נעלמה וס א ד ה לחלוטין ומ'ח' ד ה מציינת בדרך כלל כר לישיבה; על כן כשרוצים לציין מ'ח' ד ה למרא־

שולחן⁵⁵ שני טסים⁵⁶ הדרגש⁵⁷ כסאות (או: כנים?) מרובעים⁵⁸
דרגש קטן
אצעדות פעמונים לאמות-הידיים(?) הקסתות סרגל⁵⁹ נחושת
מגילה⁶⁰ קופסת-דיותא⁶¹ כף כסף בתוך תיבה

שתיים יוצרים פלאונאסם מעין "כר-מראשתיים למראשתיים" או אומרים: "לשם שינה" וכו' (אוקספורד, 2378 = 3. Ms. Heb. a פוליו 38, 40 א; קמברידג', 24.15 T-S וכן 28.23 T-S, 24.80 T-S). לענין זה נודעת חשיבות מרובה, שכן אם נביא בחשבון שה"כסאות" שזכרו קודם (ושזכרו עוד בשורה 5 בתעודתנו) אינם אלא כנים לספרים וכו' ואילו המושבים הם הכרים המופיעים בתעודה וכן אם נביא בחשבון שיש גם כעין בימה-דרגש — (סד) נוכל לשער בדמיונו כיצד נראה היה חדר-עבודה, שהוא גם חדר פרקמטיה של סוחר ומעתיק ספרים יהודי זה: כרים לישיבת המעתיק ולקוחותיו, כנים לספרים ולכלי-הכתיבה, כלי כתיבה, קמטרים וקופסאות, כלי בית וכו'. חבל רק שאין הכתוב מגלה אם היו גם מדפים מסביב עבור הספרים (מדפים לספרים היו נפוצים בימי-הביניים, ר' למשל אלמקריזי, ח' ט ט, קאהיר, 1720 להג'ה, כרך א', עמ' 416, 409 וכן E. Qutremères, Histoire des sultans mamlouks, Paris, 1837, pp. 383-388. II, וראוי להשוות עם מיניאטורות המתארות ספריות ומדפים מעין אלה: טאריס: E. Blochet, Les enluminures des mss. orientaux... de la Bibliothèque Nationale, Paris, 1926, planche X-b. וכן כתבי יד אחרים, לנינגרד: המכון המזרחני, 23. S, פוליו 7 ב; מילאנו: — I nf — B.A. a 125; לונדון: המוזיאון הבריטי, 1200. Or, פוליו 6 ב). כריישיבה אלו הם בניגוד לכריי-מראשתיים (ר' להלן, הע' 53, 65).

53 מדורה (רבי: מדוראת) וכן דאירה, בתור כרים עגולים, מופיעות אצל אלנואג'י, חלבת אלכמית, קאהיר, 1938, עמ' 175; אלבדרי אלדמשקי, ראות אלארואה, פאריס, ספריה לאומית, 3544 — Arabe, פול. 72—ב. ניתן להתקל בתוך קובץ תעודות מהגניזה: R. Gottheil, W. H. Worrell, Fragments, New York, 1927, p. 180. דאיר קצץ בחוואשי חרייר ויש לפרשו, ככל הנראה, בכר עגול מצמר גוזוז(?) עם שוליים ממש (מכל מקום ההסבר של המוציאים לאור רחוק מלשכנע: "משהו להתעטף בו על גבי החזה"). ישנם כרים עגולים נוספים הנשאים שמות מיוחדים בערבית (עלי-כך ר' סעיפים מסורה, מרפקה ועוד בספרנו הנזכר לעיל בהע' 52). עיין גם לעיל, הע' 35.

54 ה"פיסות" (קטע) הללו הן אולי כיסויים. ור' א. אשתור שם (Matériaux), עמ' 5—174 ועיין לעיל, הע' 34. (ובספרנו הנ"ל הע' 200, 397, 427) ויתכן כי אלן מעין כרים או ריפודים קטנים; לעתים מוצאים חמש "פיסות" כאלו בבת-אחת ור' בגניזה, קמברידג' T-S 24.5 (ועיין גם T-S 20.8), כיצד מופיעות הפיסות בצמד להזכרת ספה או דרגש. בספרות הערבית: ר' אבו אלמטהר אלדודי, חכאית אבי אלקאסם, הוצאת — A. Mez היידלברג, 1902, עמ' 37; אלף לילה ולילה, הוצאת — M. Habicht, ברסלאו, 43—1825, כרך ה', עמ' 146. יתכן שבספריה (= חנות לממכר ספרים), אשר לפנינו, שימשו ריפודים אלה לשטיחה במקום ההתועדות והעיון, על גבי הדרגש (מרתבה) או מזרונים-מושבים וכו'. יתכן, עם זאת, שכאן מדובר בריהוט חדרים פרטיים של מוכרי-הספרים.

אשר לבד המוסליון הנזכר כאן ר', R. Dozy, Dictionnaire détaillé des noms des vêtements, Amsterdam, 1845, p. 235.

55 חשוב להעיר לענין סוחר-מוכרי-ומעתיק הספרים, אשר לפנינו, כי שולחנות לא שמשו בימי הביניים לכתיבה — ור' למשל המונח "Tischplatte" שהוא בסך הכל לוח (= לוח-חה) המוחזק על הברכיים לצורך הכתיבה: A. Mousa, Zur Geschichte der islami-schen Buchmalerei in Aegypten, Kairo, 1931, p. 24 (§16); L. C. Lortet, La Syrie d'aujourd'hui, Paris, 1884, p. 583; E-F. Gautier, Moeurs et coutumes, Paris, 1931, p. 28. E. Kühnel, Is-צורת-ישיבה לשם כתיבה:

לוח 19, שם, F. Rosenthal, *lamische Schriftkunst*, Graz, 1972, p. 82 (pl. 36). הדבר נובע מהנוהג לשבת ישיבה מזרחית (ר') בספרנו הערות 28, 36 בתחילתה ובאמצעיתה, 123 וכן בסעיפים מאידה, ח' וא' ועוד — בספרנו הנזכר לעיל בהע' 52) הן לצורך אכילה והן לצורך כל מלאכה (ולא עג"ב כסא). מכאן ש"שולחנות" המופיעים בעולם המוסלמי של ימי-הביניים הם נמוכים ובחלקם אינם אלא כנים לנשיאת חפצים, כמו למשל מרפע, הנושא על-גבו חפצים שונים וקיים אף מרפע מיוחד לנשיאת ספרים (ר') לעיל, הע' 34 וביחוד 51) ולכך חשיבות מרובה בתעודתנו.

56 טיפור, או טיפורה הוא טס נחושת גדול. ר' למשל אלמסעודי, מרוג' אלד'הב, פאריס 77—1861, כרך ח', עמ' 244; אלשאבשחי, אלדיאראת, בגדאד, 1951, עמ' 80. טיאפיר אל תפרקה = טסים או "מגשים לחלוקה" (לחלוקת ממתקים): ר' אל-מקריזי, שם, כרך א' ע' 426, שורה 3 (ור' גם עמ' 427, שורה 2). אלו הם כלים פשוטים ועממיים יותר מאשר שכיות-החמדה הנמנות על ידי אלמקריזי; על כן אינם נזכרים בעמודים קודמים, בין חפצי-ערך, בזכות עצמם, אלא רק כאן, לרגל סקירה על ממתקי החג המחולקים מטעם השלטונות הפאטמיים ולא נכללו — איפוא — בעמודים שזכו לטיפול זיהוי במאמר P. Kahle, *Die Schätze der Fātimiden*, Z.D.M.G., LXXXIX, 1935, pp. 329-362.

57 בדרך-כלל הצורה היא: סדה ופירושה: בימה-דרגש (לעתים מלכותית). ר' אלג'אחט', אלביאן ואלתביין, קאהיר, 1932, כרך א', עמ' 130; אבן אלג'ווי, אלמנת'ס, חידראבאד, 9—1357 להג'רה, כרך ח', עמ' 136; כרך י', עמ' 48. המונח מצוין גם מין מושב, כסא: אבן אלפוט', אלחואדא', חידראבאד, 1375 להג'רה, עמ' 57 והשווה אלומח'שרי, מקדמת אלעדב, טהראן, 1963, כרך א', עמ' 126. המונח מצוין גם ספסל בשוק: אבן נעם אלצפהאני, חלית אלאלויא, קאהיר, 8—1932, כרך ה', עמ' 76. ראה גם D. Sourdel, *Questions de cérémonial 'abbāside*, R.E.I., XXVIII, 1960, p. 130. איזה תפקיד ממלאים כאן דרגשים כאלה, במספר לא קטן, לצד כסאות כרים ומושבים שונים אחרים? אין ספק כי כדאי להרהר כאן לא רק בצרכי מגוריו של בעל חנות-הספרים אלא גם בצרכי האירוח שלו ושל ספריתו(!).

58 ר' לעיל, הע' 10, 30, 51 (וגם 55 בסופה) וכן ר' להלן, הע' 66. כסאות, בעולם המוסלמי של ימי-הביניים, שימשו לישיבה רק לעתים נדירות (ר') סעיף כרסי בספרנו הנזכר לעיל הע' 52), ובדרך כלל היו כסאות (כרסי) רבים שהיו שם-נדרף לכן להנחת חפצים וספרים (ר' מרפע, שם). חלק מהכנים הללו היו מרובעים, כמו במקרה שלפנינו, כגון הכן הנזכר על ידי Jaussen, לעיל, הע' 51.

59 ר' לעיל הע' 11, 23 (מראי מקומות: אלצולי, אדב אלכתאב; כשאג'ס, דיואן = תיאורי סרגלים) ונוסיף כאן: אבן הלא אלעסכרי, שם, כרך ב', עמ' 82 (מצטט את אלצולי, אך אין הציטוט בא כנראה מהספר הנ"ל של אלצולי...). תאור מדוקדק של סרגלים ר' גם אבן באדיס, שם, עמ' 155 (הם משמשים לכריכה ולמלאכות אחרות).

60 מג'לה (אם קריאתנו נכונה) היא מגלה, אך הריהי מונח נדיר בעולם הפקידים והבלרים של ימי-הביניים. אנו מוצאים לעתים קרובות יותר קרטאס (גליון נייר), דפטר (מחברת) כראסה (חוברת), שכן הקלף המתגלגל כבר הוחלף כליל, בתקופה בה נכתבה תעודתנו, על ידי הנייר שצורת כריכתו היא כספר, כמבואר בטב עיי אבן באדיס, שם, בפרק מיוחד, שאגב וזה לתרגום אנגלי Th. C. Petersen, *Early Islamic Bookbindings*, *Ars Orientalis*, I, 1954, pp. 41-64 (אלשיבאני), שם, עמ' 23 עדיין טורח להזכיר גליונות קלף (רקוק) בקונטקסט ריאלי, כאשר הוא מדבר על עטים (אם כי בתקופתו כבר הרבו להשתמש בנייר) אבל אלקלשנדי (המאוחר, יחסית), שם, כרך ב', עמ' 7—472, סוקר נייר בלבד בקונטקסט ריאלי וקלף רק כזכרון היסטורי לכתיבה שוטפת. לעומת זאת הוא יודע שלצרכים דתיים (ספרי קודש) עדיין משמש הקלף למוסלמים (שם, כרך ב', עמ' 441, 466) — והשווה דברי E. Kühnel הנ"ל בהע' 55, עמ' 80—82. הופעת מג'לה גם בתעודה שלפנינו היא ריאליה בתחלט, שכן המדובר הוא במעתיק ספרים יהודי (דהיינו סופר סת"ם

מכשיר נחושת להתקנת ציפורן העט⁶² תיבה ובתוכה אצעות פעמונים
לאמות הידיים (?) גביעים, אחד
(מהם) עם מכסה, מנחושת.
מגש (עגול רחב) ⁶³ בתוך סל
[א]בו מנצור ...

לעת מצוא שהעתיק גם מגילות). העובדה שניירות רגילים, קולמוסי-קנה ופכיים קטנים
אחרים אינם נזכרים בירושה, נובעת מהיותם זולים מדי. לעומת זאת קלף היה יקר —
ולכן נזכר בירושה. חשיבות מיוחדת נודעת לפרט הקטן שלפנינו, הנוגע לנדידות
וליוקר של כמה מחומרי היסוד של ספרי-תורה, מגילות וכו', אצל אומני-הכתיבה. ראה,
עם זאת, גם I. Goldziher, *Gesammelte Schriften*, Hildesheim, 1967, II, p. 7.
הבדלנו בין "ק ס ת", שבשורה הקודמת, לבין "ד י ו ת א", המופיעה עתה ⁶¹
(בערבית: מחברה, ו-דואת). כלי-הידוי האחד משמש להצבה על משטח, בפני
הכותב — והשני לתליה (בשרשרת) על היד השמאלית, בעוד היד הימנית מחזיקה
בקולמוס (רק החל מתקופתו של הוור על אבן-עיסא נפטרו כותבי אגרות רמי מעלה,
כגון אבן-עיסא עצמו, מן הטרחה לשאת בעצמם את הדיוחא, בשמעם את השליט
מכתבי; מעתה ואילך זכו אחדים מהם לפריבילגיה; משרת נשא והושיט לפניו את
הדיוחא: אלצאבי, תחפת אל-אמרא, לידן ובירות, 1904, עמ' 342 ואצל A. Mez, *Die Re-*
naissance des Islams, Heidelberg 1922, p. 87). ההבדלים בין קסות לדיוחא, ר' לעיל,
הע' 23, 24 (תיאורים עפ"י כשאג'ם, דיואן ו-אלחצרי, זהר אל-אזאב) וכן להלן, הע'
79 ור' גם A. Mousa, שם, עמ' 21 ותמונה מס' 1 מהתמונות הנמצאות בסוף הספר
(= מחברה). ר' דברי ספר הערך אצל י. נ. עפשטיין בבאורו לפרוש הגאונים
לסדר טהרות, ברלין, תרפ"ד, עמ' 12, הע' 10—12 (המחברה), הנזכרת בשורה
הקודמת, נתונה אכן בתיבת עץ, "חיק של עץ" בלשון המבאר, כמו ה"חקה" שבתעודתנו).
⁶² ר' הערותינו בקשר לפועל ק ס ת לחתוך, לקטום, להתקין ציפורן ובקשר למכשיר
מקט, המיועד לכך (לעיל, הע' 1, 9, 14, 15, 16, 16*, 20, 22, 27). מכשיר זה עשוי
בדרך כלל מעץ (ר' למשל פ. רונטאל, לעיל הע' 1), אולם בתעודת הגניזה אשר
לפנינו יש מקט מתכתי. היה בדרך כלל גם סכין מתכתי לתכלית זו אך לא נקרא
מקט אלא סתם סכין (סכין), כפי שאומר (ר' ההע' דלעיל) אלקלשנדי.
נעיר כי כנראה בחוגי הגניזה לא דקדקו בהבחנות לשוניות אלו כל כך. גם הרמב"ם,
משנה, סדר טהרות, הוצ' י. קאפח, ירושלים, תשכ"ח, חלק א', עמ' ככ"ו, מזהה את
המילה העברית "אולר" עם מקט (אלמקט), והו' אלה תקטע בהא אטראף
אלאקלאם, דהיינו: מכשיר לקיצוץ וחידוד חודי העטים), בעוד שבספרות הערבית הבדילו
בין מקט מעץ להתקנת הציפורן, לבין סכין מתכתי לחידוד (בר'י) = גילוף
ראשוני של קנה-הסוף לשם התקנת עט. ר' גם ס' המליצה לפי י. נ. עפשטיין, שם,
עמ' 26, הע' 18 (מקט מוגדר כמכשיר מעץ!).

⁶³ מבארים שמקור המלה ציניה הוא צין (= סין) והריה במקורה טס חרסינה,
אלא שהמובן התרחב לסוגי מגשים עגולים ממתכת וכך המובן בגניזה בדרך כלל:
ש. ד. גויטיין, שם, (ארבע כתובות), עמ' 203; א. אשתור, שם (Matériaux),
עמ' 179. ראה גם: E. Lane, *Arabic-English Lexicon*, London, 1863-93, p. 1757.
והא הטקסטים הערביים: אלועא, אלמושא (אלטרף ואלטרפא) קאהיר, 1953, עמ'
246; אלקיק אל-קיראני, קטב אלסרור, פאריס, כ"י 3302, פול. 184-א. עיין גם:
E. Lane, *Manners and Customs*, London, 1908, pp. 147-9; R. Dozy, *op. cit.*
I, p. 857; L. C. Le Lortet, *op. cit.* pp. 79, 377, 383; J. E. Cooley, *The American in Egypt*, New York, 1842, pp. 63-65; J. Gadsby, *My Wanderings*,
London, 1862, pp. 249-250. H. Kindermann, *Über die guten Sitten beim Essen und Trinken* (index)

מחוגה, או : מכשיר אידוי (?) ⁶⁴		בקבוק זילוף (?) וכרית	
כלי חמאה		ראש (?) ⁶⁵	
15.	5	10	תיבה
		כלי (כוס) זכוכית וקומקום עם	
		מכסה וקנקן נחושת קטן	
בקבוק זילוף * ⁶⁵		... ? כן ⁶⁶ קערה שטוחה (?)	
צנצנת פרחים ⁶⁷		צבעונית	
(או כלי למיים			
למהילת הדיו ?)			
	1	3	6
20.	כלי תבלין ⁶⁸		
	כלי חמאה * ⁶⁸		
	2	8, 6	
	אבו עלי	תיבה	
	תיבה-מגש	מחצלות	
		כלי חמאה .... ⁶⁹	

⁶⁴ ידועה הצורה מבח'רה (אלגזולי, מטאלע אלבדור, קאהיר, 1300—1299 להג'רה, כרך א', עמ' 63; אלנואג'י, שם, עמ' 176), שהוא כלי לקטורת, ולאו דוקא הצורה מבח'אר (= בכאר). מכאן נובעים היסודיני בפענוח הפריט ככלי קטורת. ראה סוף הע' 43 לעיל: מחוגה.

⁶⁵ קשה לדעת אם יש, באמת, בחוגי הגניזה ובלשונם: ראסי'ה בתור כד לראש, אך ניתן בקלות לשער כך, משום שבחוגים אלו השתמשו בפלאונאסם: מח'דה ללח'ד (= כר מראשתיים למראשתיים; מילולית — כר לחי עבור הלחי) ע"מ להבדיל מכרים אחרים, שכן בחוגי הגניזה נעלמו מונחים אחדים (ביניהם וסאדה, הביטוי הנפוץ כל כך, בערבית קלאסית, לציון כר). א. אשתור, שם (Matériaux), עמ' 174 מתייחס כנראה לכר דומה (אך במקום קריאתו "זוג כרים אחר", יש לקרוא במסמך: "זוג כרים לראש", מילולית: כרים ללחי = מח'אד ללח'ד והראייה לכך המסמכים: אוקספורד, Ms. Heb. a.3(2378), פוליו 38, 40-א; קמברידג', T-S. 24.15: כרים לשינה). ר' לעיל, הע' 52.

⁶⁶ *האם בקבוק זילוף זה הוא כמו מטיב המבואר לעיל, הע' 49, או שמא גם הוא להרטבת ומהילת הדיו כמו בדוגמאות (אלקלשנדי, Mousa) הנזכרות להלן, הע' 67. פירוש מילולי של המלה שלפנינו, מרש, הוא: מרסס מתין.

⁶⁷ כן לנשיאת קסת או ספר. כן כזה עדיין מופיע במקור קדום בתור מרפע, בעוד שמקור מאוחר יותר נוקט לשון: כרסי (ר' לעיל, הע' 10 ובספרנו הנזכר לעיל, הע' 52, סעיף מרפע) וראה מאמרו של Jaussen הנזכר לעיל, הע' 51.

⁶⁸ ראה R. Dozy, op. cit. II, p. 655; P. Kahle, op. cit. p. 354. ברם, יש לזכור כי לצנצנות פרחים ומי-זרדים יש שימוש בין כלי הבלורים, לריווי ודילול הדיו וכו'. אלקלשנדי, שם, כרך ב', עמ' 471; וכן, A. Mousa, שם, עמ' 24.

⁶⁹ סכרג'ה היא חפץ שלמעשה אינו מומלץ לשימוש באסלאם ור' ח. ויאת, אלח'זאנה אלשרקיה, בירות, 1940(?), חלק ג', עמ' 131; בכל זאת, היה הכלי בשימוש נרחב בעולם המוסלמי: אלג'אחט', אלבח'לא, הוצ. Van Vloten, ליידין, 1900, עמ' 129; אלהמד'אני, מקאמאת, בירות, 1924, עמ' 121, אלגזולי, שם, כרך ב', עמ' 64, שורה 1; P. Kahle, op. cit. p. 358. החפץ מצוי גם בגניזה, ר' א. אשתור, שם (Histoire), 179. *⁶⁸ ר' שם, עמ' 354.

⁶⁹ שמא מכסרה היא מכשיר פיצוח כלשהו, או שמא האות ס' באה במקום צ' האמפטיית תיקון-יתר (ו. א. מכצרה, בתעתיק שלנו — מח'צרה שהיא מקל שעניה כלשהו)? דומה שאין בפתרונות אלו מידה מספיקה של סבירות.

25. שני קנקנים וכד עם מכסה וקומקום נחושת
וכד לשיכר⁷⁰ בקבוק זילוף (?) ומגש שוהם (או עץ דמוי שוהם)⁷¹

נספח: אגרתו של אבן קתיבה על הכתב והעט — כ"י ליידין
Or. 287, דפים 142, א—145, ב

אבן קתיבה, מגדולי סופרי ה"אדב" הערבי וממניחי יסודותיו, התעניין תדיר בפקידים (בְּפָאֵב), וחיבר ספרים אחדים שנועדו להם במישרין או בעקיפין. לכתאב, שרבים מהם באו מחוגים שזה עתה נשתערבו, נועד בעתיד תפקיד חשוב: לשאת על כתפיהם את הנטל העיקרי של ההשכלה הערבית. דוקא בשל מוצאם היה עליהם לטרוח משנה טרחה ולשנן היטב אוצרות ידע עשירים בתחום הפילולוגיה, קדמוניות הערבים, שירתם וענפי הרוח של האסלאם. אין פלא, איפוא, שאבן קתיבה ראה צורך לתת בפניהם גם את שמותיהם המדויקים, ורקעם הפילולוגי הערבי הנכון, של כלי הכתיבה ושל כל השייך לעולמם של הַבְּפָאֵב מבחינה חומרית.

אגרתו של אבן קתיבה על "הכתב והעט" היא ללא ספק מפרי עטו. זאת ניתן להסיק מהעובדה שכתב יד ליידין הנ"ל, שהוא פרק באנתולוגיה שמצטטת יצירות רבות, מהן בשלמותן, נוקט במפורש בשם המחבר ושם אגרת ("הכתב והעט") שידוע כי אבן קתיבה כתבה⁷², ומכך שכבר פתיחת האגרת מזכירה פסקאות אחדות באגרת אחרת שלו ("על משחק ה-מיסר וחיצי גורל"⁷³).

ניכרים כאן סגנונו וגישתו של דור אנשי ההשכלה הפילולוגית שקדם לאלג'אחט'

70 אין ספק שהמדובר הוא בכד (כּוּז וּהַרְבּוּי: כּוּזָאן) של בירה (!) וראה כשאג'ם, שם, עמ' 84; אלחציר, שם, כרך א', עמ' 116; וכן עיי': P. Kahle, op. cit. p. 344; A. Darrāḡ, L'acte de waqf de Barsbay, Caire, 1963, p. 52.

71 בענין ח'לנג', ראה: אלג'אחט', שם (אלב ח'לא), עמ' 43; פסכדו אבן קתיבה, אל אַמַּאמַה ואל סיאסה, קאהיר, 1344 להג'רה, חלק ב', עמ' 68; אלמסעודי, שם, כרך ח', עמ' 269, אבו אלמטאר אלאזדי, שם, עמ' 38; אלברוני, כתאב אלג'מאהר, חידראבאד, 1355 להג'רה, עמ' 174—181; אלגזולי, שם, כרך ב', עמ' 138; אלף לילה ולילה (בתוצאה הנוכרת לעיל), כרך ה', עמ' 99; כרך ז', עמ' 331; אלאתלידי, אַעֲלַאם אַלְנַאס, קאהיר, 1323 להג'רה, עמ' 178.

שולחנות קטנים וקערות שמשמשות לאכילה כשולחן, או כקישוט וכו', נהגו לייצר לעתים קרובות משהם (onyx) בערבית: ג'זע או ח'לנג' אולם הדבר נחשב לשיא העושר (ר' ספרנו הנוכר לעיל בהע' 52, סעיף ח'ואן) ואינו מתאים לתנאי החיים של חוגי הגניזה שלפנינו. — יש גם ח'לנג' שאינו אבן (שוהם) אלא עץ בעל גידים הדומים לעורקי השוהם. מובן זה, של עץ, הוא המתאים לחוגי הגניזה וה וראה: אלברוני, שם; אבו אלביטאר, אלג'אמע (תרגום J. von Sontheimer), שטוטגארד, 1480—42, עמ' 380 והמחקרים הבאים: M. Canard, La procession du nouvel an, A.I.E.O., X, 1952, p. 382; B. Spuler, Iran in früh-islamischer Zeit, Wiesbaden, 1952, pp. 398, 408.

על כן מתקבל על הדעת שכוונת ח'לנג' בגניזה היא לעץ וראה: אוקספורד — Ms.Heb.d. 2, (2877), 65. — המסמך אומר במפורש: כַּשְׁבַּ כַּלְנַג (= ח'ש ב ח'לנג') דהיינו: עץ (!) ח'לנג', דבר המתאים לעממיותם ורמתם הכלכלית של חוגי הגניזה (בניגוד לשוהם, מנת חלקם של עשירים).

72 ר' לעיל, הע' 17.

73 ר' להלן, הסעיף הראשון בדיון בתוכן האגרת של אבן קתיבה.

ואבן קתיבה, שאופייני לו, למשל, אלאצמעי (מורהו של אלג'אחט' מבחינות אחדות ומורה מורהו של אבן קתיבה). עיקרה של גישה זו הוא תשומת לב בלעדית, כמעט, לצד הלשוני. דור זה נטל נושאים שונים (צמחים, חיות, גוף האדם, גשם, אורחות נסיעה וכד') ופיתח מכל אחד מהם חיבור נפרד. גם דורם של אלג'אחט' ואבן קתיבה המשיך במסורת זו במשולב עם פעילות "אדב" כללית, וכן המשיכו בה פילולוגים משך דורות אחדים עד לכדי כינוס מילונים מקיפים, ערוכים לפי נושאים.

לעיל סקרנו מספר חיבורים המוקדשים לנושא הפקיד, הכתיבה, כלי הכתיבה ועוד.⁷⁴ מבחינה מסוימת החיבור של אבן קתיבה הוא אב ומוליד לכל החיבורים המפורסמים שבאו לאחר מכן. מבחינה אחרת בולט השוני: חיבורו של אבן קתיבה מתרכז בתחום הפילולוגי — אם כי הקורא את אבן קתיבה למד דרכו על העולם החמרי: המכשירים ודרכי שמושם — בעוד שתפישתם של חיבורים אחרים היא גם מעשית. באחדים מהם מדברים על תרכובות דיו, באחרים על הצד המעשי של הצפורן והעט, איזה עץ לבחור ולאיוזה כתב וסגנון מתאימות צפורנים שונות, וחיבור מסויים אף רומז לקוראיו שישנה חכמה נסתרת וכמוסה, אשר תודות לה יוכלו לפתוח מכתבים חתומים העוברים דרכם, מבלי שניכר יהיה כי נפתחו.⁷⁵ סוג כתיבה פילולוגי זה, עם זיקה (פה ושם) לפרשנות הקוראן, הולם מאד את אופיו של אבן קתיבה.

בעיקר דומה לאגרתו של אבן קתיבה חיבורו של אלבגדאדי⁷⁶, שנראה כי הושפע ממנו בחלק השני של חיבורו (לספרו חלקים אחרים רבים שאין להם משותף עם אבן קתיבה). הוא מעתיק כנראה פסקאות שלמות, תוך שינויים (ציטוט בתישיר אחרים, למשל) והחלפת סדר, כדרך סופרי ימי הביניים.

עם זאת, יש בעיה בקשר לאינטגרליות של האגרת (אם אין היא קומפילציה מאוחרת, למשל): האם חדר חומר מעטו של אבן אלקתיבה לחיבורו של אלבגדאדי, או מעטו של אלבגדאדי לחיבורו של אבן קתיבה — וזאת למרות סממני האופי המובהקים של כתיבת אבן קתיבה וזהות פסקאות לחיבור אותנטי אחר שלו — כפי שראינו. בחיבורו הגדול על אבן קתיבה נמנע צ. לקונט מלומר במפורש מי העתיק ממי חלקים של המבוא הגדול ל-"אדב אלכאתב" ("השכלת הפקיד"; והוא חיבור לשוני בעיקרו), אבן קתיבה מאלבגדאדי או להיפך, שהרי שניהם בני אותו דור, אך מנימת דבריו נוצר רושם, כי לאור הדמיון בין הקדמת אדב אלכאתב לבין חיבורו של אלבגדאדי, ייתכן שאבן קתיבה נראה כמחבר חסר מקוריות⁷⁷. גם ד. סורדל נמנע מהתבטאות מכרעת בסוגיה, אך מדגיש כללית את אופיו הפלאגיאטורי של אלבגדאדי⁷⁸. עובדה זו הופכת לנושא רב-ענין את בעיית דמיון החומר בחיבורו האחר של אבן קתיבה (אגרת הכתב והעט) לחיבורו של אלבגדאדי עצמו(!). מעתה, אין המדובר בקטעים חד-פעמיים, אלא בהזדמנויות חוזרות של שותפות חומר בין שני המחברים. נתעכב מעט על בעיה זו.

לגבי מהות כתיבתו של אבן קתיבה וההערכה שיש לרחוש לו, קיימת פלוגתא בין המזרחנים, והיא עוסקת לא מעט באופי הלקטני של חיבוריו. ברם, הפעם לפנינו

74 ר' לעיל, הע' 1.

75 אלישיבאני, שם, עמ' 28.

76 ר' לעיל, הע' 3.

77 Lecomte, שם, עמ' 32 (הע' 2).

78 *סורדל, שם, עמ' 116.

ענין שאינו ליקוט גרידא, אלא רצף של חומר הנמצא, בסדר שונה, אצל שני המחברים. זו בעיה השונה באופיה מהפלוגתא הכללית, ואין פתרון בעיתנו עשוי לתרום לה אלא תרומה משנית גרידא. בכל זאת, ניתן לומר כי אם נבין — כפי שאכן אנו נוטים — שאלבגדאדי (ולא אבן קתיבה!) הוא הלקטן המובהק מדברי אחרים (שליקט אף עמודים מ-עיון אלאח/באר של אבן קתיבה וחלקים שלמים מאגרת של אלג'אחט', כפי שהעיר ד. סורדל בשולי הטקסט שהדפיס), ישחרר הדבר את אבן קתיבה גם מאשמת אי-מקוריות במבואו ל-אדב אלכאתב.

נוסף לתכונתו של אלבגדאדי להעתיק קטעים שלמים, ניתן לראות עוד כמה סימנים למקוריות אגרתו של אבן קתיבה:

האופי הפילולוגי-ערבי של האגרת משומר היטב בחיבור שהגיענו מידי אבן קתיבה ומצומצם יותר בפרק המקביל אצל אלבגדאדי, שקיצר בביאורים. אופי זה מתאים יפה לאיש-הלשון, החוקר והבקיא, אבן קתיבה.

פסקאות הנמצאות באגרת של אבן קתיבה והמשכן נשמט לעתים קרובות אצל אלבגדאדי הינו, ללא ספק, מקוריות באורכן הראשוני. זאת לומדים אנו לא רק מהבחינה העניינית ואופי הכתוב, אלא גם מהעובדה שסופרים מאוחרים ראו אותן והביאון באורכן המקורי כפי שלא יכלו, כמובן, לראות אצל אלבגדאדי. הערנו על מקרים כאלה בשולי הוצאת הטקסט (שבכוונתנו לפרסם) של אבן קתיבה. המחברים המאוחרים הללו הם אלקלקשנדי ואלבטליוסי⁷⁷. האחרון ראה, לעומת זאת, גם קטעים שיש אצל אלבגדאדי ואין אצל אבן קתיבה. ברם, עצם העובדה שאלבטליוסי עיין בספרים שונים, במסגרת חיבורו, שהוא פירוש ל-אדב אלכאתב של אבן קתיבה עצמו, איפשרה לו שאילת הסברים חופשית, במיוחד מחיבורי אבן קתיבה האחרים; לעתים הוא מציין במפורש, לפני קטע אשר כזה, שמקורו באגרתנו, כי הוא לקוח מאבן קתיבה: "אמר אבן קתיבה", או: "אמר אבן קתיבה באגרתו על כלי הכתיבה"⁷⁸.

אמנם ציינו כבר את חשיבותו (בענין משני, לכאורה) של חבורו של אבן קתיבה על הכתב והעט לענין הערכת מקוריותו ודרכי עבודתו של מחבר חשוב זה. ברם, דוקא בשל כך, ובשל האופי הכללי של האוצר המשותף של הידע הלשוני⁸⁰, מוטב להזהר מלהכריע בסוגיית מקוריותו של אבן קתיבה מול תכונתו הפלאגיאטורית של אלבגדאדי. נטייתנו היא לכיוון מקוריותו של אבן קתיבה ולצורך לשחררו, במקביל, מאי-מקוריות, גם במבוא ספרו וחשוב אדב אלכאתב.

ההוצאה-לאור המצויינת של פרקי טקסט מחיבורו של אלבגדאדי, שנעשתה בידי דומיניק סורדל, מקלה במידה רבה את פיענוח הטקסט שלפנינו ומהווה מפתח לקישור עם פסקאות שיש בהן הקבלה עניינית, אצל סופרים אחרים. מצד שני, יש בקריאת

77** אלבטליוסי, אלאקתצ'אב פי שרח אדב אלכתאב, בירות, 1901 (סורדל הרבה להשתמש בו להוצאת הטקסט הנ"ל).

78 ר' אלבטליוסי, שם, עמ' 87, שורה 6, 92, שורה 20. כבר Lecomte, שם, עמ' 32, הע' 2, העיר כי אגרת כלי הכתיבה (או כלי הפקידים; לקונט קורא: כתאב בכ"ף שרוקה = פקידים, אך ניתן לקרוא כתאב בכ"ף חרוקה = כתיבה, שכן אבן קתיבה קורא כך לכתיבה, בפרק ח' באגרתנו, במקום המונח הרגיל בערבית: כתאבה!), אינה אחרת, כנראה, מאשר אגרת העט והכתיבה, ועתה לפנינו הוכחה שצדק!

79 ראה בטקסט שאנו עתידים להו"ל ב-R.E.I., בתחילתו.

80 Lecomte, שם, ע' 480.

הטקסט של אבן קתיבה וגירסאותיו כדי לשפר הבנת קטעים אצל אלבגדאדי⁸¹ ואף לשפר לעתים את הואריאנטים שבנוסח המודפס. על חיבורו של אלבגדאדי, איש המאה ה-9 לספירה הכללית, אומר סורדל, כי אין, אולי, חומר חדש לגמרי שלא טיפלו בו מחברים מאוחרים יותר, "אולם כאן לפנינו הגרסא העתיקה ביותר, המצטיינת, בנוסף לכך גם בדיוק ובתמציתיות"⁸². דברים אלה, שנאמרו על אודות אלבגדאדי, יפים על אחת כמה וכמה להגדרת אגרתו של אבן קתיבה, בן אותה מאה, שקדם בפעילותו ובכתיבה בנושא זה לפעילותו של אלבגדאדי.

דיון בתוכן האגרת

פרק א' — העט: מקור שמו. קלם בערבית בא מ־קלמוס ביוונית, אך אבן קתיבה מוצא דוקא שורש ערבי הקשור בקטיעה וקיטום, להתקנת הציפורן; גם חצים נקראים לעתים קולמוסים. הדגמה מהקוראן ומהפרשנות.

פרק ב' — חידוד הצפורן: כל עוד קנה (סוף) אינו מחודד אין הוא בחזקת עט, אלא קנה גרידא. סדרת דוגמאות לחפצים שונים שכל עוד אין בהם חלק אינטגרלי מסויים — אסור לקרואם בשםם אלא בשם אחר. הוראות שונות להטיית הפועל "לחדד" או "לקצוץ", שממנו בא, לדעת המחבר, השם קולמוס, ושם הפסולת המצטברת מהחידוד. הדגמה מהשירה.

פרק ג' — התקנת הצפורן: ופירושה לקצוץ כדי שתהיה דקה. הוראות לשוניות להטיית הפועל (ק ט). שם המכשיר (מ ק ט) העשוי עץ (מילולית: מקל). הדגמה מהשירה. המשך ההוראות הלשוניות ופועל דומה ל־ק ט והוא ק צ ס. פעלים המציינים השארה או הסרה של החומר הרך (ש ח ס) של פנים קנה־הסוף שממנו מעצבים עט. שימושי לשון ביחס להסרת ה"בטן" (ב ט נ) של צפורן העט בקשר לגומה (ח פ ר ה) שהציפורן שלו ובקשר ל"זנבו" (השארת ה"שן" = ס נ, של הציפורן בלתי סדוקה לשניים מצדיקה כנוי ה"שן" בשם "זנב"; אבן קתיבה מבאר כאן בטוי נדיר⁸²).

פרק ד' — הדיותא: יש לה שמות אחדים מאותו שורש (ד.ו.י). בערבית (הדגמה מהשירה), וממנו נגזרים כמה פעלים שפירושם התקנת דיותא, התקנת דיו וכן שמות

81 למשל להלן, בסעיף על חידוד העט נזכר "עט מוזנב" (ק ל מ ד' נ ב). על בטוי זה (וכן על בטוי נוסף: ר ע פ = לטפטף דיו) אומר סורדל, שם, עמ' 132, הע' 1: "לשורשים ד' נ ב ו ר ע פ אין מוצאים אנו, ככל המסתבר, שום מראה מקום מקביל". עתה נוכחים אנו לדעת כי אבן קתיבה לא רק מוכיר פעלים נדירים אלה ושימושם הטכני המיוחד, אלא אף מוסיף הסברים רבי־ערך (שאלבגדאדי לא טרח להעתיק), בין היתר, ש"עט מוזנב" ("מ ד' נ ב") הוא עט שציפורנו לא נחרצה לשניים לאורכה ואשר בעזרתו מתקינים את הליקה. מאוחר יותר, מכשיר דומה יישא את השם מ ל ו א ק (אלקלשנדי, שם, כרך ב', עמ' 468). זו קביעה חשובה. לליקה יש שני מובנים: הראשון — פקק (גיזת כותנה או צמר) לדיותא והשני — סממנים, תערוכות צבעים ומיני דיו בגוונים שונים, והנה כאן — וכן להלן, בסקירת תוכן האגרת במדור ליקה, אנו חייבים לדון בקדמות המובן השני, כבר בדורו של אבן קתיבה. כל אלה דוגמאות לחשיבות הטקסט (אולי ראוי להוסיף עליו את העדות לקליגרפיה נוסח מד ומט, להלן, הע' 89).

82 סורדל, שם, עמ' 118 באמצע.

*82 ראה לעיל הע' 81.

למתקין דיותאות, למוכרן, לנושא־הדיותא וכו'. מעניין שאבן קתיבה אינו נפנה להבדיל בין דיותא לבין קסת⁸³.

פרק ה' — ה"ליקה". אצל אבן קתיבה ליקה היא רק פיסת צמר הגפן המשמשת לפקיקת הדיותא, אולם נעיר כי משמעות ליקה (בספרים אחרים וכן במשך הפרק הנוכחי: כרסף, דהיינו צמר־גפן) נתרחה ופירושה היה: סוגי דיו וסממנים שונים וצבעוניים שתרכובתיהם רבות ומגוונות⁸⁴. התרחבות — מובן זה באה כנראה משום שהשתמשו בגיות צמר גפן זו להכנת תרכובת, או לפקיקה בזמן עירובה, ובה טבלו את העט. התרחבות זו לא חלה אחרי אבן קתיבה: ראשית, משום שליקה בהוראת תרכובת כזו נמצאת אצל אלג'אחט', בן דורו הקשיש של מחברנו⁸⁵; שנית, משום שמחברנו בעצמו מדבר על ליקה במובן זה בפרק לפני הקודם, שבו הוא מדבר על "זנב" "עט מזונב" (שציפורנו נחרצה לשניים), המשמש להכנת הליקה (בטקסטים מאוחרים יותר ייקרא מכשיר דומה בשם מלוֹאֶק⁸⁶). כן הוא מדבר בפרק הנוכחי על פועל המציין עשיית ליקה ושפרושו התקנת דיו כהה.

הדגמות מהשירה וספור משעשע על הפעלים הכרוכים בליקה. המשך ההוראות הלשוניות משולבות בהדגמה נוספת מהשירה. פעלים המציינים פקיקת דיותא בצמר (צוף) לעומת פעלים המתייחסים לליקה שהיא בפקיקה בכתנה (קטן, כרסף).

פרק ו' — דיו = מדאד: כבר לעיל⁸⁷ ראינו שדיו המכונה מדאד, אינו זהה לדיו הנקרא חבר. בדרך כלל הדבר נלמד מעצם ההבדלה בשמות, סעיפים ופרקים. הוא הדין באבן קתיבה, שאין תוכן דבריו מאפשר לקורא לנחש מה ההבדל בין שני מיני הדיו לדיוקם. הבדל זה נגלה לנו דוקא מחיבור של הרמב"ם⁸⁸.

אבן קתיבה דן במשקל המילה מבחינה לשונית, בפעלים המציינים מילוי בדיו (או מלוי בכלל), ומדגים בעזרת פסוקי קוראן ושירה. יש גם פעלים מיוחדים לציון נזילת דיו בחוד הקולמוס, ולטפטוף (שהוא יותר מאשר נזילה).

פרק ז' — דיו = חבר: במקורו חבר, לדברי אבן קתיבה, הוא צבע. הדגמות לשוניות ושיריות, ביניהן גם: סימן כהה ממכה ופצע — (מעין "חבורה" בעברית?). ניתן גם לפרשו מ־חבר, בבנין שני, ופירושו: לקשט ולעטר.

83 ההבדל בין קסת ודיותא, ר' לעיל, הע' 61. אמנם מאוחר יותר שני מונחים אלה נעשים נרדפים (אלקלשנדי, שם, כרך ב', עמ' 458) בכמה הקשרים (אך אותו מחבר, שם, עמ' 433, שורה 18, מבדיל ביניהן היטב!).

84 ראה, למשל, אבן באדיס, שם, עמ' 119—111.

85 אלג'אחט', רסאאל, בהוצאת אלסנדובי, קאהיר, 1933, עמ' 263, שורה 15 (המדובר באגרת על בעלי המקצועות: רסאלה פיצאעאת אלקואד — והפסוק מדבר על עשיית ליקה של הדיו, בשימוש פעיל: לאק).

86 ר' לעיל, הע' 81 (באמצע): מלוֹאֶק לפי אלקלשנדי. וראה: A. Grohmann, הנ"ל בהע' 9, עמ' 7, 9, 123/4.

87 ר' לעיל, הע' 6, 20, 21 (למשל).

88 ר' לעיל, הע' 21, אך קיימים פרטים על הדיו וסוגיו בספרות ערבית מאוחרת קמעא, ר' אלקלשנדי, שם, כרך ב', עמ' 466—460; אבו באדיס, שם, עמ' 101—79; וכן הספר המיוחד לענייני דיו המצוטט לעיל הע' 20. סתם הבחנה בין מדאד לחבר (ביאור ש־מדאד אינו חבר) ר' גם אלבטליוס, שם, עמ' 67.

פרק ח' — הכתיבה: כתיבה (כתאב) נקראת על שום המובן חיבור, צירוף, המשתמע ממנה, על שום צירוף האותיות זו לזו. הדגמה מהשירה. פעלים ושמות הנגזרים מאותו שורש. פעלים המציינים: ליהפך ל- כתאב (פקיד, כותב כתיבה תמה), לטעון לתכונה זו או להתחרות עליה עם הזולת. מכאן גם כתאב בהוראת: מלומד. חשוב לקונוטציה החיובית שיש ל- כתאב אבן קתיבה, בניגוד — למשל — לתפישת בן דורו אלג'אחט'. פעלים אחרים, המציינים להעלות על הכתב, לסמן, לרקום ולקשט (בהוראה: לכתוב), והדגמתם בשימושי לשון ושירה.

פרק ט' — משיכת האותיות: בקאליגרפיה הערבית ניתן להאריך את האותיות לרוחב הגליון, וע"י כך לווסת ולהאחיד את אורך השורות. ניתן למשל למשוך את האותיות (מט שורש הדומה גם ל- מד ופירוש שניהם למשוך⁸⁹).

פרק י' — תטלים (מחיקה): פרוש שם פעולה זה הוא למחות (למחוק) מן הכתב, להסיר את הכתוב ולדעת המחבר, הפועל טלס נגזר מהמושג "להחשיך", "להביא אפלה". יש לדעתו קרבה מושגית בין השם רמד (= אפר אפור, שחור) והשורש טלס (טילסא = שחור הלילה)⁸⁹.

פרק יא — הגליון: גליון הנגזר — קרטאס. רבוי, ופועל הנגזר ממנו: "לקרטס" = לכתוב בגליון.

פרק יב — שרוך הקישור: רצועת קישור לצורך משלוח (סחאת, והיא במקורה: קילוף), ופעלים ושמות הנגזרים מכך.

פרק יג — זריית עפר: זריית עפר (לצורך יבוש הדין, ככל הידוע), ופעלים ושימושי לשון הנגזרים מכך. בימי אבן קתיבה שימש לכך הפועל תרב (מ- תראב = עפר), ואילו מאוחר יותר — הפועל רמל (מ- רמל = חול⁹⁰).

פרק יד — הכתובת: שימושי לשון (פעלים שפירושם: לשים כתובת על מכתב וכו'), ובטויי שירה הקשורים בכך.

פרק טו — הטין: החמר = הטין (משתמשים בטין בתור חומר-חותם לחתימת המכתב); פעלים ושמות הנגזרים מהשימוש בו.

פרק טז — החותם: צורות אחדות, מהן נדירות, למילה חותם, והשתקפויותיהן בשירה.

פרק יז — הקריאה (הקריאות): פעלים בהוראת לקרוא, מוצא המילה (מובנה במקורה: לאסוף; הדגמת שימושי לשון כאלו).

פרק יח — הדיואן: הדיואן הוא מיניסטריאון, אך ללא ספק מתעניין כאן אבן קתיבה, במיוחד, בדיון אלרסאיל (או: דיואן אל אנשא), שבו נכתבו רוב המכתבים. הוא מסתפק בבאור כללי של צורת המילה ומקורה

89 N. Abbott, The Rise of the North Arabic Script, Chicago, 1939, p. 25
מנסה לזהות את ראשית הסוג הקאליגרפי הידוע בשם משק, לפי אבן דרסתיה, במאה ה-10 לספירה הכללית. מחבר זה מדבר על "משיכה" של האותיות, במונח מד ומט, שהם לדעת הגב' אבוט מונחים קדומים יותר ל- משק (אך ראה — F. Rosenthal, שם, עמ' 29, הע' 4). מכל מקום, מעתה נאמר כי הטקסט הקדום ביותר החשוב לקאליגרפיה נוסח מד ומט הוא הטקסט של אבן קתיבה שלפנינו אלבגדאדי בן-דורו מדבר רק על משק ומונחים אחרים ומשמיט הזכרת מד ומט (סורדל, שם, עמ' 117).

89* מחיקה בעזרת נוזלים כימיים: ר' למשל, אבן באדיס, שם, עמ' 140—138. מחיקות עשו גם עלידי גירוד, ואלו כאן לפנינו אולי ע"י חיכוך אפר לתוך הנייר(?).

90 אלקלשנדי, שם, כרך ב', עמ' 468.

עולמם של לבלרים, מעתיקי-ספרים ופקידים

(לכך קשורה אנקדוטה ידועה שמלך פרס פקד בשעתו על פקידיו להכין תכנית מסוי מסויימת בתקופה קצרה; ברוב זריותם ובהילותם הביאו להבעת התפעלות מפי המלך: הוי שדים-משחת⁹¹! ופרושו בפרסית: אידיואנה וכך נוצרה המילה: דיואן). מונח לציון פקדי-המשנה (עוזרים = אעואן).
פרק יט — התאריך: המילה תאריך והפעלים והתארים המתאימים לה (לתאריך, מתוארך וכו').

91 הגירסא הנפוצה בספרות הערבית (ומתקבלת על הדעת מבחינת הפרסית) שונה רק במעט: "הוי משוגעים" ור', למשל, שם, כרך א' עמ' 90, וכן השווה המקורות המצוטטים ע"י המהדיר של אלצולי (אלצולי עצמו שותק בנידון), שם, עמ' 187, הע' 4. נציין כי גם גירסת אלבגדאדי (שם, עמ' 137), היא, כמקובל, "הוי משוגעים". ברם, הגירסא שבאגרתנו, "הוי שדים" אופיינית לאבן קתיבה גם בחיבור אחר: עיון אלאח'באר, קאהיר, 1924—6, חלק א', ע' 50. אלבטליוסי, שראה לפניו הן את יצירתו של אבן קתיבה והן את חיבורו של אלבגדאדי, מביא (שם, עמ' 100) גירסא מעורבת: שדים או משוגעים.

ישראל יעקב דינסטאג

מתרגמי "שמונה פרקים" לרמב"ם, ומפרשי

לכסיקון ביו-ביבליוגרפי

כמו ה"מורה נבוכים"¹, חדר גם ה"שמונה פרקים" לספרות העולם. חכמי ישראל, ואותם שאינם מבני ברית, חקרוהו ותירגמוהו לכמה לשונות. הספר "שמונה פרקים", שהוא מעין מבוא לפירוש הרב לפרקי אבות, ושנכתב בודאי כחצי יובל לפני ה"מורה נבוכים"², נעשה לנושא לכמה מחקרים בין ההיסטוריונים של הפילוסופיה העברית בכלל ותורת המוסר בפרט³. מאידך גיסא, הפרקים התיאולוגיים שבהם דן הרמב"ם בהפרש שבין החסיד המעולה ובין הכובש את יצרו והמושל בנפשו (פרק ו'), או נבואה (פרק ז') ובחירה חפשית וידיעת השם את העתידות (פרק ח'), הוונתו לגמרי במחקריהם של הלא-יהודים⁴. סקירה זו היא חלק-המשך של הלכסיקון לחוקרי ספרי הרמב"ם ומשנתו אשר חלקים ממנו הופיעו באכסניות ספרותיות שונות⁵, ומוקדשת לספרים שלמים; לא נכללו בה מחברי מאמרים בתורת המוסר של הרמב"ם.

1 David Kaufmann, Der 'Führer' Maimuni's in der Weltliteratur, Archiv für Geschichte der Philosophie, XI 1898, pp. 335-373 = Gesammelte Schriften, II, Frankfurt a.M. 1910, pp. 152-189 ור' תרגום עברי, מאת ישראל אלדד: "מחקרים בספרות העברית של ימי הביניים", ירושלים: מוסד הרב קוק, תשכ"ב, עמ' 214-238.

2 Zevi Diesendruck, "On the date of the 'מורה נבוכים' נתחבר ב'1185. עי'": completion of the Moreh Nebukim", HUCA, XII-XIII, 1938, pp. 461-497.

3 David Rosin, Die Ethik des Maimonides, Breslau, 1876, pp. 79-92; Moritz Lazarus, Die Ethik des Judenthums, I, Frankfurt a.M. 1898, pp. 386-388; Hermann Cohen, MGWJ, 43, 1899, pp. 446-449; (= Jüdische Schriften, III, Berlin, 1924, pp. 32-35); S. Karpe, "La morale du 'Juste Milieu' dans Maimonide", in: Essais de Critique et d'histoire de Philosophie, Paris, 1902, pp. 97-107; A Cohen, "Maimonides' and Aristotle's doctrine of the mean", Jewish Chronicle Supplement, no. 45, Oct. 3, 1924, pp. iii-iv; Ermenegildo Bertola, "Una Traduzione Latina Mediaevale dei 'Scemoneh Peraqim' ('Gli Otto Capitoli') di Mose Maimonide", Rivista di Filosofia Neo-Scolastica, vol. LXI, Fasc. II-III, 1969, pp. 165-184.

5 ה"רמב"ם לאור חכמי הקבלה", הרמב"ם, תורתו ואישיותו (בעריכת ש. פדרבוש), ניו-יורק, תשט"ז, עמ' 99-135; "ייחסם של בעלי תוספות להרמב"ם", ספר היובל לכבוד שמואל קלמן מירסקי, ניו-יורק, תשי"ח, עמ' 350-379; "המורה נבוכים וספר המדע בספרות החסידות", ספר היובל לכבוד... אברהם וייס, ניו-יורק, תשכ"ד, עמ' 307-330; עין המצוות; לכסיקון ביו-ביבליוגרפי לחוקרי ספר המצוות להרמב"ם ומפרשיו, ניו-יורק, תשכ"ט (תדפיס מוקדם מ"תלפיות", כרך ט', חוברת ג'ד, תש"ל עם תוספות); "תרומתם של חכמי ליטא לספרות היד החזקה", חסד לאברהם; ספר היובל לאברהם גולומב, לאס אנושעלעס, תש"ל, עמ' 445-495; "Christian Translators of

[1] אויטעהגה, קניאוס קורנליוס (הולנד, המאה הי"ז)
תיאלוג נוצרי. כתב ספרים בחקר הלשון העברית. תרגם את שמונה הפרקים
ללאטינית:

Explicatio Rabbi Mosis Maimonidis Cordubensis super Patrum, sive seniorum Judaeorum sententias, complectens octo capita, ubi praeclara multa, cum in Theologia, tum philosophia doctissime explicantur interprete. Cnaeo Cornelio Uythage... Lugduni Batavorum. Apud Petrum de Graef, 1683 [1] 1; 3–78 p. 16°.

M. Steinschneider, *ZfHB*, 5 (1901), p. 22, no. 392; idem, *Bibliographisches Handbuch über die theoretische und praktische Literatur für hebräische Sprachkunde*, p. 142; *British Museum Catalogue*, s.v. C. G.; Jöcher, *Allgemeine Gelehrten-Lexicon*, III, 1953.

[2] בלוך, אפרים פישל (הורדנקה, תרי"ג—?)
מורה בכמה בתי-ספר ברומניה. תרגם ליידית את פרשת בראשית ("לשון למודים";
דראהביטש, תרנ"ו), ואת שמונה פרקים:

שמונה פרקים לרמב"ם וגם סתרי תורה וגם כמה פסוקים מהאבן עזרא שהם
קשה להבין נעתקו ללשון וארגאן צח וגקי וגם אקדמות ערקלעהרונג ממני אפרים
פישל בן מרדכי ובן יוטא בלאך יליד האראדענקא גאליציען, שהייתי מורה שפת
עברית גרמנית ורומאנית בעיר פאקשאני וראמאן ונתישבתי כעת בעיר באקוי...
צ'רנוביץ (טיפ. אריענט), [1926]. 2 דף; 85, [2] עמ' 8°.

השמונה פרקים נגמר בע' 71. ר': י. כהן, הדפוס העברי בטשרנוביץ, "ארשת", ג' תשכ"א,
עמ' 355, מספר 272. ז. רייזין, לעקסיקאן פון דער יידישער ליטעראטור, א', עמ' 192, 1926:
לעקסיקאן פון די ניי יידישע ליטעראטור, א', עמ' 314, 1956.

[3] בן-ישראל, אשר (צפת, ו' בסיון תרמ"ז—חיפה, כ"ט באייר תשי"ח)
נתחנך בצפת, ואח"כ בבית המדרש העברי למורים בירושלים. עסק בהוראה. ב-1923
סיים את לימודיו בסורבון שבפאריס. מלבד פעולתו הספרותית בתורת הח"ן
ותרגומיו מספרות העולם, ההדיר כמה ספרים עבריים קלאסיים, בלוויית מבואות
והערות, ביניהם:

שמונה פרקים לרמב"ם בתרגום ר' שמואל אבן-תבון. סדורים ומגהים
לפי המקור הערבי עם באורים והערות מאת ד"ר א. בן-ישראל. תל-אביב (דפוס
מופת): חברת "אמנות", תרצ"ה. 167 עמ'. 16°.

ג. קרסל, לכסיקון הספרות העברית בדורות האחרונים, א', 284–285, תשכ"ה; י. תדהר,
אנציקלופדיה לחלוצי הישוב ובניו (תש"ז ואילך), א', 241–242; י', 3647; ט"ז, 4797.

[4] פֶּר, מיכאל (נאנסי [צרפת], 1781–1843. 7. 4)
בנו של יצחק בר (1744–1828). היהודי הראשון ששרת כעורך דין בצרפת. משוחרר

Maimonides' Mishneh Torah into Latin; a Bio-Bibliographical Survey", *Baron Jubilee Volume*, vol. I, New York, 1975, pp. 287–309; "The Relationship of Maimonides to his Non-Jewish Predecessors; an Alphabetical Survey", *Studies in Maimonides and St. Thomas Aquinas* (ed. Jacob I. Dienstag), New York: Ktav, 1975, pp. xiii–lix; "Maimonides in English Christian Thought" עומד להופיע בספר זכרון לוולטר פישל מטעם האוניברסיטה בברקלי.

ההשכלה הקיצוניים ופעיל למען שוויון זכויות ליהודים באירופה. השתתף, עם אביו, כציר בסנהדרין של נאפוליון (1807) ופעל כמזכירו. תירגם לצרפתית מהספרות העברית, וברשימות בן-יעקב ופירשט מיוחס אליו תרגום שמונה הפרקים: *Les huit chapitres de Maïmonide etc. trad.en franc. Paris, 1811. 8°*.

חיפשתי בכמה ספריות באירופה (לרבות הספריה הלאומית בפאריס), בארה"ב ובישראל. ולא מצאתיו. יתכן שנתפרסם בכתב-עת ותדפיס מתוכו הגיע לפירשט המציין תבנית הספר: 8°, וממנו העתיק בן-יעקב (אוצר הספרים, עמ' 592, מס' 828). (1843/4), 70, 129.

J. Fürst, *Biblio. Judaica*, I, 113; II, 310, 1849-1851; J. Szajkowski, *Journal of Jewish Studies*, 14 (1963), 53-66; Enc. Judaica (Eng.) 4, 792-693; *Revue Orientale* 3 (1843/4) 70, 129, n. 41.

[5] בר-יוסף, מרדכי (ברטיסלבה, תר"ץ—)

בתום המלחמה היגר לארה"ב ולמד בישיבות נייטרא, "שארית הפליטה" ומיר. ב-1950 היגר לאוסטרליה, וב-1954 עלה לא"י והמשיך את לימודיו בישיבות חברון, סלונים וחב"ד, ובאוניברסיטת בר-אילן.

ההדיר: רבינו משה בן מימון; אגרות ותולדות חייו. תל-אביב: מכון מרדכי להוצאת ספרי יהדות, תש"ל. 288 עמ'. תרגום עברי חדש עם מבוא, וכולל שמונה פרקים (יצא גם לחדד) עם הערות.

[6] גורפינקל, יוסף יצחק (בוסטון, ח' באייר, תר"ם—ניו-יורק, ט"ו בטבת, תשי"א)

למד באוניברסיטאות הרווארד וקולומביה (ד"ר לפילוסופיה, 1909), ובהיברו יוניון קולג', סינסינטי. פרסם מחקרים במשנת הרמב"ם, ביניהם:

שמונה פרקים, חברו בלשון ערבי הרב רבינו משה בן מיימון... ונעתק ללשון הקדש על ידי ר' שמואל אבן תיבון... נדפס בעיון רב על ידי כתבי יד והוצאות עתיקות ונלווה אליו תרגום אנגלי עם הגהות מאת יוסף יצחק בן צבי גורפינקל.

The Eight Chapters of Maimonides on Ethics (Shemonah Perakim). A psychological and ethical treatise. Edited, annotated and translated with an introduction by Joseph I. Gorfinkle. New York: Columbia University Press, 1912. XII, 104, 55 p.

I. Abrahams, *Jewish Chronicle* (Dec. 27, 1912), pp. 27-28; G. A. Kohut, *American Hebrew*, vol. xcii (Apr. 25, 1913), p. 760; I. Husik, *JQR*, n.s. 4 (1914), 508-509. A. Cohen, "Supplementary Notes to Gorfinkle's Eight Chapters", *ibid.*, pp. 475-479.

ור': י"י דינסטאג, הגות עברית באמריקה, (תל-אביב, תשל"ג) עמ' 29.

[7] גאנסייה, יוסף (קונסטאנטינ [אלג'יריה], ח' בכסלו, תר"ם—דימונה, ה' בתמוז, תשכ"ב)

רב ומנהל בימ"ד "אור תורה" בקונסטאנטינ. עסק בתירגום ספרי מופת עבריים לערבית, ביניהם משנה תורה להרמב"ם, ג'רבה (בדפוס חי הדאד), תש"ו—תשכ"ב (תיאור ביבליוגראפי: י"י דינסטאג, "משנה תורה להרמב"ם; ביבליוגראפיה של הוצאות" [מחקרים במדעי היהדות; ספר היובל לכבוד י. קיוב, ניו-יורק, תשל"ב, עמ' ס"ב—ס"ג], וכן:

תולדות יעקב יוסף, והוא פרקי אבות עם פירוש הרמב"ם ז"ל ושמונה פרקים להרמב"ם והם הקדמה לפירושו. עם הקדמת רבי שמואל אבן תבון ופירוש חסד לאברהם להרב אברהם הורוויץ ... ג'רבה (בדפוס חי הדאד), תשי"ד. תורגם שוב לערבית מתוך התרגום העברי של ר' שמואל י' תיבון. תודתי לאברהם הטל שהואיל בטובו להמציא לי ידיעות על ערך זה.

[8] הורוביץ, ר' אברהם בן ר' שבתאי (פראג, לפני ש"י—?), לפני שעה) מראשי חכמי ישראל בפולין בדורו. אביו ר' שפטל (שבתאי) בן ישעיהו, היה דיין בפראג ושם למד בנו אברהם. מפראג פנה לקראקא, ללמוד בישיבת ר' משה איסרליש. בשנת שנה נבחר כ"דיין המדינה" בלבוב. הרמ"א עורר בתלמידו את התשוקה לספרי-חקירה, והוא התעמק הרבה בפילוסופיה העברית של ימי-הביניים. בנערותו פירסם כתב-פולמוס חריף נגד ר' אהרן ב"ר גרשון, אב"ד פוזנא, שדרש בשבת הגדול ש"ט נגד המתעסקים בחכמת הפילוסופיה וביחוד במורה נבוכים של הרמב"ם. מחלוקת קדומה נטושה היתה בישיבת פראג בין מתנגדי הפילוסופיה לבין מצדדיה. בראש המתנגדים עמד ר' יוסף אשכנזי, ואילו בראש המחייבים עמד ר' אברהם הורביץ, שהירבה להתפלמס עם ר' יוסף. לאחר שנים אחדות נפגשו היריבים שוב בפוזנא, לשם באו כמעט בזמן אחד. ר' יוסף הגיע יחד עם חותנו, ר' אהרן, שנתקבל בפוזנא לרב הכולל וראש-ישיבה, ובעזרתו חידש את מאבקו נגד הפילוסופיה בכלל והמורה נבוכים בפרט. כתב-פולמוס זה, חסר בראשו ובסופו, נתפרסם על-ידי פיליפ בלוך מתוך כ"י במאמרו: Der Streit um den Moreh des Maimonides in der Gemeinde Posen, *MGWJ*, 47 (1903).

שאל פנחס רבינוביץ (שפ"ר) במאמרו הרוסי "עקבות מחשבה חפשית ברבנות הפולנית" הוכיח שר' אברהם ב"ר שבתאי הורוביץ, אבי השל"ה, הוא שחיברו בצעירותו.

את השקפתו הראציונאליסטית ביטא גם בנוסח הראשון של פירושו ל"שמונה פרקים" להרמב"ם, שכבר היה באמתחתו בעת כתיבת כתב-פולמוס הנ"ל ("... וכבר בארתי זה ביאור יפה במה שחברתי על ההקדמה של ר"ש אבן תבון שהקדים לשמונה פרקים להרמב"ם ז"ל... עיין בלוד, שם, עמ' 263):

חסד אברהם שאון אברהם בר שבתאי הורוויץ והוא פירש... על שמנה פרקים שהקדים הרמב"ם לפירושו על מסכת אבות... למדות הגוף והנפש... לובלין, על ידי קלוגימוס ובנו חיים בן מרדכי יפה, של"ז. 20 דף. 20.

ר' אברהם הורוביץ חיבר את הספר מפני שנהוג היה במקצת ישיבות ללמוד את השמונה פרקים בחודשי ניסן ותשרי, ו"לתועלת הגברים... כת הבחורים אשר לא נסו לכת בדרכי החקירה" (הקדמה לפירושו "חסד אברהם"). אולם בזקנתו נטה יותר לתפיסה המיסטית ולמוסר המעשי, וברוח זו פירסם נוסח שני של פירוש זה, שבו מיעט במגמה הראציונאליסטית והודיע ש"זה עיקר והראשון עוקר": ספר ברית אברהם וחסד אברהם... קראקא, יצחק בר"א, שס"ב 4. נוסח זה נלווה אל הוצאות הש"ס מדפוס פראנקפורט דמיין, ת"פ—תפ"ב, ואילך. מדבריו בהקדמתו: "ועדיין צריכין אנו... להודיע... כי נמצאים כמה דברים בפירושי הראשון אשר כתבתי בילדותי על הח' פרקים, וביחוד על הקדמת ר"ש אבן תבון, שהם אינם לפי האמת רק לפי הדמיון... ועתה בזקנותי במהדורא בתרא חזרתי מהם והשלכתי חוץ...".

צ. הורוויץ, תולדות ר' יוסף אשכנזי ה"תנא" מצפת, סיני, ז' (תש"א), ש"ח—שכ"ג; י. צינבערג, תולדות ספרות ישראל (1958), ג', 183—186; ש"פ רבינוביץ, עקבות של חופשי-דעות ברבנות של פולין במאה ה"ט" (תרגום מרוסית; י"ד אברמסקי), ירושלים, מפעל השכ"פול, תשי"ט; ג. שלום, ידיעות חדשות על ר' יוסף אשכנזי ה"תנא" מצפת, תרביץ, שנה כ"ח (תשי"ט), עמ' 62—65; ש"א הורדצקי: מאה שנים של פרישות, התקופה, 22 (תרפ"ד), 290—302; הנ"ל: שלש מאות שנה של יהדות פולין, תל-אביב, "דביר", תש"ו, עמ' 104—111. B. Suler: Ein Maimonides — Streit in Prag im sechzehnten Jahrhundert, *Jahrbuch der Gesellschaft für Geschichte der Juden in der Czecho-slovakischen Republik*; 7 (1935), p. 411—420.

[9] וולף, ז'יל (פיטלנו' לורן, צרפת, 1862 — לה-שו-דה-פון, שווייץ, ר' שבט תשט"ו)

שרת ברבנות בלה-שו-דה-פון מ-1893. הוא תרגם את שמונה פרקים לצרפתית: *Les huit chapitres de Maïmonide ou introduction a la Mischna d'Aboth. Maximes des Pères (de la Synagogue). Traduits de l'Arabe par J[ules] Wolff.*

Lousanne: G. Bridel & Cie, 1912. 78, [1] p. "Extrait de la Revue de Théologie et de Philosophie" [44 (1911), pp. 345-370; 524-574]. 2e édition, Paris: Librairie Lipschutz, 1927. 78, [1] p.

Israelitisches Wochenblatt, vol. 55, no. 6 (Feb. 4, 1955), p. 33 (portr.), 41; no. 7 (Feb. 11, 1955), p. 35; Jules Bauer, *L'Ecole Rabbiniq de France* (Paris, 1930), pp. 186, 209.

תודתי לדר"ר משה קטן שהואיל בטובו להמציא לי נתונים לתולדות המחבר.

[10] וולף, מיכל (גביטש [מורביה], כ"ב בטבת תקס"ז — לבוב, כ"א באייר תר"ן)

תלמיד ישיבות מורביה. עסק בהוראה שם, ובבתי-ספר יהודיים וכלליים בלבוב. במסגרת תכניתו להפצת השכלה בין ההמונים, ההדיר כמה ספרי-מופת, ביניהם: *שמונה פרקים להרמב"ם*. נעתק מחדש ללשון אשכנז והובא לדפוס מאת מיכל וואלף. ונוסף עליו חדשות גם ישנות. לבוב, בדפוס מ. פ. פורמבא, 1876. [2], 102 עמ'. 12°.

"... ואשים עליהם הערות חדשות אף ישנות מעותקות בשפת קדשנו מאת חכם אחד, אשר כל משכילי ישרון כבר זכו מאורו..." ("ראש דבר"). "חכם" זה הוא שלמה זלמן ב"ר ליפמן הלוי סלומון (ר' להלן, מס' 18). ונראה שהעלים את שמו משום שתמך בתנועת הרפורמה.

ג. קרסל, לקסיקון, א', 695; א. יערי, מאזנים (שבועון), כרך ג', גליון 27 (כ"ג בסיון, תרצ"ב), 10—11; מ. שטיינשניידר, המזכיר, 21 (1882), 44; ג. באדר: מדינה וחכמה, תרצ"ד, 85;

W. Zeitlin, *Bibliotheca Hebraica Post-Mendelssohniana* 423—424, 1895

[11] וולף, משה מוריס (מזריטש [פרוסיה], 1824—?)
למד באוניברסיטאות ברלין ולייפציג. שרת ברבנות בקלן מ-1849, ומ-1857 בגטרסבורג, שבדניה. ממחקריו בפילוסופיה יהודית ואסלמית:

Mose ben Maimun's (Maimonides) Acht Capitel. Arabisch und Deutsch mit Anmerkungen von Dr. M. Wolff. Leipzig: H. Hunger, 1863. viii, 109, [2] p.

Pp. 102–107: Zusätze, Berichtigungen des Pocock'schen Textes nebst den von Prof. Fleischer hinzugefügten sprachlichen Bemerkungen enthaltend.

A. Geiger, *Juedische Zeitschrift*, 2 (1863), 282–283; *Allgemeine Bיקורות*: *Zeitung des Judenthums*, 27 (1863), 629–632; M. Steinschneider, *המזכיר* 6 (1863), 137; M. Duschak, *Illustrierte Monatshefte für die gesamten Interessen des Judenthums*, 2. Band, 3. Heft Dec. 1865, pp. 212–214. Musa Maimūni's (Maimonides) Acht Capitel. Arabisch und Deutsch mit Anmerkungen von Dr. M. Wolff. Zweite, vermehrte und verbesserte Ausgabe. Leiden: E. J. Brill, 1903. 1 p.l., xv, 96, [1], 38 p.

Pp. 90–94: Zusätze, Verbesserungen des Pocock'schen Textes nebst Prof. Fleischers sprachlichen Bemerkungen.

S. Bamberger, *JJLG*, 2 (1904), 396 *ביקורת*: *Jewish Encyclopaedia*, XII, 553; S. Wininger, *Grosse Jüdische Nationalbiographie*, 6, 315

[12] חרל"פ, הרב יעקב משה (ירושלים, כ"ט בשבט תרמ"ג—שם, ז בכסלו תשי"ב)

מגדולי התורה בירושלים וממקורביו של הראי"ה קוק, ממנו הושפע. מראשי ישיבת מרכז הרב ומוסד "בית זבול" בירושלים. פירסם ספרים בהלכה ובהשקפת היהדות, ביניהם:

מי מרום מסביב לשמונה פרקים להרמב"ם... ירושלים: הוצאת מדרש גבוה לתלמוד "בית זבול", תש"ה. 12, [220] עמ'. 12°.
ג. קרסל, לכסיקון, א', 794; תדהר, אנציקלופדיה כרך ג', עמ' 1303.

[13] טריווש, יוסף אליהו (וילנה, יט בשבט תרט"ו—שם, יא באדר ב' ת"ש) נדע בפירושו ובמבואותיו לתנ"ך, בשם "מקרא מפורש", שיצאו ממנו כמה מהדורות, וכן בתרגומו העברי את חלק ט' של תו"י לצ. גרץ.

שמונה פרקים והם הקדמה למסכת אבות. חובר בלשון ערבית ותורגם לעברית על ידי שמואל ברבי יהודה אבן-תבון. ורשה: הוצאת "טרקלין", תרפ"ד.
[3] דף; מח עמ'. (= כתבי רבינו משה בן מימון הספרדי (רמב"ם) במהדורה חדשה, מוגהת ומתוקנת מאת י. א. [= יוסף אליהו טריווש]).
ג. קרסל, לכסיקון, ב', 34–35; האנציקלופדיה העברית (בערכו).

[14] כהן, מ. מ. (?)

נראה שחי בהולנד באמצע המאה הי"ט. תרגם להולנדית את השמונה פרקים: *Zielkundige verhandeling, van Maimonides. Op nieuw uit het Hebreuwsch vertaald en met aantekeningen voorzien en vermeerderd, door M. M. Cohen, Jr. Assen, Van Gorcum, 1860. VI, [2], 92 p.*

[illegible]

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

[15] ליכטשטיין, אברהם (מפנה המאה הי"ח-הי"ט) רב ודרשן, אב"ד בוולקוביסק, לידא ופרושניץ ומו"צ בלאסק. חיבר כמה ספרים.

ביניהם:

הין צדק ותיקון המדות. מיוסד על ח' פרקי רבינו משה בר מיימון וצוק"ל חלק א' מספר המשקולות המוכלל בצחות הגיונות... ברוחו פי שנים... ביאור והיון צדק... [מאת] אברהם באדמ"ו מוהררא"ל [אליעזר ליפמן] מ"מ בק"ק לידא... ("קמתי בעזר הצור לפרש פירוש נקל וקל להמון החפצים רק בפשטות האמרים, וביאור רחב שמתי למסגרתו בביאור המדות, בענפי ופרטי... וביותר מספר בעל עקדה...").

ווילנא, בדפוס יאזעפאט מירסקי, תקנ"ט. [1], יח דף. 4°.

על ה' פרקים הראשונים בלבד.

א. וואלדן, שם הגדולים החדש, אות א', מספר צ"ו; פ"ו גליקסמן, עיר לסק וחכמיה, עמ' ס"ו-ס"ח; ספר זכרון קהילת פרושניץ (1974); 133; p. 79; Jewish Encyclopedia, viii; Encyclopaedia Judaica (English, XI, p. 212).

[16] מנטינו, יעקב (איטליה? — דמשק, 1549 בערך) רופא ומתרגם. סיים לימודי-רפואה באוניברסיטה של פדואה ופעל כרופא החברה הגבוהה בבולוניה, ורונה וונציה. תירגם ספרי פילוסופיה מעברית ללאטינית. ב-1533 הוזמן לרומא ע"י האפיפיור קלמנס השביעי, לאחר שמנטינו נקט בפומבי עמדה אוהדת לאפיפיור במחלוקת הגדולה בדבר ביטול הנישואים בין המלך הנרי השמיני וקתרין מארגון, אך בבואו לרומא נפרדו דרכיהם משום שמנטינו התנגד בכל תוקף להופעתו של שלמה מלכו ששהה אז ברומא והתידד עם האפיפיור. ב-1534 נתמנה לרופא האישי של האפיפיור פאולוס השלישי, וב-1539 נתמנה לפרופסור באוניברסיטה של רומא. ב-1544 חזר לוונציה וב-1549 שימש רופא אישי לשגריר הוונציאני בדמשק. היה פעיל בחיי הקהילה היהודית ברומא ונרשם בפנקסה בתואר "גאון". מנטינו נחשב לאחרון המתרגמים היהודים מימי הבינים.

תרגום לטיני של שמונה פרקים להרמב"ם:

Praefatio Rabi Moysis Maimonidis Cordubensis Hebraeorum doctissimi in aeditionem moralem seniorum Massecheth Avoth apud Hebreos nuncupatam octoque amplectens capita eximio artium et medicinae doctore M. Jacob Mantino medico Hebraeo interprete. [Bologna], 1526. [19] L. 4°.

י. צינברג, תולדות ספרות ישראל, ב', 249-250; האנציקלופדיה העברית (בערכו); א. ז. אשכלי, מבוא ל"ספור דוד הראובני" (1940), 165; F. Wüstenfeld, Die Uebersetzung arabischer Werke in das lateinische seit dem XI. Jahrhundert (1877), pp. 123 et seq.; M. Steinschneider, *Zunz Jubelschrift* (1884), pp. 13, 20; idem, *Hebraeische Uebersetzungen* (1893), 145, 438, 673, 685, 976; Ch. Singer, *The Jewish Factor in Medieval Thought, Legacy of Israel* (ed. I. Abrahams), Oxford, 1927, pp. 241-242; idem, *Science and Judaism, The Jews* (ed. L. Finkelstein, 1949), p. 1062; Muenster, *Rassegna Mensile di Israel*, 20 (1954), 310-321; D. Kaufmann, Jacob Mantino, *REJ*, 27 (1893), 30-60, 207-238; H. Derenbourg, *Leon Africain et Jacob Mantino*, *ibid.*, 7 (1883), 283-285; C. Roth, *The Jews in the Renaissance* (1959), 40, 77 ff., 80, 148 ff.; 156, 161, 331.

[17] סידרסקי, משה (קיבו, תר"ס בערך —) נכד לר' ישראל סלנטר. סיים לימודיו באוניברסיטת קמברידג' בשפות השמיות (M.A.) ובאוניברסיטת אוקספורד — אשורית. כתב ספרים אחדים, מהם: שרטוטים על שמונה פרקים לרמב"ם מאת משה סידרסקי. לונדון, תשי"ט. 69 עמ'. מכיל תרגום ר' שמואל אבן תבון עם פירוש.

[18] סלומון, שלמה זלמן (זונדרסלבן [אנהאלט], גרמניה, 1.11.1784 — המבורג, 17.11.1862) מראשי תנועת הרפורמה בגרמניה, והוא שערך את סדר התפילה שלה, שהוחרם על ידי החכם יצחק בערניס. חלקת מחקק כולל שמנה פרקים לרמב"ם. איבערזעצט אונד מיט טהעאלאגיש-פהילאזאפישן אנמערקונגן פערזעהן מאת שלמה זלמן בכה"ר ליפמן לבית הלוי. דעסווא, תק"ע [1809]. 83, 4 דף. 12°. הערותיו תורגמו לעברית על ידי מיכל וולף (לעיל מס' 10) במהדורה שלו של השמנה פרקים, בלי הזכרת שמו של סלומון; אולי מפני השקפותיו הרפורמיות. *Jewish Encyclopaedia*, X, 652-653; D. Philippon, *The Reform Movement in Judaism*, New York, 1931 (see index, s.v. Salomon, G.)

[19] סלוצקי, דוד (? — פטרבורג, י כסלו תר"ן) מו"ל ומהדיר. חי בווארשה ובשנותיו האחרונות בפטרבורג. פעל רבות בעריכת הספרות העברית הקלאסית עם מבואות והערות (בתבנית כיס) בשם "חכמת ישראל".

במשנת הרמב"ם ההדיר את באור מלות ההגיון וספר רוח חן, וכן: שמנה פרקים להרמב"ם עם באור חדש ומספיק ותולדות המעתיק מאת המסדר דוד סלוצקי. ווארשא: בדפוס חיים קעלטער ור' אברהם ראטמיהל, תרכ"ד. [5], יח דף. 12°. (= ספרי חכמת ישראל, חלק ראשון, מחברת שלישית). מהדורות אחרות בהשמטת המבוא ובלי הזכרת שם המהדיר: ברלין: הוצאת ב. כהן, תרפ"ז; בס' זכרו תורת משה, לר' אברהם, דאנציג, ירושלים, תשי"ז; תשכ"ב; תשכ"ג (עמ' שכה—שסח); תשכ"ח ותשל"א (עמ' רלא—רסו). ו. צייטלין, 367—369; ג. קרסל, ב', 509; א. יערי, מאזנים (שבועון), כרך ג' גליון 27 (כ"ג בכסלו, תרצ"ב), עמ' 11.

[20] פּוֹקֶה, אֶדוֹרַד (אוקספורד, 8.11.1604—10.9.1691) מורחן נוצרי ותיאלוג. נתחנך באוקספורד ושרת ככומר צבאי בארם צובה משנת 1630 עד 1635. השתלם בלשון ערבית ואסף הרבה כתבי יד בשפות שמיות. בשונו לאנגליה נתמנה לפרופסור לערבית ולעברית. כתב כמה ספרים בחקר המקרא ובנושאים תיאלוגיים.

נתפרסם בשל מהדורתו לס' פרוש המשנה להרמב"ם במקורו הערבי, בלויית תרגום לטיני עם הערות מקיפות:

Porta Mosis sive Dissertationes aliquot à R. Mose Maimonide, suis in varias Mishnaioth, sive textus Talmudici partes, Commentariis praemissae... Nunc primum Arabicè prout ab ipso Autore

conscriptae sunt, latinè editae. Unà cum Appendice: notarum miscellanea, operâ & studio Edvardi Pocockii... Oxoniae: H. Hall, 1655. 12 p.l., 355 p., 2l., 436 p., 14l. sm. 4°. (Appendix Notarum Sive octo capitula a R. Mose Maimonide commentario fue in Pirke Abot praemissa זהו הספר הראשון באותיות עבריות שנדפס בהוצאת אוקספורד ועל חשבונה; נדפס שוב באוסף כתביו של פוקוק: *The Theological Works of... Dr. Edward Pocock*, vol. I, London, 1740, pp. 9–283. שמונה פרקים: 68–93 pp.)

C. Roth, "Edward Pococke and the First Hebrew Printing in Oxford", *Bodleian Library Record*, vol. II, no. 27 (Aug. 1948), pp. 215–219; I. Abrahams, *Transactions Jewish Historical Society of England*, 8 (1915–17), 105; Falconer Madan, *Oxford Books*, vol. 3 (Oxford, 1931), pp. 45–46.

[21] פלקנהיים, שמעון (המאה הי"ט)
לא מצאתי מקור לתולדותיו. נראה שתרגומו לשמונה פרקים היא תרומתו היחידה לספרות ישראל:

Die Ethik des Maimonides; oder, Schemonah Perakim aus dem Arabischen des RaMBaM und nach dem Ebräischen deutsch bearbeitet nebst einem Vorworte zur Beherrigung für unsere Zeit von Simon Falkenheim.

Königsberg: In commission in Bon's Buch-und Musikalienhandlung, 1832. 4 p.L., LVI, 102, [1] p. 8°
תרגום גרמני ובהשמטת הקדמתו של הרמב"ם.

[22] קאפח, ר' יוסף (צנעא, יב בכסלו, תרע"ח)
עלה ארצה בתש"ג. למד בישיבת מרכז הרב בירושלים ואח"כ במכון הארי פישל. בתש"י נתמנה לחבר בית הדין בתל-אביב, ומתשי"א נעשה חבר ביה"ד בירושלים. כיום הוא חבר ביה"ד העליון לערעורים.
הרב קאפח הוציא לאור וההדיר כמה ספרים על פי כתבי יד, ותירגם מחדש לעברית את ספרי הרמב"ם, בהם גם:
פירוש המשניות להרמב"ם, עם מבואות והערות. תשכ"ג—תשכ"ח. ג' כרכים.
גם מקור ותרגום, בשישה כרכים. תשכ"ג—תשכ"ח.

בתוך תרגומו של סדר נזיקין (תשכ"ח), כלול גם השמונה פרקים.
מ. חבצלת, "ר"י קאפח מגלה גנוי תימן", תלפיות, כרך ט', חוברת א-ב (תשכ"ה), עמ' 494–496; ג. קרסל, לכסיקון, ב', 726–728; י. י. דינסטאג, עין המצוות, ניו-יורק, תשכ"ט, עמ' 90–91.

[23] ראוויטש, ויקטור מאיר (ברסלוי, 1846—ברלין, 10.10.1915)
למד בבית מדרש לרבנים בברסלוי (1863–1875), ושרת ברבנות בקמפן (פוזן), קיפנהיים ואופנבורג. תירגם מסכתות מהתלמוד לגרמנית, וכן פירוש הרמב"ם למסכת אבות ושמונה פרקים:

Der Kommentar des Maimonides zu den Sprüchen der Väter, zum ersten Male ins Deutsche Übertragen. Voran gehen als Einleitung

מתרגמי "שמונה פרקים" לרמב"ם, ומפרשיו

"die 8 Kapitel" deutsch übersetzt von Dr. M. Rawicz. Offenburg
(Baden), 1910. 1 p.L., 114 p.

M. Brann, Geschichte des jüdisch-Theologische Seminars, p. 190; S. Wininger,
.V, 153

[24] רבינוביץ, ר' מרדכי דב הכהן (טריליס [ליד קיוב], תרל"ז—
תל-אביב, כ"ט אייר תשי"ט)

בשנת תרס"ג התישב בטשרנוביץ, שם שימש מורה לתנ"ך, ללשון ולספרות ימי
הבינים בבתי הספר העבריים שבעיר. ערך את התוספת העברית, "חרות", בעתון
הגרמני "אוסטידישע צייטונג". בשנת תש"ד עלה ארצה. במסגרת מפעלו "רמב"ם
לעם" יצא גם:

שמונה פרקים להרמב"ם... מנוקדים ומבוארים ע"י מ. ד. רבינוביץ...
תל-אביב, תש"ח. [3], קנא—ריט עמ'.

יצחק גולדשלג, ארשת ב (תש"ד), עמ' 435; י"י דינסטאג, עין המצוות, עמ' 95, תשכ"ט.

[25] שביד, אליעזר (ירושלים, ב' באלול תרפ"ט)
עם תום מלחמת השחרור, בה השתתף, סיים למדיו באוניברסיטה העברית בירושלים.
עסק בהוראה. מרצה לפילוסופיה יהודית באוניברסיטה העברית מ-1965; אחר כך
פרופסור.

פירסם מאמרים ומסות בעניני ספרות והגות ישראל ובמשנת הרמב"ם ביניהם:
עיונים בשמונה פרקים לרמב"ם. ירושלים: הסוכנות היהודית לארץ
ישראל, תשכ"ה. קפד עמ', מהדורה ב', שם, תשכ"ט.

שלמה זלמן בן ליפמן סלומון, ראה: סלומון, שלמה זלמן

[26] תבון, ר' שמואל (לונל 1160 בערך—מרשיליא, 1230 בערך)
רופא, פילוסוף ומתרגם. נוסף לפירושו הפילוסופיים לחלקים אחדים מכתבי קודש,
התמסר כרוב בני משפחתו לתירגום ספרים פילוסופיים מערבית לעברית, ביניהם:
פירוש משנה אבות לרב הגדול... רבינו משה בן מימון ז"ל. שונצינו,
רמ"ד—רמ"ה. עם הפנים. מכיל גם שמונה פרקים. ונדפס גם עם רוב ההוצאות
הש"ס בסדר נזיקין וגם בפני עצמו. עיין המזכיר, שנה י"ז, עמ' 48.

[27] אנונים
Acht Abschnitte des Rabbi Moses John [!] Maimon, eines im zwölften
Jahrhundert lebenden unter dem Namen Rambam, auch Maimonides,
berühmten spanischen Philosophen. Eine theologisch-moralisch-psycho-
logische Abhandlung. Aus dem Arabischen.

Braunschweig: In Commission der Schulbuchhandlung, 1824. 2 p.L.,
79 p. 8°.

בהשמטת הקדמת הרמב"ם. מסגנון השער נראה לי שתרגום גרמני זה נועד לנכרים.

[28] אנונים
De Acht hoofdstukken van Maimonides. Bevat-
tende zijne zielkundige verhandeling. Het Hebreewsch op nieuw
nagezien en in het Nederduitsch vertaald

ישראל יעקב דינסטאג

Groningen: typ. S. J. Oppenheim, 1845. 149 p. 8°.

עברית והולנדית בהשמטת הקדמת הרמב"ם. הפתיחה לתרגום נחתמה ע"י "Vertalirs" [= מתרגמים]. הוה אומר שהתרגום לא נעשה בידי איש אחד.

[29] אנונים

שמונה פרקים להרמב"ם אינס דייטשע איבערזעצט. ווין: געדרוקט ביי יאזעף הראשאנצקיא, 1798. 12°. [3], ד'—ס"ח דף.
עברית ואשכנזית באותיות עבריות, בהשמטת הקדמתו של הרמב"ם. המתרגם האנונימי כותב בפתיחתו שהוא תירגם אותו מהתרגום הלטיני [של פוקוק].

[30] שמונה פרקים להרמב"ם, מיט דער דייטשען איבערסעצונג. נייע גאנץ פער-
בעסערטע אוסגאבע. באסעל: געדרוקט ביי ווילהעלם האאס מיט גאנץ נייען אותיות,
1804. 12°. [4], 104 עמ'.

הוצאה חדשה מתוקנת. תיאור ביבליוגראפי מפורט אצל: J. Prijs, Die Basler hebräischen
Drucke (1964), no. 297 (pp. 441-442).

מפתח לשמות לועזיים

Cohen, M. M.	14
Falkenheim, Simon	21
Gorfinkle, Joseph	6
Mantino, Jacob	16
Pococke, Edward	20
Rawicz, M.	23
Salomon, G.	18
Uythage, Cnaeo Cornelio	1
Wolff, Jules	9
Wolff, Maurice	11

ש. ז. ה ב ל ין

על כתב יד אחד שנחלק

(גלגולי קובץ תשובות גאונים ותשובות רי"ד הזקן)

(ה מ ש ד)

(ראה קובץ א', עמ' 81—90)

טבלה סינופטית לכ"י סימנסון, קמברידג' וספר "חמדה גנוזה"

חמדה גנוזה	כ"י סימנסון	כ"י קמברידג'
א = אוצר הגאונים, שבת עמ' 28 ; יבמות עמ' 6	רכז	יא
ב אוצה"ג, יבמות 241	רכח	יב
ג שם, תענית 22	רכט, רל	יג
ד שם, מגילה 58	רלא	יד
ה שם, שבת 27	רלב	טו
ו שם, נדרים 16	רלג	טז
ז שם, שבת 8	רלד	יז
ח שם, מגילה 61 ; יומא 34	רלה	יח
ט שם, פסחים 68	רלו	יט
י שם, שבת 12	רלז	כ
יא שם, שבת 131	רלח	כא
יב	רלט	כב
יג	רמ	כג
יד	רמא	כד
טו	רמב	כה
טז	רמג	כו
יז שם, יו"ט 41 ; כתובות 28	רמד	כז
יח שם, ברכות 38	רמה	כח
יט	רמו	כט
כ שם, כתובות 106	ריז	א
—	ריח שערי תשובה קסד	ב
—	אוצה"ג חגיגה ע' 9	ג
—	ריט שערי תשובה קסה	ד
—	רכ שערי תשובה קסה	ה
—	רכא תשובות גאונים קדמונים כט	ו
כא	רכב	

ש. ז. הבלין

כ"י קמברידג'	כ"י סימונסון	חמדה גנוזה	
ז	רכג	שם, נדרים 25	כב
ח	רכד תשובות גאונים קדמונים מד	—	—
ט	רכה	שם, שבת 33	כג
י	רכו	שם, משקין 54	כד
ל	רמז	שם, גיטין 123	כה
לא	רמח	שם, כתובות 280	כו
לב	— תה"ג, אסף, תרפ"ו, נב	—	—
לג	— שם, נג	—	—
לד	— שם, נד	—	—
לה	— שם, נה	—	—
לו	— שם, נו	—	—
לז	— שם, נז	—	—
לח	רמט	שם, יבמות 239	כז
לט	רג	שם, פסחים 29	כח
מ	רגא	שם, גיטין 44	כט
מא	רגב	—	ל
מב	רגג, רנד	שם, שבת 115	לא
מג	רנה	—	לב
מד	רנו	שם, שבת 119	לג
מה	רנז	שם, כתובות 143	לד
מו	רנח	שם, פסחים 91	לה
מז	רנט	—	לו
מח	— תה"ג, אסף, הנ"ל, נח	—	—
מט	רס	שם, נדרים 44	לז
נ	רסא	—	לח
נא	רסב	—	לט
נב	רסג	—	מ
נג	רסד	—	מא
נד	רסה	שם, גיטין 111	מב
נה	רסו	שם, שבת 116	מג
נו	רסז	שם, נדרים 23	מד
נז	רסח	שם, ברכות 106	מה
נח	רסט	שם, ברכות 111	מו
נט	רע	שם, יומא 24	מז
ס	רעא	שם, ברכות 60	מח
סא	רעב	—	מט
סב	רעג	שם, ברכות 70	נ
סג	רעד	שם, יבמות 197	נא
סד	רעה	שם, קידושין 30, 31	נב
סה	רעו	שם, כתובות 356	נג
סו	רעז	שם, יבמות 112 ; גיטין 132	נד

על כתב יד אחד שנחלק

כ"י קמברידג'	כ"י סימונסון	חמדה גנוזה	
סז	רעח	שם, ברכות 47 ; נויר 187	גה
סח	רעט	שם, ברכות 90	גו
סט	רפ		גז
ע	רפא	שם, גיטין 56, 63	גח
עא	רפב		נט
עב	רפג	שם, כתובות 99 ; ב"ק 60	ס
עג	רפד		סא
עד	רפה	שם, כתובות 159	סב
עה	רפו	שם, מגילה 2	סג
עו	רפז	שם, ר"ה 59	סד
עז	רפח	שם, כתובות 210, 260	סה
עח	רפט	שם, כתובות 373	סו
עט	רצ	שם, גיטין 98	סז
פ	רצא		סח
פא	רצב		סט
פב	רצג	שם, עירובין 2	ע
פג	רצד	שם, גיטין 66	עא
פד	רצה	שם, גיטין 67	עב
פה	רצו	שם, כתובות 196	עג
פו	רצז	שם, נדרים 61	עד
	רצח	שם, נדרים 11	עה
	רצט	שם, סוטה 246	עו
	ש	שם, פסחים 35	עז
	שא	שם, שבת 55	עח
	שב		עט
	שג		פ
	שד	שם, כתובות 186	פא
	שה		פב
	שו	שם, שבת 133 ; יבמות 60	פג
	שז	שם, עירובין 75	פד
	שח	שם, יבמות 68	פה
	שט	שם, גיטין 207	פו
	שי	שם, גיטין 72, 73	פז
	שיא		פח
	שיב	שם, כתובות 189	פט
	שיג	שם, שבת 30 ; משקין 52 ; יבמות 8 ; כתובות 95	צ
	שיד	שם, שבת 54	צא
	שטו	שם, יבמות 111	צב

ש. ז. הבלין

כ"י סימוןסון	חמדה גנוזה	
שטז	שם, ר"ה 53	צג
שטז (!)	שם, ברכות 125 ; יומא 64	צד
שיז	שם, שבת 26	צה
שיח	שם, שבת 56	צו
שיט		צז
שכ		צח
שכא	שם, עירובין 26	צט
שכב	שם, ר"ה 75	ק
שכג	שם, ברכות 18	קא
שכד	שם, ברכות 61	קב
שכה	שם, ברכות 1	קג
שכו, שכו		קד
שכח	שם, ברכות 103	קה
שכט	שם, כתובות 372	קו
של		קז
שלא		קח
שלב		קט
שלג		קי
שלד		קיא
שלה	שם, ברכות 81	קיב
שלו		קיג
שלוז		קיד
שלח		קטו
שלט		קטז
שמ		קיו
שמא	שם, ברכות 119	קיה
שמב	שם, ר"ה 68	קיט
שמג	שם, כתובות 100 ; ב"ק 56	קכ
שמד		קכא
שמה		קכב
שמו	שם, גיטין 91	קכג
שמוז	שם, ברכות 112	קכד
שמח	שם, ברכות 29 ; תענית 39	קכה
שמט	שם, גיטין 64	קכו
שנ		קכז
שנ (!)	שם, ברכות 37	קכח
שנא	שם, יו"ט 24	קכט
שנב		קל
שנג	שם, ברכות 114 ; שבת 25	קלא
שנד		קלב
שנה	שם, קידושין 156	קלג

על כתב יד אחד שנחלק

כ"י סימונסון	חמדה גנוזה	
שנו	שם, נדרים 29	קלד
שנז		קלה
שנח	שם, כתובות 287	קלו
שנט		קלז
שס		קלח
שסא	שם, פסחים 32	קלט
שסב שערי צדק, ל, ע"א ח"ד ש"א סי' ט*		—
שסג אוצר הגאונים בבא קמא 67 סי' רכ		—
שסד [כעין לעיל רפג]		—
שסה שערי צדק ל"ד ע"א, ח"ד ש"ב סי' ב		—
שסו אוצר הגאונים, קידושין 30 סי' פ		—
שסז, 1 שערי צדק, נ, ע"ב ח"ד ש"ג סי' לד		—
שסז שערי צדק נא, ע"ב ח"ד ש"ג סי' לט		—
שסח אוצר הגאונים, יבמות 158 סי' שסו		—
שסט שערי צדק, נד, ע"א ח"ד ש"ד סי' ה**		—
שע	שם, כתובות 191	קמ
שעא	שם, כתובות 267	קמא
שעב	שם, יבמות 68	קמב
שעג	שם, כתובות 161	קמג
שעד	שם, מגילה 59	קמד
שעה		קמה
שעו	שם, נדרים 21	קמו
שעז		קמז
שעה	שם, כתובות 171	קמח
שעט, שפ		קמט
שפא	שם, עירובין 22 ; כתובות 290	קנ
שפב		קנא
שפג		קנב
שפד, שפה	שם, ברכות 102	קנג
שפו		קנד
שפז	שם, פסחים 46	קנה
שפז (!)	שם, משקין 29	קנו
שפח	שם, ברכות 78	קנז
שפח (!)	שם, עירובין 29, 30	קנח
שפט		קנט
שצ	שם, תענית 23	קס
שצא	שם, תענית 24	קסא
שצב		קסב
שצג [שצג 1]		—

* בענין מוסר, לא הובאה באוצה"ג, ב"ק קיז, א"ב.
 ** תשובה זו לא הובאה באוצה"ג, יבמות כב ולא שם, צ; ולא בכתובות קא.

ש. ז. הבלין

כ"י סימנסון	חמדה גנוזה	
שצד	שם, פסחים 85	קסג
שצה		קסד
שצו		קסה
שצז	שם, פסחים 116 ; ר"ה 52	קסו

בקבוצה הראשונה של התשובות בחמדה-גנוזה — והיא לרב נטרונאי או רב פלטי — נפלה עירבוביה בסדר, ולתועלת המעיינים סידרתיה עפ"י כ"י סימנסון, מושווה לכ"י קמברידג' ולספר חמדה-גנוזה.

כ"י ס	כ"ק	ח"ג
ריז	א	כ
ריח	ב	— שע"ת קסד
ריט	ג	— " קסה
רכ	ד	— " קסה
רכא	ה	— תג"ק כט
רכב	ו	כא
רכג	ז	כב
רכד	ח	— תג"ק מד
רכה	ט	כג
רכו	י	כד
רכז	יא	א
רכח	יב	ב
רכט	יג	ג
רל	יד	ג
ילא	טו	ד
רלב	טז	ה
רלג	יז	ו
רלד	יח	ז
רלה	יט	ח
רלו	כ	ט
רלז	כא	י
רלח	כב	יא
רלט	כג	יב
רמ	כד	יג
רמא	כה	יד
רמב	כו	טו
רמג	כז	טז
רמד	כח	יז
רמה	כט	יח
רמו	ל	יט
רמז	לא	כה
רמח		כו

על כתב יד אחד שנחלק

כ"ס	כ"ק	ח"ג
	לב	
	לג	
	לד	
	לה	
	לו	
	לז	
רמט	לח	כו
רנ	לט	כח
רנא	מ	כט
רנב	מא	ל

מכאן ואילך ר' טבלה א.

בפרק ראשון הוכח מציוני הרב חיד"א לחלק תשובות הגאונים, שהשתמש בכ"י סימונסן. מאחר שהוכח כמו כן שכ"י סימונסן אחד היה עם כ"י שו"ת הרי"ד בורשא, הרי שנשתמש החיד"א גם בחלק זה, וצריך לומר לפי זה שציוניו של החיד"א לכ"י שו"ת הרי"ד, שאינם מתאימים למהדורה הנדפסת שלפנינו, הם על פי כ"י ורשא. לאחר עיון בצילום הפוטוסטאטי מן כ"י קמברידז' 474, שהיה של פרופ' אסף — כיום במכון לתצלומי כ"י עבריים שבבית"ס הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים — עלה בידי לשחזר, על פי סימוניו של פרופ' אסף על גבי הצילום, את סדר הסימנים של שו"ת הרי"ד כ"י ורשא. ציוניו של החיד"א תואמים בדיוק את סדר הסימנים שבכ"י ורשא. מצב זה מחזק את השערתו שם, בהע' 9, שההערה בכ"י סימונסן מידי החיד"א היא.

סימני התשובות שבטור השני הם על פי כ"י קמברידז'. לא ציינתים בשלימות אלא עד כמה שהם נחוצים לעומת כ"י ורשא. בסוגריים ניתנים הדיף והעמ' בכ"ק, בהם מופיע בצילום הנ"ל הסימון של אסף. אף על פי שמהדורת ירושלים, תשכ"ז, נדפסה על פי כ"י קמברידז', אין סימניה שווים לכ"ק, לפי ששינה המהדיר את חלוקת התשובות, ראה במבוא שם עמ' סד. משום כך ניתן כאן הטור השלישי, בסוגריים צוינו הדיף והעמ' במהדורה הנדפסת, וצויין גם הדבור המתחיל שבו מתחילות התשובות לפי החלוקה בכ"י ורשא.

כ"י ורשא	כ"י קמברידז'	שו"ת הרי"ד הנדפסות
יט	ו (אמצע הת', 5 ע"א)	א (אמצע הת', ע' יד) ד"ה ועל ענין
לג	(33 ע"א)	טו (ע' פט) ד"ה ועל מה דתניא בספרא
לד	(34 ע"א)	(המשך, ע' צא) ד"ה וראיתי
לה	(35 ע"א)	(המשך, ע' צד) ד"ה ומה שהקשיתם
לו	(36 ע"א)	(המשך, ע' צו) ד"ה ומה שהקשיתם
לז	(37 ע"א)	(המשך, ע' ק) ד"ה ועל מה דגרסי
לח	(38 ע"ב)	(המשך, ע' קג) ד"ה ומאי דתנן
לט	(38 ע"ב)	(המשך, ע' קד) ד"ה ומה שאמר
מ	(39 ע"ב)	(המשך, ע' קו) ד"ה ואתם פיר'
מא	(40 ע"א)	טז (ע' קז) ד"ה ומה שהקשיתם משם

ש. ז. הבלין

ש"ת הרי"ד הגדפסות	כ"י קמברידג'	כ"י ורשא
(המשך, ע' קח) ד"ה עוד כתבתם	(40 ע"ב)	מב
(ע' קיא) ד"ה ומה שהקשיתם	(42 ע"א)	מג
(ע' קיג) ד"ה והקשיא שהקשה	(42 ע"ב)	מד
(ע' קיג) ד"ה מה שכתבת' לעיל	(42 ע"ב)	מה
(ע' קטו) ד"ה ומה שהקשית' לו	(43 ע"א)	מו
(המשך, ע' קיח) ד"ה ומה שהקשיתם	(44 ע"א)	מז
(ע' קיט) ד"ה ומה שכתבת אלי	(44 ע"ב)	מח ¹
(ע' קכא) ד"ה ומה שכתבת אלי על	(44 ע"ב)	מט
(המשך, ע' קכו) ד"ה ומה שכתבת'	(46 ע"ב)	נ
(המשך, ע' קכט) ד"ה ונ"ל שהמורדת	(48 ע"א)	נא ³
(המשך, ע' קלב) ד"ה ובמעשה ארץ	(49 ע"א)	נב
(ע' קלג) ד"ה על דברת הגט	(49 ע"ב)	—
כד ?	—	— ⁵
(ע' קמא) ד"ה ומה שהשבתם אלי	(53 ע"ב)	נה
(אמצע הח', ע' קמה) ד"ה ומה	(54 ע"ב)	נו
(המשך, ע' קמו) ד"ה ומה שכתבתם	(54 ע"ב)	נז
(ע' קמז) ד"ה ומה שכתבתם אלי	(54 ע"ב)	נה
(ע' קמז) ד"ה מה שכתבתם אלי	(55 ע"א)	נט
(ע' קנא) ד"ה ומה שכתבתם אלי	(56 ע"א)	ס
(ע' קנג) ד"ה ומה שכתבת אלי	(56 ע"ב)	סא
(ע' קנה) ד"ה על עסקי שמעיה	(57 ע"א)	סב
(המשך, ע' קנה) ד"ה ומה שכתב'	(57 ע"ב)	סג
(המשך, ע' קנו) ד"ה ומה שטוענין	(57 ע"ב)	סד
(המשך, ע' קנז) ד"ה ומה שטוען כי	(58 ע"א)	סה—סו
(ע' קנט) ד"ה ומה ששאלתם על ר"ח	(58 ע"ב)	סז
(ע' קנט) ד"ה אופן מראה פנים לכל	(59 ע"א)	סח
(המשך, ע' קסג) ד"ה ומה שכתבת'	(60 ע"א)	סט

- 1 תשובה זו מצויינת ע"י החיד"א, ברכי יוסף אורח חיים, סי' תקיא, וסימנה שם: מח!
- 2 בתשובה זו, על השורה שבין הגדפס עמ' כג שורה 5: ומובדל ובין שורה 7: הוא, צויין בגליון הצילום של אסף: שורה זו חסרה בכי"ו. עוד שם לשורה 19 אחר המלים: תעלולים יהירים, צויין בגליון להוסיף: בכי"ו [אויבים]. עוד שם בין שורה 28: חסידא ובין שורה 29: וכעובדא דרבה, צויין בגליון כנ"ל: כ"ז חסר בכי"ו.
- 3 הסימון בצילום-אסף, אינו מכוון בדיוק מול הד"ה המסומן כאן, אך נראה שכצ"ל.
- 4 בתשובה זו, עמ' קלג שורה 2: (בחד) בעשרים, בכי"ו ורשא, ע"פ מאמרו של גרוס, להלן הע' 21: בחד ועשרים. שם שורה 3: דארבעת, בכי"ו ע"פ הנ"ל: וארבעת. שם שורה 5: בקהל דורכי, בכי"ו ע"פ הנ"ל: בקהל דורכי. שם שורה 6: גיטא דגן, בכי"ו ע"פ הנ"ל: זה הגט דגן. שם שורה 6: בכפר גוריציאנו, בכי"ו קמברידג': גוריציאנוש (גרוס בשם כי"ק בטעות: גורציטש) כי"ו (ע"פ גרוס): גורצאנוס. כי"ו (ע"פ אסף): גורי ציאנוש.
- 5 סימון לג נד לא מצאתי בצילום הנ"ל.
- 6 לפי הסימון שבכי"ו יש לצרף את הקטע בראש תשובה כו לסוף תשובה כה.
- *6 בתשובה זו בגדפס עמ' קמז שורה 6, צויין על מה שאחר "דין שמים" — שורה 9 דין שמים: כ"ז חסר בכי"ו.

על כתב יד אחד שנחלק

כ"י ורשא	כ"י קמברידג'	שו"ת הרי"ד הנדפסות
ע כג	(60 ע"א)	(המשך, ע' קסד) ד"ה ובעובדין
עא	(61 ע"א)	(המשך, ע' קסו) ד"ה ומה שכתבת'
עב כד	(61 ע"א)	(המשך, ע' קסו) ד"ה ומה שהרצית'
עג	(61 ע"א)	(המשך, ע' קסו) ד"ה ומה שאמרת
עד כה	(61 ע"א)	לד (ע' קסז) ד"ה אחי החכמה ומודע
עה—עו כו	(62 ע"ב)	לה (ע' קעא) ד"ה מה שכתבת אלי על
עז	(63 ע"ב)	לו (ע' קעג) ד"ה והאוסר לומר אין
עח כז	(63 ע"ב)	לז (ע' קעג) ד"ה ומה שכתבת' אלי על
עט כח	(63 ע"ב)	לח (ע' קעג) ד"ה ומה שכתבת אלי כי
פ ז	(64 ע"ב)	לט (ע' קעה) ד"ה ומה שכתבת אלי על
פא	(65 ע"ב)	מ (ע' קעט) ד"ה ומה שכתב' אלי על
פב ל	(66 ע"א)	מא (ע' קפא) ד"ה ומה שכתב אלי על
פג לא	(68 ע"א)	מב (ע' קפה) ד"ה ומה שכתב' אלי על
פד ⁸ לב	(68 ע"א)	מג (ע' קפז) ד"ה ומה שכתב' אלי על
פה לג	(68 ע"ב)	(המשך, ע' קפט) ד"ה גם מה שכתבת
פו לד	(69 ע"א)	(המשך, ע' קצ) ד"ה ומאי דכת' מר ⁹
פז לה	(70 ע"א)	מד (ע' קצג) ד"ה ומאי דכת' מר שהתירו
פח	(73 ע"א)	(המשך, ע' רא) ד"ה ומה שאמרו הם
פט	(73 ע"ב)	(המשך, ע' רא) ד"ה ומה שאמרו
צ	(73 ע"ב)	(המשך, ע' רב) ד"ה ומה שכתבת על
צא	(73 ע"ב)	(המשך, ע' רג) ד"ה ומה שהקשיתם
צב	(74 ע"א)	(המשך, ע' רג) ד"ה ומה שהקשה
צג	(74 ע"א)	(המשך, ע' רד) ד"ה ומה שהקשה
צד	(74 ע"ב)	(המשך, ע' רה) ד"ה ומה שהקשה
צה	(75 ע"א)	(המשך, ע' רו) ד"ה ומה שהקשה
צו	(75 ע"א)	(המשך, ע' רו) ד"ה ומה שהקשה
צז	(75 ע"ב)	(המשך, ע' רו) ד"ה ועל מנפח אדם
צח	(76 ע"ב)	מה (ע' רט) ד"ה ומה שהתירו לומר
צט	(77 ע"א)	(המשך, ע' ריב) ד"ה נחזור לענייננו
ק	(77 ע"א)	(המשך, ע' ריג) ד"ה ומה שכתבת'
קא	(78 ע"א)	(המשך, ע' ריג) ד"ה מכאן מוכרח
קב	(79 ע"ב)	(המשך, ע' ריז) ד"ה ומה שכתבת
קג	(79 ע"ב)	(המשך, ע' ריח) ד"ה ומה שהקשה
[קד] ¹⁰	(80 ע"א)	מו (ע' ריח) ד"ה מה שכתבת אלי על

7 תשובה זו כלולה ב"שבלי הלקט", ח"ב שהו"ל רמ"ז חסידה (דפוס-צילום ירושלים תשכ"ט), סי' צז, עמ' רט—רי. רמ"ז חסידה השתמש גם בכ"י קמברידג' וגם בכ"י ורשא, וציין את חילופי הנוסח. במהדורה של שו"ת הרי"ד שהופיעה לאחרונה לא צויין לזה.

8 תשובה זו הובאה ע"י החיד"א, ברכי יוסף, יורה דעה סי' רצז ס"ק יג, וסימנה שם: פדו

9 בנדפס: מה, אך יש לקרוא: מר!

10 הסימון נשמט ע"י אסף, ונראה שכצ"ל.

ש. ז. הבלין

ש"ת הרי"ד הגדפסות	כ"י קמברידג'	כ"י ורשא
מז (ע' ריט) ד"ה ומה שכתבת אלי על (המשך, ע' רכג) ד"ה ואודיעך כי	(80 ע"א)	קה
מח (ע' רכז) ד"ה ומה שכתבת אלי על (ע' רכט) ד"ה ומה שכתבת אלי על	(82 ע"א)	קו
מט (ע' רלא) ד"ה בן עזאי בשוקי	(83 ע"א)	קז
נ (ע' רלג) ד"ה ומאי דכתבתם על (המשך, ע' רלו) ד"ה גם שם המקום	(83 ע"ב)	קח
נא (ע' רלז) ד"ה ומאי דכתב מר השליח (המשך, ע' רלח) ד"ה ומאי דאמ'	(84 ע"א)	קט
נב (ע' רמא) ד"ה ומאי דכתב מר על (ע' רמג) ד"ה ומאי דכתב מר על	(84 ע"ב)	קי
נד (המשך, ע' רמה) ד"ה נ"ל שדין (המשך, ע' רמו) ד"ה נתברר מכאן	(85 ע"א)	קיא
נה (המשך, ע' רמח) ד"ה ומאי דכתב (ע' רמט) ד"ה מה ששאלת על עסק	(85 ע"א)	קיב
(המשך, ע' רמט) ד"ה ומה שלא כתב (המשך, ע' רמט) ד"ה ומה שלא	(86 ע"א)	קיג
(המשך, ע' רנא) ד"ה ובמה שהוסיף (המשך, ע' רנא) ד"ה ומה שלא	(87 ע"א)	קיד
(המשך, ע' רנב) ד"ה ואם לא היו (המשך, ע' רנד) ד"ה ובמה שנמסר	(88 ע"ב)	קטו
(המשך, ע' רנח) ד"ה ומה ששאלת (המשך, ע' רס) ד"ה ומה ששאלת	(88 ע"ב)	קטז
(ע' רסג) ד"ה מה ששאלת אלי על (המשך, ע' רסו) ד"ה וקשיא לי	(89 ע"א)	קצו
(המשך, ע' רסט) ד"ה וזהו פתרון (ע' רצג) ד"ה ומה שהקשיתם על	(90 ע"א)	קיט
(ע' רצה) ד"ה ומה שכתבת אלי על (המשך, ע' רצח) ד"ה וטלית של	(90 ע"ב)	קכ
(ע' שא) ד"ה מעיין גנים באר מים (המשך, ע' שג) ד"ה ובעובדין דידן	(90 ע"ב)	קכא
(ע' שכא) ד"ה פרח הכהונה ¹² הירא (ע' שכג) ד"ה מאי דכתב מר על	(91 ע"א)	קכב
(ע' שלא) ד"ה מאי דכתב מר על (המשך, ע' שלג) ד"ה כתב מר דהא	(92 ע"א)	קכג
(המשך, ע' שלז) ד"ה ומאי דכתב (המשך, ע' שלז) ד"ה ומאי דכתב	(91 ע"ב)	קכד
	(92 ע"ב)	קכה
	(94 ע"א)	קכו
	(94 ע"ב)	קכז
	(96 ע"א)	קכח
	(97 ע"א)	קכט
	(99 ע"א)	קל
	(108 ע"ב)	קלא
	(109 ע"א)	קלב
	(110 ע"א)	קלג ¹¹
	(111 ע"א)	קלד
	(112 ע"א)	קלה
	(119 ע"א)	קלו
	(120 ע"א)	[קלז] ¹³
	(121 ע"א)	קלח
	(122 ע"א)	קלט
	(123 ע"ב)	קמ

11 תשובה זו הובאה ע"י החיד"א, ברכי יוסף, אורח חיים סי' ט ס"ק ד, וסימנה קלג!

12 התיבות: "פרח הכהונה", נשמטו במהדורה שבדפוס.

13 הסימון הזה נשמט ע"י אסף ונראה שכצ"ל.

על כתב יד אחד שנחלק

ש"ת הרי"ד הגדפסות	כ"י קמברידג'	כ"י ורשא
(המשך, ע' שלח) ד"ה ומאי דכתב	(123 ע"ב)	קמא
(המשך, ע' שמ) ד"ה ומאי דתמיהא	(124 ע"ב)	קמב
(ע' שלט) ד"ה ומאי דתמיהא ליה	(124 ע"ב)	קמג סד
(ע' שמא) ד"ה ומאי דכתב מר האי	(125 ע"א)	קמד סה
(המשך, ע' שמד) ד"ה ומאי דתמיהא	(125 ע"א)	קמה
(ע' שמג) ד"ה ומאי דכתב מר	(125 ע"ב)	קמו
(ע' שמג) ד"ה ומאי דכתב מר על	(125 ע"ב)	קמז
(ע' שמה) ד"ה מה שכתבתם אלי	(126 ע"א)	קמח סו
(המשך, ע' שנ) ד"ה והנני כותב לך	(127 ע"א)	קמט
(ע' שנג) ד"ה מאי דכתב מר על	(128 ע"א)	קנ
(ע' שנג) ד"ה ומאי דכתב מר	(128 ע"ב)	קנא ¹⁴
(ע' שנו) ד"ה ומאי דכתב מר	(129 ע"ב)	קנב סח
(ע' שסא) ד"ה ומאי דכתב מר על	(130 ע"ב)	קנג סט
(סוף הת', ע' שסד) ד"ה ומאי דכתב	(131 ע"א)	קנד
(ע' שסה) ד"ה ומאי דכתב מר על	(131 ע"א)	[קנה] ¹⁵ ע
(ע' שעא) ד"ה מאי דכתב מר אם	(132 ע"ב)	קנו עא
(המשך, ע' שעא) ד"ה ומאי דכתב	(133 ע"א)	קנז
(ע' שעג) ד"ה ומאי דכתב מר על	(133 ע"ב)	קנח עב
(ע' שעח) ד"ה ומאי דכתב מר על	(134 ע"א)	קנט עג
(המשך, ע' שעח) ד"ה ומאי דכתב	(135 ע"א)	קס
(ע' שעט) ד"ה ומאי דקשיא ליה	(135 ע"ב)	קסא עד
(ע' שפא) ד"ה ומאי דקשיא ליה	(136 ע"א)	קסב
(ע' שפג) ד"ה ומאי דקשיא ליה	(136 ע"ב)	קסג עה
(ע' שפז) ד"ה ומאי דקשיא ליה	(138 ע"א)	קסד עו
(המשך, ע' שפח) ד"ה ומאי דקשיא	(138 ע"א)	קסה
(ע' שפט) ד"ה ומאי דכתב מר	(138 ע"ב)	קסו
(ע' שפט) ד"ה ומאי דקשיא ליה	(138 ע"ב)	קסז עז
(ע' שצא) ד"ה ומאי דקשיא ליה	(139 ע"א)	קסח עח
(ע' שצא) ד"ה ומאי דקשיא ליה	(139 ע"א)	קסט עט
(ע' שצג) ד"ה מה שכתבתם אלי על	(139 ע"א)	קע פ
(ע' תיא) ד"ה שמחה לאיש במענה	(145 ע"ב)	קעא פב
(ע' תלג) ד"ה אבי אבי רכב ישראל	(154 ע"א)	[קעב] ¹⁶ פג
(ע' תמא) ד"ה מאי דכתב מר על	(156 ע"ב)	קעג פד
(ע' תעא) ד"ה כתב מר על אשת	(166 ע"א)	קעד פז
(ע' תעג) ד"ה ומאי דקשיא ליה	(166 ע"ב)	קעה פח
(ע' תעה) ד"ה ומאי דקשיא ליה	(166 ע"ב)	קעז פט
(ע' תעז) ד"ה ומאי דקשיא ליה	(167 ע"א)	קעז צ
(המשך, ע' תעז) ד"ה בן זומא	(167 ע"א)	קעח

14 תשובה זו הובאה ע"י החיד"א, ברכ"י, או"ח סי' שכ ס"ק א, וסימנה: קנא!

15 סימון זה נשמט ע"י אסף ונראה שכצ"ל.

16 סימון זה נשמט ע"י אסף ונראה שכצ"ל.

קעט	(169 ע"א)	(המשך, ע' תפג) ד"ה ומאי דכתב
קפ ¹⁷	(169 ע"א)	צח (ע' תפג) ד"ה ומאי דקשיא ליה
קפא	(169 ע"א)	צט (ע' תפה) ד"ה ומאי דכתב מר על
קפב	(170 ע"א)	ק (ע' תפז) ד"ה ומאי דכתב מר על
קפג	(170 ע"א)	(המשך, ע' תפח) ד"ה ומאי דתמיהא
קפד	(170 ע"א)	קא (ע' תפז) ד"ה ומאי דכתב
קפה	(170 ע"ב)	(המשך, ע' תצ) ד"ה ומה שאמרתם
קפו	(170 ע"ב)	קב (ע' תפט) ד"ה ומה דכתב מר על
קפז	(171 ע"א)	קג (ע' תצא) ד"ה ומה דכתב מר שטר
קפח	(171 ע"ב)	קד (ע' תצג) ד"ה ומה דקשיא ליה למר
קפט	(172 ע"א)	קה (ע' תצה) ד"ה ומה דכתב מר על
קצ	(172 ע"א)	קו (ע' תצה) ד"ה ומה דכתב מר על
קצא	(173 ע"א)	קז (ע' תצט) ד"ה ומה דקשיא ליה למר
קצב	(173 ע"א)	קח (ע' תצט) ד"ה ומה דקשיא ליה למר
קצג	(173 ע"ב)	קט (ע' תקא) ד"ה ומה דתמיהא ליה למר
קצד	(174 ע"א)	קי (ע' תקג) ד"ה ומה דכתב מר
קצה	(174 ע"א)	(המשך, ע' תקג) ד"ה ומה דקשיא
קצו	(174 ע"ב)	(המשך, ע' תקה) ד"ה ומה דקשיא
קצז	(174 ע"ב)	קיא (ע' תקה) ד"ה ומה דכתב מר
קצח	(174 ע"ב)	(המשך, ע' תקה) ד"ה ומה דכתב מר
קצט	(175 ע"א)	קיב (ע' תקז) ד"ה מה ששאלת שאפרש
ר	(176 ע"א)	(המשך, ע' תקיב) ד"ה ומה ששאלת
רא	(176 ע"א)	קיג (ע' תקיא) ד"ה ועל הקיבה שהניחה
רב ¹⁸	(176 ע"ב)	קיד (ע' תקיג) ד"ה ועל הלולב
רג	(176 ע"ב)	(המשך, ע' תקיד) ד"ה ומה ששאלת
רד	(176 ע"ב)	קטו (ע' תקיג) ד"ה ומה ששאלת
רה	(177 ע"ב)	קטז (ע' תקיז) ד"ה צורבא מרבנן
רו	(178 ע"ב)	(המשך, ע' תקיט) ד"ה וראיתי
רז	(178 ע"ב)	(המשך, ע' תקכא) ד"ה וכך ראיתי
רח	(179 ע"ב)	(המשך, ע' תקכב) ד"ה ומאי דאמר
רט	(179 ע"ב)	קיז (ע' תקכא) ד"ה ומה שכתבתה אלי
רי ¹⁹	(179 ע"ב)	קיח (ע' תקכג) ד"ה ומה שכתבתה אלי
ריא	(180 ע"ב)	קיט (ע' תקכה) ד"ה ומה שכתבתה אלי
ריב	(181 ע"א)	קכא (ע' תקכט) ד"ה אודיעך כי על כל
ריג	(181 ע"ב)	קכב (ע' תקלא) ד"ה מה דכתב מר על
ריד	(181 ע"ב)	קכג (ע' תקלא) ד"ה ומאי דכתב מר על
רטו	(182 ע"א)	(המשך, ע' תקלב) ד"ה ורש"י וצ"ל
	(182 ע"א)	(המשך, ע' תקלד שו' 9) וגם מכזיב
	ובגליון: עד כאן בכ"ו	ועד הנהר לצד... ("לצד" היא איפוא
	וליתא יותר.	התיבה האחרונה של כ"י ורשא).

סיכום

1. שני כתבי יד שידוע לנו עליהם כיום, והם כ"י סימונסן של תשובות הגאונים "חמדה גנוזה" (ירושלים תרכ"ג), כיום — כ"י ספריית בר-אילן²⁰, וכ"י שו"ת הרי"ד שהיה בבית הכנסת הגדול ברח' טלומצקע בוורשא, כלולים היו במקורם בכרך אחד שבכתב יד. מהדיעות של שימוש של הרב חיד"א בקבצים אלו, למדים אנו שבימיו עדיין היו בכרך אחד. כתב היד נחלק כנראה אחרי ימיו של הרחיד"א (נפטר תקס"ו), ולפני שנת תרכ"ג, שנה שבה נדפס בירושלים הקובץ המכונה "חמדה גנוזה".
2. כאמור, הרב חיד"א השתמש בכרך הג"ל, ובספריו הוא מציין אל תשובות שבו. בפ"א לעיל הובאו דוגמאות לציוניו אלה הן מחלק תשובות הגאונים והן מחלק תשובות הרי"ד. ציוניו של הרחיד"א תואמים את החלוקה המיוחדת שקיימת היתה בכרך זה בלבד. ההערה הרשומה על גבי כ"י סימונסן, המפנה לעיין בתשובת רי"ד לעיל בכרך, אפשר שהיא מידי החיד"א.
3. קיים קשר בין קובץ תשובות הגאונים חמדה גנוזה ובין שו"ת הרי"ד. הקשר הזה אינו רק של שכנות מקרית שבכרך אחד של כ"י, אלא מלמדת על היות הקובץ חמדה גנוזה בשימוש של הרי"ד.
5. נתברר ללא ספק, שמדפיסי הקובץ "חמדה גנוזה" בירושלים בשנת תרכ"ג, הדפיסו מן כ"י סימונסן. זאת הוכח מן שגיאות וליקויים שבהוצאה הג"ל שמוצאם וסיבתם הוא מצבו הנוכחי של כ"י סימונסן!
6. כ"י שו"ת הרי"ד שהיה בוורשא, כדלעיל, הושמד בשנות השואה, ונאספו הידיעות השונות שניתן להעלותם כיום, כדי לתאר את כה"י הזה, טיבו ומהותו. כה"י הג"ל לא היה שווה לכ"י של שו"ת הרי"ד המצוי כיום בספריית קמברידג', ושעל פיו הופיעה המהדורה החדשה של שו"ת הרי"ד (תשכ"ד). כפי שנוכח בפרק הראשון נשתמש פרופ' ר"ש אסף בכ"י וורשא²¹, והובא שם הציון לסופו של כ"י

- 17 תשובה זו הובאה ע"י החיד"א, ברכ"י, או"ח סי' יא ס"ק ב וסימנה: קפ!
- 18 תשובה זו הובאה ע"י החיד"א, ברכ"י או"ח סי' תרנ וסימנה: רבו
- 19 תשובה זו הובאה ע"י החיד"א, ברכ"י או"ח סי' יח ס"ק א, וסימנה: ד"י, וזו ט"ס וצ"ל: ר"י (והמהדיר שם לא עמד על כך וסבר שהוא סימן יד).
- 20 עלי להודות, אף כאן, לידידי פרופ' ר"ד שפרבר ולמר י' אלפסי שבעזרתם יכולתי להשתמש בכ"י סימונסן. על טעותו של מילר, מפתח תשובות הגאונים, ברלין תרנ"א, עמ' 26, שקובץ חמדה גנוזה, נדפס על פי כ"י ברלינר, הערנו בפ"א הע' 1. ע. הילדס-היימר חזר על טעות זו, ולא עוד אלא שהוסיף — בשם אסף — כי כ"י ברלינר הוא כעת בידי ד' סימונסן! ראה: E. Hildesheimr, Die Komposition der Sammlungen: Von Responsen der Gaonen, Jüdische Studien Gewidmet... Josef Wohlge-muth, 1928, p. 219
- 21 בהע' 11 נסתפקתי אם היה ברשותו של פרופ' אסף צילום או העתק מן כ"י ורשא של שו"ת הרי"ד. בינתיים נתברר לי מפי פרופ' ח"ז דימטרובסקי, שפרופ' אסף קבל את כ"י ורשא גופו בהשאלה מן ספריית בית הכנסת שם, אלא ששבועות אחדים לפני פרוץ מלחמת העולם השנייה, החזירו לספריה בוורשא! לאחר שכה"י אבד בשואה, צריך לומר שלא נשאר כיום לא צילום ולא העתק מכ"י זה. תיאור קצר ושימוש בכ"י ורשא זה מצוי במאמרו של H. Gross, Jesaja b. Mali da Trani, Zeitschrift für Hebraeische Bibliographie, XIII, 1909, p. 49. (מר ב' ריצ'לר העירני למקום זה ותודתי לו). וזהו תיאורו: 252 דף, גודל קווארטו, על נייר, כתיבה יוונית (=מזרחית) רבנית. מכיל

וורשא על פי הסימון שרשם אסף על גבי הצילום של כ"י קמברידז' שהיה בידו. לאחר עיון נתחוויר לי, שר"ש אסף רשם כמה וכמה הערות של חילופי נוסח מכ"י וורשא לעומת כ"י קמברידז' על גבי הצילום הנ"ל, ולא עוד אלא שנראה ברור שהסימונים הרשומים על גבי הצילום הנ"ל בצידי התשובות מציינים את מספרי התשובות כפי שהם בכ"י וורשא. עובדה זו מאפשרת לנו לשחזר השוואת מספרי התשובות של כ"י וורשא עם כ"י קמברידז', הרשימה הזו מתפרסמת להלן בנספח ג. 7. באותן השנים — שנות השבעים של המאה ה-19 — היתה בירושלים פעילות רבה של סחר בכתבי יד. באותן השנים יצאו עשרות כתבי יד מירושלים לחוצה לארץ, ובמיוחד לוורשא. מסתבר שקיים קשר בין הפעילות המסחרית זו להתעוררות להדפיס את קובץ שו"ת הגאונים חמדה גנוזה בירושלים באותה עת.

תוספת

להלן קטע מתשובה י"ג בכ"י ורשא²², וכמדומה שתשובה זו של רבינו ישעיה דיטראני עדיין לא נדפסה:

תורף דבריני על אשר שמענו על בחור אחד מקהלכם ושמו אליא, אשר היתה לו אשה באורדנטו והניחה והלך לו ברומניאה זה כמה ימים רבים. ומינתה אשתו שליח לקבלה שילך ברומניאה לקבל את גיטה. והשליח הלך לו ולא יכול להתעכב כל כך עד שיבוא אליא בעלה ליתן לו גיטה, ומינה שליח שני לקבל הגט. ובא אליא בדורבי ונתן הגט ביד השליח השני שמינה השליח הראשון. ולא הגיע הגט לא ליד השליח הראשון ולא ליד האשה, ביד העדות אשר העידו לכם בני קהל דורבי, ועל פי אותה העדות גרשתם את האשה והתרתם אותו להנשא.

220 סימנים ועל הגליון רשומות הערות. תחילה וסוף חסרים ולקויים. ארבעת הדפים הראשונים כוללים שלש תשובות מומן מאוחר לרי"ד, וצורפו לכה"י בשל דמיון בתוכן הדיון בהם לתשובות מסוימות של הרי"ד. הראשונה היא תשובת ר' שלום ב"ר שלמה ירושלמי ממאסראקא שבאלבניה, משנת ה'רס"ד, ועניינה ביבמה שנפלה לפני יבם מומר. השניה היא במקרה דומה, לר' גרשון בון פאצו בארטא וזמנה ה'רע"א. התשובה השלישית היא מר' שלום הנ"ל בענין אחר, ממדון שביוון בשנת ה'רס"ט. ענין הת' השלישית הוא כנראה זה הנזכר בת' ר' יחיאל אשכנזי זק"ש קאשטילאץ, כ"י ירושלים Heb. 8° 94 (ראה גם ר"ש אסף, מקורות ומחקרים, עמ' 227): וראיתי בתשובות להגאון מרנא ורבנא יהודה מינץ ז"ל בריב הגדול מכהני ק"ק מורון (צ"ל: מודון) וז"ל המוחרם גרשון בן פצה וכו'. כן נרמז ענין זה בתשובות מהר"י מינץ סוף תשובה י. וראה לענין ר' גרשון זה, על תשובת ר' יחיאל אשכנזי ועל הענין בכללו במאמרי "תקנות רבינו גרשון מאור הגולה בענייני אישות בתחומי ספרד ופרובאנס", שנתון המשפט העברי, כרך ב, תשל"ה, ובהע' 27.

22 על פי מאמרו של גרוס, לעיל הע' 21. אפשר שתשובה זו היא על אותו המעשה של הגט בדורבי, שעליו מוסבת ת' כג (עמ' קלג) בשו"ת הרי"ד הנדפסות. אכן שם הדיון הוא רק בנוסח הגט, ואפשר שת' זו היתה חלק מן הת' כג.

ישראל תא-ש מע

ידיעות חדשות על "תוספות גורניש" ועניינן

תרומה לחקר ראשית שיטת ה"פלפול" וה"חילוקים"

במאמרי "תוספות גורניש", שנתפרסם לפני חמש שנים¹, זיהיתי לראשונה את "תוספות גורניש", על סמך כמה כ"י — בעיקר קטעים — שהיו אז למראה עיני, תארתי בקיצור את שיטתם בלימוד הגמרא, והעמדתי על חשיבותם כמקור ספרותי ראשון-בזמן ובמעלה לידיעת סדר התהוות שיטות ה"פלפול" וה"חילוקים". את זמנו של החיבור קבעתי לא-יאוחר מאמצע המאה ה-15, ואת מקומו — לאשכנז. בקשר לכך הצבעתי על העובדה שהמסורות הספרותיות המתמייחות ל"גורניש" או לשיטתו הן, למרבה הפליאה, רובן ככולן, משל חכמים ספרדיים, שגם בבית מדרשם נהגה שיטת-לימוד דומה. מאז באו לידיעתי כ"י נוספים שהם רלוואנטיים לגושא ומאירים אותו מכמה בחינות, ועלי, א"כ, לשוב ולשנות פרק זה. רצוני, בעיקר, לשפוך אור על מוצא מילת "גורניש" ועניינה, להוכיח את נפוצותה ומרכזיותה של השיטה באשכנז של המאה ה-15, להצביע על קיומה שם כבר באמצע המאה ה-14, להבהיר כמה ממונחיה היסודיים, להעמיד על הבעיות הקשות, שהיא מעמידה בחקר התרבות התורנית ותולדות החינוך בישראל, ולהצביע על כיווני הפתרון המסתמנים ועל ההקשרים הספרותיים והתרבותיים המתבקשים. ואפתח במקור נדפס.

א

בחיבור "עלילות דברים" למחבר אנונימי, שכתב את חיבורו באיטליה² באמצע המאה ה-15, כלולה התקפה חמורה נגד שיטת הפלפול והעיסוק בו. קטעים אחדים בספר שימשו לחוקרים להסיק מסקנות היסטוריות בענין תולדות הפלפול, אך עדיין טמון בו חומר רב. לצורך הענין שלפנינו אוכזר שני קטעים בלבד:

א. "ותעשו לכם ספרים חדשים מקרוב באו, המה התוספות, שואלים ומושיבים [!]
על התלמוד דברים לא שערם אבותיכם, ומולידים מהם דינים מתירים מה שאסר התלמוד³, ואם יקום איש ויפיל דבריהם בחכמה וישב התלמוד על מכוננו לא יאמנו דבריו להפיל דבר ארצה מדברי התוספת וממה שיוולד מהם, אך קושיא היא וראוי

1 נתפרסם בסיני, סח, עמ' קנא-קסא, תשל"א.

2 גרץ (מהד' שפ"ר, חלק ו', עמ' 248/9, ור' דברי שפ"ר, ציון ט': עמ' 443-445) סבור כי החיבור נכתב בספרד, ומסכים עמו מ. ברויאר, במאמרו "עלית הפלפול והחילוקים בישיבות אשכנז", ספר הזכרון לרב י. י. ויינברג, תשכ"ו, עמ' רמ"ו/1. אכן, אין ספק בעיני כי הספר נחתב באיטליה, והארכתי במאמר מיוחד אשר יופיע, א"ת, בקרוב.

3 הטענה בדבר עלייתו וחיווקו של "כח דהיתרא" בעקבות מפעל התוספות, וכתוצאה ממנו, דורשת ליבון היסטורי מעמיק.

ליוכת עליה מדי שנה בשנה בהגיע אליה⁴, ועתה קבצתם מן השאלות והתשובות בהם עד שיהיו ספרים נקראו דברים אצלכם והבא להפיל דברי הדברים, אלה הדברים בעמדם יעמוד, ויצאו מזה מבוכות שונות יחוייב לתקנם, ולא יתקן זה זולתי בשנות כונת התלמוד ולבארו באופן זר, והשניים [צ"ל: והשניים] האלה הם הנקראים אצלכם דרכים... ובדרכים ההם תוכחו עד יכלו ימיכם בהפילם והעמידם... והמלאכה הזו תכנו פלפול, ואחרים אומרים בבלול, וכן הוא"⁵.

ב. "אמר המחבר⁶, זה ספר עלילות דברים: ידוע כי ענין עלילות הוא קריאת תגר על דבר מה, ורצה באמרו דברים, הכלי שמשמש בו בעלי הפלפול וקוראים לו דברים, והמונחים קוראים לו גורי [בכ"י אחרים: גורין], וכאילו אמר שזה הספר ריב לו עם הדברים"⁷.

למדנו, א"כ, ממקור ראשון, מה הן ה"דרכים", המפורסמות מאד במאות ה-15—17, וקרובים הדברים לתאורו של ח. ז. דימיטרובסקי⁸: "אמירת הדרך היא, איפוא, בדיקת השיטות השונות של המפרשים לאור כל חוליותיה ואבריה של הסוגיה, והבלטת המוסכם והנבדל בין שיטות אלה בהבנת הסוגיה". אכן, מהופכת השיטה, לפי תיאורו הפולמוסי—והקרוב יותר אל האמת—של בעל "עלילות דברים", וצריך לתאר כך: בדיקת כל חוליותיה ואבריה של הסוגיה לאור השיטות השונות (של רש"י ובעיקר של התוספות), והטיית [= "שינוי"; ר' להלן] כוונת התלמוד כך שדבריו יתאימו לשיטות אלו. כלומר: עיקר הפלפול אינו בבדיקה השוויונית של החומר הפרשני אל פרטי הסוגיה, אלא בשינויים המכוונים של הבנת הסוגיה כך שתוכל להתאים עצמה לכל גווי החומר הפרשני. יש לציין כי המונח "בשנות כוונת התלמוד" אינו מקרי, והוא טרמין טכני המופיע בצורתו זו ממש ב"תוספות הגורניש", כמו שיבואר להלן בגוף המאמר. וזאת, בדומה למונח "בלבול" ("והמלאכה הזו תכנו פלפול, ואחרים אומרים בבלול"), שאף הוא מונח טכני, ומופיע בצורתו זו ממש בתוספות גורניש (וראה להלן), והעוקץ הנלה משתמע רק מן התוספת: "וכן הוא".

המחבר מתאונן על האוריינטציה המשובשת של הלומדים, המתייחסים אל התוספות כאל יסוד איתן וקבוע, כמעט קדוש, שאין יכולת "להפיל" כלל, ודווקא דברי התלמוד הם שיש לשנותם ולהטותם לכמה כיוונים. חסינות זו של התוספות היא לצנינים בעיני המחבר, והוא רואה בה את שורש הרע בענין הפלפול. למדת, מ"מ, כי כך היה. והנה, אף שאין ביקורת הפלפול נושא יחידי בספר, היא שהקנתה לחיבור את שמו, כדברי "המפרש" שהבאתי באות ב'. ועלי להעיר שתי הערות: א. איני יודע לפרש, לע"ע, מה הם ה"דברים", ומדוע נתכנו בשם זה. גם לא מצאתי מילה זו משוקעת, או נרמזת, בספרות הפלפול⁹. ב. המלה "גורי", או: גורין,

4 וא"כ נשנתה אותה מסכת בפלפול הישיבה, לפחות במקומו של בעל החיבור, כמה שנים רצופות.

5 ס' "עלילות דברים", אוצר נחמד, ד', 1863, עמ' 183.

6 מחבר הפירוש ל"עלילות דברים". פירוש זה הוא חלק אינטגרלי מגוף החיבור.

7 שם; עמ' 140.

8 במאמרו המקיף והמצצה "על דרך הפלפול", שנתפרסם בספר היובל לש. בארון, גיר-יורק, תשל"ה, עמ' קכ"ד.

9 פרט, אולי, למונח הטכני "דיבור" לציון יחידת-תוספות. מונח זה משמש הרבה

המשמשת, לדברי המחבר, כינוי המוני ל"דברים", איני יודע מהי¹⁰, אך היא נראית לי קרובה למלת "גורניש" מכדי היות הדבר מקרה, ומ"מ היא הקירוב הטוב ביותר לחקר מלת "גורניש" מכל מה שראיתי עד כה.

ב

כ"י פאריס — כ"ח 167 מכיל בתוכו שלש יחידות עיקריות: א. דפים 1—16 — "חידושים לחולין"; ב. דפים 17—36א — חידושים אחרים לחולין, פרק א'; ג. דפים 43—56 — "חידושים לפסחים". בראש כה"י נמצא עמוד אחד לעצמו, והוא מההה דיבור שלם על דברי התוס' בחולין דף ל"ג, ע"ב. בין הקטעים ב—ג נמצאים כמה דפים בודדים: 36ב, מכיל קטע שלם, לפסחים ב', ע"א, ובסופו נרשם: "ע"כ ממהר"ר יצחק ק' לב זלה"ה"; 37א, מכיל קטע נוסף לאותו דף בפסחים. דף 38א, מכיל שיטה בענין "אמדהו למיתה" (סג' עא, א—ב). כל היחידות בקובץ, הגדולות והקטנות, נכתבו כתיבות שונות ומשונות זו מזו, מהן אשכנזיות ומהן מזרחיות, ונתקבצו יחד בכרך אחד ע"י מי שהיה מעוניין בסוג זה של חידושי-תורה. מלבד היחידה ב' הנ"ל, אשר כינתיה "חידושים אחרים לחולין", מהווה הקובץ כולו "תוספות גורניש" לכל דבר, והתיאור שבמאמרי הנ"ל בהע' 1 (עמ' קנ"ד) עשוי בדקדוק גם ליחידות אלה. ולא אכפול הדברים. זמנו של כה"י (עפ"י כרטיס המכון לצילומי כ"י): המאה ה-15/6.

כ"י פאריס — הספריה הלאומית 454, מכיל, מדף 24 ואילך, אוסף של תוספות גורניש לכמה מסכתות. לדברי א. גויבאואר¹¹, היה רשום על שומר הדפים של כה"י הזה כך: "לקוטות מחידושי על קצת הלכות בבא מציעא ויבמות וחידושי גיטין וגורניש משבועות מחולין וקונדרסין אחרים". כיום אין רואים דף זה בצילום שבמכון לצילומי כה"י העבריים שבירושלים¹², ולא צילמוהו או שכבר אבד, ונתלש מכה"י¹³. זמנו של כה"י לא נרשם בקטלוג הספריה אך הוא מן המאה ה-16. שני כה"י, על כל יחידותיהם, מקוטעים, בצורה המזכירה את מצב כה"י האחרים שנזכרו במאמרי הראשון, ואין זה מקרה אלא הדבר קשור בדרך לימוד תוספות הגורניש בישיבות, סוגיה וסוגיה לעצמה, עפ"י אורך קבוע מראש ע"י ראש הישיבה¹⁴. וזה סדרו של כ"י פאריס, הספריה הלאומית: דף 24א—ב — לראש מס' ב"ק; ב. דף 26ב—א — לראש מס' ב"מ; ג. דפים 27—39 — לתחילת

בתוספות גורניש, ומדובר בהם, לעתים, גם בשאלה מדוע קבעו בעלי התוספות "דיבור" מיוחד לקושיה מקושיותיהם ולא צירפוה עם ה"דיבור" הקודם. וכבר הערתי, במאמרי הנ"ל בהע' 1, כי לפני המאה ה-14 לא נמצא מונח זה, וכל עצמו כרוך בהווי של לימוד התוספות והגורניש. ועדיין צ"ע.

10 המלה האיטלקית guerre הכתובה בטכסט שנדפס ב"אוצר נחמד", כפירוש למלה גורי, אינה בכל כה"י שראיתי, והוכנסה ע"י המהדיר ר. קירכהיים. מלה זו נקלטה בספרות המחקר כאילו היתה מקורית, ומקורה באי-הבנתו של קירכהיים את כוונת הדברים.

11 בהערה שבסוף מאמרו בענין אחר; ר' JQR[OS], II, 329—320, 1890. וראה הערתו בענין ספר "ערוך לנר" של ר' יעקב עטלינגר.

12 שם ראיתי את הצילומים שנזכרו כאן. חן חן לעובדי המכון על נועם עזרתם.

13 בקטלוג צוטנברג נרשם: Fragment des Tosaphots et de divers Commentaires sur le Talmud.

14 וראה מאמרו הנ"ל של דימיטרובסקי עמ' קי"ט—ק"כ.

מסכת שבועות ; ד. דפים 39—47 אינם תוספות גורניש ; ה. דפים 47—56—ב — לתחילת מסכת יבמות. ו. 56—68, והוא סוף כה"י — למסכת חולין, דפים ראשונים בלבד. קטע ה חסר במקום חיבורו עם קטע ו, ואין לדעת כמה חסר. גם בכ"י זה הכתיבות של הקטעים השונים נבדלות זו מזו, וגם כאן אוסף של קטעים בעלי אופי דומה שנקבצו יחד ע"י בעלי הספר.

להלן ייקראו הקטעים כך : כ"י פריס—כ"ח 167, א' = קטע 1 ; כ"י פריס—כ"ח 167, ג' = קטע 2 ; כ"י פריס—הספריה הלאומית, ג' 454, = קטע 3 ; כ"י פריס—ס"ל, ה' = קטע 4 ; כ"י פריס—ס"ל, ו' = קטע 5.

אופיו האשכנזי של החומר בולט מאד. אונומאסטיקון החכמים מגוון. ראשי המדברים בכה"י שנסקר במאמרי הקודם הם : ר"ם, ור' זעליקמן, ולצידם נזכרו : ריב"י, ריא"ף, ר' יוסף מטנוי, ר' חיים ור' יעקב קולמנא [= קלן]. לפנינו נזכרים בעיקר (בקטעים 1—3) : מהר"ר עוזר — הנקרא גם מה"ר ע"ו, או : מהרע"ו, — והוא זהה בודאות עם ר' עוזר משלזיא, בדור שלפני רבינו בעל "תרומת הדשן"¹⁵, ומהר"ם, כנראה ר"ם הנ"ל במאמרי הראשון. לצידם נזכרים (בקטע 1) : מהר"ן (= ר' נתן מאיגר?), מהרי"ן (ואולי צ"ל מהר"ן), מהרב"א, החר"א, מהרד"א, מהרי"ש, (או : מהר"ש ; = ר' שלום?), ומהר"א. בקטע 2 נזכרים, לצד מהר"ר עוזר והר"ם : משה טורנס, מהר"ז, מהרא"פ, ומהר"פ. בקטע 3 נזכרים : מהר"ר עוזר, מוהר"ר שלום, ה"י [?] יחיאל, הר"ר זוסלין, מוהר"ר וויבש, הר"ם, הר"ר שלמה משנו' (או : מש"ט) איטנגא, וכן נזכרים בקטע זה : "דודי" ("כמו שאמר דודי" ; "דודי דחה זה"), "בני" ("ולא הודה לי בני"), "ובשם גדול א'". בקטע 4 נזכרים : ר' אליעזר מארפורט, הר"ר פר' [ץ], מהר"י ("אומר מהר"י כי באור זרוע הוקשה[?]) זו והת"י לא תגיד לי ות"י החברים... ; אבל מהר"י א"ל [אמר לנו] בשם אביו הר"ח ז"ל...), ר"ה (= ר' הלל [מארפורט?]) בשם חמיו הר"ר עובדיה, ר' שמואל מריגיניטו, מהר"ר שמואל מריגנש' [בורג ; זהה עם הקודם?], ר' מנדל, מהר"ו, הר"ר אהרן מריגנש' [בורג], הר"ם. ובקטע 5 : הח"ר פסח בשם הר"ר שמואל מארנשטט, הח"ר ארנבר[?]. מבין החכמים ניתן לזהות, כמעט בודאות, 6 : ר' עוזר, מהר"ן, ר' שלום, מהר"ו, ר' פרץ ור' הלל, כולם מדור רבותיו של ר' ישראל איסרליין, בעל "תרומת הדשן", ופעלו באשכנז בשליש הראשון של המאה ה-15. פרטים עליהם נאספו במבואו של פריימן לספר "לקט ישר". במבוא זה פורטו דברים גם על ר' יחיאל, ר' וויבש ור' אהרן פפנהיים (= ר' אהרן מרגנשבורג), וקרוב לודאי שגם הם זהים לחכמים הנזכרים לפנינו. הרווחנו עכ"פ מרשימה זו לקבוע את זמנם של התוספות הללו לראשית המאה ה-15, ובכך נסתלק הספק האחרון שניתן היה להעלות בקשר לנקודה זו¹⁶, ואף הקדם גבול הזמן התחתון בכחצי יובל שנים לעומת מה שעלה בידי לחשב בתחילה. אכן, ניתן להוכיח בוודאות כי הענין כולו נתיקים כבר סמוך

15 ר' מבואו של י. פריימן ל"לקט ישר", תרס"ו, עמ' XLVII.

16 ר' מאמרו הג'ל של דימיטרובסקי, עמ' קל"א—ב : "מאחר שעדיין לא נקבעה בעלותו, זמנו ומקום חיבורו של תוספות [גורניש] אלו על סמך ראיות של ממש, חשוב לקבוע כאן ש"הסברא מבחץ" מופיעה בפיו של חכם אשכנזי מן המאה ה"ט"; והוא מביא מתשובות מהר"י ברונא.

לאמצע המאה ה-14, וכמ"ש להלן סמוך להע' 20 ובהערה שם. ולא אדון במאה ה-14 במאמר זה.

נקודה נוספת שיש לתת את הדעת עליה הינה שאלת התחום הגיאוגרפי, בתוך אשכנז, המשתקף מכל החומר שנאסף עד כה. גם חבלי אוסטריה וגם חבל הריין משתקפים יפה, אף כי חבל הריין במידה פחותה, ואפשר מאד שנתקיימו ואריאציות בין החבלים. לעת-עתה דל החומר מכדי לענות על כך בבירור.

חידוש אחר כרוך בקטע 2, המזכיר לעתים תכופות "שיטה" כתובה משל חכם זה או אחר: "ומצאתי בש' מהר"ז ז"ל" (47א), "מצאתי בש' מהרא"ף ז"ל" (שם, ב), "מק' בש' מהר"ר עז' ז"ל", ועוד הרבה כיוצ"ב. "וכן כתב בנמוקי מהרמנ"ע"; "מהר"ם לעיל בהג' [הה]" וכד'. ה"הגהות" הללו נזכרות פעמים הרבה. במאמרי הקודם הצבעתי על העדרם של ביטויים מסוג זה בכה"י שהיו לפני, ונטייתי לראות בכך אות לדרך מסירתו בע"פ של פלפול הגורניש, אולם כעת ברור למדי כי היו גם שיטות כתובות, ב"הגהות" וב"גליונות" — כפי שהדבר ניכר מן הקטעים שבסוף קטע 5 ומקטעים אחרים כיוצ"ב המצטטים בפירוש "גליונות" ו"הגהות" כאלו, ע"ש חכם זה או אחר. "גליונות" כאלו נשתמרו יפה בתוך ספרי ה"שיטה מקובצת" לרבי בצלאל אשכנזי, ובעיקר למס' בבא-קמא. הללו מצויינים בשמות "גליון", "גליון אחר"; "גליון תוס'"; "גליונות" וכד', ודרכם היא ממש דרך הגליונות שלפנינו בכה"י. גליונות אלה נלמדו ביסודיות בישיבתו של ר' בצלאל אשכנזי, והשימוש בהן נרחב למדי. בשטמ"ק מעניינת בעיקר התופעה של "גליון" המפלפל בדברי "גליון" קודמו. ראוי לציון מיעוט הזכרת שמות חכמים בתוכם. בולט שם, בעיקר, ה"ר"י", שהוא כנראה ר' ישראל [איסרליין ?] — הנזכר כמה פעמים בשמו המלא. ואגב: במסכת בבא-מציעא מספקת לנו ה"שיטה מקובצת" חומר השוואתי-ספרדי מצויין, משום ששיטות מהר"י אבוהב ותלמידיו, המובאות שם הרבה, הן המקבילה הספרדית בת-הזמן לשיטת הגורניש האשכנזית.

גם אוצר שימושי הלשון והמונחים מתרחב עתה, לאורם של כ"י אלו. מלבד (רוב) המונחים הנזכרים במאמרי הראשון, נזכרים בכ"י אלו המונחים: "ובא ליישב... וסיום רעוע הוא"; "ועוד נ"ל לסיים דעתו" *16; "א"כ הייתי מפסיד הדקדוק"; "ועי"ל דלרש"י אין הפסד... ואין כאן מקומו"; "והשתא אי הכלי לא לרבינו לא היינו עונים לדקדוק זה לקצר" *17; "ונ"ל דוחק ע"כ שיניתי". — והוא המונח הנרמז ב"עלילות דברים" הנ"ל; "ועיין בשיקולי דלעיל"; "וכמ' יש לי שיקולי"; "גם לאביי בא לתרץ ע"י אותו שיקול"; "בלבלו [= פלפלו] והאריכו"; "בלבלי, כי בלא זה האריכו" קשה על הספר"; או, לפתע, בסוף קטע: "בלבול". ותו לא. מונח זה, הנרמז גם הוא בספר "עלילות דברים" הנ"ל, ציין במקורו "דרך" מסויימת, טרמין לאחד מצורות היישוב והתירוצ' הנהוגות, ומשום קרבתו הפוניטית למילת "פלפול" — המציינת מונח עתיק ומכובד מתחום היגיעה בלימוד התורה *18 — זכה הוא לתת את שמו לשיטה כולה. מאלפת ביותר הקריאה הסתמית "נלאיתי", המופיעה לבדה בסוף קטע 1 (דף 11, ב), ומעידה

*16 נראה לי כי ה"סיום" נאמר בסיומו של דיון ממש, וכשבלו האחרון, כלומר: ה"דרך" האחרונה שנאמרה ביישוב דברי רש"י או התוספות, ואחריה עברו ל"דבור" אחר. אין כל אפשרות, כמובן, להוכיח זאת.

*17 על הטרמין "קיצור", ר' דימיטרובסקי שם, עמ' קנ"ה.

*18 על מקורה של מילת "פלפול" אצל חז"ל, ר' ח. ילון, פרקי לשון, עמ' 89 ואילך, 1971.

בבירור על הלך-רוח רגעי, אך מלא משמעות. אופיינית למצב כה"י היא ההערה, הכתובה כנגד שיטת מהר"ן: "הארי' [ד] והטופ' [ס] משובש, ע"כ אכתוב דעתי". אופיינית היא גם ההערה הבאה: "א"ק [= אי קשיא] על דברי מהר"ן, דעם כל זה שהוספתי ביאור דבריו לא היה מספיק לבו". יש לציין, באופן כללי, כי רב ביותר, עד כדי הפלגה קיצונית, השימוש בראשי-תיבות ובקיצורים ב"תוספות" אלו, מהם זרים ומוזרים, ורוב המלים אינן מופיעות שלימות כי אם מקוטעות ומקוצרות ע"י גרש וכדומה. גם שימוש-כתיבה זה מלמד על האופי הטכני והמייגע של מלאכה זו, כפי שמבטאת בפשטות הקריאה הנ"ל: "גלאיתי". בודאי לא מקרה הוא, כי כל קטעי הגורניש שנמצאו עד היום, הם לדפים הראשונים בלבד של המסכת, ובדרך-כלל לשנים-שלשה דפים ראשונים בלבד; והארוך ביותר — לעשרים דפים הראשונים. יש לציין את המשפט הבא: "הארכתי בכאן שלא לצורך, רק להילוכי פסק דרך משא ומתן" (קטע 1, עמ' 15, ב). זהו מקרה בודד של הוראת פסק בכל מסכת הגורניש הידועה לי, ובאמת גם כאן אין מדובר במקרה פסיקתי במובן הרגיל של המילה.

ג

הפלפול בסגנון הגורניש, כפי שנתגבש בקרב יהודי אשכנז במאה ה-15, מעורר כמה תמיהות, שניתן לנסחן בשני כיוונים עיקריים.

א. סגנון הגורניש מהווה, מבחינה דיאלקטית ופסיכולוגית, ניגוד קוטבי לדרךם של בעלי התוספות ותלמידיהם במשך מאתיים שנה ויותר. דרך העיון המקומי הקיצוני בסוגיה, בלי להיזקק כלל לחומר מקביל, או משלים, מן הש"ס, ואף לא מתוך אותה מסכתא או מתוך סוגיות מקבילות, ומבלי השלכה אפשרית כלשהי על דרך פסיקת ההלכה; השיטה הדיאלקטית שעיקר עניינה להבין את הטכסט (של התלמוד, ובעיקר: רש"י ותוספות. מאוחר יותר: גם הסמ"ג והסמ"ק¹⁸. בקרב הספרדים: הרמב"ן) מבחינת סדרי הקדימה והאחור של עריכת הדברים, מבחינת סמיכותם למה שלפניהם ושלאחריהם, ומבחינת היחסים שבין התוה-אמינא והמסקנה, וה"דרכים" הטכניות הקבועות לטיפול בשאלות אלו, כל אלו עומדים בסתירה גמורה לרוח התוספות ולמפעלם, הגם שהתעוררות בנוסח כזה ישנה כבר בתוך התוספות שבידינו, פה ושם — ר' א. א. אורבך, בעלי התוספות, עמ' 554. ואף שמבחינה ספרותית עומד הפלפול, בצורה פראדוקסאלית, בזיקה בלתי-אמצעית לתוספות ומתווה המשך ישיר לו — שהרי התוספות הם הנשוא העיקרי של התכנים הפל-פוליים — קשה להבין היכן, מתי, מדוע וכתוצאה של איזה תהליך תרבותי (פנימי או חיצוני?) אירע המפנה הגדול הזה במתודיקה של הלימוד.

18 לימוד הסמ"ג והסמ"ק בחבורות ובלימוד הישיבה היה נפוץ מאד בקרב יהודי אשכנז במאות ה-15—14. תופעה זו משתקפת בספרות העניפה על הסמ"ג והסמ"ק שנכתבה אז — אף היא בחלקה על דרך ה"גורניש". אציין כאן רק לביאורי ר' אייזיק שטיין — ועליהם ר': ש. מירסקי, ביאורי רבי אייזיק שטיין לסמ"ג (תלפיות, ז'), תשי"ח; י. ל. ביאלר, מן הגנוזים, א', עמ' 24—9, תשכ"ו, — חידושי תלמידי מהרי"ק לסמ"ג, נדפסו בירושלים תשל"א בידי ד. פינס [והם קרובים הרבה לנוסת ה"גורניש"], אוסף הפירושים והליקוטים (4 במספר) שבכ"י האוניברסיטה העברית בירושלים — תוארו ע"י צ. מלאכי במאמרו: פירושים לסמ"ג ולסמ"ק בכ"י מיכאל כהן (בלבו מקנדיאה?) (קריית-ספר, מ"א), תשכ"ו [החלק האחרון בקובץ הוא אשכנזי, וברוח ה"גורניש"] — ופרשת הסמ"ק מצוירך הדורשת אריכות.

ב. ענין ההצדקה התאורטית של המתודה. יש לזכור כי מגמתם העיקרית של בעלי התוספות היתה "לאסוקי שמעתתא אליבא דהלכתא", ושאיפה זו גופה היתה להם גם קנה-מידה להערכת התוצאות. כל "חידוש" שנתחדש אצל חכם מבעלי התוספות חייב מסקנות להלכה ולמעשה, ואלה ניתנו לביקורת ולבדיקה בקלות יחסית (לאור המקורות הספרותיים המחייבים, מסורות ההלכה, המנהג וכד'), וממילא — לנקיטת עמדה ברורה כלפיהם. אולם, ה"דרכים" הרבות (לפעמים למעלה מ-10!) שנאמרו ביישוב עומק כוונתו של כל דיבור ברש"י ובתוספות, לא נשאו עמם שום נפקא-מינה למעשה, ולא היתה כל אפשרות לברר סולת מתוך פסולת, ואפשר היה תמיד שכל הדרכים גם יחד משובשות. יתר על כן. ביסוד שיטת הלימוד ההשוואתית של התוספות הונחה האקסיומה כי התלמוד כולו אחראי בעד עצמו, וכי הוא כפוף בשלימותו לדרכי ההלכה ולכלליה. אכן, הנחה דומה לא ניתן, כמובן, לטעון ביחס לפלפול, ומי ערב לנו כי אכן רש"י ותוספות (ואפילו התלמוד עצמו) ערכו את דבריהם בדקדוק לשוני מופלג שכזה, עד שנוכל לייחס להם כוונה בסדר עריכת דבריהם, במקדם ובמאוחר, בסגנון, באסוציאציה וכד'?

אין בידי לענות בבירור על שאלות אלו, שהן יסודיות לכל תיאור של חיי הרוח בקרב היהודים האשכנזים במאות ה-14 וה-15, ורק אציין להלן את כיוון המחשבה המצטייר לעיני באופן כללי. אך קודם לכל אפנה את המעיין למקור קונטמפורארי, העוסק בפרשה זו, והשופך מעט אור על חלק מהקשיים הנ"ל.

אחד מרבני אשכנז המפורסמים בזמן ההוא היה המתרו"ך, הלוא הוא הרב זלמן הכהן ב"ץ, אשר עשה ברבנות העיר נירנברג במפנה המאות ה-15—14. לאחרונה¹⁹ נתפרסמה שאלה אשר שאל מאת שלשה מוקני דורו, בענין סתירה שמצא בין הסמ"ג והסמ"ק (בענין שלא להשיא בתו לזקן), ותשובתם של החכמים על השאלה. שני המשיבים הראשונים, רבינו הלל מארפורט והמהר"ל, מיישבים את הסתירה בכמה דרכים, ואין דבריהם מענייננו כאן. ענין רב יש בתשובת המשיב השלישי, הלוא הוא רבינו יוחנן בן הרב מתתיהו, רבה של פריש. חכם זה פעל ברבע האחרון של המאה ה-14, והוא מן הדמויות היותר מעניינות בתקופה זו באשכנז, ובצרפת סמוך לגרוש²⁰. והנה, לדעתו של ר' יוחנן זה, אין צורך מתודי ליישב סתירות שבין הסמ"ג והסמ"ק, באשר "כמה חילוקי" יש בהם נפלאי' ושנויי' רבו מספר... מי יוכל לטעום טעם בכלם". אלא שאין הוא מסתפק בקביעה זו, והוא חושב מחשבה עיונית עקרונית להסברת התופעה:

"כמו שחשבתי בימי חרפי על דיקדוקי' יפלפלו חריפי' על לשון יתור תנאי', גם על פרשי', כל אחד יפרש לדעתו — מדלא קאמר הכי ש"מ דעתו כך. והעליתי על לבי, שעל כל פנים אם חשב הכותב בלשונו: 'אם אומר כך יטעו וכך יטעו, אבל כך אין לטעות', קודם שחשב כל זה יותר בקל היה מפרש להדיא! אלא ודאי המפרש והלמדני', לשם שמים יבא דבריה', ודעתם בפיהם הפסק אמייתי ברוח הקדש, ואחרי שכן, בא להם האמת בדבור היותר שלם בלי חסרון. וכן המעיינין מעמיקים ביושר הלשון והיתור' ושנויי הלשון, יגיד שהפירוש והדעת כך, דאל"כ הלשון חסר; וכן המחברים ספרי', הגדולי' אשר נתן הש' בדעת' לחבר ספרי', זה

19 י. סץ, תשובות גדולי אשכנז (מוריה, גליון ט'—י'), תשל"ה, עמ' ח'—ט'.

20 על חכם זה נכתב הרבה. ר' ש. ת. קוק, ר' יוסף ב"ר יוחנן איש ירושלים, בתוך "עיונים ומחקרים", ב', תשכ"ג, עמ' 298—303.

במדינ' זו ובדור זה, וזה במדינה פלוני וזה במדינה ודור פלוני, על פי שם השם להם (באחר?) ליסר העם ולהורו' להם, כמו שכתב ר"ם מקוצי [בהקדמת ספרו] שבא לו בחלום לחבר, וגם חלום ששכח מצוה, ולפיכך לפי צורך השעה והזמן, כמה שהיה הדור פרוץ, שם השם בפיה' ברוח הקדש לקצר או להאריך, לעשות עיקר מדבר, לקבוע בלב שלא לזלזל. ובזה יתיישב הרבה מן השינויי, ומה שלפעמי' אחד יעשה עיקר דבר אחד, ואחר יהפוך לפי דורו ומקומו".

וא"כ, "בימי חרפו" של ר' יוחנן, דהיינו: ימי אמצע המאה ה-14, עיין חכם זה בתופעת פלפול-החריפים בזמנו, ובהצדקה התאורטית לדקדוק המופלג בלשון התלמוד ורש"י (התוספות עדיין אינם נזכרים בהקשר זה, ואפשר כי לא מקרה הוא), ותהה: האם באמת נתכוון רש"י לכל עומקי הכוונות אשר מייחסים לו? והאם אכן נתכוון למנוע בדבריו כל מיני טעויות אפשריות, אשר הלומד עלול היה להיכשל בהם לוא ניסח את דבריו באופן אחר? וא"כ, מדוע לא כתב בפירושו וביתר בירור את כוונתו המדויקת? ומניין הבדלי הסגנון האישיים שבין מחבר למחבר? מהי משמעותו של האידיאליזם הקראאיס הספרותי בדברי תורה והלכה? ותשובתו על כל השאלות הקשות הללו — אחת: הנוסח שבו כתב כל אחד מן הגדולים הקדמונים הוכתב לו ברוח הקדש מן השמים, בהתאם לצרכי השעה והזמן בסביבתו. ממילא יצאו הדברים מכוונים ומדויקים בצורה מוחלטת, על-אנושית, ויש ע"כ הצדקה מליאה לעסוק בפענוח הכוונות ובחשיפת ה"פנים" האמיתיים.

למדנו לפי דרכנו, כי הפלפול החדש, אשר כבר נהג ברבים באמצע המאה ה-14, עורר גם תמיהות וספיקות אצל החכמים, אשר הבחינו בבירור כי בריאה חדשה — יחסית לפניהם, ויבקשו להבינו ולהצדיקו על פי דרכם. ויש להשוות לזה דברים שאמר ר"י קנפנטון²¹, ואכמ"ל.

ובאמת לא רק תהייה על דרך הפלפול, כזו של ר' יוחנן טריוויס, אלא גם ביקורת מפורשת עליו מצאתי באשכנז בתחילת המאה ה-15. בסוף כ"י אוכספורד, בודלי 1649, דפים 210—200 — ועל חשיבותו הכללית של הכ"י לענייננו ראה מיד להלן — נמצא ספר-מסר אשכנזי אנונימי, שנתחבר כנראה בראשית המאה ה-15 (כה"י הוא מאמצע המאה ההיא), והוא מחולק לשלשה חלקים: מרדע, דרבן, מלמד, ובקיצור: "ספר מרדע". מגמתו של החיבור להוכיח את הרבים, וגדולי הדור ביניהם, על שעיסוקם במצוות ובלימוד התורה הוא חיצוני, בלא ידיעת הכוונות הפנימיות האמיתיות של כל מצוה, וזאת עפ"י קבלה ופילוסופיה גם יחד. יש ענין רב בניתוחו של הספר, אך אין זה מנושא המאמר. בתוך דבריו מתאר המחבר, בקצרה, את דרך הלימוד שהיתה בימיו ומעריך אותה, וראויים דבריו להישמע:

"את מי יורה דעה ואת מי יבין שמועה גמולי מחלב עתיקי משדים (יש' כח,ט).

21 "מנהג רש"י ושיטתו היא, שלא לדבר דבר ושלא להוציא מלה בלשונו שלא רוצה לומר, כי כאשר ידבר דבר על לשון הגמרא — או לפרש, בעבור כי הוא סתום, או להיותו נשמר עפ"י פירוש אחר, מוטעה, מאתקפתא, וקושיא או דוחק, או לתקן הלשון... ובחידושי הרמב"ן צריך אתה לעיין דק היטב, ולהשתדל ולהוציא ולצמצם כל לשונו בענין שלא יישאר בו דבר מיותר, אפילו את אחת, כי כל דבריו הם במספר ובמשקל ובמדה...". ובאופן כללי יאמר: "כל אחד מהמדברים, אחד השואל ואחד המשיב, שהם בעלי שכל, ושכל דבריהם בחכמה ובתבונה, אין בהם נפתל ועקש, אטו בשופטני עסקינו, ולכן יש לך לעיין בכל דבריהם...". היסוד הראצינאלי בולט בדברים אלו, לעומת היסוד המיסטי אצל החכם האשכנזי.

ישעיהו הנביא ע"כ היה מוכיח את ישראל על היותם עוזבים את האמת, והיה מורה להם שאין ביניהם חכמים מכירים דעה ולא מביני הלכה כראוי, כי אם על דרך הנערים הקטנים, שהם מתחילים להשתקע בלחם אחרי היותם גמולי מחלב ועתיקי משדים, וכבר יודעים להבדיל בין המושכל והמרומה ולחקור הטעות ולהתרחק מן השקר, וזה לא היה אומרו כ"א לגדולי דורו כמו שכ'... ומניין שהיה מודיעם [ש]אעפ"י שהם שומרי המצוות, אחר שאינם מתעוררים לדעת מה שומרים אין זה דבר מקובל אצל הש"י כראוי... היה אומר להם בתוכחתו את מי יורה הקב"ה דעה וגו' כלומר תורה שבעל פה, ... כאמרם מפי השמועה למדנו, אנא לא חילק ולא בליק[!] ידענא אנא שמעתתא ידענא, כלומר איני יודע הבל' ובלבולים וקלקולים, אנא שמעתתא ידענא כלומר אני יודע ההלכה והקבלה על אמתתה...".

וכבר ראינו כי "בלבול" הוא שם מקורי לפלפול. נראה גם כי מילת "חילק" שבמליצה התלמודית המפורסמת ("אנא לא חילק ידענא ולא בליק ידענא"; חולין י"ט, ע"א) נתפרשה לו כמתייחסת לענין זה, כנראה בגלל שימושה במהלכי הפלפול. לדעת דימיטריובסקי (במאמרו הנ"ל, עמ' ג', הערה 11) ה"חילוק" הוא המצאה מאוחרת לתקופה זו, והמונח "אינו מופיע באשכנז לפני המאה ה"ט", אבל באמת נמצאת המילה, בנטיית שונות, גם במאות ה"15—14, אף כי במידה מועטה יחסית. וזאת משום מיעוטו המופלג של החומר הפרשני לתלמוד מן התקופה ההיא שנשתמר לנו. מן המקורות שבכ"י נראה כי יסודה של המילה במילה "מחלוקת", כלומר: העמדת הצד השני ("קצה הסותר" בלשון כה"י) של דעת המשמיע, בעיקר לצרכי "הטעאה" כמו שיבואר להלן, וכחלק בלתי-נפרד ממהלך הפלפול כולו. עם זאת אפשר מאד, ולכך נוטה גם דעתי לאחר עיון בחומר הרב שהעלה דימיטריובסקי, כי ענף זה של הפלפול קיבל תנופה מיוחדת — ואולי גם שכלול מיוחד — כתוצאה מפעולתו של ר' יעקב פולק ותלמידיו.

ולענין השאלה הראשונה. נראית לי השערה קרובה לאמת כי התופעה כולה קשורה קשר אמיץ עם מאורע תרבותי אחר, רב-משקל, שעשה רושם רב בקרב יהדות אשכנז במפנה המאות ה"14/5. כוונתי לחדירתו של ספר "מורה נבוכים" אל בין שורות הלומדים באשכנז. קורותיה של חדירה זו צריכים עדיין לימוד רב, אך קיומה הוכח לאחרונה בוודאות בידי א. קופפר (ר' להלן מיד). יחד עמה חדרה גם הספרות האריסטוטלית, על חלקיה העוסקים במלאכת ההגיון, ספרות שיהודי אשכנז לא הכירו עד אז, ככל הידוע לנו היום. ספרות זו — שמתרגמה לעברית ב"נוסח-אשכנז" אנונימיים עדיין — השפיעה מאד על מהלך חיי הרוח בקרב יהדות אשכנז. הפרשה כולה הוארה, לראשונה, בידי א. קופפר²², אשר הוכיח את מרכזיותה של הבעיה הפילוסופית בקרב חכמי התקופה, את השפעותיה לכיוון של הסתייגות מן הקבלה, ואת רישומה בתוך ד' אמותיה של ההלכה גופה. מסתבר לדעתי למדי, כי הושפעו חכמים מספרות זו ומסגנונה גם בדרך לימודם ובאופן משאם ומתנם בויכוחים ובניצוחים של הלכה. — וראה מה שכתבתי לעיל בענין ספר "מרדע".

והנה, בין חיבוריו של ר' מנחם ב"ר יעקב שלם (קופפר שם, עמ' 119—120 ; 123/4) בפילוסופיה, נמצא גם חיבור קטן של הערות על ס' כוונות הפילוסופים של אלגזאל.

22 א. קופפר, לדמותה הרוחנית של יהדות אשכנז וחכמיה במאות הי"ד—ט"ו (תרביץ, מ"ב, תשל"ג).

מיד לאחר ספר זה נמצא בכה"י גוף ספרו של אלגזאלי (דפים 99—200), למתרגם עברייאשכנזי אנונימי, עם הערות מגוונות בגליון חתומות "ר"מ" — כנראה ר' מנחם שלם בעצמו. בקולופון הספר נאמר: "כתבתי וסיימתי אני הכותב ירוחם המכונה וישל ב"ר שלמה ז"ל ספר זה בעיר ירושלים [= ירוסלאב]... שנת רכ"ז..."; ור' קופפר שם עמ' 130/1. תחילתו של ספר אלגזאלי הוא מאמר בהגיון, הכולל דיון ארוך בכל הסוגים ותת-הסוגים של אופני ההוכחה והויכוח, מוגדרים וממונחים בדקדוק, ומתוארים גם ביחס לשימוש החי בהם ותועלתיות הדידאקטיות. נידונים כל אופני ההוכחה לדרגותיהם, למן ההוכחה המחלטת ("מופת") ועד לסוגים נמוכים של תרגילים דיאלקטיים שאינם אלא אחיות-עניינים בצורה זו או אחרת. מוסברים גם סוגי-הביניים, לסעיפיהם ולסעיפי-סעיפיהם, תוך שהם מודגמים בצורה אלמנטארית, ומצויין לצידם שמם (המונח) המדויק, ואילו תועלת ניתן להפיק מהם: אם לשם התקרבות אל האמת ואם לבדיקת הבנתו של התלמיד או למטרות אחרות. מעניין במיוחד לענייננו הוא הסוג הנקרא בשם "הטעאה", שהוא מן המונחים הטכניים המלווים את הפלפול²³:

"ההיקשים הניצוחיים שאיפשר שיליד המעיין מהם שני קצוות הסותר בשאלה, וכאשר עשה זה ועיין מקום הטעות, פעמים נתגלה אופן האמת בזה החיפוש. ויספיק זה השיעור ממלאכת הניצוח, ואם לא — הנה הוא ספר בפני עצמו...". וממשיך: "אולם המחשבויות והמתדמות, הנה הם הקדמות ההקשים המטעים, ואין תועלת להם כלל אלא שידעוהו להזהר והשמר, ופעמים יבחן בו הבנת מי שלא נדע אם הוא מקצר [= בור] בחכמה או שלם, עד יעויין איך ייפרד מהם, וכי זה ייקרא היקש בחיני. ופעמים יעשו במי שיבוא לדמות אל ההמון, שהוא ידיע וימשכם ויחלוק²⁴ בזה לפנייהם, ויראה להם לאותות מזה, אחר שידעו באמת אופן הטעות בו, עד שידעו קצורו [= בורותו] ולא יקפידו עליו [בגליון: "ס"א ימשכו אליי"], ואצל זה ייקרא היקש מחלוקיי". הענין כולו חוזר על מה שנאמר שם בעמ' 115, ע"א: "להקדמה חמשה פרשים, הראשונה שתהיינה אמיתיות צודקות בלי ספק ולא דמות... והשני שתהיינה קרוב לאמת, אל אופן יקשה השיעור באיפשרו הטעות בו, ואבל ילך עליו איפשרות, כאשר יתעורר המעיין בו, וההיקש המסודר מהם ייקרא נצוחיי... והרביעי מה שצורתו כצורת האמיתיות, ואינו מחשבי ולא אמיתי, וההיקש המגיע ממנו יקרא מטעה או הטעאה..."²⁵. זאת ועוד. כבר העידו חוקרים על דמיון במהלך העניינים בין כתלי הישיבות

23 ומעניין להשוות את פירושו של דימיטרובסקי למונח זה: "הטעות" הן אותן ההצעות של פירושים אחרים שאינם זהים עם פירושי המפרשים, שלכאורה גם לפיהן מתיישבת הסוגיה, ומובן שלפי כללי העיון גם "ההטעה" נבחנת לאור כל הסוגיה, כדרך ששאר פירושים נבחנו". פירוש זה הרבה יותר "סובלני", ואפשר מאד שהוא משקף כהלכה את ההטעות של המאות ה'16.

24 זהו, כנראה, שורש ה"חילוק" במקורו. וראה לעיל.

25 על השפעתו של מונח זה על דרך החשיבה ההלכתית, ראה הקטע ממכתבו של ר' יהודה אוברניק (קופפר, שם, עמ' 128/9): "ויותר סברא לומר דמתחילה אמרו מצות ייבום קודם, ולפי שעדיין לא ידעו דרכי המופת ותנאיו; חזרו לומר מצות חליצה קודם לאחר שסידר אריסטו וחלק החכמות, ונודע מהו מופת, או הטעאה, או ניצוח...". ואגב: שלשת המונחים הללו מוגדרים ב"מאמר ההגיון" הנ"ל, ובוארו בהרחבה שם.

באשכנז של המאה ה-15 ומה שהתרחש באוניברסיטאות הגרמניות אז²⁶. והנה, עובדה ידועה היא כי האוניברסיטאות הראשונות על אדמת גרמניה נוסדו סמוך לאמצעה של המאה ה-14, כ-250–300 שנה לאחר שהוקמו האוניברסיטאות הראשונות באירופה, וזמן רב לאחר שכבר התפשטו בכל רחבי היבשת. אין כאן המקום לפרט את הסבות השונות שגרמו לתופעה זו, כפי דעת החוקרים²⁷, אך חשוב להדגיש כי כתוצאה מכך נוסדו האוניברסיטאות הגרמניות על תשתית לימודי התיאולוגיה האריסטוטלית-ערבית. תיאולוגיה אריסטוטלית זו, שכה הסעירה את אוניברסיטאות אירופה הותיקות עם חדירתה לשם במפנה המאות ה-12/3, הפכה במשך המאה ה-13 למסלול-לימודים עיקרי בכל מקום, ברוח הסכולאסטיקה, וממילא הוקמו על יסודה, כאמור, האוניברסיטאות הגרמניות מתחילתן²⁸. בשים-לב לקירבה הגמורה שבין התאריכים והמקומות הקשורים בהקמת האוניברסיטאות הראשונות על אדמת גרמניה (פראג — 1347/8, וינה — 1365, הידלברג — 1386, קלן — 1388, ארפורט — 1392 [רשיון ניתן ב-1379]), ובין סדר התאריכים והמקומות המתוארים במאמר הזה, יש, לדעתי, לבדוק היטב אם אין קשר בין חדירת הספרות האריסטוטלית לשכבות החכמים וישיבותיהם באשכנז במאה הי"ד לבין סדר הקמת האוניברסיטאות שם. והרי פראג, שהיתה העיר הראשונה בתחומי אשכנז שנפתחה בה אוניברסיטה, היתה גם עירו של ר' מנחם שלם, שהיה ממעוררי הכיוון הפילוסופי-אריסטוטלי בין חכמי אשכנז (ר' קופפר שם).

ויש לשים לב לנקודה נוספת. כבר מראשית ימי התוספות נבדלו, כנראה, חלק מחכמי אשכנז מחבריהם שבצרפת, בכל הקשור לדרך הלימוד בכלל, ולשיטת הפלפול בפרט. ענין זה טרם לובן במחקר כל-צרכו, אולם העירו על כך חכמים, ודי לנו כאן לצטט מדבריו של י. נ. אפשטיין²⁹: "אלא שמתחילתן היו ה'תוספות' של חכמי אשכנז יותר פשטניות, עוסקות יותר בגיתוח שיטות התלמוד ובהשוואת המקורות המקבילים [ההדגשות במקור. י. נ.]. שבבבלי ושבירושלמי, שבתוספתא ושבמדרשי הלכה, ופחות — בסברות ו'פלפולים'. וחכמי אשכנז (אף אלה שהיו תלמידי תלמידי הצרפתים), אף דיברו קשות נגד ה'פלפולים', ה'דקדוקים' וה'דחוקים' של ה'צרפתים'. ואפשטיין ציין, במקורותיו, לדברים שנאמרו ע"י ר"א ממיץ בפתחת ספר יראים, ע"י ר' משה ב"ר חסדאי תקו מרגנסבורג וע"י בעל הפירוש המיוחס לראב"ד למסכת תמיד. כן רמז לכמה מקומות בספר 'חסידים'. דברים אלה הובאו ע"י א. א. אורבך בספרו 'בעלי התוספות' (עמ' 22–24), והוא הוסיף עליהם מקורות אחרים — אשכנזיים גם כן. אכן, לדעתו לא היה בענין זה הבדל בין אשכנז וצרפת, וגם בין חכמי הצרפתים היו מותחי ביקורת שכזו. וראייתו מדברים ברוח זו מפי ר"ת ור"י, שצוטטו ע"י ר' משה ב"ר חסדאי עצמו³⁰. אעפ"כ אין

26 ר' מ. ברויאר, הסמיכה האשכנזית, ציון, לג, עמ' 23/4, הע' 50–54, תשכ"ה.
27 ראה: Huskins Rushdall, The Universities of Europe in the Middle Ages, 1969.⁸

28 פירוט העניינים שנרמזו כאן ראה בספרות הרחבה על תולדות האוניברסיטאות באירופה. ולדוגמה: ספרה הקטן של H. Wieruszowsky, The Medieval Universities, 1966.

29 י. נ. אפשטיין, תוספות אשכנזיות ואיטלקיות קדומות, תרביץ, יב, תשי"א, עמ' 190.
30 ומה שתמנה על אפשטיין שלא שם לב לכך, הדבר ברור שלא ייחס אפשטיין לדברים ערך של מובאה, אלא של דברי האומר עצמו. יש להעיר עוד על דבריו של אורבך (שם) שאותו ר' משה ב"ר חסדאי עצמו לא מנע עצמו מלחבר תוספות — וציין לדבריו

ישראל תא-שמע

להכתיש כי בספרי חכמי אשכנז בולטת הביקורת יותר. אפשר, א"כ, כי המהפכה שנתחוללה באשכנז במאה ה-14 מעוגנת, ביסודו של דבר, במסורת הלימוד של קבוצות חכמים בארץ זו, מסורת שהיתה שונה באופייה מסגנון התוספות.

בתרביץ, י', עמ' 47 — כי עתה שב ש. אברמסון לתמוך בדעה הישנה כי אין ר' משה ב"ר חסדאי זהה עם ר' משה תקו. — ר' דבריו הקצרים במבואו לספרו "בעלי התוספות על התורה", ירושלים, תשל"ה, עמ' 9—10, אלא שלא פרט הדברים.

בנימין ריצ'לר

על "מדרש הביאור" התימני ומחברו

במאמרו "ספרות יהודי תימן"¹ רושם יהודה רצהבי, בין השאר, שני מדרשים תימנים לתורה ולהפטרות: הראשון (מס' 17 ברשימתו) "צפנת פענח" על במדבר-דברים מאת סעדיה בן דוד התימני — המזוהה על-ידי רצהבי עם סעיד בן דוד אלעדני שפעל בשנים 1451—1485 בעדן, דמשק, חלב וצפת — והשני (מס' 19 ברשימתו) "מדרש הביאור", שנתחבר בשנת ר"א (1441) ע"י סעיד בן דוד אלדמארי. ב-HUCA כרך 25 (1954), עמ' א—ט, פרסם רצהבי חלקים ממדרש הביאור לפרשת כי תצא, מתוך כ"י ברשות סעדיה יפת, וזיהה את הקטע ממדרש אלמוני שפרסם פרופ' ל. פינקלשטיין ב-HUCA כרך 12-13 (8-1937), עמ' 523—557, כקטע מאותו מדרש. ב"מילואים לספרות יהודי תימן (ביבליוגרפיה)"² כותב רצהבי שלפי שעה כה"י השלם היחיד בעולם של המדרש נמצא ברשות סעדיה יפת, וכ"י בלתי שלם מצוי במחלקת כה"י של מוסד הרב קוק.³

במסגרת עבודתי במכון לתצלומי כ"י העבריים השותי את ס' צפנת פענח על במדבר-דברים (כ"י אוקספורד-בודלי 312 Hunt, מס' 294 בקטלוג נויבאור; סימנו במכון: ס' 16762) עם מדרש הביאור כ"י מוסד הרב קוק 507 (ס' 20822 במכון), ועם הקטעים והציטוטים שפרסם רצהבי, ונוכחתי ששני החיבורים אינם אלא אחד. כן מצאתי שכ"י אוקספורד-בודלי Marsh. 382 דפים 158—242 (ס' 19458 במכון), הרשום ע"י נויבאור בקטלוג של כה"י העבריים באוקספורד מס' 587,2 כקטע מס' "נג'אה אלגארקין" מאת סעדיה בן דוד אלעדני, אינו אלא קטע ממדרש הביאור לויקרא.⁴ נוסף לכה"י האלו נמצא בכרטסת המכון גם כ"י ששון 1163 (ס' 9865 במכון), שלא תואר בקטלוג "אהל דוד", המכיל קטעים ממדרש הביאור לויקרא-דברים. יש לציין שליקוטים ממדרש הביאור נדפסו בספר "תורה שלמה" של הרב מנחם כשר על פי "העתק מכ"י ארץ ישראל" (כפי הנראה כ"י יפת שראה רצהבי).⁵

- 1 קרית ספר, כ"ח, תשי"ב-תשי"ג, עמ' 262.
  - 2 קרית ספר, לד, תשי"ט, עמ' 109—110. ור' מ"ש ש. ליברמן, מדרשי תימן, 8, תש"ל.²
  - 3 לפי A. Freimann, Union Catalog of Hebrew Manuscripts, vol. II, 1964, מס' 5029, נמצא קטע גם בספריית בית המדרש לרבנים בניו-יורק, וראה גם הערה 5.
  - 4 M. Steinschneider, Die arabische Literatur der Juden, 1902, p. 252, השווה.
  - 5 כשר מביא ממדרש הביאור החל מפרשת בראשית. כ"י מוסד הרב קוק מתחיל בס' ויקרא. כ"י יפת הוא, כאמור, היחיד הכולל גם את ס' בראשית. בספריית בית המדרש לרבנים בניו יורק מצוי קטע נוסף של המדרש לפרשת שמות. הרב כשר השתמש גם בו בתורה שלמה, והדפיס צילום של עמוד אחד ממנו בסוף החלק השמיני (כרך ט').
- השוואה עם המדרש לפרשת כי תצא, שפירסם פינקלשטיין מתוך קטע הנמצא בספריה בלנינגרד, ועם שינויי הנוסחאות מתוך כ"י יפת שפרסם רצהבי במאמרו, מראה שהנוסח בכ"י אוקספורד 312 Hunt קרוב מאד לנוסח בקטע לנינגרד, ואילו

מי הוא, אם כן, מחברו של המדרש: סעדיה בן דוד אלדמארי או סעדיה בן דוד אלעדני (התימני), ומה הוא שמו הנכון של החיבור, מדרש הביאור או צפנת פענח? בזמנו, כבר העלה שטיינשניידר⁶ את השאלה האם סעדיה בן דוד אלדמארי אינו אלא סעדיה בן דוד אלעדני. במאמר זה ננסה להראות שסעדיה אלעדני חי ופעל באותה תקופה בה חי ופעל סעדיה אלדמארי, וכי הוא הכיר את מדרש הביאור ואף העתיקו בכתב ידו. לעומת זאת נצביע גם על עובדה חשובה הסותרת, לכאורה, את ההנחה שהוא, סעדיה אלעדני, חיבר את המדרש.

על סעדיה בן דוד אלדמארי ידוע לנו מעט מאוד. בשנת ר"א (1441) חיבר את מדרש הביאור, ובסוף המאה ה-15 עוד היה בחיים, שהרי בהקדמה ל"מדרש אלוגיז אלמגני", שנתחבר בשנים 1483–1484, מוזכר סעדיה אלדמארי בלי כינוי ז"ל, ושלא כמחבר מדרש הגדול המוזכר באותו משפט: "דאוד אלעדני ז"ל". גם סעדיה אלעדני פעל בסוף המחצית הראשונה של המאה ה-15 והמשיך לפעול עד קרוב לסוף המאה. ידוע לנו שהוא העתיק כתבי יד בין השנים 1451–1485. אפשר אפילו להקדים את פעילותו הספרותית לפחות עד שנת 1446. בכ"י ששון 827 (ס' 9360 במכון) נמצא חיבור על הלכות שחיטה שנתחבר ע"י סעיד בן דאוד לבקשת תלמידיו בשנת 1446. רצהבי⁷ מייחס את החיבור לסעדיה בן דוד אחר, אך יש מקום לייחס אותו לסעדיה אלעדני. בראש כ"י קמברידג' Add. 1219 (ס' 17082 במכון), שהוא "כתאב מדכ"ל אלחשויק לאלג'אפלין"⁸ מאת סעיד אבן דאוד בעצם כתב ידו, רשם המחבר את "החיבורים שחברתי אני סעדיה בר דוד התימני נ"ע" וביניהם "פיר[וש] אלשחיטה". יתכן ש"פירוש אלשחיטה" זה אינו אלא החיבור שנשתמר בכ"י ששון 827 ואם כן בשנת 1446 — כמעט באותה תקופה שבה נתחבר מדרש הביאור — עסק סעדיה אלעדני בכתיבת חיבור בהלכה.

סעדיה בן דוד אלעדני מוכר לנו כמעתיק של לפחות 19 כ"י⁹ רובם הגדול

הנוסח בכ"י ששון דומה לפעמים לזה ולפעמים לזה. בכ"י אוקספורד נמצא המדרש על דברים כג:טז — כג:כ שאינו בכ"י לנינגרד ובכ"י יפת. בכ"י ששון חסרים דפים אחדים וביניהם הדפים שכללו את המדרש לדברים כג. כ"י מוסד הרב קוק לקוי, ואינו כולל את המדרש לפרשת כי תצא. השוואה של המדרש לס' במדבר שבכ"י מסד הרב קוק עם המדרש בכתבי יד אוקספורד וששון, מראה שיש בו נוסחאות שאין בשניהם.

6 בספרו הנ"ל בהע' 4, עמ' 255.

7 קרית ספר, כ"ח, עמ' 269, מס' 87.

8 בבית המדרש לרבנים בניו-יורק קיים קטע נוסף מכ"י זה. ראה הערה 9, י"ב. כ"י ניו יורק נקנה מידי ברוך טולידנו, יחד עם כ"י Mic. 2370 הכולל תרגום עברי של חלק מהשער השלישי של החיבור, בשם "מבוא התשוקות", שנעשה בידי הרב מגשה סתהון בעיר חלב במאה ה-19.

9 ש. אסף בקרית ספר, כב, תש"ה–תש"ו, עמ' 240–244, תיאר בקיצור שלשה כתבי יד של פירושו של סעדיה למשנה תורה של הרמב"ם בספרית בודליאנא באוקספורד. א. שטראוס (אשטור), תולדות היהודים במצרים וסוריה, כרך ב', תש"א, עמ' 425, רשם מספר כ"י שהעתיק סעדיה. להלן רשימה מלאה יותר של כתבי יד שבכתיבתו של סעדיה בן דוד. בעבודתי הסתמכתי על הכרסות של המכון לתצלומי כתבי היד העבריים בספריה הלאומית ובמפעל הפאליאוגרפיה העברית.

כ"י מתוארכים (מסודרים לפי התאריכים)

א. 1451 בעדן. אוקספורד, ספריית בודלי 129 Hunt. (קטלוג נויבאור 1521). אלמרשד

חיבורים שהוא בעצמו חיבר או שהוא ייחס לעצמו. כ"י אוקספורד-בודלי Hunt. 129 (קטלוג 1521) שנעתק בעדן בשנת 1451 נכתב בכתיבה תימנית מובהקת¹⁰. אחרי שעקר סעדיה לסוריה ולא"י, שיגה את כתיבתו כדי להתאימה לכתיבה הנהוגה בסוריה

אלכאפי מאת תנחום בן יוסף ירושלמי. אין ודאות שהמעתיק הוא סעדיה בן דוד נושא המאמר הזה, וראה הערה מס' 10.

ב. 1465. פריס — ספריה לאומית heb. 1202. קבץ ברפואה.

ג. 1474. אוקספורד-בודלי Hunt. 398 (קטלוג 622). פרושו למשנה תורה (ספר הפלאה) לרמב"ם.

ד. 1478 בדמשק. אוקספורד-בודלי Hunt. 361 (קטלוג 620). פרושו למשנה תורה (ספר אהבה) לרמב"ם.

ה. 1481. קמברידג' 2, Add. 1219. פרוש על קדוש החודש.

ו. אב 1482. לונדון — ספריית המוזיאון הבריטי Or. 2785 (קטלוג מרגוליות 370). כתאב נגאבה אלגארקין לס' שמות.

ז. אלול-תשרי 1482 בדמשק. פריס heb. 1074. ס' שער השמים ליצחק ישראלי, וס' צורת הארץ לאברהם בר חייא.

ח. 1484. אוקספורד-בודלי Hunt. 372 (קטלוג 619). פרושו למשנה תורה (ספר אהבה).

ט. מרחשון 1485 בצפת. פריס heb. 701. באור על מורה נבוכים למשה גרבוני.

י. אלול 1485 בצפת. אוקספורד-בודלי Hunt. 373 (קטלוג 621). פרושו למשנה תורה (ספר זמנים).

כ"י לא מתוארכים

יא. קמברידג' 1219. Add. מדכ"ל אתשויק לאלג'אפלין (חלק א—ב).

יב. ניו יורק, בית המדרש לרבנים Mic. 2347. מדכ"ל אתשויק לאלג'אפלין (חלק ג'), בלתי שלם. כ"י ניו יורק משלים את כ"י קמברידג'. כ"י קמברידג' כולל קונטרסים א—יד וכ"י ניו יורק קונטרסים טו — אמצע כד.

יג. אוקספורד-בודלי Hunt. 376 (קטלוג 285). נג'אה אלגארקין לשמות.

יד. אוקספורד-בודלי Opp. Add. 4°164 (קטלוג 2487). נג'אה אלגארקין על בראשית.

טו. אוקספורד-בודלי Marsh. 382 f. 158—242 (קטלוג 2, 587) מדרש הבאור.

טז. אוקספורד-בודלי Hunt. 592 (קטלוג 1338) מקאצד אלפלאספה מאת גזאלי (וראה להלן).

יז. אוקספורד-בודלי Hunt. 312 (קטלוג 294). צפנת פענח (= מדרש הבאור).

יח. לונדון ספריה הבריטית Add. 27294 (קטלוג 498) דפים 110—272, נכתב בחלב.

פרוש על משנה תורה, ספר מדע פרקים א—ד מאת עלאי אלדין אלמוומת.

יט. לנינגרד כ"י טישנדרוף (השוה: p. 2, (HB I, (1855).

במאה הט"ו פעלו סופרים תימנים אחרים בשם סעדיה בן דוד שאין לזהותם עם סעדיה בן דוד שלנו. כ"י ניו יורק בית המדרש לרבנים Mic. 4905 נכתב ע"י סעדיה ש"צ בירב דוד בשנת 1501. כ"י אוקספורד בודלי Poc. 345 (קטלוג 1236) נכתב ע"י סעדיה בן דוד עדני באדר 1474, אך אין שום דמיון בין כ"י זה לבין כ"י Hunt. 398 שסעדיה בן דוד שלנו סיים את העתקתו ב"ד שבט 1474, כחודש בלבד לפני שנסיימה העתקת כ"י Poc. 345. קטע גניזה בלונדון ספריה הבריטית Or. 5565C דפים 1—4 שנכתב ע"י סעדיה בן דוד שלנו. (אך דומה מאד לכ"י Poc. 345 ואולי נכתבו 2 כ"י אלו ע"י אותו מעתיק) השהה A. Gottheil, JQR 23 (1932-3) p. 163; Shiloah, Yuval I (1968) p. 221, note 2.

10 הכתיבה בכתב יד זה שונה בהרבה מהכתיבה האופיינית לסעדיה שבכה"י האחרים שרשמנו בהערה הקודמת. יש הבדלים רבים גם בסימנים הגרפיים בשומרי הקונטרס וכו'. קיים דמיון בעיקר באותיות המרובעות שבכותרות. את ההבדלים בכתיבה ניתן להסביר בהפרש בזמן ובהרגלי כתיבה שסעדיה סיגל לעצמו בסוריה ובארץ ישראל, אך ייתכן שכה"י כלל לא נכתב על ידו.

במאה ה-15. מהמיוזג הזה של כתיבה סורית ותימנית נוצרה כתיבה מיוחדת במינה שקל ביותר לזהותה. והנה, כ"י אוקספורד-בודלי Marsh. 382, המכיל קטע של 75 דפים ממדרש הביאור לס' ויקרא, נכתב בכתיבה הזאת. גם הכתיבה של הטכסט, גם האותיות המרובעות שבכותרות, וגם שומרי הקונטרסים ושומרי הדפים, ואפילו סימני הכורך המופיעים ברוב כה"י של סעדיה שנכתבו בסוריה, והים לסימנים פליאוגרפיים אלו בכה"י האחרים של סעדיה. אין לנו ספק, אם כן, שסעדיה אלעדני הוא מעתיקו של כ"י זה של מדרש הביאור. יתרה מזו, גם כה"י של "צפנת פענח" שבאוקספורד (Hunt. 312) דומה מאד לכתיבתו של סעדיה, במיוחד האותיות המרובעות בכותרות המיוחדות במינו, ושומרי הקונטרסים, ואין ספק שאף הוא נעתק ע"י סעדיה בן דוד אלעדני. בכ"י זה נשאר מהמדרש רק עד אמצע פרשת וזאת הברכה ואחריו נעתק ע"י אותו מעתיק חיבור במסורה שהוא כנראה עיבוד של ספר התיגאן בעברית, שונה מהעיבוד שפרסם דרנבורג¹¹. חיבור זה נשתמר בעיקר בתימן, ומציאותו בכ"י שלנו מחזקת את ההנחה שמעתיק כה"י היה תימני במקורו.

אם שני המדרשים, מס' 17 ו-19 שברשימת רצהבי, אינם אלא מדרש אחד, למה קורא רצהבי למדרש "מדרש הביאור" ואילו נויבאור רושם אותו בקטלוג שלו כ"צפנת פענח"? רצהבי מביא במאמרו כמה הוכחות לכך ששם החיבור הוא "מדרש הביאור". בהקדמה למדרש כותב המחבר: "וקראתי שם מדרש זה מדרש הביאור", וכך הוא נקרא בפי בעל "מדרש אלוג'ז אלמגני" כ-45 שנים אחרי שנתחבר. נויבאור קרא למדרש "צפנת פענח" על סמך דברי הסיום והחרוזים המופיעים בסוף ס' במדבר ובתחלת ס' דברים.

בכ"י מוסד הרב קוק ובכ"י ששון נמצאים דברים אלו אחרי הפטרת מסעי ולפני הפטרת ראש חודש: "נשלם ענין פרשה זו...השלמתי חומש זה שהוא חומש הפקודים / בעזרת אדון הכל שכל הברואים לו מודים / אני סעדיה בן דוד לפי קוצר דעתי הם למודים / ואשאלה אדון עולם מי שכל היצורים לו עבדים / יעזרני להשלים השארית ויהיו דברי צחות וברורים".

דברים אלו נמצאים בכ"י אוקספורד-בודלי Hunt. 312 לפני הפטרת מסעי בנוסח זה:

"השלמתי פירוש חומש זה שהוא חומש הפקודים / מפירוש צפנת פענח שחברתי ריחו גודף כנרדים / בעזרת אדון הכל שכל הברואים לו מודים / ואשאלה אדון העולם מי שכל היצורים לו עבדים / יעזרני להשלים השארית ויהיו צחים וברורים". בסוף ההפטרות של חומש במדבר נמצאים בכ"י מוסד הרב קוק וששון חרוזים אלו: "השלמתי פירוש ענין חומשין ארבעה / ובענין כל אפטריות שלהן היא קבועה / אני סעדיה בן דוד לפי קוצר דעתי היא ידועה [בכ"י מוסד הרב קוק: קבועה] / אשאל אדון הכל יעזרני להשלים האחרון כארבעה" [בכ"י מוסד הרב קוק חסר "להשלים"].

ואילו בכ"י אוקספורד אנו קוראים:

"השלמתי פירוש עניין חומשין ארבעה / מצפנת פענח שחברתי בשמחה וקול תרועה / ובענין כל אפטריות שלהן היא קבועה / אני סעדיה בר דוד נ"ע לפי קוצר דעתי ידועה / אשאל האל יעזרני להשלים האחרון כארבעה".

בראש המדרש לס' דברים נמצא בכ"י אוקספורד-בודלי שורות אלו שאינן בכה"י האחרים: "אתחיל לכתוב פירוש משנה תורה מצפנת פעניה שחברתי לי לאורה אני סעדיה בר דוד נ"ע התימני יהיה ה' לי לעזרה".

יש לשים לב לארבעה דברים יוצאי דופן בחרוזים שבכ"י Hunt. 312: א. בכל אחד משני החרוזים הראשונים נוספה שורה שלמה, ממנה משתמע ששם החיבור הוא צפנת פענח; ב. בראש המדרש לס' דברים נוספו שורות אחדות שאינן בכה"י האחרים; ג. בשורות אלו נקרא המחבר "סעדיה בר דוד נ"ע התימני"; ד. בחרוזים שבכל כה"י האחרים אין הוספה אחרי שם המחבר, ואילו בכ"י Hunt. 312 נוספה ברכת המתים (נ"ע) לשם אביו של המחבר. קשה להאמין שכל השינויים האלו נובעים מטעות סופר. יותר מתקבל על הדעת שמחבר המדרש הוסיף אותם בהעתקה נוספת או במהדורה נוספת של חיבורו. העובדה שהמחבר נקרא במקום אחד "סעדיה בר דוד נ"ע התימני" היא בעלת חשיבות מיוחדת. הוספת המלה "התימני" מראה שהמחבר כבר לא היה בתימן, והחתימה הוּו "סעדיה בר דוד נ"ע התימני" רגילה מאד אצל סעדיה בן דוד אלעדני¹².

העובדות שהעלינו עד כה, שסעדיה אלעדני חי ופעל באותה תקופה שבה חי ופעל סעדיה אלדמארי, ושהוא העתיק את מדרש הביאור ובאחת ההעתקות הכניס שינויים לחרוזים של המחבר מראות, לכאורה, שסעדיה אלדמארי בעל "מדרש הביאור" אינו אלא סעדיה בן דוד אלעדני. אפשר היה לקבל הנחה זו לולא אותה רשימת ספרים בכ"י קמברידג' Add. 1219 שהזכרנו לעיל. ברשימה זו רשומים 25 חיבורים אך אין בהם זכר למדרש הביאור, לצפנת פענח או למדרש אחר על התורה וההפטרות. אין אנו יודעים מתי נכתבה רשימה זו, אך כ"י Add. 1219 דומה מאד בתכונותיו הפליאוגרפיות לכתבי-יד שכתב סעדיה סביב שנת 1480¹³. זאת ועוד.

בין החיבורים שחיבר מונה סעדיה בן דוד אלעדני ברשימה זו את הספר חיות אלנפוס. שטיינשניידר הראה שחיבור זה אינו אלא ס' מקאצד אלפלאספה של מחמד גזאלי¹⁴, והוא איננו מהסס מלכנות את סעדיה פלגיאט. יש להתייחס, א"כ, לאפשרות שגם ס' "צפנת פענח" הוא מעשה פלגיאט. יתכן מאד שסעדיה הביא אתו מתימן טופס של "מדרש הביאור" מאת סעדיה בן דוד אלדמארי, העתיק אותו מחדש, שינה את שם החיבור כפי שעשה בס' מקאצד אלפלאספה והציג אותו כפרי מעשיו. העובדה שהספר אינו מופיע ברשימת חיבוריו יכולה להראות, אם כן, שהגניבה הספרותית

12 בכ"י פריס héb. 701 הוא חותם "סעדיה בר' דוד נ"ע התימני".

13 בין החיבורים ברשימה אין אף אחד שתאריך חיבורו ידוע בודאות. נמצא חבור בשם "אור ישראל חסאב [=חשבון] קידוש החדש", ויתכן שהוא הפרוש על הלכות קדוש החור-דש לרמב"ם שנמצא בכ"י קמברידג' Add. 1219,2 ונכתב ב-1481. כן נמצא "ביאור מקצת החיבור" ויתכן שהוא פירושו של סעדיה למשנה תורה. קיימים כ"י אחדים מחלקים שונים של חיבור זה, והקדום שבהם נכתב ב-1474. כן נמצא "פיר' אלשחיטה" והוא אולי אותו חיבור שבכ"י ששון 827 שהזכרנו לעיל. חבור זה נכתב ב-1446. חיבורו של סעדיה "נג'אה אלגאריקין" אינו מופיע ברשימה. אם נקח את שנת 1482 שבקולופון של אחד משני כה"י האוטוגרפים של חיבור זה (לונדון Or. 2785) כתאריך החיבור, נוכל לקבוע שהרשימה נכתבה לפני שנת 1482.

14 M. Steinschneider, Jewish Literature, London 1857, p. 297, n. 8; Die heb-raieschen Uebersetzungen des Mittelalters, Berlin, 1893, p. 298.

הזו נעשתה אחרי שנת 1481/2. מכיון שאין בידינו טופס שלם של "ס' צפנת פענח", כפי שסעדיה מכנה אותו, גם אין בידינו הקולופון או ההקדמה בו מזכיר המחבר את שם הספר, לא נוכל לאמת השערה זו. גם אותה פסקה (בפרשת בהר) בה מופיע תאריך החיבור חסרה בטפסים שבידינו. רק בדיקה מדוקדקת של הטכסט של מדרש הביאור, במיוחד החלקים בערבית-יהודית שבו, והשוואתם לחיבורים האחרים של סעדיה, יאפשרו אולי פתרון סופי של הבעיה.

המדפיס פאולוש באגיוס וספרי בית דפוסו

במאה ה-15 נדפסו ספרים עבריים (באיטליה, ספרד ופורטוגאל) רק ע"י מדפיסים עבריים, וספרים לועזים — רק ע"י נוצרים¹. במאה ה-16 החל גרשם שונצינו, שבני משפחתו התחילו להדפיס ספרים עבריים בשנת רמ"ד—1484², להדפיס ספרים לועזים, וספרו הלועזי הראשון הוא Abselmii Laurentii, Vita Epaminudae שנדפס בפאנו 1502. הוא לא הניח ידו מלהדפיס ספרים עבריים גם במאה זו, אבל הדפיס מאז הרבה ספרים בלאטינית, איטלקית ויוונית, ויש סוברים שהדפיס גם ספר תפילות נוצריות באותיות ערביות, פאנו 1514, הספר הראשון שנדפס באותיות ערביות³.

בראשית המאה ה-16 ניסה המדפיס הוויניציאני אלדוס מאנוציוס (1449—1515) להוציא פוליגלוטה מקראית עם המקור העברי, אך דף אחד בלבד של ספר בראשית הגיע לידינו⁴. רק דניאל בומבירגי איש אנזירשה הצליח לבנות בוויניציאה בית דפוס גדול, שבו נדפסו הרבה ספרים עבריים, ובתוכם שני התלמודים (1511—1539)⁵. שני לו היה הכומר פאולוש באגיוס⁶, הנוצרי הראשון שייסד בית דפוס עברי בגרמניה, היינו: באיוני שבבאוואריה, והדפיס בו ספרים בעברית וביהודית-אשכנזית. פרשת חייו היא פרשה מעניינת ביותר של תסיסה רוחנית ואידיאליזם נוצרי.

פאולוש באגיוס נולד ברהינצאברן (Rheinzabern) שבפפאלץ, בשנת 1504. כבן 11 שנה נכנס ללמוד באוניברסיטה של היידלברג; וכיוון שנטה ללימודי הדת נתחנך לכמורה⁷. מורו הראשון לעברית היה וולפגאנג פאבריציוס קאפיטו (Capito) משטראסבורג, והשפה נתחבבה עליו מאד. הוא לא הסתפק במה שלמד מפי קאפיטו, ולמד גם מפי שני מומרים, שעלו בידיעותיהם על קאפיטו. ובאמת רכש לו ידיעות

1 יוצא מן הכלל הוא שלמה זלמאטי, שעסק בהדפסת ספרים עבריים בספרד ובפורטוגאל, והוא השתתף עם המדפיס הנוצרי פרננדס די קורדובה בהדפסת ספרים לועזים.

2 מסכת ברכות עם פירוש רש"י ותוספות, שונצינו שנת גמ"א.

3 ראה: E. Ph. Goldschmidt, The Printed Book of the Renaissance, 1974, p. 71. לפי "עתיקות יהודה" לאפרים דיינארד, ירושלים תרע"ה עמ' 14 נדפס ה"בבא-בוך" (בבא דאנטווא) בתרגומי-עיבודו של אליה בחור ליהודית אשכנזית על ידי גרשם שונצינו בפזארו בשנת רע"ח—1518; ולפי זה נדפס הספר הראשון ביהודית-אשכנזית על ידי גרשם שונצינו. אבל מהדורה כזאת אינה ידועה כיום ואיננו יודעים על מה סמך דיינארד ברשימתו.

4 דף יחיד, בתבנית פוליו, הנמצא בספריה הלאומית בפאריז.

5 התלמוד הבבלי והירושלמי נדפסו בבית דפוסו של בומבירגו בשנים ר"פ—רפ"ג.

6 באגיוס = Fagius, תרגום לאטיני של שמו הגרמני: Buchlein = Buchlin, היינו אילן. שמו מרומז גם בסיסמה שלו הבאה יחד עם סמלו: "כל אילן טוב נושא פרי טוב".

7 גם אביו היה כומר ומורה.

מסויימות בעברית, והיה מריץ מכתבים בעברית לידידיו בחוג ההומאניסטים. בשנת 1537 נתמנה לכוומר פרוטסטנטי ולמנהל בית הספר באיזני.

באיזני מצא די זמן ואפשרות להרחיב ולהעמיק את השכלתו ואת ידיעותיו העבריות, ועלה בדעתו לייסד דפוס עברי, שספריו יופיעו בשתי שפות, בעברית ובלאטינית. בכך ראה אמצעי מצויין להפיץ את ידיעת העברית בחוגי הפרוטסטנטים, ובתוך כך להודיע ליהודים את גדולתה של הנצרות, שהיא לדעתו הדת האמיתית וראוי לקבלה.⁸ סייע אותו בזה מיטיבו ואיש חסדו פטר בופלר (Büffler), שהיה עתיר נכסים ונתקרב לרעיונותיו; באגיוס מזכירו לטובה בהקדמה ל"תשבי", הספר הראשון שהופיע בבית דפוסו, בעברית ובלאטינית, בשנת ש"א. בימים ההם יצא שמעו של אליהו בחור הלוי (1469—1549)⁹, המחבר, המגיה והמורה העברי, שהיה מפורסם בחוגם של גדולי הנצרות. והרי הוא הרביץ תורת הלשון העברית וחכמת הקבלה להגמון אגידיו דה ויטרבו, סבסטיאן מינסטר, יוהאן אלברכט וידמאנשטאט, וזרזו דסאלואא איש צרפת¹⁰ ואחרים. באגיוס ידע את ספריו של אליהו, וכנראה גם הכירו אישית, ולאחר הזמנה בתנאים מתאימים הסכים בדעתו לבוא לאיזני ולעמוד בראש בית הדפוס, כיועץ, מחבר ומגיה, ובעיקר — כדי להוציא ספרים משלו (מילונים וספרי דקדוק) בתרגומו הלאטיני של באגיוס, וספרים אחרים בעברית וביהודית אשכנזית.¹¹

משום סיבות שונות¹² לא בא אליהו בחור על סיפוקו בישיבתו בוויניציאה, ובעיקר לאחר ש"המחוקק הגדול דניאל בומבירגו כבר הניח עבודת הדפוס ולא יעבוד עוד" ("תשבי", ש"א). גם רצה בודאי לראות שוב את ארץ מולדתו, לאחר עשרות שנים שלא ביקר בה. לכן קיבל ברצון את הזמנתו של באגיוס. הספר האחרון שהגיה בוויניציאה היה ספרו "טוב טעם", רצ"ח—1538. לא ידוע מתי בדיוק הכין באגיוס את האותיות ואת כלי הדפוס, אלא שמותר לשער, כי זה היה בשנים 1538/9, שכן ספר ה"תשבי" הופיע בכמה מיני אותיות, בעברית ובלאטינית, בשנת ש"א, ולזה היה צורך בשנים של הכנה. יש לשער כי את האותיות העבריות התקין לו כריסטור פורו פרושאואר מצורריך, על יסוד אותיותיו של חיים שחור באוגסבורג.¹³

8 הוא הוציא גם ספר מיסיונרי: "ספר אמנה"; (ר' להלן, מס' 11). וראה: M. Steinschneider, REJ, IV, 78-87; V. 57-67, 1882; שם העיר נדפס לפרקים גם איזנא וגם איזני.

9 הוא היה יליד איפסהיים, על יד נוישטאדט. שם אביו היה אשר ושם אמו הענדלן. כמעט בכל חתימה הוסיף את ארץ מוצאו, היינו: אשכנז.

10 מי שהיה שגריר צרפת ברומא. הוא הוזמן בשם מלכו את אליהו לבוא לפאריז, ולא קיבל את ההצעה משום שבאותו זמן לא גרו יהודים בפאריז ולא רצה להיות בודד במזרח (אליהו בחור ב"הקדמה בהלצה" ל"תשבי").

אליהו בחור החשיב את באגיוס, והוא אמר עליו ב"תשבי": "כמו שאנו קוראין על רבינו משה בן מיימו: 'ממשה עד משה לא קם כמשה', כך יאמרו עליו: 'מפאולוס עד פאולוס לא קם כפאולוס'". ובערך "דרש" שבספר הוא אומר: "בעל המדרש נקרא דרשן, כמו רבי משה הדרשן. וכן נקרא אדוני הנוצרי פאולוס באגיוס הדרשן בעיר איזנא".

11 בבא דאנטוואן, איזני ש"א—1541, והוא הספר הראשון הידוע לנו שנדפס ביהודית אשכנזית.

12 כגון קשיים בהדפסת ספריו.

13 סמל הדפוס של פרושאואר דומה לסמלו של באגיוס, והאותיות של באגיוס דומות במידה רבה לאותיותיהם של חיים שחור ושל פרושאואר, ובעיקר האותיות של יהודית אשכנזית.

אליהו הגיע לאיזני סמוך לשנת 1540, שכן בשנת ש' (1540) פירסם בארבעה טורים לר' יעקב בר אשר (דפוס אוגסבורג) שיר בשבח המהדורה: ויהי כראות אליהו הלוי והזמר, הספר הזה בשלמותו תם ונגמר, וישא משלו ויאמר:

הוציא לאור / חיים שחור / הוא המדפיס / כתוב יושר
הוא וחתנו / יוסף ובנו / יצחק עמו / עשו קשר
זה הספר / לא יחפר / אל כל חכם / הוא טוב תשר
ושאר טורים / אליו דומים / כדמות יתוש / אל הנשר.
לכן קום דוד / וקנהו עוד / כי הוא טוב לך מכל עושר
נגמר סמוך / אל חודש בו / עברנו ים / בלתי גשר
ככה מעיד / על כל דלעיל / אליה המחבר / בן אשר.

אליהו בא עם שני נכדיו, יוסף ואליהו, הנזכרים ב"בבא בוך" כסדרים. הם סידרו כנראה גם את שאר הספרים בעברית וביהודית-אשכנזית, שנדפסו בהשפעת זקנם¹⁴. ואפשר שהביא אתו מאיטליה גם יהודים אחרים שהועסקו בבית הדפוס.

באגיוס הדפיס ספרים באיזני עד שנת ש"ב—1542. באותה שנה הוזמן לשראסבורג, למלא באוניברסיטה שם את מקומו של מורו קאפיטו, שמת במגפה בשנת 1541. הוא נענה להזמנה, אבל הודיע כי יוכל לבוא לשראסבורג רק כעבור שנתיים, שכן התחייב לעבור באותו זמן לקונסטאנץ, כדי לחזק שם את התנועה הפרוטסטנטית כנגד מתנגדיה. כשעבר לקונסטאנץ הביא עמו את אותיותיו וכליו, וגם אליהו וסיעתו הצטרפו אליו, והמשיך להדפיס גם שם ספרים בעברית וביהודית-אשכנזית¹⁵. אליהו לא מצא מנוחה בגרמניה, לאחר שישב זמן רב באיטליה והתרגל לסדרי החיים שם. גם היה עייף והתגעגע לביתו ולמשפחתו שנשארה באיטליה. כשעזב באגיוס את קונסטאנץ ועבר לשראסבורג, חזר אליהו לאיטליה¹⁶, ושוב עסק בוויניציאה בהגהת ספרים. ספרו האחרון שהגיה שם הוא "שערים" (איסור והיתר) לר' יצחק מדורא, ויניציאה, ש"ח—1548. בשנת ש"ט—1549 נפטר אליהו לבית עולמו, ועל מצבת קברו חרתו שורות אל, והן כנראה פרי עטו:

הלא אבן מקיר תזעק / ותתמה לכל עובר / עלי זאת הקבורה
עלי רבן אשר נלקח / ועלה בשמים / אל-יהו בסערה
הלא הוא אשר האיר / בדקדוק אפלתו / ושם אותו לאורה
שנת ש"ט שבט עלה / בגופו, ונפשו / בצרור החיים צרורה.

מששראסבורג נקרא באגיוס לבוא לאנגליה ולהורות לימודי הדת בקימברידג'. הוא ישב שם תקופה קצרה, ומת מיתה חטופה ביום 13 בנובמבר 1549. גם בתקופה קצרה זאת עשה נפשות לתנועה הפרוטסטנטית, והשפעתו נמשכה גם אחרי מותו ע"י

14 כגון מס' 16, להלן.

15 בקונסטאנץ נרשם שם המו"ל Jacobus Ranivoru על ספריו הלועזיים של באגיוס, היינו יעקובוס פרושעסער. וכאן נשאלת השאלה, אם הוא היה המו"ל גם באיזני ואם היה קשר בין פרושאוואר ופרושעסער.

16 נראה כי לכתחילה לא חשב להשתקע באשכנז. בסוף "ספר מתורגמן" שלו אמר: "והנה מאחר שקפצה עלי זקנה ואני איש זקן וכבד מאד ומידי יום יום תכהה עיני ונס לחי, אשוב מצבא העבודה ולא אעבוד עוד. ואלך לי אל ארצי אשר יצאתי משם, היא מדינת וויניציאה ואמות בעירי עם אשתי הוקנה, ולא אנוד עוד רגלי ממנה, והיא תשת עלי עינה, ורק המות יפריד ביני ובינה. ואשב שם כל ימי חיותי, ואשלים חבור הספרים אשר החיליתי, אז אומר לאל אשר יצר אותי, קח נא את חיי, כי טוב מותי".

חברו מרטין בוצר¹⁷ (שלטשטאט 1491 — קימברידג' 1551), שמילא את מקומו של באגיוס באוניברסיטה. בשנת 1557 הוציאו שלוחי המלכה מרי הקתולית את עצמותיו, ועצמות ידידו בוצר, מקבריהם, ושרפום. 3 שנים לאחר מכן, ביוני 1560, גאספ עפרם ונקבר בכבוד גדול במצוות המלכה אליזבת הפרוטסטנטית¹⁸.

רשימת ספרי הדפוס של באגיוס

איזוני

[1] ת ש ב י לאליהו בחור, איזנא, ש"א—1541, עם תרגום לאטיני של באגיוס.
4°. [25], 378, [5] עמ'. יש גם מהדורה עברית בלי התרגום.
בשנת 1577 השתמשו בבאול בגליונות שנשארו ממהדורה זו. הדפיסו שער חדש ולא הוכירו את שמו של באגיוס.

[2] פ ר ק י א ב ו ת עם תרגום לאטיני של באגיוס, איזני, 1541.
4°. [1] עמ'.

[3] ס פ ר מ ת ו ר ג מן, מעשה ידי אמן, בביאור כל מלות, חמורות גם קלות. הנמצאות בלשון ארמי, בתרגום אונקלוס ויונתן וירושלמי, והיטיב את כל אשר דבר, בפרט אלי"ה המחב"ר. נדפס פה בעיר איזנה על ידי פאולוש באגיוס עם שטר וקיום הנקרא בלשון רומי פריווליגיו"ם כתוב וחתום מיד אדונינו הקיסר יר"ה שלא יהיה שום אדם שידיפסהו תוך עשר שנים מהיום יום א' כ"א ימים לחדש אב ש"א לפרט.

2°. [4], קס"ד, [2] דף.
יש גם מהדורה עם שער לאטיני, הקדמות בלאטינית וכן תרגום הקדמתו העברית של אליהו בחור בהתחלה ובסוף בשתי צורות (שמא היתה כוונה לשתי מהדורות):
Lexicon Chaldaicum, Autore Elia Levita.
בגליונות הספר השתמש המדפיס ארנולד בירקמן בקולוניא בשנת 1560, והוסיף שער לאטיני אחר.
אחת ההקדמות הלאטיניות היא משנת 1542.

[4] ת ר ג ו מ מ ת ל י ד ש ל מ ה [תרגום ספר משלי], איזני, ש"א—1541.
4°. 30 דף.

[5] פ ר ק י א ב ו ת עם תרגום לאטיני של באגיוס, איזני, 1541.
4°. [2], 150, [8] דף.

[6] ב ב א ד א נ ט ו נ א היישט דש בוך איין הופש גיטרעכט, מן קענט וואל אליה

¹⁷ בוצר, לפרקים חתם Bucer, ולפרקים Butzer.
¹⁸ על באגיוס כתבו: L. Geiger, Das Studium der Hebraeischen Sprache in Deutschland, Breslau, 1870, p. 55; M. Steinschneider, Christliche Hebraisten, ZfHB, I-V, 1896-1902, 149-150

בחורש גימעכט, איז ווארדן גידרוקט צו אייזנה אין דער שטאט, אונ' אליה
המחבר איז גלייך דש פרט (ש"א—1541).

112.4° דף.

אונקום ב"צנטראלביבליאטיק", צוריק. ר' גם: מ. וויינרייך, "די שווארצי פֿינטעלעך",
ווילנע, 1939, עמ' 207. דפוס-צילום הופיע בניו-יורק, 1949.

[7] ספר מדות נשים שאנגות / בטוחות ורענגות / כל כבודה בת מלך
פנימה / והבטלה מביא זימה / הספר הזה תקרא באימה / תאסוף חכמה ותרבה יראה.
4° ק' דף.

בסוף הספר:

נשלם ספר מדות / בעזרת יושב תהלות / לך ובשר לכל חסידים וחסידות / הדרים בישובים
ובקהלות / נדפס בעיר איזנא על ידי פלוני אלמוני / שנת ש"ב לפ"ק.

אחרי כן באים "סימני הספר" בעברית וביהודית-אשכנזית. לאחר מכן הקדשה ל"ורויא
מוראדא וואנהאפטגי צו גינשפורג" והוראות בעניין הכתיב ביהודית-אשכנזית. ספר זה
הופיע לראשונה בעברית בשם "ארחות צדיקים" בשנת ש"א בפראג, ואחרי כן בעשרות
מהדורות. "פלוני אלמוני" הוא כמובן פאולוש באגיוס. ספר זה הוא הראשון שנדפס
ביהודית-אשכנזית לפני שהופיע בעברית.

[8] ספר תהלים עם פירוש רבי דוד קמחי נדפס פה בעיר איזנא עם שטר קיום
הנקרא בלשון רומי פרויליגיום כתוב וחתום מיד אדונינו הקיסר יר"ה שלא יהיה
שום אדם שידפיסהו תוך משך עשר שנים מהיום יום ד' כ"ב ימים לחדש כסליו
שנת ש"ב לפרט.

2° ק"ח, [2] דף.

2 הדפים האחרונים הם: "אלה הן התשובות שעשה רד"ק לנוצרים", והם חסרים בהרבה
טפסים. ר' גם: צדנר עמ' 126.

[9] דקדוק אליהו הלוי האשכנזי אשר שמו

ספר בחור הוסד שנית / טוב מהעתקה ראשונה

עושהו האריך בו דענית / ולעלויא שנה תכנית

ודברים טובים הוסיף בו / שם בו הגהה עיונית

בראשון היתה בו קטנית / עתה כלו חטין מצית

נדפס באיזנא הבירה בשנת מבריאת עולם ש"ב לפרט קטון בחדש סיון תהלה לשם
עליון.

102.8° [2] דף.

10 שמות דברים בלשון עברי ובלשון רומי גם אשכנזי כנגדו מסודרים כסדר
אלפא ביתא על ידי המחבר אליה לוי אשכנזי המדקדק לחן ולרצון לכל תלמידי
לשון הקדש

Nomenclatura Hebraica Autore Helia Levia Germano Gramatico, in gratiam
omnium tyronum ac studiosorum linguae sancte Impressum Isne Anno M.D.

XLII. 8° 62 עמ'.

[11] ספר אמנה יקר טוב ונעים אשר חבר אותו איש ישראלי חכם ונבון לפני
כמה שנים להורות ולהוכיח בו בראיות גמורות וברורות שאמונת המשיחיים שיש

להם בהקב"ה באב ובן ורוח הקדש ובדברים אחרים שלימה נכונה ובלי ספק היא מושבת על יסוד התורה והנביאי' והכתובים לפיכך קרא שמו ספר אמנה להאיר בו עיני העורים ולהוליד בדרך ישרה הטועים נעתק מלשון עברי אל לשון רומי על ידי פאולוס באגיוש ונדפס באיזנא הבירה בשנת ש"ב לפ"ק מבריאת עולם תהלה ושבח וכבוד לשם עליון השוכן בשמי מרום.

מלאך הברית אשר אתם חפצים הנה בא אמר ה' צבאות אם לא תאמינו כי לא תאמנו. 8°: 126, [2] עמ'.

בסוף עמ' 126: "אני המעתיק הקטון והצעיר מחלה לפני כל הקורא בספר זה שאם ימצא בו דבר טעות שידיני לכף זכות כי כאשר מצאתי העתקתי. תם ונשלם ספר אמנה תהלה לשם הרחמנא".

בעמ' 127: "ברוך אל עליון אשר נתן כח לעבדו בן אמתו להחל ולכלות ספר הזה וכן יהי רצון מלפניו שיהיה עמי להדפיס שאר הספרים אשר בלבבי סליק סליק סליק".

בסוף הספר סמל דפוס באגיוש, למעלה "כל אילן טוב נושא פרי טוב", בצדדים האותיות פ, ב, ולמטה: "תקותי במשיח הנשלך (!) אשר הוא יבא לדון את חיים ומתים".

הספר הזה יצא גם בתרגום לאטיני וגם כספר לעצמו בעברית; קוילי עמ' 193.

שער התרגום הלאטיני הוא:

Liber Fidei Preciosus Bonus et Jucundus Quem Aedidit vir Quidam Israelites ...

12 [פירוש המלות על דרך הפשט לד' סימנים [של] ספר בראשית על ידי פאולוס באגיוס, איזני 1542.

8°: [2], 174, [8] עמ'. הפירוש הוא בלאטינית.

בסוף הספר: "ברוך יהוה עליון ממני עבדו הקטון אשר נתן לי כח לחברו גם לכלות זה הספר. יהי רצון מלפניו בשביל הרבה רחמיו להוציא גם שאר מחשבות אשר הם בלבי נסתרות על ספר זה גם האחרים להנאת ולתועלת הרבים, כן אומר פאולוס באגיוס עבדו הצעיר בן אמתו. סליק סליק סליק.

13 [אלפא ביתא ד] בן סירא עם תרגום לאטיני של באגיוס, איזנא 1542.

8°: [32] דף.

14 ספר טוביה בלשון עברי עם העתקה בלשון רומא בצדו על ידי פאולוס באגיוס, איזנא 1542.

8°: [24] דף.

שני הספרים הללו נדפסו יחד.

קונסטאנץ

15 *Compendiaria isagoge in linguam hebraicam* קונסטאנץ 1543. 4°.
באגיוס הביא בספר זה את ארבעת הפרקים הראשונים מתרגום החומש ליהודית אשכנזית שהופיע שם לאחר מכן.

16 חמשה חומשי תורה עם חמש מגלות וההפטרות מפורשים באר היטב ברוב העיון מלשון עברי ללשון אשכנז ... קונסטאנציא שנת ד"ש [1544] ליצירה. 4°.
ידועה גם מהדורה עם שער גרמני ועם הקדמה גרמנית של באגיוס.

Die fünff bücher Moses sampt
 dem Hohen lied Salomonis/ Auch/ Clag lied Hiets
 mit/ Prediger Salomonis/ vnd Esther. Auch der Ju-
 den Euangelien / die sie Naphtharoth nennen vnd all
 Sabbath in iren Schülē lesen/ auß Hebraischer sprach
 nach Jüdischer art von wort zu wort ins Teutsch ver-
 dolmetschet/ vnd mit Hebraischer schreiff/ deren
 sich die Juden in item Teutsch schreie-
 ben gemainlich gebrauchen/ ge-
 druckt/ mit on sondere versach
 beschehen/ wie man
 finde in der
 Vorrede.

Gedruckt zu Costentz Anno M. D. XLiiiij.

התנ"ך הוא ספר
 המצוה והמאמר
 והנביא והחזק
 והנחמה והנאמץ

ספר מס' 16 ברשימה. למטה: חתימת ידו של באגיוס בעברית

אברהם מאיר הברמן

[17] תהלים עם פירוש רד"ק א—י, ועם תרגום לאטיני של באגיוס, קונסטאנץ 1544.
2°. 65 [1] עמ'.

ש ט ר א ס ב ו ר ג

[18] Thargum hoc est Paraphrasis Onkeli Chaldaica in Sacra Biblia

אוגסבורג, 1546. 2°.

תרגום לאטיני של תרגום אונקלוס לחמשה חומשי תורה מאת באגיוס. בתוך הלאטינית נכנסו
ציטטים עבריים, באותיות מרובעות ובאותיות רש"י.

יצחק יודלוב

הערות ביבליוגרפיות לפרשת הגט תמרי-וינטורוצו

פרשת הגט של תמרי-וינטורוצו תוארה בהרחבה על ידי ש' סימונסון¹ וא' קופפר², שהבהירו במחקריהם את השתלשלות המעשה והמחלוקת שפרצה בעקבותיו בין רבני איטליה, ועמדו על חשיבות הפרשה לתולדות היהודים באיטליה במאה הט"ו. ברצוני לגעת כאן בכמה בעיות ביבליוגרפיות בשולי פרשה זו.

שמואל שלומיאל וינטורוצו מפירושה אירס לו בשנת ש"ך את תמר בת יוסף תמרי הרופא מויניציאה. זמן קצר אחר כך דרש החותן מחתנו שיתן גט לבתו, וזה סרב במשך תקופה ארוכה, עד שבסוף שנת שכ"ה בא לויניציאה וביום ח' תשרי שכ"ו נתן את הגט המבוקש. אחר כך טען המגרש שהיה אנוס לגרש את ארוסתו, בגלל חרמות שהוטלו עליו ומשום שחמיו מסר אותו לערכאות, ומסיבות אחרות. וינטורוצו נסע למנטובה ור' משה פרובינצאלו, אחד מרבני העיר, תמך בו וקבע שאסור לארוסה להנשא לאחר עד שיתבררו טענותיו של המגרש. פרצה מחלוקת גדולה, שנטלו בה חלק רבנים רבים מאיטליה, מתורכיה ומארץ ישראל. מהם שהכשירו את הגט, ובראשם רבני ויניציאה, ומהם שפסלו אותו, ובראשם ר' משה פרובינצאלו.

שני הצדדים הדפיסו תעודות ופסקים שונים, בספרים מיוחדים ובדפים בודדים. ידועים לנו ארבעה ספרים שנדפסו על ענין הגט: "הצעה על אודות הגט", בו סוכמו טענות הצד של תמרי והובאו התעודות והפסקים התומכים בעמדתו, ושלשה חיבורים מאת הצד שכנגד: "דברי שמואל הקטן" מאת וינטורוצו, "אלה הדברים" ו"ביאור זה יצא לראשונה" מאת ר' משה פרובינצאלו וחביריו ר' פנחס אליה ממילי. כן ידועים שלשה דפים בודדים שנדפסו, בשם "הר עיבל", "הר גריזים" ו"הר המודעת".

א. "הצעה על אודות הגט שנתן הבחור שמואל המכונה וינטורוצו בוויניציא ח' לחדש תשרי השכ"ו עם המשכות כל העניין בכלל ובפרט מראש ועד סוף. כתוב וחתום בהצעה הזאת בכלל ובפרט יראה וימצא הכל במעשה הגרושין ובנמשך ממנו כדלקמן. ויניציאה". שם המדפיס אינו נזכר, אך בשער נדפס הסמל של המדפיס די קבאלי. הספר נחלק לפרקים, ולכל פרק שם מיוחד: "הצעת המעשה" (דפים ב—ד), "מעשה הגרושין" (ה—י ע"א), "קול מפלת המגרש" (י—יד), "קול צעקת הרועים" (טו—לג ע"א), "קול ענות גבורה" (לג ע"ב—מט), "קול אלדים חיים" (נ—עז). בס"ה כולל הספר 77 דפים.

תיאור זה, לפי שני עותקים שבבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי ועותק שלישי

1 פרשת הגט תמרי-וינטורוצו (תרביץ, כח), תשי"ט, ע' 375—388.

2 הבהרות נוספות לפרשת הגט תמרי-וינטורוצו (שם, לח), תשכ"ט, ע' 54—59.

שבמכון בן-צבי, מתאים לתיאור הספר ברשימות הספרים השונות.³ יוצא מהכלל הוא וואכשטיין, הרושם שני שינויים בין העותק שבידו והעותקים הידועים:⁴ א. בעותק שלו, במקום "הצעה על אודות הגט...", נדפס בשער: "שאלה על אודות הגט". ב. וואכשטיין מעיר שבשער שלפניו הטכסט קצר יותר, וסמל המדפיס אינו נמצא בו.

עותק זה, שהיה בספריית הקהילה בוינה, הוא מיוחד במינו ולא מצאתי לו חבר. אולם באחד הספרים שנדפסו על ידי הצד השני בסכסוך מצוטט, בין השאר, נוסח השער של "הצעה", והציטוט מתאים דווקא לעותק המתואר על ידי וואכשטיין. המדובר ב"דברי שמואל הקטן", שבו השיב וינטורוצו לדברים שנדפסו בפרק הראשון של "הצעה", הוא "הצעת המעשה". בפרק זה מתוארת השתלשלות המאורעות מזמן האירוסין ועד אחרי נתינת הגט לפי גירסת הצד של תמרי, ובסופו נמצאים חתימות של ראשי ק"ק ליוואנטיני בויניציאה ושל שני רבנים, המאשרים את אמיתות הדברים. וינטורוצו העתיק בחיבורו את כל הפרק "הצעת המעשה", קטעים-קטעים, ואחר כל קטע רשם את השגותיו ואת הגירסא שלו.

וינטורוצו כותב בראשית דבריו ש"מספור המעשה הנדפס בויניציא"... שמתו ממנו דברים רבים... וגם כחשו... ואני אבא אחרי ומלאתי חסרונותיו", והוא מתחיל: "ראשית דברים אשר באו על פני הספור ההוא מחרץ [=בשער], וזה לשונו. שאלה על אודות הגט שנתן הבחור שמואל המכונה ויטורוצו [!] בויניציאה ח' לחדש תשרי ה' שכ"ו עם המשכות כל הענין בכלל ובפרט מראש ועד סוף". למרות שוואכשטיין לא העתיק את השער של העותק שלו במילואו, נראה שהשער שאותו מצטט וינטורוצו וזה לשער של וואכשטיין. קיימות איפוא שתי נוסחאות של השער של "הצעה", הנוסח המצוי: "הצעה", והנוסח השונה: "שאלה", ובידי וינטורוצו היה הנוסח השונה.

והנה, המבנה הפיסי של "הצעה" מעורר שתי תמיהות: א. לפי סימון הקונטרסים מהווה הפרק הראשון, "הצעת המעשה" (יחד עם השער), קונטרס נפרד, בן ארבעה דפים. אולם בדפים הבאים הרכב הקונטרסים שונה לגמרי: מדף ה ועד דף כד מסומן כל דף בנפרד, כאילו הוא קונטרס בפני עצמו (הסימונים הם ג—כב), ומדף כה והלאה כל קונטרס הוא בן 2 דפים.⁵ ב. "הצעת המעשה" מסתיים בעמוד הראשון של דף ד, והעמוד השני של הדף ריק. תמוה מדוע השאירו עמוד ריק ולא התחילו להדפיס את הפרק הבא בדף ד ע"ב. כל זה מראה שהדפים א—ד, דהיינו הפרק "הצעת המעשה", מהווים מבחינת ההדפסה חטיבה בפני עצמה.

ואכן, מהשגותיו של וינטורוצו על "הצעת המעשה" עולה בבירור שכאשר העלן על הכתב היה בידו הפרק "הצעת המעשה" בלבד, והפרקים הבאים של ה"הצעה" לא היו ידועים לו. זמן קצר לפני שוינטורוצו נתן את הגט אירע מעשה דומה ברוינה ור' מאיר מפאדובה ור' משלם קפמן ב"ר שמעיה כתבו אז לאנשי המקום שצריך לסדר גט אחר. כאשר פרצה המחלוקת על כשרות הגט של תמרי וינטורוצו, הסתייעו ר' משה פרוינצאלו וחבריו במעשה זה לחיזוק טענתם שיש צורך בגט אחר, ודבריהם של ר' מאיר מפאדובה ור' משלם קפמן מובאים כלשונם ב"הצעה", דף

3 מ. שטיינשניידר, C.B., ע' 536 מס' 3471; ש. ווינר, קהלת משה, ע' 381 מס' 3216; א. דיינר, עתיקות יהודה, ע' 19, ועוד.

4 מנחת שלמה, א 19, ע' 162, מס' 712.

5 על הרכב הקונטרסים בחלקו האחרון של הספר ראה להלן.

כב ע"ב. אעפ"כ כותב וינטורוצו ("דברי שמואל הקטן", סעיף סז, דף 23 ע"א. הפגינציה שלי; בספר אין פגינציה): "ולשמע און שמעתי כי האלוף מהר"ר קפמן עצמו מוינציא'... יחד עם המופלא מהר"ם נ"ע מפאדובה, בבא לפניהם מודעא חתומה כנגד גט שניתן לדעתי [= לפי ידיעתי] בראוינה, תיכף ומיד הודיעו הדבר לקהל קדו' שם וגזרו על המגורשת לבל תנשא...". ענין הגט של ראוינה היה ידוע איפוא לוינטורוצו רק מפי השמועה, ואף לא היה ידוע לו בדיוק היכן היה המעשה. ברור שהוא ראה רק את הדפים הראשונים של ה"הצעה".

גם מסגנון דבריהם של כמה מן הרבנים שפסקיהם נדפסו בפרקים האחרונים של ה"הצעה" משתמע, כי בשעה שכתבו את הדברים כבר היתה "הצעת המעשה" בידם בדפוס (לצידם של פסקים ותעודות שונות שאותם ראו בכת"י), עם השער בנוסח "שאלה". כך כותב ר' מיכאל קודוטו מאנקונה ("הצעה", דף מג ע"ב): "אחרי כן ראיתי השאלה עם הצעת המעשה וכל גופא דעובדא בדרך ארוכה שנדפס בוינציא חתומה מראשי אלפי ישראל ק"ק ליואנטיני" (בשולי העמוד נדפס מראה-מקום למלים "הצעת המעשה": "דף ב"). בסגנון דומה כותבים ר' יוסף אמיגו⁶ ור' יעקב רוסאנו⁷.

ניתן לסכם, איפוא, שבשלב ראשון הדפיסו את הפרק "הצעת המעשה" בלבד, ובצורה זו הגיע לידי וינטורוצו. למהדורה מוקדמת זו, בת ארבעה דפים, שייך השער השונה ("שאלה על אודות הגט"). בשלב שני הוסיפו את הפרקים הבאים, מדף ה' ואילך, וכרכו אותם עם הפרק הראשון. כך נוצר העותק של וואכשטיין: עותק זה כלל את המהדורה הראשונה של "הצעה" עם הפרקים שנוספו אחר כך. אולם בידי תמרי נשאר, כנראה, רק עותקים מועטים מן המהדורה הראשונה (רוב העותקים בודאי כבר הופצו בציבור). משום כך, כאשר הדפיסו את הפרקים הנוספים הדפיסו פעם נוספת גם את הפרק הראשון, עם השער בנוסח "הצעה", וצרפו אותו לפרקים החדשים. העותקים הרגילים של "הצעה" הם מסוג זה, דהיינו עם שער חדש והדפסה חדשה של הפרק הראשון⁸.

עתה יש לברר אם הנוסח של המהדורה הראשונה של "הצעת המעשה" זהה לנוסח שבמהדורה השניה שלפנינו. דברים שוינטורוצו מעתיק ב"דברי שמואל הקטן" מתוך המהדורה הראשונה של "הצעה", שונים בכמה מקומות מהנוסח שלפנינו, וברור שלפניו היה נוסח אחר. אולם אין אנו צריכים לדיוקים אלו. באוסף מהלמן שבבית הספרים הלאומי מצוי עותק של "דברי שמואל הקטן" ובו הערות רבות בכתב-יד שמחברם הוא וינטורוצו עצמו ויתכן מאד שאף נכתבו בכתב-ידו. — ור' להלן, בגוף המאמר. בכמה מקומות מעיר וינטורוצו על הבדלים בין נוסח ה"הצעה" שהיה לפניו כאשר כתב את חיבורו ובין הנוסח שנדפס מחדש בוינציא. למרבה הצער רוב ההערות קטועות, באשמתו של כורך שקצץ את גליונות הספר, ולכן קשה לעיתים לעמוד בדיוק על כוונתו של וינטורוצו. אציע כאן את השינויים שמצאתי ואת הערותיו של וינטורוצו על שנים מהם.

6 "הצעה", דף מה ע"א, טורים א—ב.

7 שם, דף מח ע"ב, טור ב.

8 השינוי בשם הפרסום והתוספת של הטכסט בשער, באו בגלל הפרקים החדשים שנוספו ל"הצעה". המלים "ראה וימצא הכל במעשה הגרושין ובנמשך ממנו" מכוונות לפרק "מעשה הגרושין" ולפרקים הנוספים האחרים.

1. "הצעה" (= מהד' ב) "דברי שמואל הקטן" (= "הצעה" מהד' א)
 דף ב ע"א, טור ב
 "ובא והלשין חמיו בעש"ג במשפט הפיי-
 וויגי הלשנה אשר היא בבל יראה עד
 גמר דין שלה כנהוג שם. ומחמתה עשה
 צווי אל הרופא יצ"ו כדי לאסור ידיו
 למען לא יוכל להפר לו הבטחון הנ"ל
 ולא יוכל לגבות ממנו חובו הנ"ל."

הערה: "ראוי להודיע [כי בהצעת?] המעשה הדפי[סו] בויניציאה? [ראשונה
 היה כתוב בלשון הזה עצמו, והם בידינו לראיה, ושקר זה הדפיסוהו [ולא?]
 היה כח לארוס להכחישם מאשר לא היה בידו אז האטי' מויניציאה להוכיח [ ]
 מומם כי ברב כוחו של הרופא היה מעכבם, אח"כ מע' רוממות הדוכוס יר"ה
 [מפיונינצה] שלח לקחתם ——— וכאשר נודע לו שמצא מהם כוביו ושקריו
 ———" ¹⁰

2. "הצעה", דף ג ע"א, טור א
 "גם קבל עליו בח"ח ובש"ד שלא מסר
 שום מודעא נגד גט זה ושאין לו שום
 אונס לגרש אבל ברצון נפשו הטוב הוא
 מגרש, ולראיית דבריו אלו הודה בפני
 ב"ד היות חייב לשררה יר"ה מאתי'
 דוקט כל עו' ימצא שו' מודעא נגד גט
 זה כנראה הכל כתוב וחתום במעשה
 הגרושין" ¹¹

כל הקטע חסר.

הערה: "[יבין] כל חכם לב איך [בשאלה?] הדפיסו בראשונה [היה] כתוב בלשון
 [הזה, והם] בידינו לראיה...". אח"כ בא ציטוט הקטע שנוסף במהדורה ב',
 ואח"כ נאמר: "גם זו רעה חולה מעידה על כונת הרופא לשבוק היתרא ולהאכיל
 אסורא, צועה [להס]תיר האמת למען לא יצאו לאור תחבולותיו ומרמותיו, אבל
 בה' בטחתי שאמת מארץ תצמח, [ ] הששה שבאו על החותמת ¹² בספור
 הראשון הם הששה שבאו על החותמת בספור השני, לא ידענו [כיצד?] בעדות
 אחד יגידו יעידו דבר והפכו, אם לא כי צורם מכרם וה' הסגירם למען ביותר נקל
 יוכל [לגלות ב]פניהם מומם...". ¹³

- 9 ראה סימונסון, שם, ע' 379, הערה 16.
 10 אין ספק שוינטורוצו מתיחס לשינוי הנוסח, אך לא ברור לי מה משמעותו של השינוי
 ועל מה יצא הקצף של וינטורוצו. הקשרים בין וינטורוצו והדוכס של פירינצי והעזרה
 ששלטונות פירינצי הגישו לו בסכסוך זה ידועים. ראה סימונסון, שם, ע' 386.
 11 בפרק "מעשה הגרושין" שב"הצעה", דף ז ע"א.
 12 ששה האנשים שמעידים בסוף "הצעת המעשה" על אמיתות הדברים. וינטורוצו טוען
 שעדותם נמצאת גם במהדורה השניה, למרות שסיפור המעשה שם הוא שונה.
 13 מכאן משמע, לכאורה, שוינטורוצו מכחיש שהוא התחייב לשלם קנס אם יפרסם
 מודעה על הגט. אבל זה לא יתכן, שכן הוא עצמו ב"דברי שמואל הקטן" (דף 20

3. (על הסכסוך שבין ר' משה פרובינצאלו ורבני הישיבה האשכנזית במנטובה)

- "הצעה" דף ג, ע"ב
 "ובו ביום בטל התמיד ותבע גאוני הישיבה הנ"ל... ואתפקר בהם כנ"ל. והם השיבו לו שיסיר מעליהם עש"ג או ירדו לדין עמו בא' מג' בתי דיני' הסמוכים אם יש לו תביעות עליהם שלא יהיו מעסק אסור והתר, כשרות או פסלות, דאין לברור ברורים עליהם רק אחרי רבים להטות אמרה תורה, כנרא' מתוך פסקי גאוני וויניציא פירארה וריקאנאטי ושאר גאוני' ותשובתם הרממה כתובה וחוממה בעדים שנתפרסמ' בב"ה כנרא' כת' וחתום במעש' מנטובה¹⁴. גם הלך לפי-ררה...¹⁵
- "דברי שמואל הקטן", דף 26 ע"א, סעיף פה-פו
 "ובו ביום בטל [רמ"ף] התמיד ותבע גאוני הישיבה הנז'... ואתפקר בהם כנו' לעיל. גם הלך לפירארה..."

4. "הצעה" דף ד ע"א
 "ועתה גאוני עולם רועי ישראל האזינו קומו ללחום מלחמתה של תורה לגזור אומר ולסד' דבר מה כאשר יראה בעין שכליכם הטהור על המורה הנ"ל וסיעתו ושלמו לו כמעשהו ופרי מעלליו יאכל"¹⁶.
- "דברי שמואל הקטן", דף 29 ע"ב—30 ע"א, סעיף קב-קד
 "ועתה גאוני עולם רועי ישראל האזינו קומו ללחום מלחמתה של תורה הביטו וראו משפט הנערה לגזור אומר ולסדר דבר מה כאשר יראה בעין שכלכם הטהור למען תצא הנערה מעגונה כדת וכהלכה. ואל המורה הנז' לעיל וסיעתו שלמו לו כמעשהו ופרי מעלליו יאכל".

כאמור, נדפסו בסוף הפרק "הצעת המעשה" (בדף ד, ע"א) חתימותיהם של ששה אנשים, שני רבנים וארבעה ראשי קהלת הליוואנטינים בוויניציאה, המאשרים כי "הרופא הנ"ל שלם הוא אתנו... שומע לקול מוריו, לא סר ימין ושמואל... גם

- ע"א, סעיף מט) כותב: "ובקשו ממני לקבל שעבוד על עצמי מאתים דוקאטי אל השררה בוויניציא' כל זמן שימצא שמסרתי שום מודעא... ועשיתי השעבוד".
- 14 הכוונה לדברים שנדפסו ב"הצעה" בדפים טז—כב. שם גם נדפסו פסקיהם של רבני וויניציאה ופירארה ור' יעקב ישראל פנצי מריקאנאטי.
- 15 במהדורה הראשונה של "הצעה" לא נזכרת תשובתם של הרבנים האשכנזים לרמ"ף. רמ"ף "בטל התמיד" ביום יז אדר ב שכו' ("הצעה" דף טו, ע"ב) והרבנים האשכנזים השיבו לו ביום כז אדר ב שכו' (שם, דף יז, ע"א, "תשובה לתשובה"). אפשר היה לומר שהמהדורה הראשונה נדפסה לפני שנודעה בוויניציאה התשובה שהשיבו הרבנים האשכנזים לרמ"ף. אבל זה לא יתכן, שכן בשתי המהדורות נזכר שרבני וויניציאה פרסמו חרם על רמ"ף ("הצעה", דף ג ע"ב; "דברי שמואל הקטן", דף 28 ע"ב סעיף צט), והחרם פורסם ביום יט סיון שכו' ("הצעה", דף כב ע"ב).
- 16 יתכן שההבדל בין המהדורות בא משום שהמהדורה השניה נדפסה, כפי שיבואר להלן, אחרי שבית דין מיוחד שנבחר בוויניציאה פסק שהגט כשר ואין ממש בערעורים. הבעיה התמקדה עתה במחלוקת שעורר רמ"ף.

ידענו נאמנה המשכות המעשה הנ"ל כנ"ל, ע"כ מעידים אנחנו ח"מ... כי מעשה שהיה כך היה...". ברוב העותקים החתימות הן בדפוס, אולם בעותק בית הספרים החתימות כתובות ביד, בכתב ידם של החותמים עצמם, בשינויים קלים מהנדפס. כן נוסף שם קטע, גם הוא בכתב יד, שאינו נמצא בעותקים האחרים.¹⁷ זה נוסח כתב-היד:

"נאם¹⁸ משלם המכונה קפמן בכמ"ר שמעיה ז"ל.

ונאם חננאל בן א"א כמ"ר¹⁹ יעקב ז"ל ה"ה.

גם אנחנו צעירי הצאן משרתי ק"ק לואנטיני יצ"ו יצאנו בעקבות הרועי השלמים הנ"ל להעיד על תכונת הרופא הנ"ל להיותו מיידי קהלנו הקדוש²⁰ יצ"ו ונש' עבודת הקדש תמיד, ולהיות שרובא דרובא דעובדא הנ"ל עבר בפנינו ח"מ ומה שלא עבר בפנינו באזנינו שמענו ובעינינו ראינו אמתות הדברים מתוך עדויות וחתימות נאמנות ומקרימות לכן באנו בחתום להעיד על דבר אמת. מתתיה בכר' משה ז"ל.

לעבד נמכר יוסף בכה"ר אברהם כרוב זלה"ה²¹.

אהרן בכהר' יהודה דאבלי זצ"ל.

יאודה בכ"ר משה הרופא זלה"ה²².

בעותק בית הספרים נדפס בדף מא ע"ב אישור נוסף: "אלה דברי החכמים השלמים נר". החתימות הנ"ל בארבעים ואחד דפים הללו הועתקו מגוף החתימות ממשי". אחר כך באות שתי חתימות בכתב יד: "נאם משלם המכונה קפמן בכמ"ר שמעיה ז"ל, ונאם חננאל בן א"א כמ"ר יעקב ז"ל ה"ה". אישור זה נמצא גם בעותק הרוונטליאנה, אלא ששם שתי החתימות הן בדפוס. בעותקים הידועים האחרים, פרט לשני העותקים האלה, נדפס בדף מא טכסט אחר לגמרי, ועל כך להלן. החתימות בכתב-יד נועדו, בלי ספק, לתת לאישורים תוקף של עדות. עותקים עם חתימות בכתב יד נשלחו בודאי לרבנים שנתבקשו לחוות דעתם והיו רחוקים ממקום המעשה. עותק כזה נשלח לצפת: ר' משה מטראני כותב בפסק שלו בענין (שו"ת מבי"ט, ח"ב סי' קלח): "הצעת כל המעשה זה היה בידי החכמים, וחתימות על הדפוס מכתיבת יד הרב קפמאן והר' חננאל בן כמ"ר יעקב ושלשה ממוני ק"ק לואנטיני" (לפנינו: ארבעה), והוא ממשיך שם לצטט מתוך הקטע שנוסף בכתב-יד²³.

17 היה לפני, נוסף לעותקים שבבית הספרים ובמכון בן צבי, גם מיקרופילם של העותק שבספריית הרוונטליאנה באמשטרדם. בעותק מהלמן שבבית הספרים חסרים הדפים א-ד. משתיקתם של הביבליוגרפים שתיארו את הספר (ראה הערה 3) ניתן להסיק שלפניהם היו החתימות בדפוס. אילו היו בכתב יד, בודאי היו מעירים על כך.

18 בעותקים הרגילים: נאם הטרוד.

19 בעותקים הרגילים: כמר.

20 תמרי היה ממוצא אשכנזי, ראה סימנסון, שם, ע' 376. יתכן שהצטרף לקהלת הליוואנטינים משום ששכר דירה בגיטו החדש, בשכונה שהיתה מיוחדת לליוואנטינים (בגלל אותה דירה הסתכסך תמרי עם הקהלה בויציאה ואף הוחרם). ראה שו"ת הרמ"א סי' נא וסימנסון, שם.

21 בעותקים הרגילים: יוסף בכה"ר אברהם כרוב זלה"ה.

22 בעותקים הרגילים החתימה של הרופא קודמת לחתימה של דאבלי.

23 וראה להלן, הערה 27.

הצעת המעשה

וכסמכתכם בזה עם שאר הקלמירי חכמים סערכים
 שלום בעולם כי דבר היה וכל העם ישמעו ויראו ויוסרו
 ויושקטו הקטנות וכמריכות והמכשלות מקרב מקום
 ישראל נהיות לדבר סוף וכוז תעשו הטוב
 וסיר נעזיאלקים ולדס

ועתה גאוכי עולם דעו ישראל האוכי קומו ללחום
 מלחמתה של תורה לנאור אומר ולסד' דבר
 מה כאשר יראה בעין שכליכם הטחור על המורה הכל
 נסיעתו ושלמו לו כמעשהו ופרי מעליו ואל כל למען
 ספר נכסול מדרך עמנו וכשמצפתנס כת מעלתנס

אלה דברי החכמים השלמים נרו

וראשי אלמי קק ליוואנטיני יצוי

הרופא הנל שלם הוא אתנו והוא כהן לאל עליון שומע לקול מוריו לא סר ימין
 ושכאל בכל התורה אשר הורוהו גאוני עולם ובית דנו הצדק גם ידענו
 נאמנה הכשכות המעשה הנל כלל על כן על כל דברי האגרת הזאת מעידים אנחנו חם בכלל
 ובפרט כי מעשה שהיה כך היה ואתם חסידי עליון לא תכירו פנים במשפט כי
 הכשכות לאלקים הוא יוציאנו מצרה לרווחה אמן

ועתה אלמי האוכי קומו ללחום
 מלחמתה של תורה לנאור אומר ולסד' דבר
 מה כאשר יראה בעין שכליכם הטחור על המורה הכל
 נסיעתו ושלמו לו כמעשהו ופרי מעליו ואל כל למען
 ספר נכסול מדרך עמנו וכשמצפתנס כת מעלתנס

ועתה אלמי האוכי קומו ללחום
 מלחמתה של תורה לנאור אומר ולסד' דבר
 מה כאשר יראה בעין שכליכם הטחור על המורה הכל
 נסיעתו ושלמו לו כמעשהו ופרי מעליו ואל כל למען
 ספר נכסול מדרך עמנו וכשמצפתנס כת מעלתנס

ועתה אלמי האוכי קומו ללחום
 מלחמתה של תורה לנאור אומר ולסד' דבר
 מה כאשר יראה בעין שכליכם הטחור על המורה הכל
 נסיעתו ושלמו לו כמעשהו ופרי מעליו ואל כל למען
 ספר נכסול מדרך עמנו וכשמצפתנס כת מעלתנס

מדבריהם של כמה רבנים שפסקיהם נדפסו בסוף ה"הצעה" משמע, שכאשר כתבו את דבריהם כבר היו לנגד עיניהם לפחות ארבעים דפים מודפסים מתוך ה"הצעה". ר' ברוך עוזיאל חזקינו אומר: "...להחזיק הבחורה הנו' בחזקת מגורשת ודאי... כנראה בפסקי הראשון הנדפס" ("הצעה", דף נו ע"א). הכוונה לפסק הארוך שלו, בשם "מגלת איכה יועם זהב", שנדפס בדפים לד—מ (בשולי העמוד בדף נו נדפס מראה-מקום לאותו "פסק ראשון": "דף לד"). ר' יהושע שונצין כותב: "נמצא אצלנו... כהה"ר יאודה פאסי, וספר לי... והצדיק כל דברי הקונטרס הנדפס" (שם, דף סה ע"ב). בשולי העמוד נדפס מראה-מקום: "עד דף מ". מהו אותו חלק של הספר שהיה בידי הרבנים עוד קודם שנשלמה הדפסתה של כל ה"הצעה"?

המהדורה הראשונה של "הצעה" כללה, כאמור, את הפרק הראשון בלבד והיתה בת ארבעה דפים. במהדורה השנייה נדפסו דפים אלו מחדש וצורפו להם פרקים נוספים. מהשוואתו של עותק בית הספרים לעותקים הרגילים²⁴ מתברר, שגם בשלב השני של ההדפסה לא הדפיסו את הספר בשלמותו, דהיינו את כל 77 הדפים, אלא רק חלק ממנו, והשאר נדפס בשלב מאוחר יותר. בשלב זה גם הדפיסו מחדש את הדפים האחרונים של המהדורה השנייה, בשינויים מסויימים, בכדי שיתקשרו לטכסט החדש. שלב אחרון זה הוא המהדורה השלישית של "הצעה".

כפי שיפורר להלן, עותק בית הספרים הוא שריד מהמהדורה השנייה. מהדורה זו היתה בת 41 דפים. הטכסט הסתיים בדף מא ע"א, ובעמוד האחרון נדפסו שתי תחתומות הנזכרות לעיל. עד דף לח המהדורה השנייה והמהדורה השלישית שוות זו לזו. מדף לט מתחילים שינויים: א. עמוד א של דף לט נדפס מחדש (בלי שינויים בטכסט). ב. בעמוד ב של דף לט נדפס בעותק בית הספרים קטע של כחצי עמודה, המתחיל בשורה האחרונה של הטור הימני ומסתיים באמצע הטור השמאלי. תוכנו הוא דיון של הכותב, ר' ברוך חזקינו, בדברי הרשב"ץ (נדפס בטעות: הר"ש כ"ץ) בתשובה בענין אונס בגיטין. קטע זה אינו נמצא בעותקים הרגילים, ונשמט איפוא במהדורה השלישית. ג. מכאן ואילך ישנם שינויים בעימוד, בגלל השמטת הקטע הנזכר, אולם עד דף מ ע"ב אין שינויים נוספים בטכסט. בדף מ ע"ב מסתיים הפסק של ר"ב חזקינו, ואחריו נדפסה רשימה של רבנים שהסכימו שהגט כשר. יש כמה שינויים בין הרשימה שבעותק בית הספרים (מהדורה ב) ובין זו שבעותקים הרגילים (מהדורה ג)²⁵. ד. אחר כך, עדיין בדף

24 עותק מהלמן שבבית הספרים ועותק מכון בן צבי, ורשימותיהם של הביבליוגרפים השונים.

25 אחד מששת רבני הישיבה האשכנזית במנטובה שהכשירו את הגט הוא ר' יוסף ב"ר יעקב מפאדובה, הידוע בתור מדפיס בעיר זו ובערים אחרות באיטליה. הוא חותם כמה פעמים ב"הצעה" וב"אלה הדברים" ותמיד בצורה "יוסף בכמ"ר יעקב ז"ל מפאדובה" או בדומה לזה, וכך גם מופיע שמו ברשימה שבמהדורה ב. אבל ברשימה שבמהדורה ג נאמר: "וכמו כן פסק כהה"ר יוסף סניגו בכמ"ר יעקב מפאדוב' זצ"ל". יוסף מפאדובה ידוע גם בשם יוסף שליט, אבל לא בכינוי "סניגו". משפחת סניגו ידועה במנטובה, ראה במפתח לספרו של סימונסון, תולדות היהודים בדוכסות מנטובה ב, תשכ"ה. אחד מבני המשפחה, ברוך בכמ"ר יוסף סניגו, חתם ב"הסכמה" של האיטליאנים במנטובה לטובת רמ"ף ("הצעה", דף לא, ע"א; "אלה הדברים", דף 13, ע"ב). לעומת זאת ר' יוסף מפאדובה היה אשכנזי, כפי שידוע גם ממקורות אחרים. אם אין כאן טעות גרידא, יתכן שאפשר לזהות את יוסף מפאדובה עם ר' יוסף איש סניגו שקטעים מפירושו לפיטוים של תשעה באב נדפסו במחזור כמנהג אשכנז "הדרת קדש", ויניציאה שנ"ט—ש"ס.

מ ע"ב, מובאים דברים שאמר ר' מאיר מפאדובה לפני מותו על יוסף תמרי²⁶. בעותק בית הספרים מסתיימים דברי מהר"ם פדובה בדף מא ע"א, ואח"כ נדפסה שם עדות על מה שעשה ר' אברהם פרובינצאלו (בנו של רמ"ף) בפירארה. בעותקים הרגילים לא נדפסה העדות הזו ודברי מהר"ם פאדובה מסתיימים בדף מ ע"ב, ומדף מא ואילך נדפסו שם פסקים שונים. המבנה של מהדורה ג ברור: השמיטו את הדפים לט—מא, הדפיסו במקומם דפים חדשים וצרפו אליהם את ההמשך²⁷.

למהדורה השלישית ספירת קונטרסים מיוחדת: עד דף מא נמשכת ספירת הקונטרסים מתחילת הספר (ראה למעלה, עמ' 106), המסתיימת בקונטרס לא. מדף מא עד דף נח הקונטרסים אינם מסומנים. דף נט מסומן באות י, ומשם ואילך נמשכת הספירה החדשה עד סוף הספר. ברור ש-18 הדפים מדף מא עד דף נח הם הקונטרסים א—ט, כאשר כל קונטרס הוא בן 2 דפים.

בעותק בית הספרים מכורכים גם הדפים של המהדורה השלישית, מדף מא ואילך (חסרים הדפים לט—מ של מהד' ג'), ויש בו לכן שני דפים שמסומנים מא: אחד מהמהדורה השנייה ואחד מהשלישית²⁸. עותק בית הספרים אינו העותק היחיד שנשתמר מן המהדורה השנייה: שטיינשניידר²⁹ כותב שבעותק רובנס 41 דפים בלבד, ועותק בן 41 דפים נרשם גם על ידי רוסט³⁰.

קושי אחד יש בתיאור זה. במהדורה ב, בדף מ ע"ב, נזכרים שמותיהם של רבנים שהכשירו את הגט, ולגבי שניים מהם נאמר שהפסקים שלהם יובאו בהמשך: "...וכן הגאון לאטיש הגו' החרים הפרווינצאל ודעימיה כדל קמן"; "כמהור"ר

26 מדובר בסכסוך של תמרי עם הקהלה בויניציאה הנזכר בהערה 20.

27 מהערה של וינטורוצו בכתב יד בגליון של "דברי שמואל הקטן", יוצא שבידיו היתה המהדורה השנייה. בסעיף ה, דף 2 ע"א, בסוף ההערה, הוא אומר: "ומאשר זכרתי בהערה זאת ושמנגד מה שכתב הר"ש כ"צ [!], באתי להעיר בזה טעות אחד שבקש להטעות בו החוק [ר"ב חוקיטן] שכתב בפסקו בא בדפוס ויניציאה דף לט סוף ע"ג תחילת ע"ד, שכתב בשם הר"ש כ"צ הנ"ל דברי תעתועים לשבש הדעות...". בקורת על הראיה שהביא ר"ב חוקיטן מהרשב"ץ כתבו גם המב"ט, בס"י קלח, ומהרשד"ם, חלק אה"ע ס' סג, ומכאן שגם בידי המב"ט ומהרשד"ם היתה המהדורה השנייה. (מהרשד"ם) כותב דברים חריפים נגד חוקיטן, אף שבעיקר הדין הוא מסכים לו. ראה מ' בניהו, "קנינות חכמי איטליה על רבי יוסף קארו" (קובץ רבי יוסף קארו), תשכ"ט, ע' שד. אל רבני ויניציאה הוא כותב: "ומה גם אתם פשעתם שלא הנהתם חור יכנס בו הרב המערער [רמ"ף]... ולו היו עוברים פנים אל פנים לבד הוה גיחא פורתא, כי כן דרך מלחמתה של תורה לפום חורפא ואח"כ אהבה בסופה, אבל אתם הפרזתם על המדה להדפיס הדברים על ספר חקה...". המהרשד"ם גם לא הצטרף לחרם שהוטל על רמ"ף). המב"ט סוקר שם את התעודות השונות שבידו בענין הגט, והתיאור של "הצעה" אצלו מסתיים בפסק של ר"ב חוקיטן, ואין הוא מוזכר את הפסקים שנדפסו מדף מא ואילך. גם מזה נראה שהיו בידו רק 41 הדפים הראשונים. מכל זה גם ברור מדוע השמיטו במהדורה השלישית את הדיון בדברי הרשב"ץ.

28 סימונסן (במאמר הנזכר בהערה 1, ע' 375 הערה 4) הרגיש במורכבותו של עותק בית הספרים, והסיק שהמדובר בשתי מהדורות של הספר, עיין שם. אולם תיאורו לא עלה יפה. בין השאר, נסיונו לשחזר את שתי המהדורות אינו מדויק.

29 C. B., Addenda, p. LXXXII, no. 3471

30 ע' 72 (האם העותק של הרוונטליאנה, שנרשם ע"י רוסט, הוא אותו העותק שבקטלוג רובנס?). לפי בקשתי הוזמן בית הספרים מיקרופילם של העותק שברונטליאנה, והוא זהה לעותק בית הספרים (עד דף מא), אלא שבעותק הרוונטליאנה התחיתמות בדף מא הן בדפוס ולא בכת"י כמו בעותק בית הספרים, כאמור לעיל.

יוסף אמיגו יצ"ו חזר וכתב לקיום תגט והחרי' הפרוינצאל ודעמיה כדל קמן" (במהדורה ג לא נזכרו כאן שמותיהם של שני הרבנים האלה). הפסקים של ר"י לאטיש ור"י אמיגו אכן נדפסו ב"הצעה", של הראשון בדפים מא—מב ושל השני בדפים מד—מו, אך דפים אלו נדפסו רק במהדורה השלישית! כנראה, שאמנם התכוונו להמשיך בהדפסה ולהדפיס את הפסקים הללו עוד במהדורה ב, אך משום מה החליטו להפסיק ולהוציא את המהדורה השנייה ללא שני הפסקים, אולי משום שהודרו לשלוח אותה לרבנים.

ב. חיבורי הצד של וינטורוצו, וסדר הזמנים של ההדפסה

כאמור, נדפסו שלשה חיבורים מאת פוסלי הגט: "אלה הדברים", "ביאור זה יצא ראשונה" ו"דברי שמואל הקטן". נוסח השער של החיבור הראשון: "אלה הדברים נהיו בין הבחור כמ"ר שמואל בכמהר"ר משה מפירושא זצ"ל וארוסתו מזינצא, הוצעו לפני שני הגאונים כמותר"ר משה פרוינצאלו יצ"ו וכמהר"ר פנחס אליא ממילי יצ"ו ממנטובה, עם מה שנמשך בין החלקי הנו' מנתינת הגט וגלגול הדברי' לנתינתו ושאתריו מהמכתבי' והראיות, עם הצעת המעשה והשלמתו על אמתתו. ואשר על פי הדברי' האלה סדרו הגאונים הנזכרים בין החלקים הנו' מה שסדרו. עם קול מלחמה במחנה המורים בגלל הסדור ההוא, אם מהמנגד' אלו ואם מהבאים לעזרתו, מראש ועד סוף... פה מנטובה". 46 דפים (אין פגינציה. בעותקים שראיתי נרשם סימון הקונטרסים בכתב יד).

מבנה הספר מקביל ל"הצעה" ושני החיבורים אף דומים בתוכנם, שכן תעודות רבות נדפסו בשני הספרים גם יחד. בראש החיבור נדפס "המשכות המעשה, כפי מה שהציע הבחור כמר שמואל מפירושא" (דפים 2—3), במקביל ל"הצעת המעשה", ואחריו נדפסו אגרות, פסקים ותעודות שונות. התעודה האחרונה היא אגרת מאת ר' משה פרוינצאלו אל ר' יצחק לאטיש מיום כז אב שכו', והיא גם התעודה המאוחרת ביותר בספר מבחינה כרונולוגית.

החיבור השני הוא "ביאור זה יצא ראשונה מכלל פסק החכם הכולל הגאון כמותר"ר משה פרוינצאלו ישר"ו וחד דעמיה הגאון כמהר"ר פנחס אליא ממילי יצ"ו, יוכיח בו שכל דיני גטין וקדושין בנפול עליהם ריב בין איש ואשה יבואו דבריהם לפני מבוררים מאתם כבכל דיני ממונות... נדפס פה מנטובה בימי נחמו שנת שכו' לפ"ק... ע"י הסופר כמ"ר מאיר יצ"ו בר' אפרים ז"ל מפאדובה, ברשות מעלת הסופריגאנו...".³¹ 11 דפים (אין פגינציה).

התעודות האחרונות שב"אלה הדברים" הן בקשר לסרבו של רמ"ף להענות

31 רמ"ף ומילי טוענים, בין השאר, "גם אין שם מקום לירד למגין ולילך בהן אחר הרוכ כמאמר הכתוב אחרי רבים להטות, כי לא יתקיים זה אלא בב"ד אחד, שנושאים ונותנים יחד... ועוד, שאם אתה אומר כן, לא יהיה הדין שוה בין החלקים: כי מי שתקפה ידו ביותר ממרחק יביא לזכותו... ושכנגדו כי מטה ידו לא תמצא להשיג לו כי אם די קרוב לו... אף כי בימים האלה רבים חללים הפילה נתינת השכר למורים על הסכמותיהם... ועוד כי המחזרים אחר הסכמות מורים, אם יקבלו מאיזה מורה תשובה נגדם — יניחוה לו או יעלימה" (דף 10—11 ע"א). בקורת חריפה דומה, על הנהג באיטליה שהצדדים מחזרים אחרי רבנים לקבל פסקים לטובתם, כתב רמ"ף גם בפסק שלו בענין אחר, בכת"י שטרסבורג 153, ע' 189—191.

להזמנה להופיע לפני בית דין מיוחד, שהוקם בויניציאה על מנת שיכריע בענין באופן סופי. גם "ביאור זה יצא ראשונה" כולל בעיקר את נימוקיו של רמ"ף להתנגדותו לאותו בית דין. הפסק של בית הדין ניתן, שלא בנוכחות הצד של וינטורוצו, ביום ד' אלול ש"כ"ו³² (הצעה, דף ג ע"ב—גד). מסתבר, איפוא, ששני החיבורים נדפסו יחד, בימים האחרונים של חודש אב ש"כ"ו³³.

החבור השלישי נדפס בלי שער. בדף הראשון כותרת: "דברי שמואל הקטן יצו" מפירושה בן לגאון חסיד וקדוש כמוהר"ר משה איש האלדים זלה"ה מפירושה".³² דפים (בלי פגינציה). החבור נחלק לסעיפים, בס"ה קיב סעיפים. בעמוד האחרון קולופון: "...נאם שמואל הקטן... המשלים את השלמותי אלה... היום יום ד' כה, אגושטו ו' אלול שנת חמשת אלפים ושלש מאות ועשרים ושש לבריאת עולם, ברומא...".³⁴ הספר נדפס איפוא בימים האחרונים של ש"כ"ו או בתחילת ש"כ"ז. באוסף מהלמן שבבית הספרים הלאומי, ישנו עותק של "דברי שמואל הקטן", ובו הוספות רבות בכת"י: הערות שנכתבו בגליון הספר, וכן תיקוני נוסח ותיקוני שגיאות דפוס. ההערות (בס"ה: 11 הערות), פרט לאחת, אינן חתומות, אך מתכנן ברור שמחברן הוא וינטורוצו עצמו. הכתיבה נראית כאוטוגראף, והיא אף דומה

32 הפסק אינו חתום, והוא מנוסח כאילו נכתב במשותף על ידי חברי בית הדין. בסופו שלוש הודעות נפרדות של הדיינים, ר' יצחק לאטיש, ר' יוסף אמיגו ור' שמואל מאנסאנו. אולם בשו"ת ר"י לאטיש מביא המחבר את פסק הדין, ומוסיף: "וגם כי הכל נדפס בארוכה שמה ויניציאה, לא אחדל מכתוב כאן מה שכתבתי אני... ואפי' מעשה ב"ד שחבריי חתמוהו היה פועל ידי" (כת"י וינה מס' 80 ברשימת שוארץ, דף 87 ע"ב). בפסק נאמר שפוסלי הגט שלחו לבית הדין בויניציאה פסק משלהם "שאינו שום ב"ד יכול לכופ' בזה עד שיבררו דיין בדר' זה בורר לו אחד... שגיטי נשים מצינו דהו כריגי ממונות", והכוונה ל"ביאור". לפני בית הדין היו גם פסקים אחרים של רמ"ף בדפוס, כנראה "אלה הדברים", כמו שכותב ר"י לאטיש בתשובה אחרת (שם, דף 90 ע"ב. התשובה נכתבה בראש חודש מרחשון ש"כ"ז): "בכל אלה הטעיות והשבשים נכשל הפרונושאלי... כפי שראינו מתוך פסקיו ודבריו המשובשים עלו בדפוס במאנובא".

33 בבית הספרים מכורכים שני הספרים יחד, אולם בבדיליאנה מכורך "אלה הדברים" עם "דברי שמואל הקטן". גם מדברי צונץ, תוספות לתולדות ר' עזריה מן האדומים, (כרם חמד, ז), תר"ג, ע' 123, נראה שהבין ש"דברי שמואל הקטן" הוא חלק מ"אלה הדברים". הוא אף רושם את מספרי הדפים של שניהם בספירה אחת.

רמ"ף התכוון להדפיס עוד כמה חדשים קודם לכן. ר"ב חוקיטו כותב ביום מב לעומר ש"כ"ו: "הקול נשמע כי המורה [רמ"ף] און וחקר ותקן דינים רבים לקיים מאמרו [לפי העניין נראה שהמדובר ב"ביאור"] ומוכן להדפיסם, אם לא נדפסו כבר" ("הצעה", דף כט ע"א). ר"ב חוקיטו מבקש שם מפרנסי הקהלה האיטליאנית במנטובה שישפיעו על רבם רמ"ף שלא ידפיס, שלא להחריף את המחלוקת.

יש לציין שכאשר נדפס "אלה הדברים" כבר חזרו בהם רבנים רבים, שפסקיהם נדפסו בחיבור זה, מתמיכתם ברמ"ף ובינטורוצו. שלוחיו של רמ"ף עברו בערי איטליה בחודש סיון ש"כ"ו ואספו פסקים לטובתו, ואחרי חודש נסעו שלוחיהם של רבני הישיבה האשכנזית במנטובה והצליחו לשכנע את רוב הרבנים שיהזרו בהם, והם כתבו פסקים נגד רמ"ף (אלו הם הפסקים שנדפסו במהדורה ג' של "הצעה", דפים מא—מט. עיקרי הדברים נמצאים כבר במהדורה השניה, דף מ ע"ב).

34 זהו, כמובן, התאריך והמקום של כתיבת הספר. יתכן שוינטורוצו הלך לרומא כדי לנסות להשפיע על הרבנים שם שיעמדו לצידו. רמ"ף ור' פנחס ממילי כותבים שרבני רומא הסכימו לכמה מטענותיהם ("אלה הדברים", דף 44. סימונסון לא הזכיר את רבני רומא בין תומכיו של רמ"ף, במאמרו הנזכר בהערה 1, ע' 384).

לכתב־ידו של וינטורוצו בקובץ שו"ת וחדושים שלו שבכת"י פרינציפ־לורנציאנה plut II 40 (סרט מס' 17802 במכון לתצלומי כת"י עבריים שבבית הספרים). הערה אחת נכתבה בגוף ראשון: "מאשר רצוני להודות על האמת אומר כי טעיתי במה שכתבתי פה מנגד מאשר הקדמתי בטעות המאוחר, ולכן אעלה בכתב על סדרן ע"פ האמת במכתב לעצמו...". ההערה החתומה היא בדף 16 ע"ב, סעיף לו, והיא הודעה על משא־ומתן שהיה לחותם עם יוסף תמרי כאשר האחרון שהה בפירארה באפריל שכ"ו. בסוף ההערה, חתימה: "אברהם בן גאון א"א כמוהר"ר משה פרוינצאלו". הערה זו כתובה באותו הכתב כמו ההערות האחרות, ומסתבר שוינטורוצו העתיק אותה כאן לעצמו³⁴.*

אין ספק ששלושת החיבורים נדפסו במנטובה, בדפוס של הסופר ר' מאיר מפאדובה, ששמו נזכר בשער של ה"ביאור". משני המדפיסים העבריים האחרים שפעלו אז במנטובה, הנה אחד מהם, ר' יוסף מפאדובה, הצטרף לחכמי הישיבה האשכנזית בעיר, שחלקו על רמ"ף³⁵. אף השני, יעקב מגאולו, היה אשכנזי, ובעיר מנטובה היה למחלוקת גוון עדתי מובהק. לעומת זאת, מאיר הסופר תמך ברמ"ף: הוא חתם ב"הסכמה" של קהלת האיטליאנים לטובתם של רמ"ף ור' פנחס ממילי ("אלה הדברים", דף 13 ע"א; "הצעה" דף ל, ע"ב) ואף כתב תשובה שבה ניסה לחזק את טענותיו ההלכתיות של רמ"ף. בשו"ת ר' יצחק לאטיש נאמר: "עוד טופס כתב כתבתי לנעלה כמוהר"ר אברהם יצ"ו מס' אניילו חתני היקר להשיב לו על כתב הובא לו ממאנטובאה מאיש סופר כותב ספרי תפילין ומוזוות ומקרי דרדקי והיה מקשה מלשון ריטב"א... אין פלא אצלי אם מאיר הסופר ממנטובא טועה בדיני גט... ואי משה [רמ"ף] לא ידע, שהוא רב, מאיר שהוא תלמידו מניין לו...".³⁶

עוד קודם לכן נדפסה המהדורה הראשונה של "הצעה". במחצית הראשונה של חודש תמוז כבר ראה אותה מודפסת ר' מיכאל קדוטו³⁷. אחריה נדפסו שלושת חיבורי הצד של וינטורוצו, ולבסוף — המהדורה השניה והשלישית של "הצעה"³⁸.

34 שתי הערות העתקתי לעיל, עמ' 108 וקטע מהערה נוספת — בהערה 27.

35 ראה הערה 25.

36 ראה הערה 32 (התשובה השניה).

37 "הצעה", דף מג, ע"ב. ראה למעלה, עמ' 107.

38 ב"הצעה", מהד' ב, דף מ, ע"ב, נדפסה תגובה על מה שנדפס ב"אלה הדברים", שם נדפסה (דף 6—7 ע"א) אגרת ששלח ר' מאיר בן הרא"ש מוינציאה לרמ"ף. באגרת זו מעלה בן הרא"ש לראשונה ספקות בדבר כשרותו של הגט. אחרי האגרת נדפסה הערה, שהגיעה לרמ"ף "כתב שני מהאלוף הגו' [בן הרא"ש] כמתחרט על מה שכתב בראשונה, כי חושש שהבחור כמ' שמואל הגו' זי"ף מכתבי ראיותיו... אמנם נתברר אחרי כן שאין בהם חשש זיוף, ואז שב כמוהר"ר מאיר הגו' לאיתנו הראשון". על זה נאמר ב"הצעה": "וכמהר"ר מאיר בן הרא"ש... חזר בו ממה שכתב אל הפרוינצאל נגד הגט. ואם הפרוינצאל הדפיס שחזר והדר ביה — שקר ענה, כי עודנו באבו לקיום הגט".

תפקידו של ר' מאיר בן הרא"ש בפרשה נראה מפוקפק, וכדאי לעמוד על כך, אף שהדברים חורגים ממסגרת דיונו. לכאורה לפנינו דוגמא אופיינית לדמותו של "רב נודד", שטבע י' זנה במאמרו לתולדות קהלת בולוניה, HUCA, XVI, 1941, חלק עברי, ע' מ, מד—מז. בן הרא"ש כותב באגרתו לרמ"ף, על תקנת ר"ת שלא להוציא לעז על הגט: "אי אישיר חילי אחקן תקנה לתקנתו, שבמקום שאין שם יחיד מומחה לרבים וגברא שפירא כוותיהו דמר, יתקבצו כל חכמי העיר ומעייני' לשקול ולטרי בענייני'

ג. דפים בודדים

שני הצדדים הדפיסו כרוזים שונים. תמרי הדפיס בקיץ שכ"ה שני "לוחות" בשם "הר עיבל", ובהם גזרות וחרמות על וינטורוצו.³⁹ אחרי שניתן הגט הדפיס תמרי עבור וינטורוצו, לפי ההסכם שביניהם, דף בשם "הר גריזים" ובו התרת החרמות על וינטורוצו. וינטורוצו עצמו הדפיס אחר כך נוסח משלו של "הר גריזים".⁴⁰ וכן דף בשם "הר המודעת", ובו תעודות שונות לזכותו. שני האחרונים נדפסו ביום 5 בדצמבר שכ"ו.⁴¹ וינטורוצו כתב בפרסומים שלו שכפו אותו לגרש ופגע בכבוד קהלת הלייבאוואנטינים בויניציאה, ומשום כך בקשו ראשי הקהלה להשמיד אותם.⁴² מכל הפרסומים האלו לא ידוע עד עתה שום עותק. עותק של "הר

גטין וקדושי". וינטורוצו התייעץ אתו כאשר הכין את המודעות שלו על הגט ("דברי שמואל הקטן", דף 19 ע"א סעיף מה: "וכבר ידע בהן ג"כ הר"ר מאיר בן הרא"ש, שידע כשאמרתי לעשותן, והיה דברי עמו בעשייתן"; "אלה הדברים" דף 3, ע"ב: "ונוסף על אלה הבאתי להם [לרמ"ף ולמלין] כתב מאחד מרבני ויניציאה אשר העיד וגלה למעלתם טפח מאונסי... וטפחיים ממודעותי נגד הקונפורמיסו ונגד הגט, אשר גם ידו היתה עמי בעשייתן"). האגרת של בן הרא"ש עוררה את רמ"ף לפעול. אחר כך, ביום י' אדר ראשון שכ"ו העיד בן הרא"ש בויניציאה עדות הפוכה לכאורה: "איך שמואל... ווינטורוצו... בא לפניו אחר נתינת הגט... והראה לו מודעה אחת שמסר נגד הגט הנו' קודם נתינתו. והאלוף הנו' [בן הרא"ש] קרא אותה ולא מצא כתוב בה בטול ומסירת מודעה נגד פיסול עידי מודעה... ואמר לו שמואל הנו' איך גמר בלבו לכתוב מודעה אחרת כמותה ולהוסיף בה לשון לבטל ג"כ פיסול עידי מודעה... ושירשום מידו וחתימת יד עידי מודעה הנו'. והאלוף הנו' שאל לו לאמר ואיד תעשה הזיוף הזה...". ("הצעה", דף ט ע"ב). עד אחר לפרשה אומר: "אמרתי לו [לוינטורוצו] מה אלו השטויות... אז השיב לי שזו המודעה שנית עשה אותה בעצת הרב רבי מאיר. אמרתי לו וכי הרב רבי מאיר לא נפטר לבית עולמו וצ"ל [הכוונה לר' מאיר מפאדובה]... הוכרח להגיד לי שהוא רב אחד, שמו ועיר אפין [כינויו של בן הרא"ש]. אז השבתי לו לא ידעתי את האיש ואת שיחו אבל לפי דבריך שהוא סדר המודעות המווייפות קטיל קני באגמי הוא ואין יראת אלדים לפניו...". (ר' משה מאטאלון, "הצעה", דף סג ע"ב). לדעת רבני פירארה היה ר' מאיר בן הרא"ש "סיבת הסבות ממחלוקת זה" ("הצעה", דף יז ע"א).

סימונסון (שם, ע' 381 הערה 27) חשב שהוא בנו של ר' אהרן ששון. כך גם נרשם בכת"י איטלקי באחד העותקים של "אלה הדברים" שבבית הספרים. אבל ברור שזיהוי זה אינו אפשרי, שכן מהר"א ששון נפטר בשנת שפ"ה (EJ, XIV, p. 894). במקום אחד, ב"הצעה" דף ט, ע"ב, הוא נקרא בשמו המלא: "ר' מאיר בן מהר"ר אשר". הוא נוהג להוסיף לשמו את הכינוי "העומד תחת זע"ר אפי"ן", וכך נדפס בכמה מקומות ב"הצעה" וב"אלה הדברים" וכן בתשובה אחת — בענין אחר — בכת"י שטרס-בורג 153 ע' 342. במקום אחד נדפס "נאם העומד חתן זע"ר אפי"ן" ("הצעה", דף יד, ע"א) ובניהו (הסכמה ורשות בדפוס ויניציאה, ע' 203, הערה 1) משער שיש כאן רמז לשמו של חותנו. אפשר שאין כאן אלא שגיאת דפוס. בן הרא"ש הגיה את הטור אבן העזר, ויניציאה שכ"ה, והוציא לאור, יחד עם שותף, את ספר "יסוד מורא" לראב"ע, ויניציאה שכ"ו. בקולופון של הטור ובהקדמה של "יסוד מורא" הוא חותם: "אני העומד תחת זע"ר אפי"ן מאיר בן לגאון א"א הרא"ש בן לגאון מהר"ר צבי זצ"ל".

39 "אלה הדברים", דף 4, ע"א (סימונסון במאמר הנזכר בהערה 1, ע' 379, הערה 14, כותב ש"הר עיבל" הוא פרסום של וינטורוצו).

40 "אלה הדברים", דף 10, ע"א.

41 "דברי שמואל הקטן", דף 19, ע"א סעיף מה.

42 "דברי שמואל הקטן", שם.

המודעת" בדפוס, יחיד בעולם כנראה, נמצא בספרית הלורנציאנה בפירנצה, מכורך בתוך קובץ של כת"י 43.

פרסום אחר בצורת דף בודד, שלא היה ידוע לחוקרים שעסקו בפרשה, מכורך בסוף העותק של "הצעה" שבספרית הרוזנטאליאנה 44. זהו דף גדול ובו שתי עמודות, שבראשו נדפסה כותרת: "נאה דורש ואינו נאה מקיים". תוכנו של הדף מעביר אותנו לפולמוס חריף אחר שרמ"ף הסתבך בו, היא המחלוקת שפרצה בשנת שי"ח בינו ובין ר' משה ו' שושן, שנתמך ע"י רבנים רבים. מסתבר שרמ"ף פרסם אז כרוז נגד מתנגדיו, בשם "תוכחה מארץ החיים אל המתים אשר הם חיים עדנה". זו היתה תוכחה, כביכול, מגדולי ישראל שהלכו לעולמם, המוכיחים מ"ארץ החיים" את מתנגדיו של רמ"ף. הנקודה המרכזית בתוכחה היא, שהרבנים שפסקו נגד רמ"ף לא נהגו כשורה, משום ששמעו את הטענות של צד אחד בלבד ולא בקשו לשמוע מה בפיו של רמ"ף 45. כאן נדפסה בעמודה אחת תמצית ה"תוכחה" ובעמודה השניה נדפסה פאראפראזה של ה"תוכחה" כשהיא מופנית נגד רמ"ף עצמו, שבפרשת הגט "לא שמר טעם דברי תוכחתו" ומיהר לערער בפומבי על הגט לפני שניסה לברר מה היו טעמיהם של הרבנים שערכו אותו. על כן רמ"ף הוא "נאה דורש ואינו נאה מקיים" כלשון הכותרת 46.

בדף זה נמצאת ידיעה נוספת, שלדעתי יש לה חשיבות רבה. בשולי ה"תוכחה" נדפס: "ובימים ההם, כשחבר החכם הפרווינצל התוכחה הנ"ל בדברי חרופי וגדופי... נמנו עליו רוב חכמי מזרח ובראשם חכמי צפת ורוב חכמי איטליה ובראשם צנתרות הזהב הגאון המופלא כמהרר"ם מפדובה וצ"ל והעמוד החוק כמהרר"ר משה בסולה וצ"ל, ופרסמוהו לבר שמתא ונדוהו כדין. כנראה הכל חקוק בעט ברזל ועופרת". ממחקרו של א' קופפר 47 ידוע, שעוד לפני פרשת הגט הסירו מהר"ם מפדובה ור' משה בסולה "כתר תורה מעל ראשו" של רמ"ף, ואחרי כן "חזרו והעלוהו" קופפר (המוכיר בקשר לזה גם את פרשת בן שושן), סבור שדעותיו של רמ"ף הן שגרמו להסרתו מן הרבנות: מאגרת של ר' יעקב קלונימוס ממונטיינה, משנת ש"ז, שנדפסה ע"י קופפר, ידוע שרמ"ף שינה מנהגים מקובלים

43 מספרו Or. 494. בקובץ זה מכורכים גם "אלה הדברים", "ביאור זה יצא ראשונה" ו"דברי שמואל הקטן".

44 ראה רוטט ושטיינשניידר, המצוינים בהערות 29–30.

45 על המחלוקת שבין רמ"ף ובן שושן ראה מה שכתבו י. זנה, ר' משה ו' שושן ומדפיסי סביניוטה (קרית ספר, ח), תרצ"א, ע' 513–519; ושם, י, תרצ"ג, ע' 252; א. קופפר, הרמת כתר תורה מעל ראשו של ר' משה פרובינצאלו ונוסח הבדלה שלו (סיני, סג), תשכ"ח, ע' קלח. ה"תוכחה" של רמ"ף נזכרת בכמה מקומות, אולם לא הושם לב אליה מכיון שלא היה ידוע במה המדובר. בין השאר מזכיר את ה"תוכחה" ר"ב חזקיס, ב"הצעה", דף לו. הוא כותב שם שחל על רמ"ף החרם של ר"ת על המוציא לעז על הגט, ומוסיף שאם יש לרמ"ף טענות נגד זה – "הלא ר"ת הוא בעל דברים ידידיה, הוא וסיעתו, ילך לפניו בארץ החיים ויאמר להם... ואין לתמוה על הליכתו בדרך זו, כיון שהוא דש בה, שכן הלך שם פעם אחרת לקבל מהם תור" שכתב, התוכח' אל אשר חיים עדנה".

46 ר"ב חזקיסו (ראה בהערה הקודמת) אומר בהמשך דבריו: "בנדון זה לא קיים מה שכתוב בה [בתוכחה] כלל ועקר. אדרבה עבר על כל דברי התוכחה ההיא למי שיעיין בה, כי זה האיש נאה דורש ואינו נאה מקיים". מסתבר שלנגד עיניו של חזקיסו היה הדף הזה.

47 במאמר הנזכר בהערה 45, ע' קלז–קס.

והיה, לדעתו של הכותב, מעין "לוטראנו יהודי". הסרת כתר התורה מעל ראשו של רמ"ף היא, לפי סברתו של קופפר, מסימניה של קונטרפורמציה בגיטו היהודי בשלהי הריניסאנס. אולם, לאור הידיעה שמהר"ם פדובה ור"מ בסולה החרימו את רמ"ף בגלל ה"תוכחה", יש מקום לדון בסברה זו. יתכן, ואני נוטה לכך, ששני המעשים שעשו שני הרבנים הנ"ל לרמ"ף, היינו החרם והסרתו מן הרבנות, אחד הם — ועכ"פ נעשו באותו הזמן ומטעם אחד. אין איפוא הוכחה שרמ"ף נרדף ע"י שני גדולי הדור באיטליה בגלל דעותיו. ר' יעקב קלונימוס עצמו באגרתו אינו דורש להחרים או לדחות את רמ"ף מהרבנות. הוא רק קורא לרבני הדור "גדרו גדר ועמדו בפרץ... ותעשו לו [לרמ"ף] תכחה מגולה, למען ידע כל העם כי אין לסמוך על דבריו". אין ספק שדעותיו של רמ"ף עוררו התנגדות, אולם היקף ההתנגדות היה, כפי הנראה, מצומצם הרבה יותר ממה שהעלה קופפר: יש הבדל גדול בין בקורת ו"תוכחה מגולה" מצד חכם פלוני, ובין פעולה קיצונית כמו הסרה מן הרבנות מצד ראשי המימסד הרבני באיטליה.⁴⁸

48 למעשה נוכר החרם של שני הרבנים וביטולו, בשיר נגד רמ"ף שנדפס ב"הצעה", דף לג, ע"ב, ותמיהני שנעלם הדבר מעיני העוסקים בפרשה. שם נאמר (שורות 7—8): "חדש מפני ישן, הן גם בדבר שושן, דיניו עלו באשן, ותעל צהנתם. בסיל ופדובה, רדפוהו עד חובה, הן חרמם לא כבה, עד סר אל משמעתם". בשורה שאח"כ יש כנראה רמז לנסיגותיו של רמ"ף לשנות מנהגים: "גם בדבר מנהג הוא, נהג מנהג יהוא, נסדק אל אורביהו, עד גם ראשו נקטם". יתכן שבשתי המלים האחרונות נרמזה הסרתו של רמ"ף מן הרבנות, ולכאורה נקשר כאן הדבר עם ה"מנהג", אך אין זה מוכרח. אני מקוה בע"ה לדון בפרטות במחלוקת של רמ"ף ובן שושן בהודמנות אחרת.

מאיר בניהו

ספרים שחיברם רבי משה חאגיז וספרים שהוציאם לאור

דמותו של ר' משה חאגיז צידה השונה מדמותם של חכמי ירושלים שעל ברכיהם גדל ונתחנך, מרובה מן הצד השונה. איש מלחמות היה מנעוריו ועד פטירתו אבל לא הרי מלחמותיו כהרי מלחמותיהם הידועות של חכמי ירושלים. הוא מתווכח עמם ודין ודברים לו עמם; גולה מעיר מולדתו ומנוע הוא מאתם לחזור אליה. אף-על-פי-כן הוא מקנא לירושלים ולחכמיה קנאה גדולה. בימים ששבתו רגליו מירושלים הופיע בקהילות הגולה כשלוחה, ולא חדל לדרוש בשלומה ולתבוע עלבונה ועלבון חכמיה.

חיבוריו של ר' משה חאגיז תחומים רבים להם: הלכה, דרוש, קבלה ומוסר וספרי משלים ואין צריך לומר ספרי פולמוס. בכולם אתה מוצא מרוח התקופה ובעיותיה ועל אחת כמה וכמה בדברי הריבות שכל עניינם בכך. הוא החל מהדיר ספריהם של אבותיו וחכמים אחרים ואחר-כך עסק בסידור כתביו שלו והדפסתם, מהם שזכה להדפיסם ומהם שלא השלימם אלא גותרו בכתבי-יד ואבדו ורק מיעוטם נשתמר. כתביו הם מקור לא אכזב לתולדות ישראל בארצו וקהילות הרבה בגולה, וכשם שטרם נמצא גואל לציור קלסתר פניו כך לא נדלה שפע הידיעות שבספריו, והרי אלו מן המבוקשות הם.

ספרי ר' משה חאגיז נודעים ורבים המציצים בהם אבל לא פגעו בנפגעותיהם. דומה שאין לך ספר מספריו שראייה נכוחה אינה מעלה שאלות מעניינות והדפסתן. שאלות אלו יהיו עיקר עניינו של מאמר זה. עלונים קונטריסים וספרים שהדפיס בפולמוסו עם השבתאים, פרשה לעצמה הם, ועליהם נאמרו דברים במבוא למהדורה ביבליופילית של כתבים אלה שברצות ה' תצא לאור בקרוב. אגב כך יתבררו עניינות בתולדות בתי הדפוס באמשטרדם, לונדון, המבורג, ואנובק ואלטונה, שכן קורות הדפסת ספריו הן קורות נודדיו, ובכל מקום שגלה אליו שם הביא לדפוס ספר מספריו, אם היתה השעה כשרה לכך.

המאמר הראשון

בויניציאה ובאמשטרדם

פרק ראשון: בויניציאה

ספר מגן אבות: הלכות קטנות, קרבן חגיגה ולקט הקמח וס' אור קדמון
ר' משה חאגיז יצא מירושלים למצרים בפעם ראשונה אחרי פטירתו זקנו (תמ"ט), כנראה בשנת תנ"ג¹. הוא נמצא שם גם בשנת תנ"ה. בשנת תנ"ו—

1 ההקדמה לס' הלכות קטנות נכתבה בליוורנו בפרשת קורח שנת "מי ית"ן אפר ויכתבון מלי לפ"ק", ובה יאמר: "היום כעשר שנים אשר עונותי התעו אותי מבית אבי ומארץ

תס"ג היה בליוורנו². כבר בשנה זו החל במלאכת ההוצאה לאור. ושלשה ספרים ביקש להדפיס, אחד משל אביו, אחד משל זקנו ר' משה גאלנטי ואחד משל עצמו. בשלהי סיוון תס"ב כתב בהקדמה לס' הלכות קטנות על חיבורו של אביו: "אכן עתה סעיפי השבוני והעירוני להתחיל ולשים למקצת מן הדברים שארית בארץ, וראשון ראשון שעלה בידי מנחלת בית אבי הן המה הלכות קטנות אלו ח"א ושני, אשר מצאתים מוכנות מאתו להדפיסם". עליהם יוסיף "קצת דברים מהליקוטים שלקטתי לעצמי מידי יום יום בשם המני"ח שר"ל המלקט משה בן יעקב חאגיז"³; על החיבור של ר' משה גאלנטי יאמר: "ויען כי ליורש קמתי למשפחת בית אדונתי אמי... ראיתי שחובה היתה מוטלת עלי להקים שם אבי אבא... והן כעת עלה בידי כסא זה של שלש רגלי"ם... להיות כי רובו ככולו שייך לשלש רגלים אשר בהם נצטוו ונתחייבו בקרבן ראייה... שם בפי לקרוא לו בשם קרבן חגיגה". ועל שלו יתפלל שיזכה "להוציא כעת ג"כ חיבור מלאכה אחת קטנה על שמי בפני עצמה ותקרא בשם לקט הקמח [= הקטן משה חאגיז] כשמה כן היא. והיתה דעתי בה לאסוף ולקבץ וללקט כל אשר אמצא בעמרים כתוב בספרים מחדושי דינים כדי להקל מעלי ומעל כיוצא בי טרחת מוצאו ומובאו של הדבר החדש ההוא... ציונים ממקום למקום... ובפרט בטלטול שאני נמצא בו, לא כל העתים שוות לפני למצוא דבר חפץ בעת שאני צריך לו".

היה בדעת ר' משה חאגיז להוציא את שלושה הספרים כאחד ולקרוא להם בשם כולל "מגן אבות"⁴. באותם הימים לא היה בליוורנו בית דפוס, ומשעה שהתגורר בקהילה זו קפצו עליו רוגז ומחלוקת. בסוף שנת תס"ב ובראשיתה של השנה שלאחריה קיבל המלצות על שלושה ספרים אלה מחכמי ליוורנו ר' שמואל קרשטא ר' שמואל די פאס ר' אליעזר כהן ור' עמנואל פראנסיש⁵. ההמלצות נדפסו כ"הסכמות" ולאמיתו של דבר אין הן אלא פנייה לנדיבים לסייע בידו להדפיסם. לא ידוע אם סובב ר' משה חאגיז בקהילות לקבץ כסף לצורך הדפסת הספרים או ששלח העתקי ההמלצות.

בשנת תס"ג עבר לויניציאה⁶ והחל בהדפסתם. מלאכת הספרים הלכות קטנות וקרבן חגיגה נעשתה באותה שנה ברובה ונפסקה כיוון שלא היה בידו כל הכסף הדרוש להדפסה. לפיכך פנה אל חכמי אשכנז ופולין שיליצו בעדו אל "הסרים אל משמעתם,

מולדתי" (דף 2א. ור' גם שם, דף 2ב: "וזה עשר שנים גורשתי"). לכאורה נאמרו דבריו בשבוע אחרון של חודש סיוון ת"ס, ואם כן נסע ר' משה חאגיז למצרים בשנת ת"נ. ברם, ההמלצות של חכמי ליוורנו שנדפסו בספר זה הן מסוף שנת תס"ב וראשית שנת תס"ג. ונראה לעניות דעתי ברור שיש להביא במניין השנים גם אות ב, שאף היא צורתה שונה במקצת מן האותיות הרגילות. ואכן בשנת תנ"א היה בירושלים. ר' הלכות קטנות, דף כו, ד.

2 בשבועות תנ"ו היה בליוורנו. שם, סי' ד, דף ב, ב. באגרת מליוורנו מ"ז חשוון ת"ס נאמר: "זה ג' שנים שהוא בעיר הזאת". נחמיה חייא חיון, אגרת שבוקין, אמשטרדם תע"ד, דף 1ב. בשנת תס"ב קיבל המלצות מחכמי ליוורנו (ר' הע' הקדומת והע' 6).

3 שם, דף 3א. על חלקו בספר ר' להלן.

4 שם, דף 3ב. השם מגן אבות מרומז גם ב"הסכמות" חכמי ליוורנו.

5 הסכמת ר' אליעזר כהן היא מ"א בתשרי תס"ב. אין ספק שטעות היא וצ"ל תס"ג, שכן ה"הסכמות" נדפסו כסדר כתיבתן.

6 הידיעה האחרונה מליוורנו כלולה בהסכמת ר' עמנואל פראנסיש משליש אחרון לחודש תשרי.

הם יקחו חלקם הראוי מכל הספרים לפי כבודם למכסת נפשות, לחלקם ביעקב" (ב4). הוא שלח להם "עלים לתרופה ולדוגמא" משני החיבורים באמצעות חכם מנשואי הפנים בויניציאה ששיג ושיח היה לו עמהם.⁷ בדבריו שהדפיסם אחרי ההסכמות יאמר: "לעת כזאת עדיין לא הגיעו ובאו לידי הסכמות הגאונים... בגולת ערי אשכנז ופולוניה ה"י כאשר שאלתי מבית מדרשם... ע"י האלוף המסולא הטוב והמטיב החכם השלם כמה"ר מנחם בן הקצין האדון יעקב אשכנזי מקרקוויא נר"ו ודעמיה". הכתבים נתעכבו "מפני הגייסות המשבשים את הדרכים ובפרט כי תוקף המלחמות הם סביב סביב לערים ההם", וכן שכולם טרודים בעסקי רבנותם.

בינתיים עשה אתנחתא קלה והדפיס ס' "אור קדמון". בס' זה כלל כתר מלכות להרדב"ז שהביא עמו מירושלים ועוד בקשות. בדבריו שמעבר לשער יאמר שהחל להדפיס שלושה הספרים הנ"ל אבל לא מצא עור "כי אם הזמן בוגד כרמוז בהקדמתי שם", רוצה לומר בהקדמה לס' הלכות קטנות, אבל "בזכותא דרבים" נטפל לספר זה, משמע שלשם הוצאתו לאור מצא תומכים. אור קדמון נשלם בדפוס באלול תס"ג.⁸ מיד אחר-כך חזר להדפיס שאר הספרים ובד' כסלו תס"ד כתב ר' דוד אופנהיים הסכמה לאסור הדפסתם על אחר במשך טו שנים. בהיותו קרוב לגמר קיבל, בכ"ג אדר א' תס"ד, הסכמה מרבני הישיבה הכללית בויניציאה לבל ישיגו את גבולו וידפיסו ספרים אלה בזמן הנ"ל. אף ר' חנניה ב"ר מנחם קאזיס מפאריזניצה נתן לו הסכמה לענין זה באותה שנה. ס' הלכות קטנות נשלם לפני פסח תס"ד. ארבעה הדפים הראשונים הכוללים את השער, ההקדמה וההסכמות נדפסו לבסוף ואינם במניין הדפים.⁹ יחד עמו יצא ס' קרבן חגיגה.

בשור"ת הלכות קטנות מרובות הערותיו והגהותיו של ר' משה חאגיז, עד שפעמים הרבה גדולות הן מתשובותיו הקצרות ביותר של אביו. כבר בתשובות הראשונות ראה שהתוספת נעשית מרובה על העיקר, גמר בליבו שלא להאריך ומה גם שטרוד היה בעסקיו ולא נמצאו עמו ספרים. לפיכך כתב בס' ד': "ומכאן מודעא התנצלות רב לכל שאר התשובות אשר יבואו לפניך כי לא אוכל לצאת ולבוא בהם", על אחת כמה וכמה שכוונת אביו היתה תכלית הקיצור, "כדי שלא להכביד במשוי הוצ' הספר. ועם כל זה כפעם בפעם לא אשיב אחור ידי מלרשום

7 ר' הסכמת ר' דוד אופנהיים, דף 4ב (על העלים לדוגמא, ר' להלן, פרק ד). ולא בכדי ביקש ר' משה חאגיז עזרת ר' מנחם קרקוביא, שכן הוא היה "חתן הקצין הגביר... חיים פרידלנד" מפראג. ר' דברי ר' ישראל געץ בהקדמה למשנה ויניציאה תס"ד (הסכמה ורשות בדפוס ויניציאה, ירושלים תשל"א, עמ' 291, 288).

8 הסכמה ורשות, עמ' 287—288.

9 בכל הטפסים כתובים בשער שם המחבר והמו"ל: "יעקב בכמהר"ר שמואל חאגיז ולה"ה הובא אל בית הדפוס על יד בנו... משה חאגיז", ואילו בטופס שבגנזי מור אבי הרב יצחק נסים יצ"ו (ר' תצלום) השם נכתב חאג' יז ושם הבן: משה בכמהר"ר חאגיז; אורך המסגרת שלמעלה הוא 22,5 ס"מ ובמיוחד — 22,2 ס"מ. הקישוט בדמות האות S שבאמצעה 7,9 ס"מ ואילו במיוחד 8,1 ס"מ. מלבד זה כל הסדר והאנחות על צורתן שלימותן ופגימתן והים ממש וכן כל הקונטרס הראשון וזהה. מכאן שלא נדפס שנית אלא השינוי נעשה בשעת ההדפסה. לא היה טעם להזכיר שם האב שכבר נזכר. כנראה שכתבו דרך שיגרה ואחר-כך השמיטו. שינוי קל נוסף נמצא בסוף הקונטרס הראשון. שומר הדף "שאלה" בטופס המיוחד הוא בצד ימין ואילו בטפסים השכחים — בשמאל.

קצת דברים שעמדתי עליהם ושלמדתי מרבתי הרשומות אצלי ע"י כתיבת הקנה אשר קניתי לי לחבר נכון ישר ונאמן" (דף ב, ד). ואכן הבטחתו זאת האחרונה שמר ברחבות־לב ולא תמיד יכול היה לעצור בעד עטו. גם תשובות שלו כלל בשל אביו ויש שהדפיסן לעצמן (ר' להלן ברשימת החיבורים שלא נדפסו). הוא הוסיף הלכות נזירות שערך וסידר מספרו של ר' יעקב קאשטרו (מהריק"ש) שעד אז היה בכתב־יד (כב,א—כד,א), "להיות המקצוע הזה נהוג הרבה בארצות תוגרמה" (יג,ג), וחיבורו עליהן (כד,א—כח,ב). עליו יאמר בדרך ענווה: "קצת ליקוטים אשר לקטתי לעצמי מספרי הפוסקים למען יקל מעל המורים טורח החיפוש" (יג,ג). חלק נכבד מן הספר הוא "קונטרסים לגיטין", שבסוף חלק ב (נב,א—ע,א, ב) וגם כאן יאמר: "מהלקט אשר לקטתי ואספתי בעומרי טופסי הגיטין ותשמות... והדבר אשר ממני ומאתי יצא". אכן, בשיטה זאת טבוע חותמם של כל חיבוריו.

כנראה שהסכמות חכמי האשכנזים ונדודיו של ר' משה חאג'יו בקהילותיהם לא הועילו לתפצת הספר. לאחר שנים כתב עליו ר' משה חאג'יו בהיותו באלטונה "שלא נתפשט במדינות אלו"¹⁰.

לקט הקמח — מהדורת ויניציאה בלתי ידועה

מה אירע לספרו של ר' משה חאג'יו עצמו שאף הוא היה ערוך ומותקן לדפוס ונכלל ב"הסכמות"? והנה בדברי הקיטרוג של איש ריבו נחמיה חייא חיון עליו מוצא אתה שאכן נדפס ספר זה בוויניציאה. לדבריו רימה ר' משה חאג'יו את בעל הדפוס, הוא בראגאדין, "שאחר שנתפטר עמו והוציא כמה הוצאות בעל הדפוס בשבילו והדפיס מספרו חלק מרובה ברח ג"כ מאתו... ויבא לו פה העיריה"¹¹ אמשטרדם. על טענה זו עבר ר' משה חאג'יו בשתיקה. כלום אמת הדבר ש' לקט הקמח נדפס בוויניציאה וכיוון שלא נשלם לא נודע הדבר?

אכן עתה נתגלה הדבר. בס' לקט שמואל לר' שמואל פייויש ב"ר יחפא כ"ץ, שנדפס בדפוס וינדראמין בוויניציאה תנ"ד, מצאתי בדפי הכריכה שני דפים מס' לקט הקמח שנדפסו בוויניציאה¹², והם מחציתו של קונטרס ראשון דף א ודף ד. צדקה נעשתה עמנו שנמצא השער בשלימותו, הן יכולים אנו ללמוד מה בין מהדורה זו למהדורת אמשטרדם, אבל צר שדווקא ההקדמה, שיכולה היתה

10 שתי הלחם, סי' מא, דף נא, ב.

11 הצד צבי, אמשטרדם תע"ד, דף א5.

12 נראה שהכריכה היא מקורית ולא אדע כיצד נמצאו בה דפים שנדפסו כעבור עשר שנים? כלום לא כל הטפסים נכרכו בשעתם? ועוד: ר' משה חאג'יו הדפיס בדפוס בראגאדין וס' לקט שמואל נדפס, כאמור, בדפוס וינדראמין שבו הדפיס ר' משה חאג'יו ס' אור קדמון. אפשר שתמיהה זו יש להסבירה בכך שמדפיסים יהודים, שמגועים היו להקים בית דפוס בוויניציאה, היו מביאים ספרים לבתי הדפוס הנוצריים, ויש שאותו יהודי שהדפיס אצל האחד הדפיס גם אצל חבירו. המדפיס גד בן שמואל פואה יאמר על עצמו "המדפיס בשני בתי הדפוס בראגאדינא ווינדראמינא בוויניציאה". שער שר"ת הרמ"ז, תק"כ.

לא לפנו רבות בעניין זה, לא נשתמרה. מסגרת השער היא ממש כמות ס' הלכות קטנות. בהדפסתו החלו "בסדר ובגפן שלשה שרגים" (פרשת וישב), כלומר יז—כב בכסלו תס"ד. נמצא אתה למד שעד ניסן, שבו נשלמו שני הספרים האחרים, אפשר היה לגמור את כולו או חלק גדול ממנו.

כלום לא יכול היה ר' משה חאגיז לשלם לבעל הדפוס מחיר ההדפסה ונמלט סמוך לחודש ניסן מויניציאה, כטענת חיון, או היתה סיבה אחרת לכך? ידוע שההאשמות שהפריחו הצדדים בפולמוס ההוא טעונות בדיקה. ר' משה חאגיז הוסיף להתגורר בכבוד בויניציאה גם שמונה חודשים אחר-כך והיה שם בכ"ו חשוון תס"ה¹³. בחודשים אלה היה יכול להשלים הדפסת ספרו שלדברי חיון נדפס חלק מרובה ממנו. חכמי ויניציאה, כרכו בהסכמתם שלושה הספרים וכתבו "בשיתו שומו על פני חוץ... בעט ברזל ועופרת", ויש מקום להנחה שאכן נשלם ס' לקט הקמח בדפוס, או שקרוב היה לגמר. ההסכמה פעמים שהיתה ניתנת לאחר גמר הדפסת הספר¹⁴, וסופו של חודש אדר א יתאים לכך.

מה גרם, איפוא, לגנייתו של ס' לקט הקמח? להפתעתנו הסיבה מפורשת לכאורה בהקדמת המחבר למהדורת אמשטרדם. אלא שאי-אפשר היה להבינה בלא דברים שהקדמנו כאן. ר' משה חאגיז אומר שבטילטולו בערי אשכנז, "משכילי עם" ראו את מלאכתו ו"גילו את און חכמי שלומי אמוני ישראל... מדוע התחלתי הדפסת הספר והנחתיה, וכאשר ידעו כי העיקר היה חסר בחסרון כיס הקשה מכולם ברוב ענותנותם ורזוני... תמכו את ידי... לזכות את הרבים, דגמירי שלא יבא חטא על ידי..."¹⁵. נמצא אתה למד שאחרי שהיו בידי המלצות חכמי אשכנז ופולין לא יצא ר' משה חאגיז לאמשטרדם, כטענת חיון, אלא סובב בערי אשכנז, ממש כפי שהתווה דרכו בהקדמה לס' הלכות קטנות. בקהילות אלו עלתה בידו מה שלא עלתה בויניציאה. אבל כאן כותב ר' משה חאגיז דברים סתומים שאין ספק שלא בכדי הוא מכסה אותם: "ולחיות כי מילי לא ממסרן לשליח בעל הדפוס על יד אמצעי שלם המפורסם במעשיו ובתורתו כי פלא הוא ומפליא לעשות... כאשר ברוד נאמר ויהי דוד עושה משפט וצדקה... והמליץ בעדי אצל אחד מיוחד שבקצינים הנדיבים... וגמר מצוה זו...". דוד זה הוא ר' דוד אופנהיים ובאמצעותו השיג הכסף להדפסה.

מן הרמז מוצא אתה סמוכות שלא רק חסרון כיס גרם לכך, ורגליים לדבר, אם רובו של הספר נגמר לא היה זקוק לכסף רב ולא עוד אלא שבעת שנתמלא חסרונו מדוע לא השלים הדפסת הספר בויניציאה ולא היה נזקק להוצאה יתירה? כלום נאסרה ההדפסה על-ידי חכמי הישיבה הכללית? אכן, משנדפס הספר באמשטרדם מצאו עצמם פרנסי ליוורנו נפגעים ושיגרו מכתב תלונה לפרנסי אמשטרדם שהסכימו להדפיסו ודנהו כ"ספרי מינין". הם שלפו מאמתחתם גם טענה על ס' הלכות קטנות,

13 תשובה ששלח לר' שמשון מורפורגו נכתבה באור לליל שישי בסדר תחיה וירשת את הארץ (שופטים) ר"ח תס"ד (שמש צדקה, ויניציאה תק"ג, יורה דעה, סי' כ, דף סח, א). ראש חודש אלול היה בשבת וביום ראשון, אבל בשנת תס"ב נפל ביום ו' ונראה, איפוא, שצריך להיות תס"ב. באור לליל א סדר תולדות שנת בתבונה, כלומר בכ"ו חשוון תס"ה, שלח לו מויניציאה תשובה אחרת (שם, סי' כא, דף סח, ב).

14 הסכמה ורשות, עמ' 40. ור' הלל ליד הע' 61.

15 דף כב.

מאיר בניהו

שבשעה שמסר את כתב־היד לחכמים שביקש הסכמתם "הראה אותו... בלא מראות נגעים. ואח"כ הדפיס כל מה שהדפיס ובדה מלבו כמו שעשה בספרו הראשון שהדפיס בוויניציאה"¹⁶. ואותם "נגעים" הם פגיעותיו בחכמי ליוורנו. תחילה מה

שער "הלכות קטנות", ויניציאה, תס"ד, בלתי מתוקן

16 נחמיה חייא חיון, מודעא רבא, אמשטרדם תע"ד. דף ג.ב.

ספרים שחיברם רבי משה חאגיז וספרים שהוציאם לאור

שכתב בהקדמה: "מגטורי האי קרתא החריבו קרתא קדישא והחשיכו המאורות וקלקלו הצנורות הפכו אותם לבורות נשברים..."¹⁷ גם טענו שבתשובה שלו שבספר זה, חלק ב, קונטרס לגיטין סי' סט (סז, ב) הוא פגע בחכם שלהם ר' משה

שער "לקט הקמה", ויניציאה תס"ד — מהדורה בלתי ידועה

17 הלכות קטנות, דף גא. ועיין הצד צבי, דף גג.

ב"ר גרשון טילקי. על כך השיבו ר' שלמה אאיליון ובית דינו באדר תס"ט. חכמי ליורנו והישיבה הכללית "נתנו והסכימו בהדפסת אלה הספרים"¹⁸ ובדאי נתנו "רשות בלי השגחת כל החיבור". ועוד, אותם דברים שכתב בהקדמה לס' הלכות קטנות "וכיוצא שהדפיס בספריו הוו לגבי דידן כהלמא דלא מפשר... ואם כן, אם פירוש אין כאן פסולת אין כאן...". טענות הרבה טענו על ס' לקט הקמח¹⁹. כלום כשנשלם הלכות קטנות הגיעו הקונטרסים לליורנו, או נודע לחכמי העיר מה שכתב ר' משה חאג'יו עליהם מפי מי שראה אותם בויניציאה, והללו התרעמו עליו בפני חכמי הישיבה הכללית, ומעתה היה עליו להסתלק מההדפסה? או חסרון הכיס גרם לכך ושמא זה וזה גורם?

פרק שני: באמשטרדם

לקט הקמח

בשנת תס"ז הביא ר' משה חאג'יו ספר זה לדפוס באמשטרדם, ולא הדפיס אלא שני חלקים אורח חיים ויורה דעה. השוני שבין שתי המהדורות הוא גדול. נוסח השער הוא אחר לגמרי. במהדורת ויניציאה מסביר ר' משה חאג'יו עניינו של הספר ושמם מתנוסס באותיות גדולות. מה שאין כן במהדורת אמשטרדם שבה הסתפק בהפנייה להקדמתו, בה יאמר כיצד נתהווה הספר ומתי תועלתו וכיצד יש להשתמש בו ואף את שמו לא הגיד. בויניציאה לא נכלל ס' פנים חדשות לר' יצחק ישורון (ויניציאה תי"א) ובאמשטרדם נדפס פנים חדשות בסוף כל הלכה והלכה והקדמת ר' יצחק ישורון נדפסה אחרי הקדמתו²⁰.

אחרי רשימת הספרים באה בדף ב הקדמה, שאנו יודעים עליה משומר הדף. הספר עצמו התחיל בודאי בדף ג, שכן דף ד אין הוא תחילתו של החיבור ויש בו דיני תפילין (מהדורת אמשטרדם דף ט, ב למעלה). ברם יש שינויים גם בתוכן. כגון הסעיף הראשון, וכן הוספות רבות, כגון הסעיפים שבדף י, ג—ד שאינם בדפוס ויניציאה.

ארבעה הדפים של הקונטרס הראשון ודף ראשון של הקונטרס השני שבמהדורת אמשטרדם כוללים את השער וההקדמות. אחרי שנשלמה ההדפסה נדפס קונטרס של הסכמות שהולבש אחרי השער. המגיה יאמר שהמחבר "לא הלך בגדולות" ולא

18 שבר פושעים, לונדון תע"ד, דף 54ב.

19 ר' להלן ליד הע' 29 ואילך.

20 מעבר לשער "פרטי ההלכות מאורח חיים". במהדורת אמשטרדם נדפסו בדף ה,ב אחרי ההקדמות: "שמות הספרים המחברים משאלות ותשובות הבאים בספר הזה", במהדורת אמשטרדם נכללו בהקדמה בסדר אחר ונוספו עליהם: נוספות ר' שלמה הכהן בח"ב דפוס שאלוניקי, פרח מטה אהרן שנדפס באמשטרדם; "שמות שאר הספרים" שמונה במניין; ואילו במהדורה השנייה הם שלושים ושלושה (הנוספים הם: א,ג,ד,ה,ו,ז,ח,י,יא,יב,טו—כ,כב,כד—כו,כח—לג). במהדורת ויניציאה נפלו כמה שגיאות שתוקנו במהדורת אמשטרדם: בית יעקב ר' שמואל מבריסק, ובאמשטרדם תוקן — ר' יעקב; ספר שתי ידות צויין שמחברו הוא ר' שמחה לוצאטו ותוקן — ר' מנחם לונזאנו. בין הנוספים גם כתבי־יד: משפטי יעקב וישועות יעקב לר' יעקב ב"ר יוסף מרישא שעמד להדפיסם "אשר מהם העתקתי איזה דברי" עמוקים בחה"מ"; נשאל דוד חלק א לר' דוד אופנהיים ו"קני יהודה מכ"י בבית מדרשו של ר' יצחק לוזטרו" (משפחת לוזטרו ידועה היתה בפאדובה).

ביקש להדפיסן ואמר שאם "בעל המדפיס ירצה להדפיס הסכמות אלו" ידפיסן, בתנאי שישמיט "התוארים שמתארים אותו בעלי אסופות הגאונים המסכימים, כי רבו למעלה ראש ואין דעתו נוחה מהם". ואכן כך עשה המגיה והשאיר מקום פנוי ליד השם.

ההסכמות מלמדות על מעשיו של ר' משה חאגיז בשנת תס"ו, כלומר עד שעבר לאמשטרדם. רובן מפראג. הראשונה היא מר' דוד אופנהיים ולא נזכר בה אלא יום השבוע, שלישי, ולא החדש. לאחריו בא "כתב" מר' אברהם ברודא אב בית דין וראש הישיבה בפראג מ"ז למב"ל כלומר ב באייר. וזה אינו אלא אגרת המלצה לקהילות שבכל מקום שיבוא יתמכו בו "כי מסוה הבושה על פניו... כבוד יעשו לו... ותעניקוהו במנה אחת אפים... לסייעו בפריטי וברגלי ולעגלו מאתר לאתר... ואף גם עבד לרוץ לפניו להורות לו הדרך...". ר' אברהם ברודא כותב שהכירו כאשר התגורר בפראג "כמו חצי שנה" הוא מרבה להלל את למדנותו ומדותיו. הסכמת דייגי מ"ש (=מורה שוה) בפראג היא מכ"ט ניסן. אחריה נדפסו הסכמות ר' בנימין ב"ר וואלף שפירא אב בית דין במדינת פראג מ"ב בטבת, בנו ר' אליהו שפירא בעל אליה רבה וזוטא, אב בית דין טיקטין מ"ב בטבת, וחתנו ר' יעקב ב"ר יוסף מרישא בעל מנחת יעקב ב"א בשבט, ר' בנימין זאב וואלף רב קהילת לייפסיק מיום ג בחוקותי. הסכמותיהם של ר' ישעיה רבה של ברלין ומחתנו ר' יהודה אב בית דין גרידץ ובנו ר' יחיאל מיכל "אבדו". נמצאו למדים שמראשית תס"ו ועד אייר היה ר' משה חאגיז בפראג וסובב בקהילות הכפופות לה ומשם יצא כנראה לגרמניה והיה בהמבורג.²¹

הספר נדפס בכרך קטן ולא בגודלה של המהדורה הראשונה. הסיבה לכך שומע אתה מן הכתוב בשער חלק יורה דעה: "באורח חיים הקדמנו הביאור מסבת חיבור הלקט הזה ותכליתו ותועלתו... מה גם כי החיבור הזה קטן הכמות ויכולין להתקשר [להיכרך] יחד. אכן לדעת אחד מעיר שירצה לחבר המפתח הזה בצד כל אחד מחלקי השולחן ערוך דטב ליה, עבדינן ליה באופן הזה, כדי שכל אחד יעשה מה שלבו חפץ". אכן זה גודלו של שולחן ערוך עם באר הגולה שנדפס באמשטרדם תכ"ב—תכ"ו, תנ"ו—תנ"ט והיה נפוץ ביותר.

ס' לקט הקמח זכה להימנות על נושאי הכלים של השולחן הערוך שבמהדורות הגדולות. דומה לראשונה במהדורת מגיני ארץ, דיהנפורט תק"ג ואחר-כך באמשטרדם בדפוס פרופס בשנות תקי"ד ותקל"ח ומאו פעמים רבות. אף הוא עלה על שולחנם של פוסקים ומחברים. ואכן לא זו בלבד שהובאה בו תמצית הדינים מספריהם של מפרשי השולחן הערוך וספרי התשובות, בצורה סדורה בבחינת מעט המחזיק את המרובה, אלא שהמגי"ח עצמו חידש בדבריהם והוסיף בו משלו. וכבר חכמי הפורטוגזים באמשטרדם ובראשם ר' שלמה אאיליון דיברו בשבחו: "הלך בדרך טובים ואורחות צדיקים שמר וקבץ על יד כל דברי הפוסקים זלזה"ה וערך השלחן לפני כל יודעי דת ודין להקל המשא מהמעיינים שלא ילאו למצא הפתח. ומלאכה וחכמה היא"²². רבים נאותו לו עד שמיעטו את העיון במקורות

21 ר' לשונ: "וראיתי להגאון אהובי מהר"ר צבי מהמבורג". לקט הקמח, דף י"א, ויעין גם דף מח, ד: "היו עוד היום כשנתארחתי בק"ק המבורג". ור' דברי המגיה בהתנצלותו, שהמחבר "כתת רגליו מעיר לעיר וממדינה למדינה להוציא לאור" הספר (סוף חלק ב).

22 ר' מכתבם לחכמי ליורנו מאדר תס"ט. שבר פושעים, דף 54א.

עצמם, ועל כך כתב ר' משה האג"י בהיותו בגרמניה: "שחוששני לי מחטאת על מלאכת לקט הקמח על השו"ת שפרסמתי בעולם, כי ידעתי וראיתי כמה וכמה שלא ראו אור תורה ועל ידי כל ספרי האחרונים הדומים לזה, מתעטף ואומר הכי איתא בתשו', ושערי התשובה ננעלו בפניו. ומי יתן שלא היה דבר תורה מסור ביד כל א' וא', וספר זה וכיוצא בו לא היה משתמש בו אלא מי שכבר באמת למד מתוך ספרי התשו' תחלה, וכל שאר התלמידים או החברים שלא הגיעו להוראה יתמידו בדרך העיון...".²³ מעין הטענה שנשמעה על ספרי הכינוסים למראשיתם.

פרופס — מוכר ספרים, מוציא לאור ומדפיס

כלום נטל ר' משה האג"י כספים שקיבץ ובא לאמשטרדם להדפיס הספר על הוצאותיו? דומה שדבר זה עניין הוא לתולדות בתי ההוצאה לאור של ספרים, שלא נדונה כלל ולא הובחן בין מו"ל למדפיס ומה הזיקה ביניהם. לקט הקמח נדפס בביתו של שלמה ב"ר יוסף פרופס שבטרם היה למדפיס עסק במכירת ספרים והוצאה לאור. כבר בשנת תנ"ט, בהיותו צעיר מאוד לימים, הוציא לאור ס' דברי שמואל לר' שמואל צרפתי. בשער הספר נרשם: "במצות הבחור נחמד ומשכיל בקוראי שמו שלמה בהר"ר יוסף כ"ץ ז"ל פרופס מוכר ספרים. נדפס באמשטרדם בבית ובמצות הבחור הנחמד והיקר כמ"ר משה בן הישיש הנכבד החסיד ועניו כבוד אברהם מינדזיס קוטיניו זצ"ל". ר' שלמה די אולייירה בהסכמתו יכנהו מוכר ספרים וכן "המדפיס" שמשמעותו כאן הוא המביא לדפוס. באותה שנה הדפיס פרופס בבית הדפוס הג"ל גם סדר תפלות²⁴, ואילו ב"סדר תפלות מכל השנה", הכולל סידור, מחזור וסליחות, תהלים, מעמדות ותחינות, שהדפיס בשנת תס"ד בשתי מהדורות, כמנהג אשכנז ו"כמנהג פולין רייסן ליטא פיהם ומערתה"ן לא נזכר בשער אלא זאת: "בדפוס ובבית של הבחור שלמה בן כהר"ר יוסף כ"ץ פרופס זצ"ל מוכר ספרים". אף בהקדמה לסידור יכתוב: "ואמרתי מה לך נדרם ומתעצל במלאכת הקדש... וקמתי אני לפתוח שערי תפלה... אשר כבר התחלתי להדפיס... לא לכבודי ולא לחיבת ממון עשיתי זאת, כי ההוצאה יתירה על השבת, רק לחיבת הקדש אשר אומנתי בכך הכריחני למלאות את לבי להוצאה גדולה כזאת. ובחרתי באומנות נקיה אף שהיא כבדה"²⁵. ברם, השערים (לסידור, תהלים ומעמדות), שהם בדמות שער מקושט ונאה המצוי באמשטרדם למן מנשה בן ישראל, האותיות וצורת ההדפסה, מעידים כמאה עדים שמבית דפוסו של קוטיניו יצאו. המגיה היה אליקים בן יעקב שץ מקארנא ומסדרי האותיות יעקב בר משה סג"ל מהמבורג ואחיו יוסף (רפו, ב), ומגיה זה הוא שהוציא לאור בשנה שלאחרת, תס"ה, בדפוס קוטיניו "סדר התפלות מכל השנה עם פירוש בלשון אשכנז". והסדר הראשון עבד בבית דפוסו של קוטיניו גם בשנת תס"ח (ר' סדר

23 אלה המצות, מצוה תצ"ו, ואנובק תפ"ו, דף קנו, ב, ואינו במהדורת אמשטרדם. ור' הגדרת הספר מפי המחבר למעלה סמוך להע' 3.

24 לא ראיתי ונרשם על-פי פרידברג, תולדות הדפוס העברי... שבאירופה, אנטוורפן תרצ"ו, עמ' 35.

25 על-פי פרידברג, שם, עמ' 36. בינתיים הראני ידידי אברהם קארפ מרוז'סטר טופס מספר זה שרכש בירושלים. בהסכמת ר' משה יהודה ב"ר קלונימוס הכהן אב"ד האשכנזים אין פרופס מכונה מדפיס ומלשונו נראה שהיה מו"ל.

תפלות תס"ח, בסוף הקינות). הוא הדין ל"סליחות כמנהג ק"ק אשכנזים" (תס"ו) שבשער נזכר שמו של פרופס בנוסח הנ"ל בתוספת "שנדפסו באותיות חדשות", והללו אף הן משל דפוסו של קוטיניו הן. אלא שסדר אחד בלבד נזכר בו והוא יוסף בר משה סג"ל.

דומה, איפוא, שבשנת תס"ו—תס"ז רכש פרופס חלק מן האותיות של קוטיניו והקים בית דפוס לעצמו. הספר הראשון שנדפס בבית דפוסו היה לקט הקמח. גם בשעריו של ספר זה צויין שמו בנוסח הנ"ל והסדר היה יוסף בר משה סג"ל (יורה דעה, דף קלד, ב); האותיות המרובעות הועירות שבתן נדפס הספר הן אותיותיו של קוטיניו שאף בשנת תס"ח נזקק להן (ר' סדר תפלות). ברם, קישוט מסגרת שער לקט הקמח המקיף גם את שער סליחות תס"ו, שהוא השער של קוטיניו, ואותיות רש"י, נראה שהם מחידרשיו של פרופס.

רגליים לדבר שפרופס לא רק הדפיס את הספר אלא גם השתתף בהוצאתו לאור ודומה שזהו משמעות הלשון בבית²⁶. גם דברי המגיה, שהובאו לעיל, שהדפסת ההסכמות הוא עניינו של "בעל המדפיס", מורים שבמפץ הספר עסקינו, שהרי הן ישיבחו את מקחו של הספר. מכל מקום ברי שלא בסתם מדפיס אמורים הדברים ואי אפשר לדעת אם היתה זו שותפות בין פרופס למחבר או שהיו להם חישובים מחישובים שונים.

אם רשאים אנו ללמוד מן המאוחר על המוקדם דומה שנהיה קרובים לפתרון. בשנת תע"ד ביקש ר' שלמה זלמן ב"ר משה רפאל מלונדון להדיר ס' דבק טוב לר' שמעון אונשבורג, אלא שלא היה בידו כסף כדי להדפסה. הוא פנה אל פרופס ואמר לו זאת, ולדבריו ענה לו: "הנני מוכן... להפיק זממך... באותיות חדשות בנייר לבן ודיו שחור, אך הב מה דאית גבך ומה דלית גבך לא אהיה חובש בשמלתך להריצך אל השופט לכופך לשכר המלאכה... ואני אתנהלה לאטי עד שתמלא מחסורך מספריך" (הקדמה). כלומר יתן לו את מעט הכסף שבידו והיתר עם מכירת הספר.

המגיה שמואל ב"ר אריה ליב סג"ל מפוזן אומר שר' משה חאגיז קצב מחיר לספר. וזה לשונו: "שלא עלתה על דעתו ח"ו להשתמש בתגא ובכתרה של תורה ליתן הספר הלו במתנה ע"מ להחזיר חלופיו כפלי כפלים, רק למכרו בדמי שויו כדרך מקח וממכר. ולפי שהוצאות הדפוס המה מרובות, ע"כ לא היה ביכולתו להדפיס לע"ע רק השני טורים האלו אורח חיים ויורה דעה וכמעט שימכור החצי מהספרים הללו אוי יאזור כגבר חלציו ויתחיל להדפיס בעזרת ה' ית' על השני טורים האחרים אשר המה כבר מזכנים ומזומנים אצלו בכתב יושר דברי אמת, ויקויים על ידו חכם לב יקח מצות, כי הכל מתעסקים בבזיה ושלל לאסוף ולהרבות ממנו, אשר לא כן דעת המחבר, רק תכליתו וכוונתו הראשונה והאחרונה היתה לשם שמים לזכות את הרבים וה' יגמור בעדו".

ודברים הרבה אתה שומע מכאן. הספר נשלח לתלמידי חכמים ומתבררים וכדי שלא ישלחו לו תמורה חיבור תחת חיבור, הוא מודיע להם שאין רצון המחבר אלא במחיר, כדרך המוציאים לאור ומוכרי ספרים. את הכסף יקדיש להדפסת יתר

26 ר' דרך-משל ס' הוזהר שהדפיס פרופס על חשבונו בשנת תע"ח, שבשער נאמר "בדפוס ובבית". מגיה ס' לקט הקמח, ר' שמואל ב"ר אריה ליב סג"ל מפוזן, הוא המגיה בבית דפוסו של פרופס ובשנת תע"ח הגיה את ס' הוזהר.

החלקים. ולא השלים דבריו אלא בדברי ביקורת על מחברים ומדפיסים שכל מטרתם בהדפסת ספרים היא לזכות בתמורה גדולה מבעלי בתים ועשירים כדי להרבות להם כסף. ואכן ספרים הרבה שנדפסו באמשטרדם למן גזירות ת"ח, נדפסו על-ידי קבצנים ושלוחים לעצמם (ר' להלן). דברים אלה שיצאו מידי המגיה, אין ספק שמפי המחבר הם. ואכן, כך נהג ר' משה חאג'יו בספריו ובספרי אחרים שעסק בהדפסתם, להציג את שמו ואת חלקו ולתלות זאת באחרים.

כעבור כשש שנים, בג' בשבט תע"ד, כתב ר' משה חאג'יו שבהדפסת ספר זה הוציא "ת"ת פלוריין ולא קבלתי עדיין אפי' ת"ת פרוטות"²⁷. לא שהספר לא נתפשט אלא שיותר משמכר נתן במתנה "ע"מ שלא למכור או גנובים מאת המדפיס, כאשר זה דרכם". הברחת טפסים מבית הדפוס על-ידי פועלי הדפוס והמדפיס או אחרים, גרמה שכבר בשנים קדומות נכלל איסור על כך בהסכמות²⁸. הקשיים במכירת הספר גרמו לעיכוב הדפסת יתר החלקים, וגם משהוצרך ר' משה חאג'יו לעקור מאמשרדם ללונדון היה בדעתו לחזור לאמשרדם כדי להדפיסם. וכך כתב לר' יהודה בריאל במנטובה בכ"ה באייר תע"ד: "שכאשר יצאתי מהם כבורח מפני הדליקה ולא יכולתי לגמור הדפסת הלפט שלי, בדעתי... תכף שענין מכוער זה יתחיל להבטל, לבי להביאה אל בית הדפוס. כי בהא עדיפא אמשרדם מכל שאר ההדפסות"²⁹. ברם, לא עלתה בידו להדפיס אלא חלק אבן העזר במקום אחר (ר' פרק ד).

דברי הפולמוס שבספר לקט הקמח

כס' לקט הקמח נמצאים דברי פולמוס קשים נגד חכמים וראשי קהל. פעמים במכוסה ובמרומו ופעמים בגלוי ובמפורש. כבר נזכרה למעלה קובלנותם של חכמי ליוורנו על רבני אמשטרדם שהסכימו להדפיס ספר זה בעירם. טענתם היתה שהמחבר לא היה צריך להזכיר ביוזי שעשו גבאי ישיבת בעלי תשובה בליוורנו לר' שמואל קושטא. וביותר התרעמו על מה שכתב: "שעילה היו מבקשים להבוות את בעליהן בעיניהן. לא יאבה ה' סלוח להם ויבקש מידם דם הנרדף..."³⁰.

בחלק יורה דעה דיבר ר' משה חאג'יו בגנותם של אותם יהודים מאיטליה שהם מקילים בסתם יינם, גבינות הגויים, לבישת שעטנז, גילוח הזקן ו"הקדשות", כלומר השפחות, שהיו להם³¹. ובמקום אחר יכתוב דברים קשים וקללות על האפוס-

27 אגרתו לר' שמשון מורפורגו. עיין י' זנה, חליפת מכתבים בין ר' משה חאג'יו ור' שמשון מורפורגו בענין נחמיה חיון וסיעתו, קבץ על יד ב, תרצ"ז, עמ' קעט.

28 הסכמה ורשות, עמ' 49.

29 כ"י קויפמן 254, עמ' 309.

30 במליצה מידים וכו' מרומו שם האיש שהיו להמניח דין ודברים קשים עמו, ואענה על כך ברצות ה' במאמר שיוזכר להלן, הע' 66. חכמי אמשטרדם הצדיקו את אנשי ליוורנו בכך שר' משה חאג'יו היה צריך לשמור על כבודו של ר' שמואל קושטא אפי' על-פי שהדין עמו (שבר פושעים, דף 55א). על היחסים בין שני חכמים אלה, ראה: ההסכמה לס' הלכות קטנות (למעלה והע' 5); תשובה שהשיב לו בס' שתי הלחם, ס' כא, דף כב, א. בשנות תנ"ח-תנ"ט יצא להגנת המניח בענין ההקדשות לירושלים (שבר פושעים 49א, 50א, 251). באגרת מאדר תס"ט נזכר בברכת המתים (שם, דף 354).

31 לקט הקמח, דף כח, ב-לב, ג. (ר' תיקון טעות בהתנצלות המגיה בסוף הספר). ור' תשובת חכמי אמשטרדם על טענה זו להצדיקו. שבר פושעים, דף 55א. על פירצות אלו שנתגלו ביהדות איטליה רבים הם המקורות (ועיין עתה גרשון כהן, לתולדות הפולמוס

רופסים של ההקדשות לירושלים, שמנעו ממנו לקבל "הקדש הסגר המנוח ויגה נ"ע וכיוצא בו על הקדש אברהם נתן" (פו, ד). חכמי ליורנו תבעו שר' משה חאגיז יכריז בפומבי חרטה על דבריהם אלה, "בבית הכנסת לפני קהל ועדה... ויתן התנצלות מספיק בדפוס או בכתב ידו" ואם לאו "הספרים ההם ישרפו לעיניו, ויקחו רחיים וטחנו לקט הקמח"³². ר' שלמה אאיליון ובית דינו השיבו בדברי שבה על המחבר ועל הספר. ובעניין הדברים הקשים כתבו שהם כחכמי ליורנו עצמם וחכמי ויניציאה לא נתנו את דעתם על כך, "שאם היינו רואים כל ספריו עם הנגעין אשר בתוכן היינו מטהרין אותו... לא נביאים אנחנו לידע מה שבלבו או אם אין הדברים כנים לפי דברי מעכ"ת"³³, כלומר הדברים מרומזים הם ואינם נגלים אלא להם לאנשי ליורנו. אבל אחר שהודע להם מה טיב רמיותיו מתחייבים הם שבהיותו באמשרטרדם לא "יוסיף להדפיס לא דבר ולא חצי דבר מאשר עלתה במחשבתו הראשונה"³⁴. כיצא בזה השיבו פרנסי הקהילה הפורטוגזית לפרנסי ליורנו בשמונה למאסר 1709.³⁵

ברם, ר' משה חאגיז לא רק על אנשי ליורנו רמז רמיות אלא דברים כדורבנות דיבר גם עם חכמים אחרים, ובכללם חכם מחכמי הישיבה הכללית בוניציאה. הוא כותב על מה שאירע לו בחול המועד סוכות בוניציאה: ספר תורה הותרה תפירת יריעה אחת ונשאלה שאלה אם מותר לתופרה בחול המועד. ר' שלמה ניצה התיר התפירה על ידי נשים. "אמרתי לו על פניו", כותב ר' משה חאגיז, "דשתים רעות

על סתם יינים באיטליה ומקורותיו, סיני, עז, תשל"ה, עמ' סב-צ). לפי שעה נציין שר' משה חאגיז כבר כתב על כך בהערותיו לס' הלכות קטנות ויש עניין רב בדבריו. ואלה הם: "ובספר צרור החיים וס' חיי עולם האריך א"א [אדוני אבי] ז"ל בתוכחת מגולה, כמעט מצאתי בהם כתוב ככל הכתוב בס' הזכרונות על קולת היין והתר הקדשות וכיוצא ותגלחת הזקן בתער שנתפשטו בקצת מאחינו הנפוצים בגולה ונמצאים בכנף הארץ היא איטליה של יון דוקא, שפשתה המשפחת הזאת בעור בשרם. ועל הרועים חרה אפו שאין מוחין בידי עוברי עבירה מבלי השגחה... אם יוכני ה"ת אעלה את דבריו על הס' ובדיו העומד" (ס"י, י, דף ג.ב). ופלא הדבר שמשנוקק לכך בספרו לקט הקמח והביא מקורות הרבה ובכללם ס' הזכרונות לא הדפיס דברי אביו. על אחת כמה וכמה שחשבה שכתב המנ"ח היא על דברי ס' באר עשק, ובהערתו שבס' הלכות קטנות הוא פותח בדברי ביקורת על המחבר שהתיר לברך ולקדש על סתם יינים, אף-על-פי שאין כל שייכות לשאלה שהשיב עליה אביו. ונראה שדחק עצמו לומר את אשר עם ליבו. ואכן חשבה הערתו שדברי אביו זהים לדברי ר' שמואל אבוהב בס' הזכרונות. שומע אתה מכאן שר' יעקב חאגיז נתעורר על כך באותו הזמן, משנמצא בוירונו בשנת ת"ד. ספר צרור החיים אבד אבל ידוע שהוא ספר מסרי. בסוף האזהרות והצוואות המוסריות שלו יזכירו בלשון זה: "ייעדתי לי ספר צרור החיים שאוציא לאור בעזרת האל יתברך... נחלק לשלשה חלקים מושכים לבו של אדם להדבק ביוצרו" (פתיל תכלת, ויניציאה ת"ב, דף ע, ב). ומי יודע אם לא עוסק הוא באותם העניינים שבס' הזכרונות. בעלות ר' יעקב חאגיז לירושלים ביקש להדפיסו ובתשובה אחת יאמר: "ובספרי החשוב אצלי צרור החיים כתבתי... קחנו משם כי שלחתי להדפיס לוויציאה" (הלכות קטנות, חלק ב, ס"י, קלה, דף לח, א. ועיין גם שם ס"י, לח, דף ל, ד והקדמת בנו, דף ב2). כלום נדפס ולא נשלם ושוא אבד בדרך?

32 מודעא רבא, דף ג.ג.

33 שבר פושעים, דף 354.

34 שם, דף 56א.

35 תשובתם פירסמה י"ש עמנואל, במאמרו פולמוס נחמיה חייו באמשרטרדם, ספונות,

ספר ט, תשכ"ה, עמ' רכד-רכו.

עשה" 36. כיוצא בזה הוא מתלוצץ על השד"ר ר' שמעון בכר יעקב שנמצא עמו ביריד בולזאנו. ר' משה חאגיז הורה הוראה והשליח חלק עליו. וכך כתב עליו: "המשולח הנו' בכח שליחתו חשב בדעתו שהיה יכול לומר לי שיש לגמגם בהוראה זו שהוריתי למעשה" 37. הוא מלגלג על חכם אחד שנתוכח עמו בדין אם מותר להתענות בערב יום הכפורים עד זמן סעודה המפסקת. וכך יכתוב: "ואל תשבש את עצמך לפרש פי' אחר כדי להקשות ולהשיג עלי כמו שעשה אחד מחכמי הזמן אשר מצאתי ראיתי בגלותי זה שגמגם בהוראה זו וכיוצא בה מבלי ראייה וידיעה" 38. ולא הספיק לו זאת עד שאמר עליו: "באמת ירד מגדולתו בעיני והיה כלא היה, יען הכרתי שכל תכליתי לא היה כי אם להתראות בפני הרבים מתלמידיו כאילו הוא אב לחכמי ועמו תמות חכמה, אשר לא כן... שלא היה לו יד ושם בדרכי הפוסקים ובפרט באלו מן ההלכות שבאו בתכלית הקיצור קצרה ידו ועין עיונו לרדת אל תכליתו. והואיל שחס המקום על כבוד הבריות וחובה עלינו ללכת בדרכיו, אשמרה אורחותיו הישרים ואכסהו כלילה אם ירצה להשאר מכוסה ולא יוסיף לדאבה עוד. ומשו' דחביב עלי הרב הזה כי היכי דתהוי ליה כפרה דברתי עד הנה לרוות צמאוננו, מסיבת הדברים שעלו ובאו באזני בני חטא. ודי בזה ברמיזא לחכם" 39. תמה אני שלא הזכירו לחובתו דברים סתמיים מאד אבל מעליבים ביותר שכתב בעניינו של ר' משה הכתן מייניציאה "שרצו להשליכו מן החדר שהיה בו". ר' משה חאגיז יצא להגנתו וכתב "לדיפוטא"דוס די"ל גיט"ר" (צ"ל גיטו, ועד שלוחי הגיטו), דברי תוכחה קשים "כי סתמתי פיהן של הטפשים שדברו על צדיק זה עתק בגאווה ובזו, ומחמת חסרון ידיעת שרשי אמיתות דיני תורתנו הקדושה מחמירין במקום שיש להקל ומקלין להפך, ולעול' החומרא היא על אחרים ומקלין על עצמן תמיד" 40.

בשל לשונו החדה התעורר קיטרוג כנגדו. כבר חכמי הספרדים בחשובתם לפרנסי ליורנו מאדר תס"ט, שבה הגנו על ר' משה חאגיז ועל ספרו, יאמרו: "פה אל פה דברנו לו כי דבר קשות והרבה להשיב אפן. ולא זו הדרך" 41. לכאורה קרא בית הדין הפורטוגיזי להמצי"ח אחרי שנתקבלה תלונתם של פרנסי ליורנו. ברם רגליים לדבר, שמיד לאחר שיצא חלק ראשון של ס' לקט הקמח קמו כנגדו באמשטרדם גופא.

בחלק אורח חיים (נא, ג) התפלמס ר' משה חאגיז כנגד הפוסקים המחמירים האוסרים "שתית הטוטון" בתשעה באב. עליהם כתב: "שלא מן השם הוא זה, וכל המוסיף בדברים כאלו גורע מכבודן של המקילין בדבר שיש להקל, ולא נאסר ולא יאסר כל עיקר". ויותר מזה ביום הכיפורים: "כי לא נאסר בו הריח טוב". והנה בסוף חלק יורה דעה באה "השמטת מסדרי האותיות" לעניין זה, שברי שאינה אלא התנצלות המחבר, ולא עשה זאת אלא משום שאילצוהו לכך. וכך נאמר בה: "יען מצאתי ראיתי בקצת קהלות שעברתי בהמה, שההמון הישראלי כי

36 לקט הקמח, אורח חיים, דף נ,ד.

37 שם, דף כ,ג. ועיין עליו מ' בניהו, אגרות מצפת לטורינו משנת תנ"א על שליחותו של רבי שמעון בכר יעקב, קובץ מחקרים מוקדש לזכרו של הרב דריוש דיסני, ירושלים תשכ"ט, עמ' ה—כא.

38 שם, דף נו,א.

39 שם, דף נו,ג.

40 שם, יורה דעה, דף סג,א.

41 שבר פושעים, דף 54א.

קדוש הוא נהגו איסור, וכאיסור תורה היה בעיניהם שאיפת אבק הטאבק"ו דרך החוטם בכל יום הכיפורים. על כן יצאתי לקראתך קורא משכיל במודעא רבא וזה יהיה לך לבנין אב לכיוצא מדברים אלו שכתבתי ושכתוב בלקט הזה. ואל תבהל ברוחך לכעוס, כי הדין דין אמת שאין בו צד איסור, כאשר חכמים יגידו ושב ורפא להם, יען לא היה דעתי להקל על אותם שנהגו בו איסור... ואף שמנהג זה היה בטעות... ותכלית הוראתי שם צדדי ההיתר, לא היה רק להתנצל בעד אותם שנהגין בו היתר ושואפין אותו בצנעה... ועוד היתה כוונתי להראות להמון שאין תכלית החכמים להחמיר דוקא אלא במקום דשייך חומרא, אבל במקום שיש מקום להקל מקלין על ההמון. אכן לאותן שנהגו בו איסור אני אומר אין להם לסמוך על דברי כי אני את נפשי הצלתי... וישראל קדושים הם יחזיקו במוסר לקיים כל דבר החמור שיצא מפי החכמים ולא יסמכו עצמן לעולם על המקלים אף שרבים יהיו...⁴²

הוראנו לדעת שהתנצלות זאת לא ללמד על הפרט הזה יצאה אלא על הכלל, על מה שכתב בחלקים הנדפסים ובחלקים שטרם נדפסו. לא זו אף זו: הקובלנא עליו היתה, איפוא, לא רק משום דברים כדורבנות שכתב על חכמי זמנו אלא על הוראותיו בכלל, שנוטה הוא לצד הקולא.⁴³

ספר שפת אמת

בספרים שהדפיס עד עתה לא נמצאה פגיעה בקהילה הפורטוגזית באמשטרדם אלא בחברתה שבליורנו. אותה שנה שעשה ר' משה חאגיז באמשטרדם הספיקה לו להכיר את הליכות הקהילה, יחסם של הפרנסים לתלמידי חכמים ולארץ-ישראל, ורצונם של נכבדי הקהילה להיראות כאצילי אמשטרדם. דבר זה פגע לדעתו בארץ-ישראל. לפיכך קינא לה קנאה גדולה ולא חסך שבט ביקורתו מהם. טרם הספיק להפיץ ספרו לקט הקמח הדפיס באמשטרדם ס' שפת אמת שמגמתו להראות שירושלים בקדושתה היא עומדת גם בחורבנה ולהבדיל "בין הארץ הקדושה לחו"ל" (בשער). רצונו היה להעמיד על כך ש"הארץ וכל יושביה הם הסובלים התוכחה והיסורין בעד שאר אחינו בית ישראל הנפוצים בגולה. לפיכך אנו כל בית ישראל כלו חייבין בהצללת נפשות אחינו העניים הדירים בה" (הקדמה). כדי שהדבר יגיע לאותם בני האנוסים שטרם ידעו עברית, הדפיס הקדמה זו גם בפורטוגזית.

ר' משה חאגיז ידע שאם יראה ספרו למעמד ויבקש הסכמת החכמים שבתלמוד תורה, לא זו בלבד שלא יתנו לו הסכמה ורשות אלא יאסרו הדפסת ספרו. פרנסתו היתה מצוייה לו באמשטרדם מלימוד בניהם של העשירים. נמצא שאם ישתבשו יחסיו עם הקהילה יקפח את פרנסתו ויתחייב שוב חובת גלות. נתחכם והקדים תרופה למכה. בהקדמה כתב דברי התנצלות. על הקהילה הפורטוגזית יאמר דברי הילולים, שהיא "כהיום קהלה גדולה שבישראל... וסותריה שרים רבים ונכבדים". הוא מתנצל בפני "שריה כהניה ועם הארץ" ההולכים לתומם

42 דף קלג,ב.

43 ר' להלן, חיבורים שלא נדפסו, סי' ז. מעין זה אירע בשנת תקי"ג לר' חיים הכהן די לארא שהדפיס באמשטרדם את ספרו "משמרת כהונה". הוא ביקר את דרכי הלימוד של חכמי אשכנז והירבה להתיר, כגון יין שרוף שנעשה מסתם יינם, וחוייב להדפיס "התנצלות". עיין הסכמה ורשות, עמ' 123.

מאיר בניהו

ועליהם יאמר "אענדם... עטרות על ראשי והריני כפרתם. ומודענא להו מודעא רבא כי כל הדברים הקשים אשר ידבר משה (ועוד שנים רבות... דבר ידבר בכתב ובעל פה כפי צורך השעה והמקום והגדון...) לא יחולו על ראשיהם ראשי עם קדש ולא על אותם שאין בידם למחות... אמנם על אותם שיש בידם למחות ואינם מוחים ועל הפרוטורות הנדחים מן הכלל המטים עקלקלותם... חטופנה שפתי לענה".

למעשה זהו ספר הפולמוס הראשון שלו שבו גילה את כלי זיינו ונכונותו לצאת לקרב עז אשר שום דבר לא יעצור בעדו וירתיענו. עם ההתנצלות מוצא אתה אזהרה רועמת בדבריו. ויותר מאשר מבקש הוא לעקוף הוא קורא ליריבו להלחם פנים בפנים. ידע המג"ח את רום רוחם וגובה לבבם של הפרנסים והכוח שבידם לענותו ולרדוף אותו, ולא חס על עצמו.

Cuius de thebet
 Termo da Resolucao que tomavon o^m. do mahamaq^o Sobre Vn Libro intitulado
 Sefat Kemet
 Quando vindo a Noticiado o^m. do mahamaq^o de aver estampado e distribuido nesta Cidade
 Vn Livro intitulado Sefat Kemet Composto por Moish Hager ven aver vendido a Livra
 de 1° do mahamaq^o (ter Parecer Conbeniente mandalo Reuer por o^m. do Beudin o qual
 depois de aver Examinado e feito diversos Reflexoes sobre o dito Livro Raportaron
 o^m. Sefcho Delap^o as palavras seguintes a saber
 Estas sao Reflexoes que achamos ser Precisas notar n^o Livro Sefat Kemet das quais
 as Vnas moradas / outras Piantes e nao Verdadeiras e algumas Contemmos fudentes
 e fraudulentos / O qual visto por o^m. do mahamaq^o Resolueu em Unanimidade e Confor
 midade de Proibir a Circulacao de dito Livro Como faren por este negocio ordenado a todos os
 Yahidim deite achados em Cujos poder estiver dito Livro tanto em hebraico Comon
 e qual quer outra Lingua futuro occupar de dile que o Venda entregar a qual quer
 do^m. do mahamaq^o dentro de hebre o quatro dias ven quem no fater nem depois forao
 xer o dito Livro nem mandalo para fora todo sobre pena de Beraka e Par
 ohe Jorah
 Iga^o do Decido mandando a o^m. Moish Hager
 Jetteleuante os Hefanim por o^m. do^m. do
 Mahamaq^o
 e o^m. de o^m. do Mahamaq^o que nao Venda nem distribuya
 o^m. mande para fora desta ven e directamente venden
 Livro de hebreico ou n^o hebraico ou folhas de hebraico
 e qual quer outro Lingage do Livro intitulado
 Sefat Kemet Como taoben de o^m. por diante de
 Vite nao Posa estampar venden o^m. Livro ou
 folha de hebreico ou n^o hebraico do mahamaq^o de
 o^m. de Man den Reuer sobre Pena de Beraka
 Jhaac Levy Dimenez
 Moish Hager
 de fofe

ההסכמה לאסור הקריאה בספר שפת אמת

הספר נשלם בדפוס בסוף תס"ז או בראשית תס"ח, שהרי ר' משה חאגיז גמר חיבורו באלול תס"ז.⁴⁴ משיצא הספר לשוק והגיע לידי הפרנסים, פנו אל שני חכמיהם ר' שלמה די-אוליווירה ור' שלמה אאיליון לאסור את הספר. הללו דנו את הספר בחומרה וכתבו שיש בו עקיצות חריפות ודברים לא נכונים, "מהם כתובים

בלשון חוצפה ושערוריה". ב"ט בטבת תס"ח נאספו חברי המעמד וכתבו הסכמה "לאסור קריאת הספר הזה", וכל מי שימצא בידו הספר "בעברית או באיוו שפה שתהיה, כולו או מקצתו, שיבא וימסור הספר לאחד מן האדונים חברי המעמד בתוך שלושה או ארבעה ימים בלי לקרוא הספר... וכן שלא ישלחו הספר אל מחוץ לארץ הזאת"⁴⁵.

העתק ההסכמה נמסר לר' משה חאגיז ונאסר עליו "למכור, להפיץ ולשלוח אל מחוץ לארץ הזאת באופן ישר או בלתי ישר שום ספר... באיוו שפה שתהיה". כיוון שכבר הוחזק אצלם כתקיף ובלתי נכנע התרו בו "שלא ידפיס מהיום והלאה שום ספר אחר או גיר בלי רשות אדוני המעמד כדי שיוכלו לבודקו". איסור זה מוזכרו ר' משה חאגיז בפולמוסו עם אאיליון, שלדבריו ארב לו מיום בואו לאמשטרדם "וספרי שפת אמת אסרתם אותו וס' המקולל הזה [חיון] קיימתם אותו"⁴⁶.

אין ספק שר' משה חאגיז סבר שהאיסור אינו כשורה וכדין ולא כל כמיניהו חכמי הפורטוגזים ופרנסיהם להחרים את ספרו. הוא לא התגונן כנגד האיסור, כי ידע שכלה ונחרצה עמהם לרודפו, ובליבו ביטלו והפיץ את הספר. מעניין הדבר שעל המדפיס והמוציא לאור לא נאמר דבר בהכרזה. גם ס' זה יצא בהוצאתו של פרופס, כמו שמוכח מנוסח השער: "לבקשת השואל נדפס באמשטרדם במצות ובבית הבחור שלמה... פרופס מוכר ספרים". אין כל עדות אם יהודי אמשטרדם נענו לקריאת הפרגסים ומסרו להם את הטפסים שהיו בידם. ואף-על-פי שהספר הוא נדיר, הרי מצוי הוא יותר מן הכתבים שבפולמוס חיון. טפסים אחדים נדפסו בהידור רב ובנייר עבה. החיד"א ואחרים מביאים ידיעות שונות מס' שפת אמת שאינן בטפסים שבידינו⁴⁷. כלום יצאו שתי מהדורות?

כנראה שהספר לא הגיע לליוורנו סמוך להידפסו ובקובלנותם של ראשי הקהילה על ר' משה חאגיז בפני פרנסי אמשטרדם אין אתה מוצא דבר על תוכחותיו הקשות כנגד אפטרופסי ההקדשות של בני משפחת ויגה ואברהם נתן שבליוורנו, וממילא בתשובת החכמים והפרנסים לליוורנו לא נאמרו אלא דברים כלליים ופרטיים על החיבורים שהדפיס לפני כן בלבד. ברם, לא יצאו שנתיים ונודע הדבר לאנשי ליוורנו ור' משה חאגיז נדרש כנראה מטעם חכמי אמשטרדם להתנצל⁴⁸. סופו של ספר זה שהפך ספר תעמולה בידי שלוחי ארץ-ישראל, ובכמה טפסים מצוייה הקדשה לעשירי הקהילות בחתימת-ידם של השלוחים⁴⁹. אכן, דומה שמבחינת חובות הגולה כלפי ארץ-ישראל ומעמדה ותולדותיה בתקופתו אין ספר אחר שידמה לו.

45 נוסח ההסכמה בפורטוגזית ובתרגום עברי הדפיס י"ש עמנואל, במאמרו פולמוס נחמיה חייא חיון באמשטרדם, ספונות, ט, תשכ"ה, עמ' רכג. ועיין גם שם, עמ' ריא. ר' תצלום בעמ' זה. ותיתי לו לידיד מר יוסף קפלן על שהמציאו לידי.

46 מלחמה לה' וחרב לה', אמשטרדם תע"ד, דף מ,א.

47 מ' בניהו, מעמדה של התנועה השבתאית בירושלים, ספר היוכל לכבוד שלום בארון, ירושלים תשל"ה, עמ' נז, הע' 70.

48 ר' להלן ליד הע' 65.

49 בידי טופס שר' שלמה משה חי גאגין מסרו לעשיר בתוניס, כנראה בשנת תרכ"ג. וכך רשם בשער: "מוכרת אהבה עזה, מעלת ידידינו ואו"ע החו"ש [ואור עינינו החכם ושלם] הגביר ר' יאודה אלגיו יצ"ו, מאיתי איש צעיר שדר עה"ק ירושלם ת"ו. שמ"ח גאגין ס"ט". ע"ע א' יערי, שלוחי ארץ-ישראל, ירושלים תשי"א, עמ' 738.

פרק שלישי: מעשה ההוצאה לאור של רבי משה חאגיז באמשטרדם

ר' משה חאגיז לא השבית מלאכתו מחמת האיסור שהוציאו עליו אבל סלל לעצמו דרכים אחרות.

האדרות הקדושות וס' זבח השלמים

בשנת תס"ח נדפס "בדפוס ובבית" שלמה פרופס "ספר האדרות הקדושות... לצורך... רבני גאוני ע"ק ירושלם ת"ו העולים להשתטח על מצבת קבורת רחל אמנו ושמואל הנביא ברמה... להוצאת החכם סלה כמה"ר יוסף הכהן נר"ו, מתלמידי בית המדרש בית יעקב בירושלים מיסודו של ר' יעקב חאגיז. מהדורה ראשונה נדפסה בדפוס וינדראמין בויניציאה שבע שנים לפני כן והיא יקרת המציאות מאד. וזה נוסח השער:

"וזאת האידרא רבא... שלומדים חכמי ורבני ירושלם... אחר התפלות והפסוקים שאומרים במערה על קבר אדוננו שמואל הנביא ברמה... בליל פטירתו כ"ח לאייר...".

זמן השלמת הספר בדפוס מצוי בסוף הקונטרס שנדפס לבסוף והונח אחרי השער: כח מנתם תס"א. לא נאמר מי הביאו לדפוס. בסוף הספר צויין שהיה מירושלים וקורא לעצמו "המגיה" ואומר שהביאו לדפוס לעשות רצון "רבני וחכמי עה"ק ירושלם" והוא מודה לגביר יוזפא אוביר לענדר שתמך בידו "להזיל זהב... להת"ח שבירושלם". את הספר הגיה על-פי "זהר מעה"ק צפת ת"ו מוגה מהאר"י וצוק"ל". הוא מתפלל שיזכה ל"בנין רבנן וחתני רבנן", ונראה שהיה בתקופת הבחירות. אפשר שהיה כהן כי כך יאמר על עצמו שהוא "מזרע דאהרן... אהב שלום ורודף שלום" (לב, א). ואף גם: "ברית כהונת עולם לי ולזרעי". אם כהן היה, כלום אינו ר' יוסף הכהן?

והנה באותה שנה ובאותו דפוס נדפס ספר התפילות בדרך קבלה "שערי ציון". גם בו אין אתה מוצא שמו של המהדיר. הוא הוסיף לספר "תיקון סעודה מיוסד מפי ותיקין חסידים ואנשי מעשה בצפת ובירושלם תוב"ב" וכן ספר יצירה. בראשו יודה לקצין יוזפא אוביר לענדיר הנ"ל ובסופו לבני ר' שמואל אבוב שהשתדלו בהדפסת הספר. חכמים אלה הזכירים לברכה בסוף האדרות שבביתם מצא זהר "מוגה מהאר"י" שממנו הגיה את האדרות. אכן בשער ס' שערי ציון יאמר ש"תיקון סעודה... נמצא מזהר הקדוש... וספר יצירה מוגה מאיש אלקים האר"י". אין הדבר צריך לפנים ששני הספרים הובאו לדפוס בידי אותו כהן מירושלים.

יש במהדורת ויניציאה מה שאין במהדורת אמשטרדם: התפלות על קבר שמואל הנביא (א2—א3) ופרקים מס' שמואל, שאין בשנייה אלא רק פרק א (בסופה). אף אין בה ידיעה זו: "ואח"כ מכבין כל הנרות שבמערה ועושים תקון רחל... בהתעוררות גדול, ואח"כ חוזרין ועוסקין בתורה עד עלות השחר ואח"כ מתפללין בכוונה גדולה", ותפילה כשיצאים מן הקבר. לעומת זאת מהדורת אמשטרדם כוללת גם את האדרא זוטא.

מעבר לשער מהדורת אמשטרדם "אזהרה אל עין הקורא" מ"אברהם המגיה"ה, שתארי הקדוש ברוך הוא שבאדרא "הלא המה מורים מידות וספירות... הם

לדמיון וסמנים לדברים סתומים ונעלמים לא לשום דבר גשמי וחמרי חלילה וחס...". לאחרית הקדמת המג"ח. פותח הוא דבריו כמי שבא לחזק אזהרת "הרב כמהר"ר אברהם המגיה" ועוסק בסוד האלהות והספירות "בידיעת האלהות לצורך העבודה" (33) ⁵⁰, אבל על הגהת הספר יאמר: "וההגה הנעשית באדרות קדושות אלו היתה מתוך ספר הוהר הקדוש והכתיבות של המקובל הנאמן הרב מהר"ר נתן שפירא" שמצא בבית ר' יוסף צרפתי. המדפיסים נתנאל ונתן פואה העידו עליהם שהם מכתובות דודם ר' נתן שפירא. בהכינו מהדורה זו לדפוס נודמן אליו ר' יוסף הכהן "אשר חשקה נפשו להדפיס אדרות קדושות אלו", הפציר בו "שאהיה לו מן המגיהים" ונענה לו. מטרתו היתה "לקדשי בדק הבית לזכות בהם לרבנן קדישי ההולכים לתומם להשתטח על מצבת קבורת רחל אמנו המעטירה שלש פעמים בשנה... הימים שבי"ז בתמוז עד ט"ב... בחודש אלול ובעשרת ימי תשובה... ועוד זאת מדי שנה בשנה... עולים להשתטח על קבורת אדונינו שמאל הנביא בליל פטירתו שהיא בכ"ח לאייר, ועומדים שם בהיכל ה' כל אותו הלילה ולומדים שם באדרא קדישא ובחצות הלילה בוכין וצועקין על גלותם של ישראל". מדבריו נשמע שהיתה "חברת מצוה זו", וגזברה היה ר' אברהם יצחקי. פליאה היא מיהו "מגיה" זה, על אחת כמה וכמה שידוע כי מגיהו של המג"ח היה ר' שמואל ב"ר אריה ליב סג"ל מפוזן. וכלום המוציא לאור ר' יוסף הכהן לא יכול היה להגיה את הספר? ושואל אין המגיה אלא מתקין הספר לדפוס ויכול שהוא ר' אברהם יצחקי? כל הרגיל בסגנונו של המג"ח ידע שדברי המגיה הם דבריו. מכאן אתה בא לשאלה: אם אכן ר' יוסף הכהן הוא המביא לדפוס או ששמו ניתן לשם הסוואה?

ר' יוסף ב"ר מרדכי הכהן היה בויניציאה בשנת תס"ז ושם נדפס ספר התפילות לימי השבוע שהביא מירושלים בשם "שערי ירושלים" בסיועו של יהודה פרץ מחבריו של חיון ⁵¹. בסופו "סדר קריאי מועד והוא תיקון סעודה לחגים ולזמנים" מהוהר. בהקדמה יאמר יהודה פרץ שהתעורר לעשות זאת מפני שמצא בס' שערי ציון תיקון סעודה לימי השבוע, ודומה שיש רגליים להשערה שמי שהדפיס זה הדפיס זה ⁵². בשנת ת"ע הדפיס בויניציאה את ספרו "דברי יוסף". בין דא לדא נמצא באמשטרדם ובשנת תס"ח הביא לדפוס בעיר זו את ס' "זבח השלמים, ביאורים יקרים על התורה" לר' משה גאלנטי שבו נמצאת הקדמה מר' משה חאגיז. נשלם בדפוס ביי"ח בטבת תס"ח, והמגיה הוא ר' שמואל ב"ר אריה ליב סג"ל מפוזן שהגיה

50 יריבי ר' משה חאגיז השתמשו בהקדמה זו כנגדו. ר' יהודה בריאל כתב לו בערב סוכות תע"ד שטופס מן הספר שלחו לליוורנו "ומקשים מדידה אדידה בלא דעת... מפני ששם לא כת' מר אלא שעייז ואוזן וכדומה הם תוארי' לדברים עליונים", ומסיף: "ואין זה ענין לדברי המינות הגלויים וידועים שהדפיס אותו רשע" (כ"י קופמן 254, עמ' 18). אכן יתריס אאיליון במכתבו לר' יהודה בריאל על ההקדמה הו' "שעשה להתגדל בעיני הבריות שידו בכל ולא ידע כי חסר יבואנו, שכתב שם דברים שלא ניתנו ליכתב" (שם, עמ' 207).

51 הסכמה ורשות, עמ' 111; התנועה השבתאית ביוון, עמ' כו.

52 אכן בסוף שערי ירושלים הוא מתפלל שיזכה לחזור לירושלים לראות את בנו "התלמיד מרדכי הכהן" (מ.ב.). אף הוא מודה לר' יעקב אבוהב שסייעו בהדפסת הספר ומברכו "אל חי יברכהו ובדרך ישרה ינחהו... לראות שערי ירושלים", בדומה לברכה שבס' שערי ציון ליופא אוביר לענדר.

את ס' לקט הקמח. הגהות והערות הרבה מר' משה חאגיז משולבות בתוך הטכסט בסוגריים.

ר' משה חאגיז היה לדבריו יורשו היחיד של ר' משה גאלנטי ובידו היו כתיבותיו. בהקדמה שזמנה אלול תס"ז יאמר: "נמצא אתי... סמוך ונראה אל הקונטרס המוקדם שכבר נדפס ונקרא שמו קרבן חגיגה וזבח שלמים היה כרוך אחריו". הוא מתפלל לה' שיוכתו "להעלות אל בית הדפוס תעלומות חכמה מפוארה וסתרי תורה אשר דרוש דרש משה". היה בדעתו גם "להוציא לאורה ספרו הגדול הנקרא אלף המגן", וכל שלא הוציאו מפני שלא היתה שעתו פנויה לסדרו ולהעתיקו, בשל נדודיו "ממדינה למדינה ומשכונה לשכונה שנה אחר שנה"⁵³. אמת שר' יוסף הכהן היה מבית מדרשו של המג"ן ונדד בחוץ לארץ לצורך פרנסת אנשי ביתו⁵⁴, אך היעלה על הדעת שר' משה חאגיז נתן לאחר להוציא הספר וכל חלקו היה רק בכתיבת הקדמה? דבריו שר' יוסף הכהן הפציר בו להדפיס, "לא השיבותי פניו ריקם ונתתיו לו במתנה"⁵⁵, דומה שאין בהם להפקיע ממנו את חלקו בהוצאה לאור שזאת היתה דרכו. גם לספר זה היה שותף להוצאה שלמה פרוס המדפיס.

ספר כריתות ואורח מישור

ס' כריתות לר' שמשון מקינן עם ספרי אביו תחלת חכמה ואורח מישור, שנדפסו בשנה שלאחריה (תס"ט), אין ר' משה חאגיז נזכר כמתדיירם אלא אחר (ר' יעקב חאגיז הדפיסם בוירונה בהיותו שם בשנת ת"ז). ספר זה כמה שאלות כרוכות בו, ודומה שמסבכי בעיותיו עשויה להתבאר פעולתו של ר' משה חאגיז כמוציא לאור.

המוציא לאור הנזכר בספר הוא יוסף ב"ר יהודא ליב פוריש מעיר טרנא. בשל המלחמות הממושכות נמלט ממקומו כנראה בשנת תס"ח⁵⁶, ועזב שם את בני משפחתו⁵⁷. בבואו לאמסטרדם נתוודע לר' משה חאגיז ונתארח בביתו⁵⁸, וכך הוא כותב: "הביאני בית אדוני ה"ה הרב החכם הכולל שר וגדול בישראל שמו נודע בשערים מתוך מעשה ידיו נתפרסם לרבים לסיני ועוקר הרים... שבעין החמלה קרבני ממכון שבתו השגיח לי והביאני אל חדריו חדרי התורה" (ב5). בביתו מצא את הספרים האלה וברצות ר' משה חאגיז לתמוך בו יעצו "להדפיס

53 דף א,ב. בהקדמה לס' קרבן חגיגה הוא מתפלל שיוכה להוציא כל ספרי זקנו "ובפרט ספר אלף המגן שאני מתעסק בו לאט לאט" (מעבר לשער). בספר זה היו אלף מאמרים. ועיין גם שם בדף מח,ב ובהקדמה לס' הלכות קטנות, דף ב3.

54 ר' הקדמתו לס' זבח השלמים, דף ב,ג.

55 שם דף ב,ב. ועיין גם בהקדמת ר' יוסף הכהן, דף ב,ד.

56 ר' דבריו: "כי אפפו עלינו רעות... דבר חרב ורעב ושבי קשה מכולן... אנשי מדינת פולין... נשתחרו פניהם כשולי הקדרה מחמת קול תרועת המלחמה... קרוב לשנים עשר שנה" (הקדמה לס' כריתות, דף ג4). ועיין גם בהקדמה לס' תחלת חכמה, דף א,ב, ודברי ר' משה חאגיז שבסוף אורח מישור: "הגיד לי את כל הקורות אותו... שבמלכות פולין... הדחק והדבר והחרב והרעב אשר צפו עברו על ראשם בשנת אשתקד" (דף לב,ב). גם בהסכמת ר' שלמה אאיליון נאמר: "ויצא החוצה וינח בגדו גרש ירחים ושנה".

57 הסכמת ר' יהודה אריה ליב, דף ב3.

58 הקדמה לתחלת חכמה, מעבר לשער.

הספרים הנזכרים לחלקם ביעקב ולהפיצם בישראל ויהיו לך לבדך"⁵⁹. דברים יותר מפורשים כתב בהקדמה לס' תחלת חכמה: הוא שאל את ר' משה חאגיז מדוע איננו מהדיר את הספר והשיב לו "כי היה בדעתו לכלול אותו עם ספר אסיפת הכללים אשר לו בתוספות מרובה", וטרם הספיק לעשות זאת. לפיכך נתעורר הוא להדפיסם "בקומתם ובצביונם".

המהדיר ליקט כמה כללים מספרו של ר' משה חאגיז אסיפת הכללים והוסיף "הקדמה בדרכי המשנה" שכתב ר' יעקב חאגיז בראש ספרו עץ חיים וכן כללים מספרו הלכות קטנות והדפיסם בקונטרס מיוחד בסוף הספר, ואת אסיפת הכללים קרא על שמו לקט יוסף. אבל מחתימת דבריו של ר' משה חאגיז שבסוף ס' אורח מישור (לב, ב) נראה שההוספות מידו הן. חלקו המפורש בספר היתה מלאכת ההגהה⁶⁰ ואילו כמו"ל מאן דכר שמיה.

תחילה נדפס ס' כריתות בלא שער והקדמות אף לא של ר' שמשון מקינון ור' יעקב חאגיז, כפי שמוכח ממניין הקונטרסים. הללו נדפסו לבסוף, ונוספו עליהם הסכמות מרבני אמשטרדם ר' שלמה אאיליון ור' יהודה אריה ליב רב קהל אשכנזים שניתנו בשעה שהספר היה בדפוס וקרוב לגמר הדפסתו. אין הם מזכירים כלל את ר' משה חאגיז ולא את ההוספות מחיבורו. המהדיר מודיע שבידו "גזרת... רבן של בני הגולה... דוד אופנהיים" ודווקא אותה לא הדפיס, אלא העיר: "הלא היא כמוסה עמדי חתומה באוצרותי ובה אכבדה" (ב3), וכן "שבא על החתום" ר' יעקב ב"ר יוסף ריישר בעל חק יעקב. וכיצד יכול היה לקבל הסכמות אלו? מדברי חכמי אמשטרדם למדנו שכוונתו היתה לסבב בשליחות למען פליטי פולין והספר נועד לשם השגת תרומותיו⁶¹. אכן, בטופס שבידי בסוף השער נוספה שורת הקדשה זו: "ה"ה הקצין המפורסם הנכבד פרנס ומנהיג, ומקום פנוי לכתיבת השם. הדעת גותגת שדווקא משום כך צריך היה להדפיס הסכמתו של ר' דוד אופנהיים. כלום ההסכמה ניתנה לר' משה חאגיז ומשום כך צריך היה לכמוס אותה? ושואל היא ההסכמה שנדפסה בס' לקט הקמת?

והנה, בספרייתו של ר' אליעזר ליפמן פרינץ ז"ל שליד בית-המדרש למורים מזרחי בירושלים נמצא שער אחר לס' תחלת חכמה, בלי מסגרת. לפני מקום הדפוס שש שורות בנוסח הדברים שבשער ס' כריתות⁶². אף דברי המדפיס שמעבר לשער יש בהם חידוש: "הסכמת... מוהר"ר ישראל אהרן גר"ו... נתאחרה ובאה לידי אחר חיתום הספר היום ר"ח מנחם דהאי שתא. וערבה שמחתי כי זה היה חשקי ותאותי להעלותה בצד השוה בסמיכת גאוני ורבני ארץ. עם כל זה אמרתי אל לבי כי ראוי והגון הוא לתת לו חלק בראש", והסיבה היא שהבטיחו "להביא על החתום מהמיוחדים שבקהלה, האלופים הקצינים רוזני נדיבי עם ה'

59 גם ר' משה חאגיז כותב: "אמרתי למהר"ר יוסף הנז'... קח לך הדא מרגניתא טבתא". אורח מישור, דף לב, ב.

60 בראש דבריו שבסוף אורח מישור (כט, ב) יציין "דברי המניח... והוא המגיה".

61 ר' שלמה אאיליון ממליץ: "לעזור ולהושיע ה"ה מוהר"ר יוסף הנז"ל בכל מקום ומקום אשר תדרוך כף רגלו... כי לצורך מצוה רבה קאויל מחמת הצרות... שצפו עברו על ראש הכלל והפרט מאחינו... שבגלות פולין". ור' גם דברי ר' משה חאגיז בסוף אורח מישור, דף לב, ד.

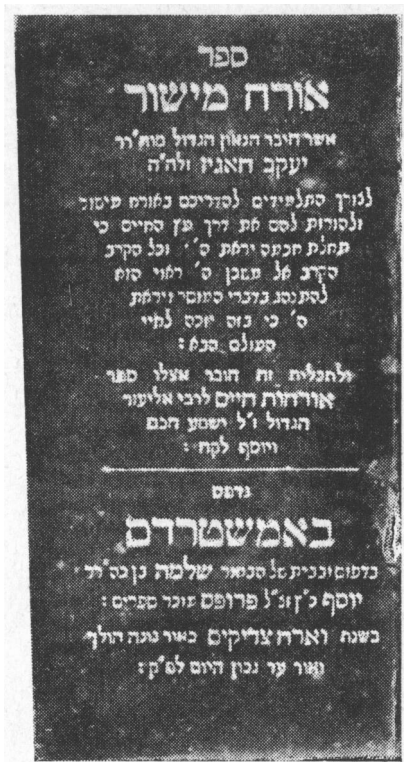
62 ר' הנוסח מ' בניהו, הבדלים בטפסים שונים של ספרים בני מהדורה אחת, קרית ספר, כרך כד, תש"ח, עמ' 62—63.

מאיר בניהו

הרבנים המופלגים מיקרי הק"ק מיץ יע"א". הוא מחדה גם לר' משה ב"ר שמעון מפרנקפורט, שאף הוא הבטיחו לעזור לו ברכישת חותמים על הספר. נראה שס' תחלת חכמה יצא כספר לעצמו ושער זה נועד לטפסים שס' כריתות לא נכרך עמם.

אורח מישור בכרך קטן

ס' אורח מישור יצא באותה שנה גם בצורה אחרת ומהדורה זו היא יקרה מאד במציאות. ידועים שני טפסים: האחד (חסר בסופו) במוזיאון הבריטני⁶³ והשני שלם בספריית הבודליאנה⁶⁴ באוקספורד. השער כתוב בנוסח שקבע לו המחבר ר' יעקב חאגיז: "ספר אורח מישור ... בדרכי המוסר ויראת ה' ... ספר אורחות חיים לרבי אליעזר הגדול ... באמשטרדם שנת ואר"ח צדיקיים ... לפ"ק. ר' משה חאגיז הוסיף עליו, איפוא, חיבור שאינו במהדורה המצוייה. לאמיתו של דבר אין מהדורה קטנה זו אלא תדפיס מן הגדולה ממנה⁶⁵. במצוייה

שער "אורח מישור" בכרך קטן, אמשטרדם, תס"ט

- 63 עיין צדנר, עמ' 306.
 64 קוולי, עמ' 295. וטיבותא לידידי ד"ר אליעזר בשן שבהיותו באוקספורד טרח לצלם בעבורי שער הספר.
 65 בן יעקב כותב שהספר נדפס לבדו עם ס' ארחות חיים המיוחס לר' אליעזר הגדול "כמו הוספה לספרו שפת אמת ד"א תס"ט 16" (ס' 976, עמ' 49). ואין לומר שכוונתו למהדורה המצורפת לס' כריתות שהרי רשמה כראוי (כ 297, עמ' 247), או שהספר

שני טורים בעמוד וכאן טור אחד, כלומר רבע העמוד. המוציא לאור הוא ר' משה חאגיז עצמו! בהשקפה ראשונה יכול אתה לומר שלא עשה זאת המחבר אלא משום שהספר עניינו מוסר ואינו צריך להיות מחובר לכללי התלמוד והוציאו בכרך קטן למען יהיה בכיסו של כל אדם. ברם, אם זו היתה מחשבתו, לא זו היתה מטרתו העיקרית. בסוף ס' אורחות חיים (דף כג, ב—כד, ב) נדפסה תעודה חשובה ביותר לתולדות הפולמוס שלו בעניין הקדש אברהם נתן מרשיד⁶⁶. היא מכונה "מודעא רבה בשם ה' לגדור פרץ" ובראשי העמודות, משמאל: "להשבית קטטות מקצה הארץ", ומימין: "ולא תהוי שתיקה כהודאה". לכאורה תיקון הוא ל"חיבור קטן שנדפס בשנת תס"ז, יצאה מכשלה מתחת יד המעתיק שלי ומסדר האותיות בדבר הכתוב שם בדכ"ז ע"ב בדבר" עידי ההקדש. קלקלה זו שתלה באחרים לצורך התנצלות מוצא אתה אותה אצלו גם בספרו לקט הקמה. את שם הספר שפת אמת לא הזכיר וכאילו אין הוא מחברו. מקום יש לומר שנתבע לתקן ומשום כך עשה זאת. אפשר שהכותרת "להשבית קטטות" מאששת סברה זו, אבל הכותרת השנייה שוברה היא. במודעה זו תור ר' משה חאגיז ופעו במכוסה בפרנסי ליורנו, והרי הוא קיבל על עצמו שלא להוסיף ולהדפיס דברי-גנאי בספרו. דבריו אלה, שעם שהם באים כביכול להתנצל מחזיריהם הם אותו לדרכו הראשונה, לא מצא ר' משה חאגיז דרך טובה יותר מלספחם למהדורה זו!

פרק רביעי: בדפוסו של נתנאל פואה — הפצת ספרי קבלה

פעולתו של ר' משה חאגיז בהוצאת ספרים נמשכה בסתר ובגלוי. רובה בסתר ומיעוטה בגלוי. ברם, בשנת ת"ע חל מפנה שהשפעה רבה נודעה ממנו על מהלך חייו. לכאורה בכל התקופה הזאת לא הדפיס מחיבוריו אלא אחד ועיקר מעשיו היה הדפסתם של ספרי קבלה בהעלמת שמן ובקריאת שם אחרים עליהם. ותעלומה רודפת תעלומה. עם גמר הדפסת ס' תחלת חכמה בשנת תס"ט, שוב אין לו שיג ושיח עם ידידו פרופס, אלא עם נתנאל פואה. הידידות ביניהם נקשרה כבר בראשית בואו לאמשטרדם, והוא מזכירו לטובה בהקדמה לאדרות הקדושות⁶⁶. ברם, מה ראה לנ-טוש את המדפיס והמוציא לאור של ספריו⁶⁷ ולפנות אל המדפיס האיטלקי, חתנו של ר' שלמה אאיליון, מי שעתיד היה להיות ראש לשונאיו ויריביו? הן כבר אז רדפתו הקהילה הפורטוגזית.

נכרך עם שפת אמת, שהרי הוא רשום אצלו בגודל 8°. נראה שנשתבש ממה שרימו ר' משה חאגיז בסופו לספרו שפת אמת. בן-יעקב מצין גם מהדורה נוספת עם ספירת העומר וברכת הלבנה, שאף היא נדפסה באמשטרדם בשנת תפ"ד בגודל 32°. חיפשתיה ולא מצאתיה.

66 עיין על כך לפי שעה מ' בניהו, לתולדות בית-המדרש בירושלים במאה ה'י"ו, HUCA, כרך כא, עמ' יג—כח. בדעתי לשוב לנושא זה ולפרסם תעודות חדשות עליו.

66* ר' למעלה סמוך להע' 50. נתנאל פואה היה תלמידו של ר' בנימין הכהן מריג'יני. הוא הגיה את ספרו גבול בנימין, שנדפס בדפוס פרופס בשנת תפ"ו ונפטר באמצע ההדפסה (עיין מ"ש א"א הרב יצחק נסים יצ"ו במבואו לשו"ת הרב"ך, ירושלים תש"ל, עמ' טו—י).

67 יחסיהם נשארו מתוקנים ור' משה חאגיז הוא היחיד בנותני ההסכמות לשו"ת הרמ"א שנדפס בדפוסו של פרופס בשנת תע"א, שהזכירו ואף עיטרו בתוארי כבוד: "האלוף המשכיל הח"ר שלמה כ"ץ בעל הדפוס". בהקדמה למפתחות לקט הקמה חלק אורח חיים הוא כותב: "מצאתי ראיתי בבית אהובי המדפיס" (סא, א).

מאיר בניהו

בית דפוסו של נתנאל פואה היה מן המעולים שבדפוסים אמשטרדם. ספרים שיצאו מתחת ידו היו מהודרים בצורתם. אלא שעבודתו התנהלה לאיטה. למן ייסודו בשנת תס"ב כמעט שלא הדפיס אלא ספר אחד לשנתיים⁶⁸. תעלומה היא, איפוא, כיצד קיים בית דפוס זה את עצמו. דומה שבשלוש השנים שלמן ת"ע ועד תע"ג, היה ר' משה האגיו שותף למעשיו של פואה.

הלכות מסים

בשנת ת"ע נדפס קונטרס קטן בן ארבעה דפים בשם "הלכות מסים". לא צויין בו אימתי נדפס, מי הוציאו ובאיזה בית דפוס נדפס. ברם, האותיות וצורת ההדפסה הן במובהק של פואה. ונאמנת עלינו עדותו של ר' יצחק לאמפרונטי, שכתב: "הלכות מסים והם ד' תשובות לארבעה גאוני עולם נדפסו באמשטרדם"⁶⁹. הקונטרס סובב

68 בשנת תס"ב חידושי בבא בתרא לר' יוסף הלוי ו' מיגאש, בשנת תס"ד אבק סופרים לר' אברהם קונקי, בשנת תס"ו פרי חדש אורח חיים, לר' חזקיהו די סלילה, בשנת תס"ח ראשית חכמה לר' אליהו די וידאש, בשנת ת"ע מפתח הזוהר ובשנת תע"ב אגרת שמואל לר' שמואל אוזידה (ר' רשימת הספרים א' יערי, המדפיסים בני פואה, מחקרי ספר, ירושלים תשי"ח, עמ' 367–374). רשימתו של יערי אינה שלמה והוא לא עמד על ספרים שנדפסו בדפוס פואה אלא ששמו לא נזכר בהם. ר' להלן והע' 82. לדעת יערי, פואה לא הדפיס בקביעות אלא בשעה שנזדמן לידו ספר מספריהם של חכמי ארץ-ישראל (עמ' 367). הוא למד זאת מדברי המדפיס בס' אבק סופרים, שגיסו ודודו ר' יוסף צרפתי היה ביתו פתוח "לשבים ועוברים ובפרט להני רבני קשישי דארעא דישראל... בשומעו קו"ל כתבי הקדש הנמצאים לרוב בחצרות קדשם, נדבה רוחו אותו להוציא ולהביא מהם לאור הדפוס. וכי נפשו קצה בקלקול איוה מדפיסים אשר לכבוד עצמם בלבד הם דורשים, העיר לי און לקבוע עיט"ם לתורה, כאשר מאז פניתי לדפוס זה... טרדות הזמן לא נתנוני לשקוד על דלתי הדפוס רק לפעמים, אחת נכנסת ואחת יוצאה, כי סמכתי באילן גדול הוא מע' המחבר נר"ו אשר על כל דף ודף היה כותבה דורשה ומגיתה...". (דף ג,ב). וכמה דברים אתה שומע: גיסו היה מסייע בידי עוברים ושבים, ביחוד שלוחי ארץ-ישראל, להדפיס ספרים. בראותו שהמדפיסים מנצלים אותם ואינם עושים מלאכתם כראוי, עורר את גיסו לייסד בית דפוס, וסמי מכאן כל מחשבה שהדפוס הוקם אך ורק לתכלית אחת, להדפיס ספרים שהביאו עמם שלוחי ארץ-ישראל. בזמן הדפסת ס' אבק סופרים נטרד פואה מאד ולא יכול היה להשגיח כדרכו על ההדפסה ואין להסיק שמחמת טרדותיו לא הדפיס בקביעות וכי בית דפוסו היה "פרטי". וכלום בתי הדפוס האחרים היו של ציבור? והראיה שפואה כותב במפורש שסמך על המחבר שיעשה מה שהיה הוא רגיל לעשות. ואכן בסוף הספר באה "התנצלות המגיה והוא המחבר".

69 פחד יצחק, חלק א, ערך בר מתא, ויניציאה תק"י, דף סד,ד. הקונטרס הוא יקר המציאות ביותר ונמצא בגנזי בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים. שני טפסים היו במנטובה אחד בארכיון הקהילה, בצרור תשובות ואגרות בעניין הויכוח שעבר אחר-כך בין מנטובה לוירונה בשנות תק"ח–תק"א. ר' סימונסון (בהע' הבאה, עמ' 332) והשני בספרייתו של ר' מרדכי מורטארה שהיתה קניין לדוד קויפמן. נכלל באוסף דפים מודפסים, כ"י ס' 432 (ס' 12671), עמ' 49, 154. נמצא גם בבדלייאנה (שטיינשניידר חלק א, ס' 3461; קוולי, עמ' 226). ושניהם כותבים שנדפס בוויניציאה, כנראה 1709. קוולי מציין מהדורה שנייה באותו גודל ולדעתו אפשר שאף היא נדפסה בוויניציאה. והדבר צריך עיון (ר' להלן). כבר לאחר הדפסתו היה הקונטרס בלתי מצוי. משתגלע ריב מעין זה בין קהילות ויניציאה ופאדובה כחמישים שנה אחר-כך, וגדולי חכמי איטליה כתבו פסקים על כך שנדפסו בספר מיוחד "פסק כמוהר"ר יעקב חזק מ"ץ בעיר פאדובה" (ויניציאה, כנראה תקכ"ה), מוצא אתה שיש מהם שלא הוכירו

על מעשה שאירע באיטליה בשנת תס"ט. השאלה נשאלה מר' יהודה בריאל ממנטובה ותשובתו היא מכ"ג באלול תס"ט. עניינה: סוחרים הבאים ליריד הם פטורים מכל מס מטעם הרשות. קהילה אחת ביקשה להטיל מס על היהודים הבאים לסחור בעיר. התעורר פולמוס גדול בין הסוחרים הורים לפרנסים. רגליים לדבר שהסוחרים היו ממנטובה שכן הפוסק שנשאל על כך הוא רבה של קהילה זו והוא עומד לימינם. ואכן, מדברי תלמידו ר' יצחק לאמפרונטי תובהר לנו הפרשה. הוא כותב שהקונטרס דן "בענין הגאבילא שהטילו אנשי ריגיו על אנשי מנטובה ביום היריד אשר קרא אותו המלך דרור וקמו ארבעה רבנים אלו ובטלחה". בשל תביעת ראשי קהילת ריגיו אשר קהילת מנטובה על סחריה להשתתף בירידים של ריגיו.⁷⁰

ר' יהודה בריאל שלח את פסקו לר' מגשה ב"ר יעקב חפץ רבה של וירונה, שיחווה גם הוא דעתו על השאלה. חכם זה היה גיסו של ר' משה חאגיז, ודומה שדבר זה מסביר את שייכותו לעניין. אין ספק שהוא הוא ששלח את התשובות של ר' יהודה בריאל ושללו לאמשטורם. עד אז לא הכיר ר' משה חאגיז את ר' יהודה בריאל פנים בפנים, והוא כותב שלא זכה "לאור פניו... בשגם אותו ראינו בפסקיו וכתביו".⁷¹ התשובה הרביעית היא של ר' שלמה אאיליון ובה הוא משבח בעיקר את תשובתו של ר' משה חאגיז, שהביא "דברי רבותינו הפוסקים... כמעט שלא הניח דבר אחריו". וכאן הוא מודיע שר' משה חאגיז הוא שפנה אליו "וצוה עלי לחוות דעתי גם אני" (ג3).

התשובות הללו כולן סברת המתנגדים למעשיהם של פרנסי קהילת ריגיו. אותה שעה היה רבה של קהילה זו ר' בנימין הכהן, תלמידו הנודע של הרמ"ו. כלום לא ידעו אותם חכמים שקהילת ריגיו לא תעשה זאת בלא הסכמתו של רב הקהל שהיה ראש וראשון למשיבים באיטליה? הרב"ך וחתנו כתבו תשובות בעניין זה, הרב"ך בסדר ויקרא (כד—כט אדר) תע"א,⁷² ותשובת חתנו ר' ישעיהו באסאן⁷³ באה לחזק את דבריו. אין ספק שדברי הרב"ך נכתבו אחרי שהגיע לידו הקונטרס והם תשובה עליו. הוא פותח את דבריו בזה הלשון: "ראיתי התרים והנה רועשים, על גבי חרשו חורשים... ומכותלי דבריהם ניכר ריח שיש לו עיקר, כי יצא מתחת ידי ובהסכמתי דבר בלתי מתוקן". הדעת נותנת שהתשובות הללו

"הלכות מסים" כלל, ויש שהביאו פוסקים אלו מתוך ספרו של ר' משה חאגיז, שתי הלחם (ר' יעקב חזק, דף ב, ג; ר' דוד קורנאלדי, דף כו, ב) או פחד יצחק (ר' חיים וולטירה, דף טו, א; יו, ד ובפסקו השני דף מט, ד יציין שהמג"ח ואאיליון חזרו בהם, על-פי פחד יצחק). הקונטרס היה למראה עיניהם של ר' שבתי אלחנן מהוקנים מקאסאלי (יח, ד), ר' אליהו הלוי מאליסנדריה (כג, ב) ור' מנחם נויירה מוירונה (מא, ג). גם החיד"א מביאו בתשובתו שנדפסה בס' חיים שאל, חלק א, ליוורנו תקנ"ב, סי' כ, דף כה, ד.

70 בריגיו הוכרו חרם על כמה מבני מנטובה שבאו ליריד. ר' ש' סימונסון, תולדות היהודים בדוכסות מנטובה, חלק א, ירושלים תשכ"ג, עמ' 226.

71 הלכות מסים, דף 2א. ברם, בכותרת תשובתו שנדפסה בספרו שתי הלחם כתב ר' משה חאגיז "מצד ענוותנותם שלחו אלי לקיים דבריהם". סי' כו, דף כח, א.

72 נדפסה בס' פחד יצחק, שם, דף סה, א. התשובה לא נכללה בשו"ת הרב"ך, שהר"ל א"א הרב יצחק נסים יצ"ו (ירושלים תשל"ל), כיוון שכבר נדפסה בס' פחד יצחק (ר' עמ' רסד).

73 שם, דף טו, א—ג. שתי התשובות בכתיבת סופר ובחתימת ידיו של הרב"ך נמצאות בכ"י קויפמן 160 (ס' 15780 במכון לתצלומי כתבי-יד), סי' 13, עמ' 65—68, 73—74, 74—76.

נשלחו גם להמני"ח ולאאיליון. שניהם נרעשו ומיד כתבו הסכמה אחת משותפת על תשובת הרב"ך, ובה התנצלו שהשאלה היתה סתמית, השואלים העלימו מהם את פרטי העניין ואף לא ידעו שבינתיים נתיישרה המחלוקת.⁷⁴ אכן ב10 בדצמבר 1709 הסכימו קהילות מגטובה וריג'יי לבטל את החרם שהוטל על סוחרים ממגטובה, סוחרים מגטובה הורשו להשתתף ביריד של ריג'יי וסוחרים ריג'יי ביריד של מגטובה ועל התעודה חתם הרב"ך כסופר הקהילה.⁷⁵

לעניינינו חשובה ידיעה שחכמי אמשטרדם הנ"ל הבליעוה בנעימה תוך התנצלותם שהקונטרס "נדפס נגד רצוננו", והמביא לדפוס עמד ופיזר את הקונטרס "בכל עבר ופנה, ללעג ולקלס לאנשי אותה המדינה, בשפתי חלקות ולשון רמיה... חשב להוציא משפט מעוקל...". הם סומכים ידם על פסקו של הרב"ך, כי "מי כמוהו מורה... ומי יוכל ומי יחוש לחוש ולהרהר כאלו יצא מתחת מדרך כף רגליו דבר בלתי מתקן". ההסכמה נכתבה בערב פסח תע"א ונשלחה אל הרב"ך.⁷⁶

הנה, עם תשובות הרב"ך וחתנו, שבכ"י קויפמן 160, נמצאת גם התנצלותם של אאיליון והמני"ח, ובראשה כתב הרב"ך בכתב-ידו: "טופס כתב רבני אמשטרדם ניתן להדפיס". דון מכאן שלא היתה דעתו של הרב"ך נוחה מן ההתנצלות, אלא אם כן תופץ כמות שהקונטרס הלכות מסים הופץ, שאם לא כן מי ידע עליו ומה תועלתו? מפליא הדבר שר' יצחק לאמפרונטי, שקיבל את התשובות מידיהם של הרב"ך ור' ישעיהו באסאן, לא אמר דבר על כך, ויכולים היינו לסבור שמחשבה היתה שלא יצאה אל הפועל. אבל אין הדבר כן. בכתב-היד מצוייה עוד התנצלות אחרת (עמ' 71), שאף כותרתה נכתבה בידי הרב"ך, ויש בה עניין רב. וזה לשונה:

העתק ממה שנדפס תחת הפסק הידוע

נעתק מתוך הפסקים החתומים מידי הגאונים הרבנים הנזכרים ראשונה ואשר באו באחרונה שסמכו ע"ד השאלה כנ"ל. אמנם מאז שמעו שהשאלה שלא מדעת הבעלים היתה, באשר לא פורש בה טעם תקנת השוק הנז' ומה ראו על ככה ומה הגיע אליהם, או מי גרם להם לבני העיר ההיא לתקן תקנה זו (ודרך תנאי היתה ובסור הסבה סר המסובב), ובפרט כי המה חונים תחת צלו של אילן גדול גברא רבא קדישא ויקירא מלא כל הארץ תהלתו. לא עלתה הסכמת הגדולים האלה שיודפסו דבריהם עוד (כבקשת השואל), עד בא דבר המלך הגאון מארי דאתרא הנז', אם רצונו וכבודו לברר דבריו, ואחריו ישובו ויוסיפו הדיינים הראוי להוסיף, כי לכן נשאר מקום חלק והאותיות עדיין מסודרות ועומדות אלא דענותותיה וחסידותיה דמר סגיא, ועד עתה היה כמחריש וכמודיע דשב ואל תעשה עדיף, יען הדבר נגמר בשלום ואין אחריו מחלוקת.

הנה כי כן יודע כמביא למעלה שהפושטים ידם להדפיס או לפרסם דברי הפוסקים האלה כמו שהם אין רוח החכמים הנז' נוחה מהם. ושלום לאוהבי השלום.

על ידי המדפיס חיים בלא"א כה"ר יעקב.

74 שם, דף סו,ג.

75 סימונסון, שם, עמ' 227.

76 ר' יצחק לאמפרונטי כותב שבהיותו בריג'יי הראוהו הרב"ך וחתנו הפסקים וחזרת השניים מהוראתם. מדבריו "שקצת מן הארבעה חזרו בהם" (דף סה,א) שומע אתה שר"י בריאל ור"מ חפץ לא זוו מעמדתם.

ברי שגם כאן ההתנצלות שמפי המדפיס אינה אלא של אאיליון והמני"ח. הטענה שהשואלים הטעום ולא ידעו באיו קהילה מדובר, חזרה ונטענה. רצונם היה להדפיס את תשובתו של מארי דאתרא, וכבר כתבו לו על כך וסברו לצרף אחריה דברי חרטה על מה שכתבו בקונטרס, והסכמה לפסקו של הרב"ך, אבל הרב"ך לא רצה בכך. הם לא המתינו לתשובתו וסידרו דבריהם בדפוס ומקום הותירו לתשובת הרב"ך, ומשלא נאות הדפיסו דבריהם בלבד.

הנה כי כן נתגלה לנו דבר-דפוס שלא גותר ממנו אפילו טופס אחד ולא זכר, עד שהעתקו נתגלה עתה. ופלא שהרב"ך נזקק להעתק ולא למדפס. כלום חזר ונדפס הקונטרס כולו וההתנצלות נדפסה בסופו והוא המהדורה השנייה שבאוספורד שציננה קוולי? שאם לא תאמר כן לא יובן מהו שאומר המדפיס שנותר מקום פנוי לתשובת הרב"ך? כנראה ביקשו לחזור ולהדפיס ארבע התשובות עם פסקיהם של הרב"ך וחתנו ולאחריהם ההתנצלות. אין ספק שגם קונטרס זה נדפס בדפוסו של נתנאל פואה אבל בשנת תע"א. המדפיס הוא חיים ב"ר יעקב מארביך שעבד בבית דפוסו של פואה (ר' בסוף ס' אבק סופרים).

ההתנצלותם של ר' שלמה אאיליון ור' משה חאגיז אינה כפשוטה. ברי, שהקונטרס נדפס בידיעתם. קשה לומר שדווקא המדפיס, תלמידו של הרב"ך, הוא שהתעורר להדפיסו. ואם תאמר שהיוזמה באה מן הצד המעוניין, מסתבר שאנשי מנטובה היו מדפיסים את התשובות במקומם. וכיצד הגיעו פסקיו של המני"ח והסכמת אאיליון לידי מי שהדפיס? והרי הקונטרס נדפס בבית דפוסו של חתנו של אאיליון. גם ר' יצחק לאמפרונטי תולה עיקרו של קונטרס זה בהמני"ח, והראיה שהוא חזר והדפיסו בספרו "שתי הלחם" (ס' כז). לא זו בלבד אלא שספק אם חכמי אמשטרדם חזרו בהם משום שכך סברו ולא עשו זאת אלא לכבודו של הרב"ך. משהדפיס ר' משה חאגיז כשלוש שנים אחרי פטירת הרב"ך, ארבע התשובות שבקונטרס לא הותיר אפילו זכר לתשובות הרב"ך וחתנו, והסכמתם שלו ושל אאיליון — מאן דכר שמה! ⁷⁸

מפתח הזוהר

הספר השני שנדפס בשנת ת"ע בבית דפוסו של נתנאל פואה, שאפשר להכיר בו עקבותיו של ר' משה חאגיז, הוא "מפתח הזוהר". בשער צויין: "נדפסו במצות בני עליה אנשים חכמים ונבונים אשר מעבר לדף זה דבריהם חונים". דבריהם כתובים ושמותם אין אנו יודעים. מבחינים הם בין מפתחות הזוהר שחיברם ר' משה גאלנטי (ויציאה שכו') לבין מפתח זה. הראשון סדור כסדר הנשואים ופסקי המקרא והשימוש בו קשה. מה שאין כן המפתח החדש עשוי ערכים-ערכים בסדר

77 בערך "רוב הקהל" יאמר: "ואחרון אחרון חביב מהר"ם חאגיס אשר הוא סבר והיה לאחדים בידו את כל דברי הפוסקים חדשים וגם ישנים ולקטם ... ושמן איש על דגלו ומשאו לצבאותם". פחד יצחק, אות ר, ברלין תרמ"ה, דף קכג,א.

78 כבר נזקקתי לקונטרס זה בשאלת השינוי לטובה שחל ביחסו של חאגיז לאאיליון בסוף ימיו (התנועה השבתאית ביוון, ירושלים תשל"ג, עמ' קס). אותה שעה נעלם טופס הלכות מסים שבבית הספרים. עתה חזר ונתגלה, ומוצא אני שאכן יש להנחה זו על מה שתסמך. הכותרת לפני תשובתו של אאיליון: "והגאון הרב מהר"ש אאיליון נר"ו כתב" (שתי הלחם, דף כט,ד) איננה במהדורת ת"ע אלא נכתבה בשנת תצ"ג

א"ב "שעל ידו ימצא כל א' ואחד תכלית המבוקש ונדרש אצלו". גם שם המחבר לא נקרא על הספר. הוא נמצא בכתב-יד בירושלים והובא לאמסטרדם "ביד הרב החסיד המפורסם ציר אמונים לשולחיו כמהר"ר אברהם רוויגו נר"ו". המוציאים לאור ראוהו בידו ונתעוררו להוציאו "לאור הדפוס על הוצאתינו להנאתינו ולטוב בתינו ולהנאת הכלל והפרט... ולעשות נחת רוח לגשמת המחבר ז"ל". בסוף ההקדמה נמצאת גזירה שלא לחזור ולהדפיס את הספר עד תום שש שנים. לא ביקשו המהדירים שאיסור זה יכריז עליו ר' שלמה אאיליון, רב הקהילה שהדבר מסור לו, אלא הוא יוצא מפי עצמם. כבר נמצאה וכבר היתה כזאת, אלא שהעלמת שם המהדירים מעוררת חשד שמא יש דברים בגו.

הנהגה בדף האחרון (כד) נדפסו דברי ר' משה חאגיז. דברים שראויים היו להימצא בראש הספר באים הם בסופו ויש בהם כדי ללמד על הדפסתו בפרט ולעניין הדפסת ספרים בכלל. פותח הוא בדברי שבח על "חברת בני עליה" שנטלו מצווה זו על שכמם להדפיס הספר, ומדבר בסגולות ספר הזוהר. אבל עיקרו פולמוס עם מהדירים בני זמנו המוציאים לאור ספרים קדושים וחיבורי קדמונים שנועלים את הדלת "בפני כל אדם שירצה להדפיס". לוואי שכל הספרים העיקריים בתורת ישראל וספר הזוהר בכללם יהיו "נדפסים בכל שנה ושנה עד שהיו נמצאים ביד כל אדם מישאל ואפי' ביד מי שאינו יודע לגוללן".

כלום הדבר צריך לפנינו שלא רק תשובה יש בדבריו אלא של ר' משה חאגיז על שום מה אין הסכמה לספר, אלא גם פולמוס עם רבני הקהילות הנוהגים הסכמות למהדירי ספרים ולא כל כמיניהו. ר' משה חאגיז שדרכו סלולה לו לעצמו, מוצא אתה אותו שורה עם המוסכמות ומנסה לנתץ דפוסים קבועים בהנהגת הציבור שאינם יפים לשעתם. מפיו בוקעת קריאה לחזור ולהדפיס את ספר הזוהר ולא להירתע מן ההסכמות. דומה שאכן היתה תכנית כזאת ואף היא קשורה בו והדבר יוברר להלן (ר' מגן דוד).

ר' משה חאגיז, כמדומה, הוא שהביא ספר זה לדפוס בסיוע כמה מידידיו. ר' אברהם רוויגו, המקובל הידוע תלמיד הרמ"ז והמאמין הגדול במשיחיותו של שבתי צבי, עלה לירושלים בשנת תס"ב בראש שיירה ממדינה ויסד בה ישיבה. בשנת תס"ד יצא יחד עם ר' חיים חזן בשליחות ירושלים ובשנת תס"ו עשו באמסטרדם. אפשר שר' משה חאגיז הכירו באיטליה לפני שנת ת"ס. מכל מקום בהיותו בשליחות סייעו ובספרו שפת אמת דיבר בשבחו, וכתב עליו: "הרב החסיד מוהר"ר אברהם רוויגו נר"ו שבאמת הוא ציר אמונים לשולחיו ולשם שמים גמור"⁷⁹, וכאילו לא נתחבר שפת אמת אלא לצורך תעמולה לשליחותו. תאריז של ר' אברהם רוויגו זהים לתארים שבהקדמה לס' מפתח הזוהר והלשון ודרך הכתיבה מעידים שגם היא מידי המניח יצאה. אין ספק שכבר אז בשנת תס"ז נטל ר' משה חאגיז מעמו את כתב-היד או העתיקו.⁸⁰

⁷⁹ שפת אמת דף כב, א. ועיין גם דף כה, א; כו, א.

⁸⁰ אמת שר' יהודה גירון מפירנצי כותב שפרנסי ירושלים פיתו את ר' אברהם רוויגו "לצאת ממחיצתו שלא בטובתו פעם ושתיים ושלש" במשך שתיים עשרה השנים מאז עלה לירושלים (א' יערי, שלוחי ארץ-ישראל, ירושלים תשי"א, עמ' 349). ברם, מס' מפתח הזוהר אין ללמוד כסברת יערי (שם, עמ' 351) שהשליחות השנייה היתה לערי פראנקיה ושבשנת ת"ע היה באמסטרדם.

ספרים שחיברם רבי משה חאגיז וספרים שהוציאם לאור

פרופס חזר והדפיס "מפתח הוזהר" זה בספר הוזהר שהוציא לאור בשנת תפ"ח, בסוף חלק ג. למפתח סימון דפים מיוחד. אין פרופס מזכירו בדברי השבח למהדורה שבשער ובדברי המדפיס, ואפשר שאחרי שנגמרה ההדפסה נמלך בדעתו להוסיף לספר מפתח. מכל מקום לא ציין מקורו ולא אמר דבר בעניינו.

ספר יצירה

מדבריו של ר' משה חאגיז בס' מפתח הוזהר למדים אנו עד כמה החשיב את ספרי הקבלה והשתדל להפיצם. ואכן הוסיף לעשות בתחום זה ושוב מספרי הקבלה הקדומים. הספר הוא נדיר ביותר⁸¹, ואף הוא אפוף סודיות. וזה נוסח השער:

שער "ספר יצירה", אמשטרדם, ת"ע

"ספר יצירה המיוחס לאברהם אבינו ע"ה. ששה פרקים מכוונים אל ששה ספרים מסדר מעשה בראשית... למען יכירו וידעו למי שהוא סבת כל הסיבות... כדי להתעיל לאותם הבקאים דעאלו ונפקו נתחברו בספר זה החמשה פרקים ספרא דצניעותא... אף זו... פרקי משנת תמיד שבהן סדר העבודות כלולות ולכפרת האשמות... באמשטרדם על ידי המסדר יעקב בר אברהם יצ"ו".

81 שלושה טפסים ידועים לי וראיתים בבודליאנה ובמוזיאון הבריטי ובאוסף גרשם שלום. ר' קטלוג שטינשניידר, עלומי"שם סי' 3568; צדנר, עמ' 13; קוולי, עמ' 713. עם כתיבת מאמר זה רכש ד"ר י' מהלמן טופס מספר זה והעמידו לרשותי, ותודתי אמורה לו.

גם בספר זה אין נזכר שם המהדיר, וגם לא שם המדפיס ושנת ההדפסה.⁸² מעבר לשער "הקדמת המניח" ז"ל, על יחוס הספר לאברהם אבינו ועל מפרשיו. ספרא דצניעותא נדפס עם הגהות הרמ"ז והדבר נלמד מראשי-התיבות "אמ"ז" "כתב המז"ל", "מזל"ן". ואף נמצאים בו חילופי גירסאות. בין ספרא דצניעותא למסכת תמיד נדפסה "תפלת אליהו הנביא" (יז, ב—יה, א).

מה היתה מגמת הספר? ברי שלא לצורך עיון ולימוד תלמידי חכמים, שאין בו מן הפירושים שבמהדורה הראשונה שנדפסה במנטובה שכ"ב וצורתו מעידה עליו שלא לכך התכוון ר' משה חאגיז אלא לצורך העם, ויעידו על כך הצירופים של תפילת אליהו ומסכת תמיד. הווי אומר שהספר נועד לשם קריאה ותיקון הנפש והוא כמעשה האדרות הקדושות.

ספר "תיקון" זה מן העניין הוא לפרסם בו עניינו ואם כוסה הדבר, יש להניח שלא בכדי כוסה. והנה תיקון זה הנהיגו נתן העזתי. הוא אשר עורך לקרוא פרקי ספר יצירה בכל יום ובמסכת תמיד בכל בוקר. למן האדרות הקדושות שנדפסו בקושטא בשנת תע"ח נכללות בהן ס' יצירה וספרא דצניעותא, ובשנת תצ"ו נלוותה להן גם מס' תמיד, ובעל חמדת ימים עשה אזנים למנהג זה.⁸³

אם סדר זה הוא מתיקונו של נתן העזתי כיצד ידפיסו לראשונה ר' משה חאגיז דווקא, האיש שהפך לראש המדברים במלחמה נגד השבתאות? כלום ידע זאת ר' משה חאגיז או שנעלם הדבר ממנו? שאלה זו היא חשובה ביותר לבידור מלחמתו בשבתאות, כלום התחילה בפרשת חיון-אאיליון באמשטרדם בשנת תע"ג או שקדמה לכך.

דומה שלא ידע ר' משה חאגיז על כך, אבל רחוק מן הדעת לומר שצירופים אלה ובתקופה זו של הדפסתם יד המקרה היתה בהם. פתרון השאלה הזו הוא מאלף

82 שטיינשניידר קבע שהספר נדפס שנת תע"ג ובעקבותיו קוולי. צדנר הוסיף לכך סימן שאלה. ברי, שגם ספר זה נדפס בדפוסו של נתנאל פואה, ויעידו על כך האותיות. מלבד זה הקישוט שבסוף ס' יצירה (ח, ב) הוא הקישוט שכמותו אתה מוצא בס' נגיד ומצוה בסוף ההקדמה ובדף עו, ב; המסדר הנזכר בשער הספר הוא הגר שעבד בבית דפוסו של פואה ובסוף אגרת שמואל לר' שמואל אחיזה שנדפס בבית פואה בשנת תע"ב אתה מוצא כתוב: "נעשה על ידי יעקב בן אברהם גר צדק". בשנת תס"ז—תס"ט עבד בדפוס שלושת השותפים (ח"ד פרידברג, הדפוס העברי... שבאירופה, אנטוורפן תרצ"ז, עמ' 42. ור' גם עמ' 35. ועיין א' יערי, גרים במלאכת הקדש, בספרו מחקרי ספר, ירושלים תשי"ח, עמ' 251—252). מסתבר שספר זה נדפס בשנת תע"א—תע"ב. ראוי לציין שבשנת תע"ב נדפס באמשטרדם ספר נגיד ומצוה בקבלת האר"י גם הוא על-ידי חכם מארץ-ישראל, ר' יוסף ב"ר אברהם אלישר, ובשער לא ניקב שם בית הדפוס אלא "נדפס על ידי הבחור יצחק בן הגביר אברהם די לה פיניא יצ"ר". אף בו אין הסכמות אלא בסוף הקדמתו גזור המהדיר לבל ידפיסו שנית את הספר "משך שש שנים". והספר כולו על קרבו וכרעיו מעיד שמידי נתנאל פואה יצא, ופלא שלא עמדו על כך. ועיין להלן והע' 94.

83 עיין התנועה השבתאית ביוון, ירושלים תשל"ג, עמ' רע—רעא. ספר יצירה נוסף כבר במהדורה של ס' שערי ציון שהדפיס איש מירושלים בויניציאה תס"א, בסופו (ר' למעלה: האדרות הקדושות), ובעקבותיו הלך ר' ישראל געץ וכללו במהדורת המשנה שהדפיס שם בשנת תס"ד ואף הוא יזכיר בדברי שבח רבים את בני ר' שמואל אבוהב שסייעוהו (הסכמה ורשות, עמ' 290).

ביותר. נראה שסוד זה גם הוא הגיע לידו מר' אברהם רויגו שאחו בו ונהג לפיו⁸⁴, ואף זאת מן המופלאות: המאמין השבתאי התמים שכל ימיו למד, אסף וכינס כתבי המינות השבתאית וזכה לשבחים מרובים מר' משה חאגיז ואף משפיע עליו.

רבי משה חאגיז על הקבלה

עוד בטרם החל הפולמוס עם חיון הוהיר ר' משה חאגיז על השימוש המופרז בספר הוהיר, אבל דבריו נסבו על התחומין שבין ההלכה לקבלה שאין לטשטשן. בספרו לקט הקמח, בחלק יורה דעה, תלה הקולר "בצואר חכמי רבני הזמן להעמיד דגל התורה שלא יהיה נתון ביד כל אחד ואחד שיבא ויתכסה בטלית שאינה שלו... בטענת פטור שיש לו על מה לסמוך...". על ס' הוהיר (דף קי"ד). אמת שהאר"י והרח"י פתחו מנעוליו של ס' הוהיר, אבל לא כל מה שהגיע לידינו מהם הוא כצורתו הראשונה, "בהיות כי ממשיכילי עם שלא שמשו כל צרכן שלחו יד ומעלו בקדשים וגרעו והוסיפו בפירושן של דברים כפי העולה על רוחם... עד שהגיעו הדברים למה שבעינינו ראינו בזה הזמן מעט קט ממספר הקטן ואבותינו סיפרו לנו מכמה אנשים שעברו תורות חלפו חק ברית התורה בהיותם נסמכים על הפירושים שהם היו מפרשים בדברי הוהיר... אשר הן עוד היום סתומין וחתומין... חלילה... לעשות תורה אחת... כאלף תורות". וכל אימת שיעסוק בנושא זה ישווה הוא לנגד עיניו דמותו של הרדב"ן, שהיה "בעל בעמיו בחכמה זו ויוצא ונכנס בה בקדושה ובטהרה שלא בצער כמו שנראה מספרו בכתובת יד ספר מצודת דוד". והוא שכלל כלל ש"בכל מקום שתמצא דברי הקבלה שחולקין על הגמרא הלך אחר הגמרא והפוסקים" וכו'. אם כן, איפוא, כיצד אותם ש"על צד הדוחק הגדול הם יודעים פשטי הדינים" יתינו לנהוג שלא לפי כלל זה. בידיהם נעשתה חכמת הקבלה "כמכסה לחמורים הצבועים".

שונים הם הדברים שכתב ר' משה חאגיז בשנת תע"ג, לפחות בנעימתם (ר' להלן בסמוך), משנעשה הוא עצמו מפיץ ספרי קבלה, ומה נשתנתה עמדתו מיד לאחר-כך, למראשית פולמוס חיון. מאז הדפיס את ס' יצירה וכתב את הדברים הנלהבים על ס' הוהיר שהוא מן "הספרים העקריים אשר בית ישראל נכון עליהם" וראוי שיהיו בידי כל אדם, לימדתו מלחמתו בשבתאיות הנזק הגדול שגרמה התפשטות הקריאה בהם לשם תיקון גם על ידי ההמונות, ובוודאי נתלבן ונתחוויר לו סדר ותיקון זה מי סדרו. ואולי משום כך לא הזכיר ר' משה חאגיז בשום מקום את העובדה שהוא הוציא לאור ספר זה.

בשנת תצ"ג קבל המני"ח על כת הצבועים ועל אחד מהם שמעון שלמה ניגרין שהיה משנן ס' יצירה, ספרא דצניעותא והאדרות בעל-פה וסופו שזעק: "ובמקום שבזמן קדמון לא היה נמצא אפילו בין הזקני' ואנשי מעשה אחד מעיר ושנים ממשפחה שהיו תופסין ספר הוהיר בידם ועכשיו כל נער ריק ופוחז חסר מכל תופס ספר הוהיר בידו ויוצא בו לרה"ר וישתבח בעיר שהוא יודע בו לדורשו להגיה ולהעתיקו מלשון ללשון"⁸⁵. ולא נחה דעתו עד שקרא תגר על חכמי שאלוניקי "איך מניחין ללמד הספר קדוש זה של הוהיר בישיבות בחברת אנשי' בפרהסיא... וכרואה את

84 : התנועה השבתאית ביוון, שם.

85 : משנת חכמים, ס' רמ, דף נ"ד.

מאיר בניהו

הנולד ירא אני שיתפשט הדבר אם לא יתקנו אותו... מלבד כמה קלקולים היוצאים להמון העם"⁸⁶.

על השקפתו זאת עברו כמה גילגולים. בשנת תפ"ז קרא לחכמי ישראל לאסור הדפסת ספרי קבלה חדשים ומקריאתו שומע אתה שלא זו בלבד שאינו בולם העיסוק בקבלה אלא שהוא עושה אזניים לספרי קבלה שנתחברו בדורות שלפניו עד הרח"ו, וקל וחומר ס' הוזהר וס' יצירה. על ס' מגן דוד להרדב"ז יאמר "וכל מן דין סמוכו לנא וראוי ספר זה וכל כיוצא בזה מאדם מוחזק ביראה ובקי בים התלמוד ושאר פוסקים... להיות נמצא בעולם". מה שאין כן "ספרי קבלה מהאחרונים המחברים ספרים על קבלה שאין בהם יראת חטא והם לא יודעים צורתא דשמעתתא. כי אם לעצת קטן כמוני היום היו שומעים גדולי הדור שבישראל, היה ראוי וחובה להיות נועל דלת בפני כל אדם, יהיה מי שיהיה, שמחבר ספר בענין הקבלה, אפילו שלא יהיה אלא כמריק מכלי אל כלי ושלא יעלה בו אלא דוקא דברי הראשונים, לבל יפקד ובל יזכר שמו בישראל אפילו בכתב מכ"ש בדפוס, דבלא ימנע: אם מה שהוא כותב כבר ישנו בספרים מה לנו ולספרו ולשונו המגומגם והמסופק, בפרט בימים ההם ובזמן הזה שהספק נופל בסוג האישים ותכליתם וכוונת לבם, אם לאל אחד או לאל אחר. ולכן אם בא בטענה שאינו מחדש דבר מכ"ש שאין לנו צורך בו ואם מחדש בו דבר מדעתו, מה לנו ולכל ישראל בדעת שלו בענין חמור כענין הקבלה הנצרכת מפי סופרים ומפי ספרים, ואין אנו יודעים הסופרים שקיבל מהם מה ספרו לו ומה שמועה בחילוף השיטה הסבירו לו. אם כן יניחו את ישראל ואת בניהם במה שכבר הי"ת זכה לנו ולהם... ואל יבלבלו לנו את הראש בספריהם. אם טובים הם טובים להם, טובים לבניהם, טובים לנשמותיהם. אמנם לעשותם קרדם לחתוך בהם, יצאו וישתבחו בעיר שהם בעלי קבלה ובקאים בשמות להשתמש בהם... לא מן השם הוא... ורוחם ונשמתן של ישראל קצה בהם. כי כל מה שנשמע ונראה מכת אחרונים אחר האר"י ז"ל ותלמידו המוסמך הרח"ו ז"ל אין זיווגם עולה יפה. ובפרט מן הפרט אחר שנתהווה מכשול זה של ש"ץ תר"ו ושר"י [תפח רוחו ונשמתו ושם רשעים ירקב], כי כל אחד מכתה רעה זו הוסיפו וגרעו בסוד האלהות ולא ראי זה כראי זה, הצד השוה שהיו אלוהות הרבה... ועל הכל הנזק הנמשך מהם אצל ההמון הנשים והנערים...⁸⁶*. ר' משה חאגיז הבדיל לטובה את ספרו של הרדב"ז משום שידו היתה בהדפסתו (ר' להלן), לבל יאמרו לו: טול קורה מבין עיניך! כיוון שכך נראה שאין בכלל שכלל אלא מה שיש בפרט.

אלה המצות

בעוד ר' משה חאגיז עוסק בההזדרת ספרי קבלה חזר להדפיס ספר מספריו. וזה נוסח השער:

"ספר אלה המצות... אשר יעשה אותם האדם וחי בהם... בלשון מקרא לחוד ולשון חכמים לחוד... בדפוס מוהר"ר נתנאל פואה נר"ו שנת והמכת"ב... לפ"ק", היא תע"ג.

86 ר' התנועה השבתאית ביוון, עמ' קפב.

*86 דברים אלה הוסיפם במהדורה השנייה של ספרו אלה המצות, סי' תקיג, דף קסא, א. השווה דברי ר' שמואל ב"ר צבי הירש, אב"ד פרנקפורט דמיין על ספרי הדרשות, להלן בפרק ההסכמות.

ספר זה מסודר על תרי"ג מצוות ומחולק לשבעת ימי השבוע. על מטרת חיבורו יאמר: "שצריך שהלימוד יהיה שנון ומורגל בתוך פיו ויחלק כל יום ויום לג' חלקים, שליש בעסק תורה שבכתב ושלש בעסק ידיעת התורה שבעל פה, כגון משנה גמרא שיהיה לו בקיאות בה, ושלש להבין הדברים שבתורה בשורש... ואתה דע לך כי לתכלית זה נתעוררתי לאסוף לי ולך מכל המחנות סדר נכון זה למנין המצוות, כדי שנתעסק בו פחות משעה אחת משעות הפנאי שיש ביום. ולתכלית זו חלקתי לימי השבוע... ויספיק זה לגרסא בעלמא לתלמידים המתחילים ולבעלי בתים היראים אשר חשקה נפשם בתורה... שיקבעו בביתם לימודם בו פחות מחצי שעה ביום אחר שיורגלו בו"⁸⁷.

המחבר הבליע בו דברי תוכחה, בייחוד על האנוסים המסרבים לטבול כדי שלא ייחשבו כגרים, לא נוהרים בנישואי תערובת ואינם מודים בתורה שבעל פה (תקס, דף קג), והרי הדבר ברור שביקורת זו מופנה כנגד גבירי הפורטוגזים. לא זו אף זו: לראשונה הופיע בו ר' משה חאגיז בגלוי נגד הנהגים אחרי האמונה השבתאית. דבריי-ויכוח הם מן הדברים שנאסר עליו לפרסמם. ברי שלפי טיבו צריך היה לקבל הסכמת חכמי אמשטרדם. אכן, המחבר הטמין את שמו ואין אתה מוצא אלא רמז לשמו במקום מרוחק. אחרי ההקדמה הארוכה מעניין תרי"ג מצוות הוסיף (בדף 10א) "הקדמת השמ"ח בחלקו" — שכמדומה לפני כן לא השתמש בראשי-תיבות אלה לשמו אלא בכינוי המני"ח — ושלא כדרכו אינו מזכיר שמותיהם של אביו וזקנו וחיבוריו, אלא בסוף הספר ממש. וכאן הוא מציין את הסידרה בפסוק "נוסעים אנחנו אל המקום אשר אמר ה' אותו אתן לכם וגו'" (בהעלותך, י—טו סיוון). בסוף הספר, במצווה תרי"ג "לכתוב כל איש מישראל ספר תורה לעצמו", הוא כותב שמצוה "על כל א' מישראל להיות בידו ספרי הקדש שנתחברו על פי התורה" (קכו, א). הוא מונה ספרי הלכה ואגדה אבל ס' הוזהר ושאר חיבורים שבדרך הקבלה — מאן דכר שמייהו! אדרבה, בסוף דבריו הוא כותב: "אמנם התמון אין להם עסק בנסתרות ויתמידו דוקא בספרי הקדש שהזכרתי לעיל ודומיהו" (קכט, א). הוא מוסיף גם שמות ספרים בלועזית, ובכללם ספרו של "החכם הירא את דבר ה' רופא ובקי ברפואת הגוף והנפש כמה"ר יצחק קרדונו הנקרא בשם אינסיליניי די לר"ס איבריאו"ס"⁸⁸. תוך כדי כך הוא כותב דברי חירופין וגידופין על אברהם מיכאל קארדונו, השבתאי שיחס עצמו למשיח בן אפרים, מבלי לציין שהוא אחיו של יצחק קארדונו. משם הוא מתמר ועולה ומגיע עד שבתי צבי עצמו ומזכיר גזירת רבני איזמיר והראשון לציון ר' אברהם יצחקי לבער את ספריו. עתה הוא משמיע במרמוז אוהרה לחכמי אמשטרדם: "ומובטח אני... כל רבני וגאוני הקהלות ופרנסי ומנהיגי ישראל יאמרו יישר... לבערם מן העולם... שיהיו עיניהם פקוחות לעכב דבר הדפסה כזו" (קכט, א). ברם האזהרה מלווה בהתנצלות: כל שאמר בעניין זה הוא משום ששליחות חכמי איזמיר הוא עושה "לפרסם את הדבר על הספר ובדיו, בהתראה העומדת לפני

87 מצוה ח"ט, מהדורה א, דף נד, ב; מהדורה ב, דף קיח, א.

88 דף קכו, ב. ועיי' על הספר ומחברו Josef H. Yerushalmi, From Spanish Court to Italian Ghetto, Isaac Cordoso, Columbia University Press 1971; יוסף קפלן, יצחק קארדונו, מעלות העברים, מוסד ביאליק תשל"ב.

הרבים כדי להסיר המכשול וליישר המסילה, יתבטלו מלימוד והדפסת ספרים חיצוניים...⁸⁹ משיצא באזהרה שוב לא חשש לחתום את שמו במפורש. דומה שלא נתן פורקן להמיית-רוחו אלא בשעה שספרו נשלם בדפוס. ידע ר' משה חאג'יו מה יהיה דינו באמשטרדם ומה יעלה בגורל ספרו. כבש עצמו ותוכחתו עד שכילה את הדפסת הספר ושוב לא עצרה בו הרוח. נתפס להלך רוחו וחזר למלחמתו הגלויה. תוצאת דבריו אלה היה הקרע המוחלט והגלוי עם ר' שלמה אאיליון. ידע הוא שאם ימנה את ר' משה חאג'יו על דבריו שכנגד השבתאיות יתן חרב בידו כנגדו עצמו, שתתפרסם אמונתו השבתאית. מה עשה? יצא לקנא, כביכול, קנאת האנוסים שחזרו ליהדותם באמשטרדם ועל התוכחות האחרות שבספר. "ואני ידעתי את מכאוביו" — כתב ר' משה חאג'יו לעמיתו במלחמה ר' יהודה בריאל ב"ב בכסלו תע"ד, — "כי אינו אלא עמ"ש בסוף חתימת הס' ע"ד כתבי קארדונו, שהוא קיים ואשר אותן... והתכלית הוא להטיל המחלוקת בדברים אחרים"⁹⁰. כיוון שהגיעו הדברים לידי כך השיב ר' משה חאג'יו לפרנסי הפורטוגזים בתקיפות ובזילוזל: "כי כה יעשו וכה יוסיפו לעשות להכריז עליו בבהכ"נ כמו שעשו על ספרי שפת אמת, שאסרו קריאתו ליחידיהם".

ועוד מתוצאות דברים אלה יאלפונו תולדות הדפסת הספר האחר שעסק בו באותה שעה.

מגן דוד

ס' מגן דוד להרדב"ן, היה לו לר' משה חאג'יו חלק נכבד בהוצאתו אבל שוב אינו מן הנגלות. הספר נדפס מכתב-יד באותה שנה. לשון המ"ל היא היא המדברת בשער: "ואמרתי אנכי... אחרי כמה יגיעות שיגעתי... לזכות את הרבים...". אבל שמו לא נזכר. הספר נדפס "בבית הנעלה כמר אנשיל בן המנוח כהר"ר אליעזר חזן וצ"ל ממשפחת קוטנים הנקרא בפי כ"א [כל אדם] אנשיל שוחט". מעבר לשער "הקדמת מביא הספר אל בית הדפוס", וכאן שמו מפורש: יוחנן ב"ר אהרן יצחק מהעלישווי⁹¹. לדבריו נתגלגל כתב-היד לידו על-ידי זכאי בסתם⁹².

89 דברים אלה בשלימותם נעתקו באוסף כתבי הפולמוס בפרשת חזון וציון עליהם: "ממנו רואים איזה ספרים בעלי הבתים צריכים לקרוא ומאיזה ספרים עליהם להימנע" (כ"י קויפמן 254, עמ' 38—39).

90 כ"י קויפמן הנ"ל, עמ' 176. אאיליון ציין לס' אלה המצות ס' תקס ונ"ט, ברם הקריאה איננה ברורה ואולי הכוונה לס' תכו, שבו יוכיח על בעילת נוכריות?

91 בשנת תס"ז פרצה מחלוקת בקהילה האשכנזית בלונדון שגרמה לפילוג לשני בתי-כנסת. ר' יוחנן הדפס קונטרס מעשה רב ובאותה שנה הביאו שנית לדפוס באמשטרדם וכללו בס' "תשובות הגאונים... בענין קריאת השמות הגדולים ונוראים". בשער הוא נקרא: "התורני הרבני המופלא מהר"ר יוחנן בהר"י וצ"ל הנקרא ר' איצק ר' היללס מהעלישווי אב"ד ור"מ בק"ק לונדון בקהל אשכנזי העומדי בבית ה' של הקצין כ"מ מרדכי מק"ק המבורג". באותו ענין נדפס גם ס' "אורים ותומים" לר' אורי פייביש, לונדון תס"ז (ועיין עמ' ד, ט, יא, יג), והם שני הספרים העבריים הראשונים שנדפסו בלונדון. נגדו יצא קיטרוג והוא הוחרם. עיין ר' יעקב עמנון, מגילת ספר, ווארשה תרנ"ו, עמ' 35, 76; A. M. Hyamson, A History of the Jews in England, 1908, pp. 241-242; J. Solomons, David Nieto etc., TJHSE, vol. 12, 1931, pp. 94-96 בצלאל רות, הדפוס העברי בלונדון, קרית ספר, יד, תרצ"ז, עמ' 98—99.

92 כך נראית לי הבנת דבריו: "מן שמיא מיהב יהב לי מגלגליו זכות ע"י זכאי" אמנם יוכיר להלן את ר' דוד אופנהיים. דומה שאין הכוונה אלא שטופס מן החיבור נמצא

הוא מתנצל על הדפסת ספר בקבלה, ולא בא לידי כך אלא משהפצירו בו רבותיו, "ובפרט בעת הזאת שכבר הודפסו כמה ספרי קבלה והותר הנדר".
 ב"התנצלות" שאחרי ההקדמה יאמר המהדיר כי היה משתוקק להדפיס ס' מצודת דוד. להרדב"ז ומשבא לידי מגן דוד אמר להוציאו לאור. וכאן יזכיר: "ובאשר ראה ה' כוונתי רצויה הקרה לפני איש כלבבי לב טוב לדידה ומטיב לאחרני ה"ה החכם השמח בחלקו גר"ו, שמלא רצוני אשר שאלתי מאתו להתיצב על מלאכת הקדש הלזו לשום עקוב השגיאות למישור ורכסי השיבושים לבקעה... הוסיף מדליה איוז הגה שסיים אותה ועשה לה סימנים בשני חצאי לבנה" (הגהותיו הן מעטות. הגדולות מובאות בשמו בדף לג, ב ובדף לז, ב), וציין הדפים של תיקוני הוזהר על-פי דפוס מנטוב. בכלל הברכות שהוא מברכו ראוייה אחת לציין: "זכות הגאון המחבר יעמוד לימינו, אויביו ילבשו בושת ועליו יציץ נורו". משמע שאותה שעה הפולמוס נגדו היה בעיצומו.

מדוע העלים ר' יוחנן מהעלישויא את שמו של ר' משה חאגיז ולא הזכירו כלל בהקדמה ורק אחר-כך הוסיף זאת בהתנצלות בראשי-תיבות בלתי שכיחים שלו? ושוב, ספר זה שעניינו קבלה הכיצד נדפס ללא הסכמה ועל השגת הגבול גזור המביא לדפוס, ובסוף ההתנצלות דווקא? אמת שאותה שעה כבר אסרו חכמי הפורטוגזים להדפיס ספרי קבלה. ב"פסק הדין" שלהם מט"ו אב תע"ג, שבו עמדו לימינו של חיון בריכו עם ר' משה חאגיז הודיעו, "שיש כמה שנים שגמרנו בדעתינו שלא לתת רשות להדפיס שום ספר קבלה מלבד ספר הוזהר הקדוש מטעמים הרבה הכמוסים עמנו"⁹³. דומה שעובדה זו מלמדתנו על תמיהות שעין פקוחה יכולה לגלות בספרי הקבלה שנדפסו באמסטרדם. שנה לפני כן נדפס ס'

גם בידו (ור' להלן והע' 115). ואתה למד על כך מדבריו שלמעלה: "וזה שנים רבות שהיה הספר טמון באמתחתיו". כמה כתבי-יד מחיבור זה נשתמרו ולא מצאתי איוזו הטופס שממנו העתיקו המהדיר. ואלה הם: (1) כ"י פאריס 845 (ס' 14474), דפים 191א—216א, ובו חתימה: משה אג'ימאן י"ץ (209א), הוא הסופר הנודע ממצרים מזמנו של הרדב"ז (עיי' מ' בניהו, חידושה של הסמיכה בצפת, ספר היובל ליצחק בער, ירושלים תשכ"א, עמ' 249); (2) כ"י הספריה בליוורדין (הולנד), ס' 3 (ס' 3480) נכתב כנראה במצרים בחיי הרדב"ז. בראשו רשימת בעלים: "נתנו אלי ידך נפשי יצחק גבאי בתנאי שהחזירתי לו להדפיסו או להעתיקו. אני כותב ביום האחרון לשנת אלף ושש מאות ושש עשרה". הכתיבה העברית היא נוצרית במובהק וארבעה הדפים הראשונים גליונותיהם מלאים הערות בכתב לאטיני. מכאן שכבר כמאה שנה לפני שנדפס החיבור היתה מחשבה להוציאו לאור, כנראה בהולנד. בסופו תוספת קטנה שאינה בדפוס (קכב, א; 3) כ"י בית הספרים 8°618. נעתק בידי יהודה פינטו, כנראה במצרים, לבקשת משה חגי בשנת של"ז; (4) כ"י אוכספורד 1950 (ס' 19112), מאוסף ר"ד אופנהיים. לדברי נויבאוייר (קטלוג, עמ' 635) נכתב בתשרי תע"ג ואם כן אין הוא כתב-היד שר' יוחנן מהעלישויא מוזכרו. ברם, נויבאוייר לא דק. בסוף כתב-היד מצוייה (מדף 113) קינה על הרדיפות במערין: אצפצף מארץ כאוב (דודיון, א, 7292) שחיברה ר' משה בירגל אב"ד פרידבורג בשנת תנ"ו, ובסופה כתב הסופר: "העתקתי אותו מלה מלה ביום ג' ד' תשרי תע"ג. הקטן יהודה בן הר"ר יום טוב ליפמן ש"ץ זצ"ל מקק רידבורק". דומה שסופר זה אינו מעתיק ס' מגן דוד. אפשר, אפוא, שכ"י זה הוא הטופס ששלח ר' יוחנן מהעלישויא לר"ד אופנהיים. גם בכ"י זה התוספת שבס' 2; (5) כ"י המבורג 284 (ס' 1046). בראשו מסכת פורים עם שער מקושט. נעתק בשנת תס"ג, כתוב בכתב רש"י מרובע וברור ובו התוספת הנ"ל. מקום ניתן להשערה שכ"י זה נעתק מכ"י 4 לצורך הדפסתו ואולי ממנו נדפס.

93 נדפס בראש ספר הצד צבי, אמסטרדם תע"ד.

נגיד ומצוה לר' יעקב צמח בהעלמת שם המדפיס, חתנו של אאיליון, ובלא הסכמה מתכמי הפורטוגזים⁹⁴. הוא הדין לספרי ר' עמנואל חי ריקי משנת חסידים ומעשה חושב, שנדפסו בביתו של פרופס בשנת תפ"ז, בלא שם המדפיס, ובמקום הסכמות נדפסה בס' הראשון "סמיכות המחבר" להוראה, והמלצה מר' יעקב אבוהב מוויניציאה משנת תפ"ב והמחבר עצמו גזר על השגת הגבול. אין ספק שהעלמת דברים כלשהי לא היה בכוחה לטשטש עקבותיהם של המביאים לדפוס והמדפיסים. דון מכאן שהסכמה זו עתים העלימו הרבנים עיניהם ממנה ועתים, בעת שלדעתם היתה השעה כשרה לכך, שלפיה מבית גנויהם ועשאוה קרדום כנגד מחברים ומדפיסים שלא היתה דעתם נוחה מהם. חוכך אני בדעתי אם היה להם עניין למנוע הדפסת ספר בקבלה מסוגו של ס' מגן דוד, ושם הסכמה לא נתנו כדי שלא לעשות פלסתר מהסכמתם והודו למהדיר הספר בשתיקה.

אחרי דבריו של המביא לבית הדפוס נדפסה הקדמה, שזו כותרתה: "אמר המגיה ספר תקוני הזהר ז"ל" ובראשי העמודות "הקדמת המגיה". גם כאן כלולה אותרה שמא מעיון בספר יבואו להגשים את האלהות. וזה לשונו: "פן יפתוך רעיונים ודונים... בראותך בתקון זה שידובר בו משערא ומצחא ואודנין ואנפין ושאר אברים גשמיים". והכותב הוא בלי ספק ר' משה חאגיז. באמצעו של הטור השני בא שמו בלשון זה: "ואלה דברי המגיה מוסיף על הראשונים" שאף בהם אוהרה למעיון בספרי קבלה. כלום יש באוהרה זו כדי לעמעם את אי-ההתחשבות בהסכמת בית-הדין הפורטוגזי? הלשון בחלק הראשון הולם ממש את האמור בכותרת ואינו יפה אלא לס' תיקוני הזהר⁹⁵. ואי-אפשר יכול לומר אלא שבו בזמן היה בדעת המגיה להדפיס מהדורה חדשה של תיקוני הזהר, ואולי החל בהדפסתה בדפוסו של נתנאל פואה, וכבר כתב הקדמה לספר ומשלא יצא הדבר לפועל נמלך וצירף הקדמתו לספר זה. אם כך, חלה עלינו חובת בירור מה גרם לעיכוב? אין בידינו רמזים ולא רמזי-רמזים אלא סברה שאם היא ישרה דינה כהוכחה. למן הדפסת תיקוני הזהר לראשונה במנטובה בשנת שכ"ב לא חזרו ונדפסו אלא בדפוס קוטינו באמשטרדם תס"ו, ולא לעצמם אלא עם פירוש חמדת צבי לר' צבי הירש ב"ר ירחמיאל חאטש. בספר הסכמות מר' נפתלי הכהן מפרנקפורט דמיין ומר' משה יהודה הכהן אב"ד האשכנזים באמשטרדם ועוד. המסכימים גזרו לבל יחזור שום אדם "להדפיס ספר התיקונים... עם הפירוש שלו, הן בתיקונים בלבדן כאשר היו מקדם" במשך חמש עשרה שנה, כלומר

94 ר' למעלה, הע' 82. בהקשר זה ראוי להביא עדותו של החיד"א "שכשנדפס באמ"ד היה ברשות מורנו הרב הגדול מהר"א יצחקי זלה"ה אשר נמצא בעת ההיא בשליחות עה"ק והוא השמיט כל הדברים עמוקים" (ערך נגיד ומצוה). רשות היא ההסכמה להדפסה! 95 באוסף הכתבים בעניין פולמוסו של המגיה עם חיון שבכ"י קויפמן 254 נעתקה אחרי דבריו בס' אלה המצות (למעלה, הע' 89), "הקדמה שעשה מר רב חאגיז לתקוני הזהר" כפי שהיא לפנינו (עמ' 39—41). כותרת זו היא באיטלקית ולאחריה כתוב בעברית: "כל מה שכתוב פה הוא תורת אמת המנגד לכל דברי התועבי חייא חיון הלוי". ההקדמה נעתקה כיוון שחיון הלעזי עליו בקונטרס פתקא מן שמיא, שהדפיס בשנת תע"ד: "בקש לקעקע ביצת חכמת האר"י זלה"ה וקבלת מהר"ח זלה"ה במה שכתב בהקדמת לספר מגן דוד" (דף 2ב). ר' משה חאגיז שלח ספר זה לר' יוסף אירגאס בליוורנו "כדי לראות זיופי המזרחם ח"ח" (אגרת ר' יוסף אירגאס לר' אברהם סגרי מ"ג מנחם תע"ד. ספונות, י, תשכ"ו, עמ' תקצז). נחמיה חייא חיון השתמש בספר זה בספרו הצד צבי (יב, ב; יג, א; יח, א) בהסבר מהות האין סוף.

עד שנת ת"פ. ואכן שוב לא נדפסו אלא בשנת תע"ט בהוצאת פרופס. ר' משה חאגיז ביקש להדפיס ספר התיקונים ואולי גם ספר הזוהר עצמו (המהדורה הקודמת היא זולצבאך תמ"ד), כנראה בשנת ת"ע, ואף החל בכך ומששלפו כנגדו ההסכמות שניתנו לר' צבי הירש יצא בכתב קיטרוג על ההסכמות בדבריו שבסוף ס' מפתח הזוהר והודיע שהן בטילות ואין להתחשב בהן. ידם של האוסרים היתה על העליונה והוא הוצרך לחדול מאשר יזם לעשות.

על הדפסת הספר וחלקו יאמר ר' משה חאגיז: "ולולי שהאלוף התורני כמה"ר יוחנן גר"ו בלתי ידיעתי כל עיקר, כדי לזכות את הרבים, כבר היה מתפשר עם המדפיס להביא הספר הקדוש הזה אל בית דפוסו והתחיל המסדר לסדר, שלטה בו עיני וראיתי כי ההעתקה שממנו היו מסדרין היתה משובש' בחסרות ויתרות, שהמעתיקים אותה כפי הנראה לא היו בקיאים, וידוע הוא כי כל מורק מכלי אל כלי לא עמד טעמו בו וכמה דיות משתפכות שאין ביד הבעל הבית עצמו להחזירן למקומם כשהיו, כמו שהנסיון יוכיח. וגם אני אוכיח נגד בני עמי באותה העתקה עצמה שעכבתי בידי... הסכמתי למלאות רצון מהר"ר יוחנן גר"ו להתייבב על הגהת הס' במה שתשיג ידי יד כהה"⁹⁶. הוא מתנצל שלא ציין לכל מאמרי התיקונים⁹⁷: "שהכל היה מסובב מכח דוחק השע' וטרדת הזמן שהייתי נמצא בו מדורשי רעתי אשר דברו הוות ומרמות כל היום יהגו וגר'...".

דומה שמעתה יכול שיעלו בידינו תולדות הדפסתו של ספר זה. תחילה כתב ר' יוחנן מהעלישויה הקדמה, אחרי סידורה בדפוס נמלך בדעתו או נתבע לציין בידי מי נעשתה מלאכת ההגהה. הוא לא שינה הקדמתו אלא הוסיף "התנצלות".

אם אכן הדפסת ס' מגן דוד קשורה בר' משה חאגיז נמצא שהדבר סותר מה שנאמר למעלה, שר' משה חאגיז עשה עסקי ההדפסה עם נתנאל פואה. אלא שתעלומה מפקיעה תעלומה וסתום מלמד על סתום. הקונטרסים שמהקדמת הרב"ז (מספר הקונטרס א) ועד סוף הספר סודרו במתכונת אחת ואילו ארבעה הדפים הראשונים שבהם השער וההקדמות הן באותיות אחרות לגמרי ובדפוס אחר. הספר עצמו נדפס בדפוסו של פואה! כמותו ממש ס' אגרת שמואל לר' שמואל אוהידה הגו' שנדפס בבית דפוסו שנה קודם לכן. ואם צריכים אנו לראייה נוספת תבוא תתימת המסדר בסופו ותעיד על כך: על ידי הפועל הזעזיר הבחור יעקב בן א"א אברהם המפורסם שלי"ט⁹⁸.

מתעלומת הדפסת השער וההקדמות בדפוס אחר בא אתה לגילוי חשוב. באותה שעה נגמרה הדפסת ס' אלה המצות שבו כתב ר' משה חאגיז את דברי הביקורת הקשים על קארדו והנוהים אחרי שבתי צבי. שוב לא יכול היה להשלים הדפסת מגן דוד בדפוסו של חתנו של ר' שלמה אאילין ופנה לדפוס אחר, והן ר' משה חאגיז והמביא לדפוס כבר רמזו על הסערה שהתחוללה כנגדו⁹⁹. וביותר עם גמר

96 דף ג4. הוא כותב שחשש ל"היה לטותא דכתב מוהראנ"ח ז"ל בתשובותיו ד"ח ע"ד משם הרמב"ן ז"ל" על מגיהי ספרים מתוך סברה, אבל משידע טיב המעתיקים אמר "ודאי אדעתא דהכי לא גזור רבנן". בעניין זה עיין בהערותיו לס' חבצלת השרון (ואנובך תפ"ו) שכתב: "הדבר צריך שימור בת"ח שלא יורשה שום אדם להגיה לדפוס שום פ' בשום ספר שהוא מעיקרי תורה שבע"פ ועל פי דעתו או דעת אחרים שאינם בני תורה" (דף מז,א).

97 במקומות הרבה נמצאת בסוגריים המילה דף בלי מספרו. ור' להלן הע' 108.

98 ר' למעלה סמוך להע' 82.

99 ר' ליד הע' 94, 97.

ההדפסה, שהמהדיר הוסיף לומר, ברומזו למחלוקת חיון: "רעדה אחותני מפורצי גדר שמהפכים המים המתוקים לבורות נשברים למרים והיה חשקי למשוך ידי את לוצצים". ואכן חיון השתמש בספר זה ובדבריו של ר' משה חאגיז כנגד יריבו זה בפולמוסו¹⁰⁰.

מענה יש מקום לפקפק אם ר' יוחנן מהעלישויה התעורר מעצמו להדפיס ס' מגן דוד. העובדה שלא ביקש הסכמה מר' שלמה אאיליון, לפחות לעניין השגת גבול, ומציאותם של כתבי הרדב"ז בידי ר' משה חאגיז וכוונתו להדפיסם¹⁰¹ אולי יש בהם כדי ללמד שר' משה חאגיז, בגלל ההגבלות שהוטלו עליו באמשטרדם ופרשת יחסיו עם קהילת הפורטוגזים וחכמיה, צריך היה להתלות באתר ואף גם לטשטש את העיקבות¹⁰². ואם אין די בכל אלה תבוא העובדה שהדפיס שנדפסו לבסוף (והם הראשונים) לא נדפסו בבית דפוסו של נתנאל פואה ותאשש זאת: אם האחראי על ההדפסה היה ר' יוחנן מהעלישויה, על שום מה הוצרך להשלים הדפסת דפים אלה בבית דפוס אחר? הוסף על כך עניין השגת הגבול שלא הזכירו המביא לבית הדפוס בהקדמה אלא בהתנצלות שנכתבה בשעה שכל הספר היה כבר מודפס, ולמד שהמהדיר סבר להביאו בפני ר' שלמה אאיליון ולבקש הסכמה ממנו, ואולי אף עשה כך, אלא שלבסוף לא יכול היה לקבלה או להדפיסה. אם כך הוא הרי שהאיש שהיה אחראי לספר לא היה אלא ר' משה חאגיז.

והנה בהמתיקי סוד על תעלומת הדפסתו של ספר זה עם גרשום שלום, היודע סודם של ספרים, תוך כדי דיבור שלף ממדף שבספרייתו טופס מיוחד של ס' מגן דוד והושיטו לידי ואמר לי: טול ספר ומצא שדברך נכוחים. ארבעה הדפים הראשונים שבטופס זה הם זהים אבל נדפסו בדפוס נתנאל פואה, וצורתם כצורת כל הספר. בשער יש שינוי בסדר השורות ובמספרן ונוסף דגל המדפיס לבית פואה ובמקום בדפוס אשר אנשיל חזן כתוב: "באמשטרדם בדפוס נתנאל פואה גר"ו בשנת כאיל ת'ע"רג' על אפיקי מים לפ"ק", שהיא הגימטריה שבטופס השכיח. "הקדמת מביא הספר אל בית הדפוס" שמעבר לשער נדפסה שורה על שורה מלבד סטייה קלה של מילה אחת ואתה מוצא שהשגיאות היו מצויות כבר בדפוס הראשון ולא ניתנה הדעת עליהן לתקן¹⁰³. אף הקישוט שבסוף ההקדמה וזה בשתי המהדורות. ב"התנצלות" שאחרי ההקדמה, בדפוס פואה נוסף אחרי שם הספר: "שנרשם בספר שפתי ישנים" (שו' 3) ובסופה קישוט. גם הקישוט שבסוף הקדמת המג"ח שונה לגמרי.

100 ר' הע' 95.

101 בהקדמה לס' אור קדמון מזכיר ר' משה חאגיז ארבעה כרכים של שו"ת הרדב"ז. ור' מה שכתב על כך בהקדמה לס' מגן דוד (א4). בלקט הקמח יכתוב: "כשיצא לדפוס ס' מצודת דוד... תמצא קורת רוח... ואשרי אנוש יעשה זאת ובן אדם יחזיק בו לזכות בו את הרבים להביאו אל בית הדפוס" (אבן העזר, דף ריב, א, ועיין גם יורה דעה, דף קיא, א; הספר נדפס בזולקווא תרכ"ב ולא ידועים כתבייד ממנו). על רצונו של ר' יוחנן מהעלישויה להדפיסו, ר' למעלה ולהלן והע' 113.

102 ואל תשיביני שמהקדמתו נשמע שרק אחרי שחלק מן הספר סודר בדפוס החל בהגהתו, שכן נוסחאות שונים אתה מוצא (ר' להלן). ור' להלן והע' 114. [ואכן מצאתי עתה שבשנת תפ"ז הכריז המג"ח בפומבי, במהדורה השנייה של ספרו "אלה המצוות", ש"הספר נדפס על ידי והוא בנמצא". דף קסא, א].

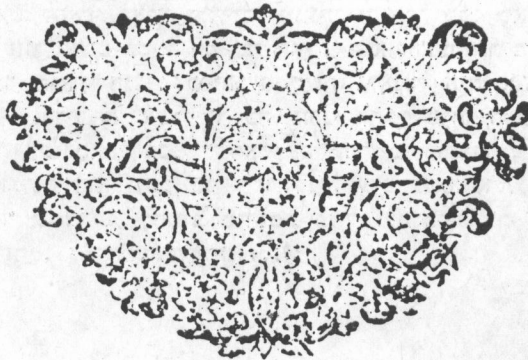
103 כגון "תחזינה שישרים" (שו' 16); "שנשתנו העיתים" (שו' 8 מלמטה).

ספר

מגן דוד

שחיטת הגאון השלם המפורסם בגדולת תורתו בעלה וכתר משרי צבאות
ישראל כמהודי דוד בן אבי זמרא זל הזה לכל בני ישראל היה
אור כשמש ורח על התורה נהרי הנמרא יאורי הקבלה ואגמי
המדרשים ודויה קדשים וקראו בשמו מגן דוד
בו הלחי מגן אלוהים ושלטי גבורים:

ואז זה דבר חדש אשר לא היה בדפוס לעולמים ובגנוי גדולים ושלטונים היה נכתב לפונים מדאי כל
הדואה אחיו בעודו בכחו ינלפנה ויאזרו עליו כי הוא זה הנרשם בכפר הפרדס
ועצולם לא ילא טבטו בעולם ואמרו כי הנכי הדל נאלפי אחרי כשה יניעות שינעתי
ונדרכי נדל לאלה ישראל לנרך על החדש ולהנניח תעלמה לאורה לזכות
אם הרבים וזכות הרבים ינ נעדי לנרך על השגער נילא:

באמשטרדם

נדפס נתנאל פואה נדאי
באם סאל תעית על אפיק מים
למק:

השער המקורי של ספר "מגן דוד" לרדב"ן, אמשטרדם, תע"ג.

והנה מצאתי שהטופס שבידי שלום הוא הטופס הפרטי של ר' משה חאג'יו. בראש השער כתב: "ב"ה אנכי אשמ"ח בה' ובתורתו לימו"ז אכ"ר" 104. כבר נאמר למעלה שבספר זה כונה השמח ודבריו בראש ס' לקט הקמח אבן העזר פותחים בלשון זה: "השמח בחלקו... אנכי אשמח בה".

ר' משה חאג'יו תיקן בכתב-ידו שגיאות הדפוס, מהן שכבר תוקנו ב"לוח הטעות" שצורף בטופס זה בסופו 105 ומהן שכנראה לא עמד עליהן בשעת סידור הלוח 106. בכמה מקומות סימן בגיליון נקודות וכן כוכב 107. מובאות מן הזוהר והתיקונים שלא צויינו בהן הדפים בגיליון הדף, ואף בטופס הפרטי הזה שלו לא היה ספק בידו להשלים הציונים 108. הוא הדין רמזות שממקום למקום בספר זה עצמו 109. בכמה מקומות הוסיף הערות משלו 110.

מאלפת ביותר היא ה"התנצלות" שנדפסה אחרי "לוח הטעות" שבסוף הספר, שכן היא מלמדתנו על ה"התנצלות" שבראש הספר. וראוי להביא תורפם של דברים:

"התנצלות המדבר, נאם הגבר הוקם במקום מחבר. אמר ר' יוחנן אשרי אדם מפחד תמיד ואוקימנא בפרק תפילת השחר בדברי תורה שדואג תמיד. וכן הייתי דואג שלא תאבד ממני מרגליות הטובה ה"ה הספר הנחמד הנ"ל המסולא בפו. תרתי נחתי בעלמא אחד ברומי ששלחתי בכתב לבית מדרשו של הגאון הגדול נשיא ישראל כמוהר"ר דוד אופנהיים נר"ו יזרח וההעתק הנשאר תחת ידי הבאתי לבית הדפוס להאיר לארץ ולדורים. ויגעתי והגהתי בכל מאמצי כחי, וגם היה לי מעיר לעזור החכם השלם המקובל האלקי הגאון כמוהר"ר משה חג'יו מירושלים תוב"ב נכד הגאון הגדול כמוהר"ר משה גלאנטי הגה אחר הגה כהנה ביד המלאך 111. וברוך ה' אשר עד כה עזרני לחסל סדור הפתוח. ובאם שימצא איזה טעות (ב) בטחתי בבני ישראל עם קדושים שילמדו עלי זכות ולא חובה בשמאל לדמשק הוא משק בני ישראל... ע"כ במטותא... אחר כל היגיעות שיגעתי עד שמצאתי, לחשוב מחשבת פגול ולהדפיסו עוד פעם בלתי רשות להיות בארור... 112 המעתיך יוחנן...".

104 לא ימוש מפי ומפי זרעי, אמן כן יהי רצון.

105 והן: דף כב, א' שו' 3; כו, א' שו' 27; לה, א' שו' 15; לו, שו' 18.

106 כגון התיקון בדף ג, ב' שו' 5 מלמטה: "וכן עולה חס"ד אל", תיקן שם (בניקוד); בדף מח, ב' שו' 2 מלמטה: "בפלגות לילא [תב] לביתה".

107 דף יב, א' שו' 16 מלמטה; יג, ב' שו' 19, 14 מלמטה; יז, א' שו' 12.

108 ר' דף ח, ב; יא, א; יא, ב. ור' למעלה והע' 98.

109 אבל בדף יב, ב' שו' 4: "כתבתי לך למעלה", הוסיף הציון: "דף י"ב ע"ב".

110 דף כג, ב' שו' 11 מלמטה: "עיינ בשל"ה דף כ ע"א בתחלת בית דוד שהולך ואור בסגנון זה שהקליפות יטהרו. וזהו שאמרו כי עתיד חזיר להטהר עי"ש"; חשובה ביחוד הערתו על דברי הרדב"ז בדף לט, ב' שו' 9 מלמטה: "כי ימות המשיח לא יהיה ודאי פחות מת"ק שנה, ובמאה הרביעית של אלף הששי יהיה גם כן זמן גאולה, ואנחנו לא נדע באיזה שנה מהק' הנמשכים", כתב ר' משה חאג'יו: "כדעת רבי דוסא בתנחומא פ' עקב עי"ש ומפני הטועים הגהתי ת"ק והבנ".

111 הנוסח האחרון ר' למעלה ליד הע' 92.

112 בנוסח המאוחר נוספה כאן בקשה לתמוך בו: "וכל העוזר ותומך בידי ויכמרו רחמי עלי לסייעני בסיוע שיש בו ממש יהיה נעזר מהעוזר האמיתי".

לוח השעות

דף ג	ש"ה ג' ואח"כ ז"ה	דף כט	ע"ב שורה ל"ח ע"כ ז"ה
דף ג	שורה ט' נעלמות ז"ל העלמות	דף ל	שורה ח' ואח"כ ז"ה
דף ו	שורה ט"ו מעלות ז"ל לעלות	דף ל	שורה י"ח עולה ז"ל עולה
	שורה ה"ל דלא ז"ל לא	דף ל	ע"ב שורה כ"ג והו"ז ז"ה
דף ט	ע"ב שורה מ' אח"כ ז"ל איש	דף	לא שורה י"ח אח"כ ז"ל אח"כ
דף יא	שורה י"ג ידה ז"ל יד	דף	לא ע"ב שורה י"ח וימדי ז"ל וימדי
דף יג	ע"ב שורה י"ג כהדסים ז"ל ההדסים	דף	לב ע"ב שורה ט' ד' ז"ל דו
דף טז	ע"ב שורה ג' השיעור ז"ל השער	דף	לז שורה כ' בורעים ז"ל ורעים
דף יז	שורה כ' בוסופו מ"ד ז"ל	דף	לז ע"ב שורה ג' אונקו אשע ז"ל אונקו ואשע
דף	כא שורה מ' ז"ל בלום	דף	לה שורה ט"ו מאור ז"ל מ"י
דף	כב שורה ו' בעולזך ז"ל בעולזך	דף	לו שורה י"ח שס ז"ל שכן
דף	כג ע"ב שורה כ' בכל ז"ל בכלל	דף	לח באות סתק שורה ג' שפועלים ז"ל שפועלים
דף	כד שורה ל' בסקו ז"ל בסקו	דף	לח ע"ב שורה לדבר ז"ל דנה
דף	כד ע"ב שורה כ"ט ענה ז"ל ענה	דף מ	שורה ב' שס ז"ל שס
דף	כה שורה י"ז מותא ז"ל מותא	דף	מא שורה י' נו ז"ל נו
דף	ע"ב שורה ג' שלם ז"ל שלם	דף	מא ע"ב שורה כ' ויה ז"ל ויה
דף	כו שורה ו' מאור ז"ל אור	דף	מט שורה כ"א ונקת ז"ל ונקת
דף	כו שורה כ"ו ביני להם ז"ל ביניהם	דף	נא שורה כ"ט ידים ז"ל יודין
דף	כו ע"ב שורה ח' שחחרש ז"ל שחחרש	דף	נא ע"ב שורה ו' כ"ח ז"ל כח
דף	כו שורה כ"ה בסיף ז"ל בסיף	דף	נב שורה ל' בותקנה
דף	כח שורה כ"ח הי ז"ל הי		ז"ל ומתנה

התנצלות

המדבר: נאם הנגיד הוקם במקום מחבר אחד ר' יוחנן אשרי אדם מפרד תמיד ואוקימנא בפרק הפילס השחר בדברי תורה שדואג תיזיר. וכן הייתי דואג שלא תאבד ממני מרגליות הטובה ה"ה הספר הנחמד הנ"ל המבואר בפני הרתי נחתי בעלמא אחד בדומי שלחתי בכח לבית מדרשו של הנאון הגדול נשיא ישראל כמנהג דודר אופנהיים נר' ויחזרה והעתק הנשאר תחת ידי הנבאחי לזית הדפוס להאיר לארץ ולדורים וינעתי והנחתי בכל מאמצי כחי וגם היה לי מעיר לעזור החכם השלם המקובל האלקי הנאון כמנהג רב' בישיבה דוגין מירושלים הוב"ב נכד הנאון הגדול כמנהג רב' בישיבה גל'אנטי הנה חתר הנה כהנה ביד המלאך ונברך ה' אשר עד בה עזרתי לחסל סדרו הפתח חובאם שיצא איזה טעות בנעתי בני ישראל עם קדושים שלחנו עלינו וכו' ולא חובה בשאל לחסך חזק בני ישראל כי כשם שאי אפשר לנר בלא הנקד אי אפשר לדפוס בלא טעות. וגם אמר המעורר מי יבין שניאות אפילו הוא בקי בכל מדרי נקיות. ע"כ בנפוחא מכל אשר בשם ישראל יבונה אחר כל הניעות שיעשו עד שיצאחי לחסד ומחנה פגול ולתפיסו עור פגס בלתי רשות להיות בארור מביט בגול ולתת דין גמול לר' יוחנן באוקי. ויחזיר יד עכ"ס היה בו ועל זה נאמר ויראת מאלהך הידוע לנפוש ידוע מחזי וכל ישראל ישכנו לנפוש כ"ט המעורר יוחנן נהרג אהרן יצחק ולעקן העליוני ע"ה לפרטולא חס"ג נגולרעיד לעק:

בשם

השוואת ההתנצלויות מלמדת על עיקרי דברים בהכנת ספר זה לדפוס. בראשונה לא יזכיר את ס' מצודת דוד כלל והרי ספר זה ביקש המני"ח להדפיסו¹¹³. אין רמז כלשהו על החשש שהיה לו אם ידפיס ספר זה שמא פורצי הגדר ישתמשו בו לרעה¹¹⁴. הדברים העמומים על מציאותם של שני כתבי-יד של ס' מגן דוד עולים בידינו מההתנצלות הראשונה בבירור. הוא שלח העתק, כנראה בכתב-ידו, לר' דוד אופנהיים¹¹⁵, ובידי ר' יוחנן נשאר העתק מהעתקתו, והוא שקבל המני"ח בהקדמתו על ההעתקה שממנה סודר הספר: "היתה משובשת בחסרות ויתירות שהמעתיקים אותה כפי הנראה לא היו בקיאין". וביותר, גם הסיבה שנזקק ר' יוחנן לכתוב הקדמה ואחר-כך התנצלות עולה בידינו. בהקדמה התעלם כליל מחלקו של המני"ח וההתנצלות לא באה אלא בשל כך ומפני זה היא נקראת התנצלות בראשונה הזכיר שמו במפורש ובתארים גדולים אבל קימץ מאד בחלקו בהכנת המהדורה, ויותר משנתן להמני"ח נטל לעצמו, שכאילו היתה הגהתו עיקר והמני"ח עזר לו והגיה אחריו. בהתנצלות השנייה הודה המביא לדפוס בפה מלא שלא היה יכול להוציא את הספר לאור אלמלא עזרתו של ר' משה חאגיז והוא אשר נחלץ לעשות את מלאכת ההגהה הקשה, לתקן הנוסח וכו', אבל את שמו לא הזכיר במפורש.

מציאותן של שתי הנוסחאות בטופס אחד, בראש ובסוף, היא מן המוזרות, אבל שוב בזכות זאת יש בידיך לדעת על שום מה "לוח הטעות" לא נמצא בטפסים השכיחים אלא בטופס המיוחד של המני"ח. הדף הוצא מפני שבסוף הלוח נדפסה ההתנצלות שכבר תוקן נוסחה בראש הספר. הדפים הראשונים נותרו כנראה בבית נתנאל פואה ובשל המחלוקת שוב לא יכול היה ליטלם ממנו מלבד טופס אחד שהספיק לקחת לעצמו.

113 ר' למעלה הע' 101.

114 ר' למעלה והע' 100.

115 ר' למעלה והע' 92.

אברהם יערי (ז"ל)

הדפוס העברי באוסטריה

(המשך למאמר ב"עלי-ספר", א', עמ' 109—128)

תקע"ו (1816)

55] ספר גדולת יוסף אין דיון ליבליכן ספר ווירד פיל איסטאריז פון צילט: וויא יוסף האט מיט זייני ברודר גרושי וויכוחים גיהאט: אויך ווירד אין דיון ספר פון מעלד פיל משלים: אונ אויך גרויש מוסר פון אמנות הבורא יתברך אויך פון תחיית המתים: אונ יעדר מענש קאן זיך ארוש נעמן איין מוסר השכל גאט ב"ה צו דינן דש ספר הט הרבני מוהר"ר אליעזר פאווייר ספרא דפה ק"ק זאלקווא מעתיק גוועזין אויש דעם ספר הנחמד מלחמה בשלום מן לשון הקודש ללשון אשכנז כדי אז יעדר אנשים ונשים ובינונים זאלן קאנן אין דיון ספר בהענד לעזין. תחת ממשלת אדונינו הקיס'... אלכסנדר פאוולאוויטש... באוסטריה בשנת ואת יהודה שלח לפניו אל יוסף לפ"ק [=תקע"ו]. 32 דף. 4. (אותיות צו"ר).

ועיין מה שכתבתי על מחברו של ספר זה ועל מהדורות הספר ב"קריית ספר", כרך ל"ה, תש"ד, עמ' 499—520. בשער: ציור מצבה ועל חזיתה כוכב. לא נרשם ע"י פרידברג בבע"ס, ג', 132.

56] הושענות עם תרגום עברי-טייטש. אוסטריה, תקע"ו. (פ', בע"ס, ה', 618).

57] לקוטי הלכות אוסטריה, תקע"ו. (פ', תולדות, עמ' 118; ולא רשמו בבע"ס בערכו). איני יודע לאיזה ספר התכוון ומסופקני במציאותו.

58] מקור חיים חדושי הלכות על שלחן ערוך אור"ח הלכות פסח לר' יעקב ב"ר יעקב משה מליסא, אוסטריה, תקע"ו. (פרידברג, בע"ס, מ', 3440). מסופקני במציאותו.

59] ספר פרקי אבות. פרקי אבות בלשון קודש וגם הועתק מלשון קודש על לשון לעז [עברי-טייטש]... באותיות הקודש עם נקודות, למען יוכלו טף ונשים לקרות וירוך הקורא בו ויבינו טף ונשים פירוש אות ואות מלשון הקודש... על ידי הרבני מוהר"ר אליעזר פייבול במוה' משה אייזין בארג מאוסטריה. באוסטריה, תחת ממשלת אדונינו הקיסר... אלעקסאנדר פאוולאוויטש... בשנת תקע"ו לפ"ק. [50] דף. 123. (הפנים והתרגום באותיות מרובעות-מנוקדות). נייר כחלחל. (ספריית שוקן בירושלים).

בשער: ציור סל ובו פרחים. מעבר לשער: הסכמת דיני אוסטריה (ר' יהודה ב"ר צבי הירש, ר' אריה ליב ב"ר חיים הלוי, ר' אהרן ב"ר ירחמיאל, ר' אברהם ב"ר יצחק), מיום ב' חשוון תקע"ו. ההסכמה ניתנה לידי "המדפיס דפה ק"ק אוסטריה". וז"ל ההסכמה בטופס שלפני:

"המסכת אבות מיוסד על דברי מוסר והנהגות מדות טובות ומדות חסידות מפי אבות העולם ויען הוא כדברי ספר החתום בפני המון עם אשר לא ידעו ולא יבינו לא הפירוש ואצ"ל פירוש המלות התעורר המדפיס דפה ק"ק אוסטריה לזכות את הרבים להעתיק המ"א

אברהם יערי (ז"ל)

על לשון לעז בלשון צה ונקי באותיות הקודש עם נקודות למען ירוץ הקורא בו ולהבין קצת דברי חכמינו הקדמונים ולכנוס בלב כל איש דבריהם כנחלי אש בוערת, ולזאת אנחנו גוזרים בגזירת נחש שלא להדפיס המסכת הזאת עם לשון לעז על משך ארבעה שנים מיום דלמטה בשום אופן במתכונתו ושלא במתכונתו והעובר לטריק' חוץ דרבנן דלית ביה אסותא והשומע לדברינו תבוא עליו ברכות טוב כ"ד הבאים על החתום היום יום א' ב' חשוון תקע"ו לפ"ק.

ובטופס שהיה לנגד עיני ר' חיים ליברמן כתוב בהסכמה: "ואם אמנם ע"פ הדת אין להעתיק לשון המשנה והגמרא מחמת שנשתנה המכוון על ידי העתיק... ברם מן דין המס' הזאת אין בה שום הוראה כלל רק דברי מוסר לא יצאה שום מכשול אליבא דהלכתא מחמת ההעתיק ע"כ הטיבו אשר עשו...". (ח. ליברמן, ב"קריית ספר", כרך ל"ט, תשכ"ד, עמ' 109).

לא נרשם ע"י פ' ב"תולדות" ואף לא בבע"ס.

תקע"ז (1817)

60 [משניות עם פירוש קב ונקי לר' אלישע ב"ר אברהם מהוראדנא. אוסטרנא. תקע"ז. (פ'. בע"ס, מ', 3980).

61 [סדר [תפלות] / כמנהג פולין ליטא ורייסין ומעלהין / עם פירוש / ראב"ן / כמנהג ספרד / חלק ראשון / הפירוש הזה חיבר אדונינו מוריננו ורבינו / הנשר הגדול ה"ה רבי אליעזר ברבי נתן ז"ל / אחד מבעלי תוספות ונתחבר הפירוש / הנ"ל בסוף אלף החמישי: // עם פירושים מלוקטים מספרים ישנים ראשונים וגם אחרונים / מתקבלים על לב נערים וזקנים: // גם הדפסנו בו משניות מסכת יומא עם פירוש קב ונקי באשר יוכל / שאנו כל אדם באמתחתו וללמדה בימים נוראים כיושב אהלים / כעובר דרך. / באוסטריה בשנת ש"א למרום עיניכם לפ"ק [תק"ע]. 190 דף; כנ"ל, חלק שני, בשנת ש"א למרום עיניכם לפ"ק [=תקע"ז]. 154—2 דף. 8° (הפנים באותיות מרובעות-מנוקדות והפירוש באותיות רש"י). (ספריית שוקן). נייר כחלחל.

מעבר לשער חלק א': הסכמה והקדמה מכבוד... מהור"ר אפרים זלמן מרגליות, ללא תאריך, ובה הוא כותב: "מידי היתה זאת לדפוס סדור הזה עם פירוש ראב"ן... ושארית ישראל לא יעשו עולה ולא יביאו ידיהם להדפיס סדר תפלה זה בלתי רשות". בדפים י"א—י"ח של ח"א נדפס "התעוררת" [!] לתפלה בכוונת הלב בשם הגאון המפורסם מהור"ר אפרים זלמן מרגליות וקראו בית תפלה" (ט"ו פרקים).

בטופס הנמצא בגנזי מר א. מ. הברמן בירושלים ובידי ד"ר י. מהלמן הפרט על ח"א הוא כפרט על ח"ב, ועולה איפא תקע"ז. נמצא שחזרו והדפיסו ח"א או שגם ח"א נדפס בשנת תקע"ז ונפלה טעות בפרט וע"כ חזרו והדפיסו שער מתוקן. — ועיי' "ערוגת הבושם" לר' אברהם ב"ר עזריאל, מהדורת א. א. אורבך, חלק ד', ירושלים, תשכ"ג, עמ' 24.

בח"א דף קנ"ד—קנ"ה נדפס: "לוח המולדות משנת תקפ"ח עד שנת תקצ"א", ולפי זה משער פ' ב"תולדות" שהספר נדפס באמת בשנת תקפ"ז.

תקע"ח (1818)

62 [בית הלוי ותורת הבית והוא חיבור... על מסכת קינים] [עם הפנים]... ולשני ענפים נחלק... וענף א' נקרא בית הלוי ובו יבואר דברים הפשוטים למבינים בעקרי המשניות... וענף השני נקרא תורת הבית ובו יבואר חידודים... בהלכות ומפרשים הקדמונים... גם ליקוטים... מכמה מסכתות... אשר און ותיקן הרב מוה"ר משה אלעזר בהמנוח... מהור"ר שמואל זנוויל הלוי זצלה"ה אב"ד ור"מ דק"ק קופישאק ואגפיה יע"א יצ"ו. תחת ממשלת

אדוננו הקיסר ... אלכסנדר פאולאוויטש ... כפי אשר נדפס מכבר זה עשר שנים בק"ק שקלאוו ברשיון הצענזאר דאקדמיה דווילנה עתה הדפסנוהו מחדש על פי אותו הרשיון ... באוסטריה ... בשנת תקע"ח לפ"ק. [1], 18, [4] דף. 4°.

(הפנים באותיות מרובעות והפירוש באותיות רש"י).

מעבר לשער: הסכמת ר' יהודה ליב ממשפחת תאומים אב"ד בראד, מיום כ"א סיון תקע"ח, וניתנה לר' יחיאל מרגליות המביא לבית הדפוס. בשער: ציור ענפים ופרחים הנמצא על כמה ספרים שנדפסו שם ע"י המדפיס שמואל בן ישכר בער סגל. נייר כחלחל.

[63] ספר חידושי מהריב"ץ אשר חיבר ... מוהר"ר יחאל בהרבני ...

המנח מוהר"ר צבי הירש זלה"ה מרגליות בהרב ... מוהר"ר יחיאל זלה"ה אב"ד דק"ק הארדנא במדינות ליטא ובו נמצא חדושים מלוקטים על גפ"ת ופוסקים ודרך תוכחת מוסר ... תחת ממשלת אדוננו הקיסר ... אלכסנדר פאולאוויטש ... הובא לבית הדפוס ע"י המחבר בעצמו ... בדיהרנפורט [ובאמת באוסטריה, בדפוס ר' שמואל ב"ר ישכר בער סגל] בשנת תקע"ח לפ"ק. [5] דף. 4°.

(אותיות רש"י).

מעבר לשער: הסכמת ר' יהודה ליב ממשפחת תאומים אב"ד בראד, מיום כ"א סיון תקע"ח, וההסכמה שנדפסה בס' "בית הלוי" (ר' הערך הקודם) שהובא לבית הדפוס באוסטריה באותה שנה ע"י ר' יחיאל מרגליות מחבר ספר זה. הקדמת המחבר מיום ט"ז מנחם תקע"ח ובה הוא מודיע בפירוש שהדפיס קונטרס זה משלו אגב הדפסת הספר הנ"ל. בסוף ההקדמה הוא מביא דבר-תורה על פסוק "ראה אנכי נותן לפניכם היום ברכה" ששמע "מפי רבינו הקדוש דק"ק בארדיטשוב". בשער: ציור פרחים וענפים, כבספר "בית הלוי ותורת הבית", שנדפס שם באותה שנה. והעלימו כאן את מקום-הדפוס האמיתי וכתבו מקום דפוס אחר, משום העדר רשיון צנזורה על ספר זה. נייר כחלחל.

[64] מעבר יבק אשר יסד ואזן ... כמוהר"ר אהרן ברכיה בכמהר"ר משה ממודינה זצוק"ל ... ע"פ רשיון הצענזאר מן יום ז' סעפטמברא [1817]. באוסטריה כמו שנדפס באמשטרדם בשנת בלע המלות לנצח [=תקע"ח] לפ"ק. [4], 228 דף. 4°.

(אותיות מרובעות-מנוקדות ואותיות רש"י).

עם הסכמת: ר' בצלאל ב"ר מאיר מרגליות אב"ד אוסטריה מיום ג' סיון תקע"ז ובצידה אישור בית דינו; ר' ישראל ב"ר לוי יצחק אב"ד ברדיטשוב מיום ב' אלול תקע"ז. ההסכמה הראשונה ניתנה לר' אהרן ב"ר יונה המדפיס מאוסטריה וההסכמה השנייה ניתנה לר' מנחם מענדל ב"ר יעקב קאפיל שרצה להביא את הספר לדפוס, אולם לפני ההסכמות ניתנה הודעה שר' אהרן עשה שותפות עם ר' יצחק ב"ר אשר מסדילקאב, ושר' מנחם מענדל מכר את זכותו. בשער: ציור מגינים ובהם ידי כהן, ולמטה חקוק: פרופס (חקיקי לדגל בני פרופס באמשטרדם). נייר כחלחל. נדפס לראשונה במנטובה שפ"ו ושנית באמשטרדם תצ"ב.

[65] סדר מעמדות. הביטו וראו דבר חדש אשר לא היו לעולמים סדר מעמדות עם פירוש מספיק בלשון אשכנזי ובכתב עברית ולשון לעז עם נקודות הכסף ... תחת ממשלת אדונינו הקיסר ... אלכסנדר פאולאוויטש ... באוסטריה ... תקע"ח לפ"ק. [113] דף. 8°.

(הפנים והתרגום באותיות מרובעות-מנוקדות).

מעבר לשער: הסכמת דיני אוסטריה (ר' אריה ליב ב"ר חיים הלוי; ר' אברהם ב"ר יצחק; ר' יהודה ליב ב"ר מתתיהו), מיום ר"ח כסלו. ניתנה לר' אליעזר פייבול "מדפיס דפה". בשער: ציור כד ובו פרחים.

[66] ספר תהלים עם פירוש עשרה הילולים מהגאון מוה' דוד לידא ז"ל אב"ד דק"ק אמשטרדם ובנו הגאון מו"ה פתחיה ז"ל, מלוקט מעשרה פרשנים ... [עם תרגום עברייטיש] על יד הרבני מוה' אליעזר פייבול כמוהר"ר

משה אייזין בארג תחת ממשלת אדונינו הקיסר ... אלעקסנדר פאולאוויטש ... באוסטרהא לפרט ותשלם המלאכה יום ה' אדר ראשון לפ"ק [=תקע"ח]. [267] דף. 8°. (הפנים והתרגום באותיות מרובעות-מנוקדות והפירוש באותיות רש"י).

בראש הספר הסכמות: ר' בצלאל ב"ר מאיר מרגליות אב"ד אוסטרהא מיום י"ז בסיון תקע"ז; דייני אוסטרהא (אריה ליב ב"ר חיים סגל, ר' אברהם ב"ר יצחק), מיום ו' באלול תקע"ז; דייני ברדיטשוב (ר' מאיר ב"ר שלמה זלמן סג"ל מליטא, ר' מרדכי ב"ר צבי הירש; ר' יהודה ב"ר יעקב מ"צ דאחור"ג), מיום כ"ה חשון תקע"ח; כל ההסכמות ניתנו למדפיס אליעזר פייבול ב"ר משה מאוסטרהא. דייני ברדיטשוב כותבים בהסכמתם שאמנם נתנו תחילה הסכמה למדפיס עקיבא בן יונה סגל, אולם לאחר טענות ותביעות שהיו עם המדפיס אהרן בן יונה מדפיס הנ"ל הבא מכוחו של עקיבא הנ"ל, התברר שההסכמה היא ניתנה בטעות כי כבר קיבל אליעזר פייבול הסכמה תחילה, ולפיכך הם מצידם נותנים הסכמה לאליעזר פייבול. בסוף הספר הסכמות דייני אוסטרהא הנ"ל, מיום ה' תשרי תקע"ח, בה הם מאשרים שהזכות היא למדפיס ר' אליעזר פייבול ולא לר' אהרן ב"ר יונה. בשער: ציור ידי כהן. ואינו אלא לקישוט בעלמא, כי המדפיס לא היה כהן. נייר כחלחל. פ' ב"תולדות" עשה מספר זה שנים, ורשם: תהלים עם תרגום יהודית-אשכנזית תקע"ז; עשרה הילולים — תקע"ח. ובבע"ס, ע', 1213, רשם: עשרה הילולים פירוש על תהלים אוסטרהא תקע"ח, ובערך "תנ"ך. תהלים" לא רשם שום דפוס אוסטרהא. מלבדם רשם תהלים עם ע"ט תקע"ה.

67 [ספר תקוני שבת ... בלשון קודש וגם הועתק ... על לשון לעז [עבריי-טייטש] בלשון צח ונקי ובאותיות הקודש עם נקודות למען יוכלו טף ונשים לקרות וירוח הקורא בו ויבינו טף ונשים פירוש אות ואות ... על ידי ... אליעזר פייבול במה' משה אייזין בארג מאוסטרהא. באוסטרהא תחת ממשלת אדונינו הקיסר ... אלעקסנדר פאולאוויטש ... לפרט אל יצא איש ממקומו ביום השביעי לפ"ק [=תקע"ח]. 68 דף. 8°. (ח. ליברמן ב"קריט ספר", כרך ל"ט, עמ' 113. סי' 31).

כולל רק משניות מסכת שבת ושיר השירים. התרגום על משניות בלבד. המשניות בניקוד. התרגום הוא כתרגום שנדפס בתקוני שבת חמ"ד [לבוב, או זולקווא] תקב, בשינויי-כתב קלים. מעבר לשער הסכמות דייני אוסטרהא (ר' אריה ב"ר חיים הלוי, ר' אברהם ב"ר יצחק, ר' יהודה ליב ב"ר מתתיה), מיום י"ח אדר שני תקע"ח. לא נרשם ע"י פ'.

תקע"ט (1819)

68 [סדר הגדה של פסח עם פירושים ... ה"ה מהר"ם אלשיך, גבורות ה' עוללות אפרים ופי' אברבנאל על החרוז אז רוב נסים ואומץ גבורתך, ופי' על חד גדיא ודיני בדיקת חמץ ודיני תעניות בכורות ... לישת מצות ... הגעלה ודיני סדר של פסח והכל באותיות גדולות ויפות בפנים וברש"י ובציורים נאים והדורים. תחת ממשלת אדונינו הקיסר ... אלכסנדר פאולאוויטש ... גדרוקט בייא ר' אהרן מדפיס. גדרוקט אין אוסטרוג ... מיט באויללונג איינר העכשט פערדענטן קייזערלכען צענו' אין ווילנא ע"פ רשיון הצענזור מן יום ז' סעפטעמברא למספרם אלף תת"י [1817] באוסטרהא בשנת לשנה הבאה בירושלים [=תקע"ט] לפ"ק. [1], 52 דף. (אותיות מרובעות-מנוקדות ואותיות רש"י). (=יערי, 419).

מעבר לשער: הסכמת ר' אפרים מ"צ דק"ק סדילקאב, ניתנה למדפיס ר' אהרן ב"ר יונה מאוסטרהא, מיום י"ג תשרי [תקע"ט]. בקולופון שמות הפועלים.

בקצת טפסים נוספו אחרי הקולופון עוד שני דפים בלתי מסומנים הכוללים פירוש הגאון ר' אליהו מווילנא, ובאותם הטפסים נזכר הדבר גם בשער. בהגדה גם תרגום ע"ט לפיוטים "אדיר הוא", "אחד מי יודע" ו"חד גדיא". הציורים פתוחי עץ לפי הציורים פתוחי נחושת שבהגדות אמשטרדם. לא נרשם ע"י פ' ב"תולדות" ולא בבע"ס.

[69] ספר מהר"ם שיף חדושי הלכות על מסכת ביצה, כתובות, גיטין, בבא מציעא, חולין, [וח"ב: שבת, ב"ק, ב"ב, סנהדרין, זבחים, וכן דרושים וחיידושים מלוקטים] חברים... אב"ד ור"ם דק"ק פולדא... כמוהר"ר מאיר שיף בן... מוהר"ר יוקב שי"ף ראש לבני ישיבה דק"ק פראנקפורט דמיין... הספר... הלז נדפס כמה פעמים ולא ניתן ליהנות מאורו... לאשר... נלקו בחסר ויתר וחליף... עד שקמתי אני וחד דעמי... ישרתי המסילה ע"י הגהותי אשר הגהתי אני... מרדכי מארדוש בהרבני מוהר"ר הילל זלה"ה מילידי ק"ק זאלקווא האב"ד פה ק"ק פאריצק. גדרוקט אין אוסטרוג... מיט באווילגונג איינר העכשט פערדענטן קייזערליכן צענזור ע"פ רשיון הצענזור מווילנא מן יום ב' לאיטע אלף ת"ת י"ט למספרם גדרוקט בייא ר' אהרן מדפיס באוסטריה א תחת ממשלת אדונינו הקיסר... אלעכסנדר פאוולאוויטש לפרט תקע"ט לפ"ק. [3], 94, 23, 24 דף. 2. (אותיות רש"י).

עם הסכמות: ר' אריה ליב אב"ד בריסק, מיום כ' שבט תקע"ח; ר' נתן אב"ד טארטשן, מיום כ"ב [שבט] תקע"ח; ר' מרדכי יפה מבראד אב"ד הארחוב, מיום א' דר"ח טבת תקע"ח; ר' מרדכי זוסקן אב"ד לאשטוב, ניתנה באסטולא ביום י"ג שבט תקע"ח; ר' ליבוש הירש אב"ד לאקטש, ניתנה בפאריצק ביום י"ט אדר ראשון תקע"ח; ר' שמעון אב"ד סקאהל וזעלחאב, מיום כ"א כסליו תקע"ח; ר' יעקב אורנשטיין אב"ד לבוב, מיום י"ט סיון תקע"ז; ר' אפרים מרגליות מבראד, מיום ב' ניסן תקע"ח; ר' יוסף יחפא שטערן מזאלקווי, מיום י"ח מרחשון תקע"ח; — כל ההסכמות ניתנו לר' מרדכי מארדוש, שכבר הדפיס לפני כן את הספר עם הגהותיו בפאריצק בשנת תק"ע (עיין מאמרי ב"קריית ספר", כ', תש"ג/ד, עמ' 110).

אחרי ההסכמות נידפסה תעודה מיום ה' מרחשון תקע"ח, שעל-פיה מכרו יורשי ר' מרדכי מארדוש את כל זכויות הדפסת הספר לר' ליבוש אב"ד לאקטש "בסך שלשים אדומים... וגם אוף לאג מאה שטיק יהיה לנו מאת הרב הנ"ל" ותעודה אחרת שעל-פיה מכר ר' ליבוש הנ"ל את כל זכויותיו להמדפיסים דק"ק סדילקאב ר' יצחק בריא ושותפיו. נייר כחלחל. פ' ב"תולדות" ובבע"ס, ח', 130, משבש את שנת הדפוס: תק"פ.

תק"פ (1820)

[70] מעין גנים באורי אגדות לר' דוד ב"ר יהודה ליב מגיד מישרים בדובנא. אוסטריה, תק"פ. (פ', בע"ס, מ', 2791).

[71] ספר פרי מגדים והוא באור חדש ופירוש על שלחן ערוך אורח חיים והיה לשני ראשים שם האחד משבצות זהב... על דברי הטורי זהב ז"ל ושם השני אשל אברהם מבאר כל דברי... בעל מגן אברהם ז"ל. גם כמה חידושי דינים משו"ת ראשונים ואחרונים... אשר חיבר ה"ה הרב... מוהר"ר יוסף [תאומים]... אשר היה אב"ד ור"מ דק"ק פפד"א... חלק ראשון (—שני), גדרוקט אין אוסטרוג... מיט באווילגונג איינר העכשט פערדענטן קייזערליכן צענזור ע"פ רשיון הצענזור מווילנא מן יום א' ליפצא אלף ת"ת י"ט למספרם. גדרוקט בייא ר' אהרן מדפיס באוסטריה א תחת ממשלת אדונינו הקיסר...

אלכסנדר פאוולאוויטש לפרט תק"פ לפ"ק. [24], 94; [1], 111 דף. 2°. (אותיות רש"י).

עם הסכמת ר' ישראל ב"ר לוי יצחק אב"ד ברדיטשוב, מיום י"ד שבט תקע"ט; ניתנה לר' מנחם מענדל ב"ר יעקב קאפיל. — מעבר לשער: אישור מיום כ"א שבט תקע"ט, שבו מאשר ר' מנחם מענדל הנ"ל שמכר את זכויותיו לפי ההסכמות לחותנו ר' יצחק ב"ר אשר ושותפו אברהם ב"ר משה. נייר כחלחל.

תקפ"א (1821)

[72] ספר גאולת ישראל עם פירוש נופת צופים וחיות הקודש (מאת ר' יהושע אברהם ב"ר ישראל מזיטאמיר). [כולל מאמרי חז"ל ומדרשי פליאה שלא נודע מקורם עם רמזים עליהם מהבעש"ט ותלמידיו: ר' דוב בער ממעורטש, ר' לוי יצחק מברדיטשוב, ר' אהרן מזיטאמיר ועוד] ... כ"ש באמשטרדם [נדפס באוסטרהא] בשנת גואל ישראל לפ"ק. [=תקפ"א]. שני חלקים. עם שער מיוחד לח"ב. [2], 31, [2], 25, דף. 4°. (אותיות מרובעות ואותיות רש"י).

מעבר לשער הודעת המחבר שיש בידו הסכמות הרבנים אלא שמחמת הוצאות הדפוס לא ידפיסם ושמכר את ההסכמות, היינו הזכויות, לידי "אהרן מדפיס עם בנו מה' אברהם מדפיס דק"ק אוסטרהא". בדף שלאחר השער נדפסה הקדמת המחבר ובסופה הוא כותב: "נכסוף נכספתי ומשתוקק רוחי לנסוע לארץ ישראל ארעא קדישא עם כל ב"ב אי"ה אחר חג השבועות הבע"ל היא שתא שנת גוא"ל ישראל לפ"ק" [=תקפ"א]. על השערים ציור המצוי גם ב"המגיד" שנדפס שם תקפ"א—תקפ"ב. נייר כחלחל. — תמונה, ר': "עלי-ספר", א', עמ' 125.

[73] ספר המגיד מנביאים ראשונים חלק ראשון [יהושע—מלכים] עם פירוש רש"י. ... ועם פירוש אשכנז המועתק ללשון מדברת הנהוג בינינו ובנקודות ... גדרוקט אין אוסטרוג ... מיט באוילגונג איינר העכשט פערארדענטן קייזערליכן צענוזר אין ווילנא ע"י מהור"ר אהרן מדפיס פה ק"ק אוסטרהא. נדפס באוסטרהא כמו שנדפס מקודם בסלאוויטא, תחת ממשלת אדונינו הקיסר ... אלכסנדר פאוולאוויטש ... בשנת מ' יתן והיה כל עם ה' נביאים לפ"ק [=תקפ"א]. [2], 86; 222 דף. 4°.

כנ"ל. חלק רביעי. תרי עשר ודברי הימים [וגם דניאל ועזרא ונחמיה] בשנת מ' יתן כל עם ה' נביאים לפ"ק [=תקפ"ב]. [1], 92; 74; 50 דף. 4°. (הפנים והתרגום באותיות מרובעות—מנקדות והפירוש באותיות רש"י).

בחלק א', דף ב' נדפס "השוואה" בענין סכסוך בין ר' משה שפירא אב"ד סלאוויטא ובין ר' אהרן מדפיס מאוסטרהא בענין הדפסת הספר, מיום ב' סיון תקע"ט בסלאוויטא. נייר כחלחל. לא נזכר ע"י פ' ב"תולדות" ולא בבע"ס בערכו.

[74] צילותא דאברהם ונקרא חידושי מהרמ"א ... אשר חיבר ... הרב ... מו"ה משה אברהם אבוש [מרגליות] וצלה"ה שה"י אב"ד דק"ק זאבנא שהעמיד תלמידים הרבה ... בגלילות ק"ק קראקא וק"ק פוזנא וק"ק לובלין ... והניח אחריו ברכה חידושים נפלאים בשיטות עמוקות בגפ"ת ... אחיו ורבו של ... מו"ה מאיר [מרגליות] שה"י אב"ד ור"מ דק"ק אוסטרהא ... תחת ממשלת אדונינו הקיסר ... אלכסנדר פאוולאוויטש ... [באוסטרהא, בדפוס שמואל בן ישכר בער סגל]. שנת פי צדיק יהגה חכמה ודעת [=תקע"א; אבל עוד י' אחת צריכה להיות גדולה ויעלה תקפ"א, בהתאם לתאריך ההסכמות] לפ"ק. [1], 99 דף. 2°. (אותיות רש"י).

הדפוס העברי באוסטרהא

מעבר לשער הסכמות: ר' בצלאל ב"ר מאיר מרגליות "החונה פה ק"ק אוסטרהא והגליל", מיום ט' שבט תקפ"א; ר' מרדכי מרגליות מבראד, אב"ד סטנאב, מיום ז' שבט תקפ"א; ר' משה הלוי הורוויץ אב"ד וואליטשיסק, מיום ה' מנחם אב תק"פ; כל ההסכמות ניתנו לר' חיים מק"ק קאמניץ, המביא-לדפוס. הקדמת המגיה החותם בראשי החרוזים: משה בן נתן נטע ז"ל מק' אוסטרהא. אחרי דברי המגיה נדפסה הודעה זו: "ואפריון נמטיה להנהו אנשי יקירא אשר נתנו חתימתם לקנות זה הספר ימים רבים קודם שנדפס אשר חתמו יותר מחמש מאות אנשים לקנות אותו...". בדף שלאחר השער הקדמת ר' בצלאל ב"ר מאיר מרגליות אב"ד אוסטרהא, בחרוזים, לכבוד דודו המחבר, בשער: ציור פרחים וענפים, כבכמה ספרים אחרים שנדפסו באוסטרהא אצל מדפיס זה. נייר כחלחל. [ור' ח. ליברמן, הדפוס העברי בפולין-רוסיה, "עלי-ספר", א', עמ' 137/8, שהביא ראיות כי הספר נדפס בסדילקאב. — העורך].

ת ק פ " ב (1822)

75] מחזור מכל השנה כמנהג פולין פיהם ומעלהין וליטא ורייסין עם פירש ולשון אשכנז והוא התפלות של ימים נוראים ושלוש רגלים... הן לקהל הן לחזרת הש"ץ... ועליו שני פירושים... הא' בלשון הקודש... וב'... פירוש אשכנז באותיות מרובעות עם נקודות... תחת ממשלת אדונינו הקיסר... אלכסנדר פאוולאוויטש... [באוסטרהא] בגובערני וואלינסקי ברשיון הצענור דאקדעמיא דק"ק ווילנא, כפי שנדפס בק"ק ברדיטשוב... בשנת תקפ"ב לפ"ק. 79. [8]. 94 דף. 2°. (הפנים ותרגום אשכנז באותיות מרובעות-מנוקדות והפירוש באותיות רש"י). מעבר לשער הסכמות: דייני אוסטרהא (ר' אריה ליב ב"ר חיים סג"ל, ר' אברהם ב"ר יצחק, ר' יהודה ליב ב"ר מתתיהו), מיום כ' אדר תקע"ז; ר' יעקב קאפיל ב"ר משה ור' מאיר בר"ש זלמן סגל מליטא, מיום י"ד תמוז תקפ"ב; ר' יוסף ב"ר אבא מו"צ ברדיטשוב, מיום ה' אלול תק"פ; ר' יוסף אב"ד יאנוב, מיום ג' תמוז תקפ"ב; ר' צבי הירש מברדיטשוב, ללא תאריך (כל ההסכמות ניתנו לר' אליעזר פייבל ב"ר משה, המדפיס מאוסטרהא). מודעה ופסק-דין מדייני ברדיטשוב, שאמנם ניתנה הסכמה בשנת תקע"ח בברדיטשוב לר' יעקב ב"ר אברהם להדפיס המחזור לשש שנים, אולם מאחר שכבר מכר את כל הטפסים ניתנה מעתה הסכמה למדפיס הנ"ל מאוסטרהא. לא נרשם ע"י פ' בבע"ס. נייר כחלחל.

ת ק פ " ג (1823)

76] ים החכמה [מאת ר' שמשון יואל הלוי לבית שפירא]. חלק א' פירוש על ספר יצירה... (חלק ב': פרשתי על ספר החשק והוא המצוי עתה בידינו וקוראין לו ספר ברית מנוחה, אבל טעות הוא בידם, כי הוא הקיצור מספר ברית מנוחה ונקרא ספר החשק וכן איתא בעמק המלך...; חלק שלישי: פירוש לספר התמונה). [באוסטרהא, בדפוס אהרן ב"ר יונה, תקפ"ג]. 35, [2] דף. 4°. (אותיות רש"י). נדפס ללא שער מיוחד, יחד עם ספרו "רוח אלקים" שנדפס שם באותה שנה, ועיין בהסכמות שם. בקולופון: שמות פועלים. לא נרשם ע"י פ' ב"תולדות" ולא בבע"ס. [ספר זה, ומס' 77 שלאחריו, נרשמו באריכות, ועפ"י טפסים שלמים יותר, ע"י ח. ליברמן, במאמרו "דפוס קארעץ", סיני, ע', כסלר-טבת, תשל"ב, עמ' קפ"ה-קפ"ז. — העורך].

77] ספר רוח אלקים ובו ארבעה חלקים, חלק ראשון בו פירש... לספר היחודים מהאר"י ז"ל... וחלק שני פירש על מגלת אסתר ע"פ סוד... וחלק שלישי פירש... על ספר אותיות דרבי עקיבא... וחלק רביעי פירש... מאמר צבאות ה' להאיש אלקי רבינו מנחם עזריה מפאנו... כל אלה... חברים ופרשם... מוהר"ר שמשון יואל הלוי לבית שפירא... וכבר יצא לו

מוניטין בספרו מלחמות הלויים על ש"ס ופוסקים וספרו נור הקדש פירש הזהר חדש ושאר אחר נדפסו מכבר בק"ק קארץ ופה קה"י כאן שהיה אב"ד ור"ם בכמה קהלות ובתוכם היה ג"כ מגיד משרים בק"ק בוטען ובילדותו היה לר"י והרביץ תורה לרבים בבהמ"ד הגדול דק"ק פינסק וגם כן היה רב דחברות שם כמה שנים... גדרוקט אין אוסטרעהא ברשיון הצענזר מקאדמיא בק"ק ווילנא ע"י המדפיס מוהר"ר אהרן במוהר"ר יונה זצ"ל. באוסטריה, תחת ממשלת אדונינו הקיסר... אלכסנדר פוואלאוויטש [!]. בשנת תקפ"ג לפ"ק. [2], 18 דף. 4° (אותיות רש"י).

מעבר לשער הסכמות: דייני אוסטרעהא (ר' יהודה ב"ר צבי הירש, ר' יהודה ליב ב"ר מתתיהו), מיום ח' אלול תקפ"ג, ההסכמה ניתנה למחבר, ונזכר בה שהוא מדפיס והולך גם ספרו "ים החכמה". הסכמת דייני פינסק (ר' זאב ב"ר נחמן אב"ד הראדק, ר' צבי ב"ר יחיאל שה"י אב"ד סטרעשין, ר' יהודה ליב ב"ר דוב שה"י מ"מ דק"ק לובאוונע, ר' זאב ב"ר יוסף יוזיל), מיום כ"ט שבט תקס"ח. עם הקדמת המחבר שבה הוא מונה את ספריו ומספר על יחוסו, בקולפון שמות הפועלים. נייר כחלחל.

78] סדר תיקון ליל שבעות וגם ליל הושענא רבה על פי הסדר מספר שני לוחות הברית... תחת ממשלת אדונינו הקיסר... אלכסנדר פאוואלוויטש... ע"י השותפים האחד... אברהם קלאהר פין והשני... דוד בהמנוח מוה' יצחק מרדכי זצ"ל. באוסטריה, בשנת תקפ"ג לפ"ק. [98] דף. 8° (אותיות מרובעות-מנוקדות). בשער: ציור גד על כן ובו פרחים. לא נרשם ע"י פ' ב"תולדות" ולא בבע"ס.

*78] ספר דברים עם פירוש רש"י ותרגום אונקלוס... גדרוקט אין אוסטריה אין וואלינשען גיבערנעמאט מיט באויליגונג איינר העכשט פערארדענטן קייזערליכן צענזור אין ווילנא ע"י המדפיס מהור"ר אהרן מק"ק אוסטרעהא באוסטריהא תחת ממשלת אדונינו הקיסר... אלכסנדר פאוואלוויטש... בשנת והגית בו יומם ולילה [=תקפ"ג] לפ"ק. צח, יח דף, וחסר הסוף. 12°. אחרי דף צ"ח: איכה, קהלת, (עד אמצע פרק י"ב). נייר כחול (ספריית י. תא-שמע).

תקפ"ד (1824)

79] ספר אור הנערב אשר חיבר... מהור"ר אברהם אריה ליב כהנא זצלה"ה... והנה זה ששה ושלשים שנה אשר הלך לעולם מנוחתו... ועתה גלגל זכותו של אבא מארי, הרב הנ"ל, להוציא לאור חיבור תורתו... על סדר זרעים מועד נשים נזיקין וקצת סדר קדשים... בקצת מקומות ביאור על דבריו כתבתי... ולביאורי דברי שלמה קראתי אני... שלמה זלמן כהנא בהרב... המחבר הנ"ל... תחת ממשלת אדונינו הקיסר... אלכסנדר פאוואלוויטש... ע"י השותפים [המדפיסים] האחד... אברהם קלאהר פין והשני... דוד בהמנוח... יצחק מרדכי זצ"ל, בשנת תקפ"ד באוסטריה, ותהי ראשית ממלאכתו ביום הראשון, בשני לחודש אדר הראשון בשנת משנכנס אדר מרבין בשמחה בטובה [=תקפ"ד] לפ"ק. [2], 70, [6] דף. 2°. (אותיות רש"י). מעבר לשער: שיר ותורה בתוך קהל ועדה [מאת בן המחבר הנ"ל]; הסכמות: ר' מאיר ב"ר צבי הירש אב"ד בראד, מיום כ"ג שבט תקע"ד; ר' אפרים זלמן מרגליות מבראד, מיום ב' דר"ח אדר תקע"ד; ר' חיים כהן רפאפורט אב"ד אוסטרעהא, מיום כ"ז סיון תקפ"ג;

ר' אריה יהודה ליב תאומים אב"ד בראד, מיום ר"ח אדר תקע"ד; ר' בצלאל ב"ר מאיר מרגליות שהיה אב"ד אוסטריה, מיום ז' טבת תקע"ט; הקדמת בן המחבר הנ"ל, החותם: "שלמה זלמן בהרב... אברהם אריה ליב כהנא וצלה"ה האב"ד ור"מ ומ"צ דק"ק בארדיטשוב ופולנאה... הנקרא בפי כל ר' ליב שיינוש וצלה"ה". בסוף דף ע': לוח היחוס [של המחבר].

7 הדפים האחרונים כוללים: מפתחות, ולהם שער מיוחד: "שער המפתחות"... באוסטריה, בשנת יפאר ענויים בישועה בזו השנה [=תקפ"ד] לפ"ק. בסוף הספר: אמר המאסף והמסדר והמגיה [בן המחבר הנ"ל]. נייר כחלחל.

80] סדר סליחות כמנהג פולין קטן ופולין גדול ונוסף בו סימני סליחות לעשרים בסיון ושובבים ת"ת כמתכונת סליחות הראשונים הנדפסים פה... תחת ממשלת אדונינו הקיסר... אלכסנדר פאולאוויטש... גדרוקט אין אוסטריה... מיט באוילגונג איינר העכשט פערארדענטן קייזערליכן צענזור אין רגע [צ"ל: ריגע]. גדרוקט ביאר ר' אהרן מדפיס פה ק"ק אוסטריה. באוסטריה, בשנת יענא ויאמר סלחתי [=תקפ"ד] לפ"ק. 36 דף. 4°. (אותיות מרובעות מנוקדות). נייר כחלחל. לא נרשם בבע"ס.

81] ספר שערי ציון שחבר הרב... כמה"ר נתן נטע בן הקדוש מהור"ר משה הגבור [צ"ל: הנובר] וצ"ל הי"ד... עם תוספת... תקון סעודה... וספר יצירה עם נקודות... ותקון שלשה משרות. ועתה נתוספו... הנקודות השייכים להתפלות ושירות... ונזכה לעלות לירושלים ברנה שלש פעמים בשנה אמן. באוסטריה תקפ"ד. 82, [42] דף. 12°. (אותיות מרובעות מנוקדות). נייר כחלחל. לא נרשם ע"פ ב"תולדות" ולא בבע"ס.

תקפ"ה (1825)

82] סדר ברכת המזון עם הגדה בציורים כמנהג אשכנז ופולין דש איז גישטעלט אוף עברי בענטשין אונ קריאת שמע... זמר לחנוכה... פרשת וישלח... עם מעט דייטש מרובע אונ גאנצין אוף גרושי אותיות... ברשיון הצענזור מאקדעמאי דווילנא ביום יוד גראדני אלף תתכ"א למספרם. אוסטריה תקפ"ה. 32 דף. (בגנזי בהמ"ד לרבנים בני"). (=יערי, 459). סימני הדפים אינם מדויקים. ההגדה נדפסה על י"ג הדפים האחרונים המסומנים בטעות י"ח—ל"ב. לא נרשם ע"פ ב"תולדות" ולא בבע"ס.

83] חמשה חומשי תורה חלק ראשון בראשית (—חלק חמישי דברים)... עם תרגום אונקלוס... ועם פי' רש"י... ופי' פנים יפות (לר' פנחס הלוי איש הורוויץ)... תחת ממשלת אדונינו הקיסר... ניקאלאי פאולאוויטש... בשנת תקפ"ו ע"י השותפים האחד... אברהם קלאהר פין והשני מוה' דוד בהמנח מוה' יצחק מרדכי וצ"ל בשנת והגית בו יומם ולילה [=תקפ"ה]. [3], 156, 2—7; [3], 171, [1], 13, 21—34; [2], 132, 13; [2], 146, 5; [2], 153, 20, [1] דף. 4° (הפנים והתרגום באותיות מרובעות מנוקדות והפירושים באותיות רש"י). עם שער שני לכל חלק וחלק: ספר פנים יפות על התורה והוא חלק שלישי מספר הפלאה והוא חיבור... על חמשה חומשי תורה... ממעין... מרגא ורבנא פנחס הלוי איש הורוויץ וצ"ל... וגודל פאר הספר... יבא בארוכה בהקדמת הרב...

מוה' אפרים זלמן מרגליות מבראד... עם פרוש מספיק הנקרא... שם אפרים מהרב... אפרים זלמן מרגליות מבראד לפרט מרנא ורנא פנחס הלוי זללה"ה [=תקפ"ה] לפ"ק.

מעבר לשער השני של ח"א: הסכמת ר' אברהם יהושע העשיל מאפטא, ניתנה במעוזו ביום ט"ו כסלו תקפ"ה, לר' מנחם מאניס מדובנא המביא לדפוס. מעבר לשער השני של ח"ב ובדף שלאחריו נדפסו הסכמות אלו: ר' עקיבא גינז [אייגר] אב"ד פוזנא, מיום ב' דחנוכה תקפ"ה; ר' יעקב אב"ד ליסא; ניתנה בקאליש ביום ב' אייר תקפ"ה; ר' משה סופר אב"ד פרעשבורג, מיום ט"ז אדר תקפ"ה; ר' ברוך פרענקיל תאומים אב"ד לייפניק מיום כ"ה מנחם אב תקפ"ה.

הפירוש "שם אפרים" על פירוש "פנים יפות" נדפס בסוף כל חלק וחלק. נייר כחלחל.

[84] מחזור מן שלש רגלים כמנהג פולין פיהם ומעלהרין וליטא ורייסין עם פירוש לשון הקודש ועם פירוש לשון אשכנז ועם הטעמים על המגילות ועל מקראי קדש... חלק שני... נדפס באוסטריה על ידי... אליעזר פייבל אייזן בארג ופנחס אלעזר ב"ר מרדכי, בשנת תקע"ו בחודש שופר בכסא ליום חגנו [=תקפ"ה] לפ"ק. [8], 171 דף. 8°. (הפנים ותרגום אשכנז באותיות מרובעות-מנוקדות והפרוש בלשון הקדש באותיות רש"י).

ח"א, לימים נוראים, לא ראיתי. לא נזכר ע"י פ' ב"תולדות" ולא בבע"ס.

[85] סדר סליחות עם טייטש כמנהג פולין קטן ופולין גדול ונוסף בו סימני סליחות לעשרים בסיון ושובבים ת"ת כמתכונת סליחות הראשונים הנדפסים פה... תחת ממשלת אדונינו הקיסר... אלכסנדר פאולאוויטש... ע"י השותפים האחד מהור"ר אברהם קלאהרפין והשני מה' דוד בהמנוח מה' יצחק מרדכי זצ"ל... באוסטריה, בשנת תקפ"ה לפ"ק. 120 דף. 8°. (המקור באותיות מרובעות-מנוקדות והתרגום באותיות צו"ר).

בשער: ציור סל ובו פרחים. לא נרשם ע"י פ' ב"תולדות" ולא בבע"ס.

[86] ספר שערי ציון שחיבר הרב... כמוה' נתן נטע בן הקדוש מוה' משה הנובר הי"ד... עם תוספת... תקון סעודה... ספר יצירה עם נקודות... ואלה מוסיף סדר פדיון נפש ותפלה על החולה אחר הפדיון. תפלה לעצירת גשמים, לרבוני הגשמים והמסירת מודעה הגדול, גם הזוהר מה שאומרים בג' סעודות של שבת... תחת ממשלת אדונינו הקיסר... אלכסנדר פאולאוויטש... באוסטריה [בדפוס אהרן ב"ר יונה] בשנת א'ת"ב ה' שערי ציון [=תקפ"ה] לפ"ק. [2], 168 דף. 8°. (אותיות מרובעות-מנוקדות וקצת פירושים באותיות רש"י).

מעבר לשער הסכמת ר' אברהם יהושע העשיל אב"ד אפטא ולע"ע פה ק"ק מעזיבו, מחודש טבת תקפ"ג, ניתנה לר' יעקב פנחס; שטר מכירה, מיום י"ב אלול תקפ"ד, בברדיטשוב, שלפיו מכר נחשון יוסף יחיאל ב"ר יעקב פנחס את ההסכמה על הדפסת הספר ליצחק בן אשר ושותפו אברהם בן משה מסדילקאב. נייר כחלחל. בשער: ציור כד ובו פרחים, הנמצא גם בשער מחזור שנדפס שם ע"י אותו מדפיס בשנת תקפ"ו. פ' ב"תולדות" ובבע"ס כותב בטעות: תקפ"ח, ומשבש את מספר הדפים.

[87] סדר תפלות מכל השנה כמנהג אשכנז רייסין פולין פיהם ומעלהרין... וגם עם הושענות והגדה. תחת ממשלת אדונינו הקיסר... אלכסנדר פאולאוויטש u Feiwalu Eyzenbergא ועל ידי הרבני מו' זכרי' שרייב שטיין בן הרב וכו' מו'

יהודה ספרא ודיינא דק"ק אוסטריה. באוסטריה שנת תקפ"ה לפ"ק. [186] דף. 8°. (אותיות מרובעות-מנוקדות).
 בשער: ציור כד ובו פרחים. מעבר לשער: רשיון הצנזור סימון ז'וקובסקי בפולנית, מיום 16 באוגוסט 1824. פ' ב"תולדות" רושם בטעות: תקפ"ב. ובבע"ס לא רושם שום דפוס אוסטריה של הסדור.

תקפ"ו (1826)

[88] חמשה חומשי תורה... עם פירוש רש"י ותרגום אונקלוס ועם בעל הטורים. בדפוס קלאהר פיין בשנת תקפ"ו לפ"ק... באוסטריה. ראיתי רק חלק רביעי: במדבר: 118 דף. 8°. (הפנים והתרגום באותיות מרובעות-מנוקדות, והפירושים באותיות רש"י).
 השער מוקף מסגרת מקושטת של ענפים ופרחים. לא נרשם ע"י פ' ב"תולדות" ולא בבע"ס.

[89] חמשה חומשי תורה עם פירוש רש"י ותרגום אונקלוס ואלה מוסיף על הראשונים פירוש אשכנזי על כל התורה כולה... בכתב אשורית ונקודות וגם הפטורת עם פירוש כנ"ל כדי לזכות את הרבים שיבינו כל איש מישראל מה שידברו... גדרוקט אין אוסטרוג... מיט באוילגונג פערארדענטן קייזערליכן צענזור אין ווילנא בדפוס המשותפים... אהרן במוהר"ר יונה קלאהר פיין והשני... אליעזר פייבל אייזין בארג תחת ממשלת אדונינו הקיסר... אלכסנדר פאוולאוויטש בשנת וזאת התורה אשר שם משה לפני בני ישראל [=תקפ"ו] לפ"ק. לפני נמצא רק ספר ויקרא: [1], 130 דף. 4°. (הפנים, תרגום אונקלוס ותרגום ע"ט באותיות מרובעות-מנוקדות, ופירוש רש"י באותיות רש"י).
 [ספר דברים, תקפ"ו: [2], קלד, יד דף. הדפים האחרונים: איכה וקהלת (ספריית י. תא-שמע)].

מעבר לשער הסכמת בית הדין דברדיטשוב (ר' יוסף אב"ד יאנוב, ר' מרדכי ב"ר צבי הירש מו"צ דברדיטשוב, ר' אברהם ב"ר יוסף הלוי אב"ד שאריוקא מורה הוראה דברדיטשוב), מיום ב' כסלו תקפ"ה. ההסכמה ניתנה לאליעזר פייבל ב"ר משה מדפיס דאוסטריה. נייר כחלחל. לא נרשם ע"י פ' ב"תולדות" ולא בבע"ס.

[90] מחזור מן ראש השנה ויום הכפורים ושלש רגלים כמנהג פולין פיהם ומעלהרין וליטא ורייסין... גדרוקט אין אוסטרוג... מיט באוילגונג איינר העכשט פערארדענטן קייזערליכן צענזור אין ווילנא ע"י... אהרן במה' יונה w Ostrogu כמ"ש בסלאוויטא תחת ממשלת אדונינו הקיסר... ניקאלאיי פאוולאוויטש בשנת בחצוצרות וקול שופר הריעו לפני המלך יי [=תקפ"ו] לפ"ק. [200] דף. חסר הסוף לפני. 8°. (אותיות מרובעות-מנוקדות).
 בשער: רשיון הצנזור פ. נ. גולנסקי בפולנית, מיום 10 בדצמבר 1821. נייר כחלחל. לא נזכר ע"י פ' ב"תולדות" ולא בבע"ס.

[91] מחזור מכל השנה כמנהג פולין פיהם ומעלהרין וליטא ורייסין ועם קריאת הפרשיות והפטורת [!]. אוסטריה בדפוס קלאהר פיין, תקפ"ו. 8°. בלא סימון דפים.
 לא ראיתי בעיני, ורשמתי מתוך קטלוג בה"ס הלאומי. לא נרשם ע"י פ' ב"תולדות" ולא בבע"ס.

[92] סדר עבודת הקודש כמנהג אשכנז צלותא דנהורא השלם עם פירש נאה ומתקבל על לב מלוקט בקיצור נמרץ מן קדמונים והרוב מפירוש הכל בו וגם פירש על פרקי אבות מלוקט ... מן הפירושים שהביא בעל מדרש שמואל וגם הושענות הגדה עם פירושים מלוקטים ... הכל בתכלית בקצור ... תחת ממשלת אדונינו הקיסר ... אלכסנדר פאולאוויטש ... ע"י [המדפיס] ... אליעזר פייבל במוה' משה זצ"ל [אייזנברג] לפרט כי על־דלת הקודש עליהם לכתף ישאו [=תקפ"ו] באוסטרהא ... 1825. [188] דף. 8°. (הפנים באותיות מרובעות־מנוקדות והפירוש באותיות רש"י). (טופס יחיד בגנוזי ד"ר י. מהלמן).

בסימוני הקונטרסים נוסף, בצד הסימן, האותיות ג"א [=נוסח אשכנז] ומכאן שהדפיסו שם אותו סדור גם בנוסח ספרד. דבר זה מתאשר מהכתובת הלוועזית שבתחתית השער, שבו נאמר בטעות Podlug Zwiezaju israelitów niegdy Hiszpanskich וכנראה שהכתובת הפולנית נלקחה ממהדורת נוסח ספרד. מעבר לשער: רשיון הצנזור סימון ז'וקובסקי, מחודש ספטמבר 1821. הסכמת דייני אוסטרהא (ר' יהודה ליב ב"ר צבי הירש ור' יהודה ליב ב"ר מתתיהו), מיום כ"ו אדר שני תקפ"ו, ניתנה למדפיס.

[93] סדר קרבן מנחה [תפלות לכל השנה] עם פרק שירה ותיקון שבת ופרשיות ופרקים ושיר היחוד וספירת העומר הגדה ומערכים יוצרות וסליחות תהלים ומעמדות הכל עם לשון אשכנז תחת ממשלת אדונינו הקיסר ... ניקאלאיי פאולאוויטש... ע"י השותפים האחד... אברהם קלאהרפייץ והשני... דוד בהמנוח ... יצחק מרדכי זצ"ל. בשנת תקפ"ו לפ"ק. נדפס באוסטרהא. 372 דף. לפני חסר הסוף. 4°. (הפנים באותיות מרובעות־מנוקדות והתרגום באותיות צו"ר). מעבר לשער: רשיון הצנזור פ. נ. גולנסקי, בפולנית, מיום 10 בדצמבר 1821. נייר כחלחל. לא נרשם ע"י פ' ב"תולדות" ולא בבב"ס.

[94] ספר שבחי ר' חיים וויטאל הדור אתם ראו זה דבר חדש הובא מארץ הקדושה תוב"ב אשר עד כה עוד לא נדרשה. עד התראה אלינו איש חסידא ופרישא אשר כעת חנייתו בארץ הקדושה. והראנו בחיבור הלז גודל חידושה והסכמנו להדפיס אותה מחדשה למאן [=למען] יאמינו באמונה חזקה וקשה בה' ובחסידיו ככתוב ... ועד הנה היה הספר הלז הנעשה כתוב בכתב מעשיט"א בין אנשי ארץ הקדושה. וגם השליח המביא העיד בפני הכל הנעשה בפני נכתב ובפני נחתם איש מפי איש בעל המעשה ה"ה המפורסם שאין צריך רא' המקובל הר"ר חיים וויטאל נשמתו בגנוזי רום הקדושה וגם אצלינו פה דברי פי חכם חן כשוהם ותרשישה. וי"ש פ"ה משובצים במשבצות הדפוס מחדשה ומעתה ת"ל גם פה במדינתנו היא בפירושה. בכן אחינו בני ישראל עדה הקדושה אשר האמינו בה' ובעבדו משה. גם עתה האמינו בחסידא ופרישא. בהמחבר הלז ר' חיים וויטאל שנשמתו הקדושה. ובזכות זה נזכה לראות בשמחת ירושלים ובחידושה

אמן. [אוסטרהא, דפוס אהרן בן יונה, תקפ"ו]. [26] דף. (אותיות רש"י). מעבך לשער: הסכמה "מהדיינים דפה" (ר' יהודה ליב ב"ר מתת' מ"צ פה ק"ק אוסטרהא, ר' אלעזר ב"ר נפתלי), מיום כ"א אייר תקפ"ו. ההסכמה ניתנה אל "אהרן במוהר"ר יונה מדפיס דפה"; הקדמה מאת המדפיס משנת לפדות ינו, [=תקפ"ו] ובה נאמר: "והספר הלז ה' גנוז וטמיר ... בארץ הקדושה ולא נראה בקהלתנו פה ולא סביבותינו ... וכעת נתארח אצלינו איש מחכמי א"י והמצא תמצא בידו ... והולנו זהב מכיסנו בעד הספר הזה בכדי שיהא בנמצא במדינותינו ...".

זה הדפוס הראשון של ספר חזיונותיו של ר' חיים וויטאל.

[95] סדר תיקון ליל שבועות וגם ליל הושענא רבה על פי הסדר מספר שני לוחות הברית וכוונות השמות מהאר"י זלה"ה עם כל המעלות שהיה בתיקון שנדפס באמשטרדם ומעלות יתרות נודעת לנו שהוספנו אקדמות לחג השבועות... תחת ממשלת אדונינו הקיסר... ניקאלאי פאולאוויטש... על ידי... אליעזר פייבל במוהר"ר משה אייזין בארג באוסטריה בשנת תקפ"ו לפ"ק. [98] דף. 8°. (אותיות מנוקדות-מרובעות). בתחתית: רשיון הצנזור סימון ז'וקובסקי מיום 16 בספטמבר 1824. לא נרשם ע"י פ' ב"תולדות" ולא בבע"ס.

תקפ"ז (1827)

[96] סדר ברכת המזון עם הגדה בצעירים כמנהג אשכנזי ופולין דאש איז גישטעלט אוף עברי בענטשין און קריאת שמע... זמר לחנוכה, שלום עליכם עם האתקיננו סעודתא... גם הוספנו בו פרשת וישלח עם רבונו של עולם... עם מעט דייטש מרובע און גאנצין אוף גרושי אותיות... נדפס באוסטריה ברשיון הצנזור מקאדעמיה דווילנא מיום יוד גראדני אלף תתכ"א למספרם תחת ממשלת אדונינו הקיסר... ניקאלאי פאולאוויטש... בשנת תקפ"ז על ידי השותפים האחד... אברהם קלאהר פיין והשני... דוד בהמנוח... יצחק מרדכי באוסטריה בשנת ו'ב' יב"ר ישראל [=תקפ"ז] לפ"ק. 32 דף. 4°. (אותיות מרובעות-מנוקדות). נייר כחלחל.
לא נרשם ע"י פ' בבע"ס. ב"תולדות" נרשם גם דפוס של ספר זה משנת תקפ"א, ומסופקני במציאות, וכנראה נגרר אחרי מי ששכח למנות בפרט את ו' שבמלה הראשונה.

[97] חמשה חומשי תורה חלק ראשון בראשית (—חלק חמישי דברים) עם תרגום אונקלוס ועם פירוש רש"י ועם פירוש תורת משה מרבינו אלשיך הקדוש בשלימות ועם בעל הטורים בשלימות ועם תולדות אהרן ועם פירוש המלות על הפטורת ועם פי' מירא דכיא על כל דקדוקי רש"י ועם פירוש רבינו האלשיך הקדוש על כל חמש מגילות בשלימות... תחת ממשלת אדונינו הקיסר... ניקאלאי פאולאוויטש... בשנת תקפ"ז על ידי השותפים האחד... אברהם קלאהר פיין והשני... דוד בהמנוח מוה' יצחק מרדכי זצ"ל באוסטריה בשנת ה'אל' משה באר את התורה הזאת [=תקפ"ז] לפ"ק. ראיתי רק שער של ספר דברים וכל ספר במדבר: 142, 28 דף. (הפנים והתרגום באותיות מרובעות-מנוקדות והפירוש באותיות רש"י).
נייר כחלחל. לא נרשם ע"י פ' ב"תולדות" ואף לא בבע"ס.

[98] מחזור מן ראש השנה ויום הכפורים ושלש רגלים כמנהג פולין פיהם ומעהרין וליטא ורייסין. אוסטריה, בדפוס אליעזר פייבל בן משה אייזינבארג, כמו בסלאוויטא, תקפ"ז. [131] דף. 8°.

[99] הגדה של פסח עם פירושי אלשיך, עוללות אפרים ואברבנאל עם ציורים ועברייטיטש. אוסטריה תקפ"ז. (=יערי, 481). לא נרשם ע"י פ' ב"תולדות" ולא בבע"ס.

[100] סדר סליחות מתוקנות ומסודרות כמנהג קהלות קדושות דמדינות ליטא ורייסין וזאמוט יצ"ו. נדפס מחדש בסדר נכון שלא יצטרך לחפש הנה והנה ובהגהה טובה... ובאותיות גדולות ויפות ונייר יפה... תחת ממשלת אדונינו הקיסר... ניקאלאי פאוולאוויטש... באוסטרהא בשנת תקפ"ז לפ"ק. 1827 w. Ostrogu 36 דף. 4°
מעבר לשער: רשיון הצנזור סימון ז'וקובסקי, בפולנית, מיום 16 בספטמבר 1827. לא נרשם ע"י פ' ב"תולדות" ולא בבע"ס.

[101] סדר סליחות מתוקנות ומסודרות כמנהג קהלות קדושות דמדינות ליטא ורייסין וזאמוט יצ"ו. נדפס מחדש בסדר נכון שלא יצטרך לחפש הנה והנה ובהגהה טובה... תחת ממשלת אדונינו הקיסר... ניקאלאי פאוולאוויטש... בדפוס קלאהר פיין נדפס באוסטרהא בשנת תקפ"ז לפ"ק. [68] דף. 8°. (אותיות מרובעות-מנוקדות).
מעבר לשער: רשיון הצנזור סימון ז'וקובסקי, בפולנית, מיום 17 במרס 1827. השער מוקף מסגרת של קישוט. באמצע השער: קישוט של פרחים וצפרים. לא נרשם ע"י פ' ב"תולדות" ואף לא בבע"ס.

[102] זה ספרא דאדם קדמא / שנתן אל רזיאל המלאך [וכו' כמו בדפוס אמשטרדם עד "כל בני תורה"] להווי ידעה [!] לכל המדפיסים שיש ת"י חרמות מן הרבנים שלא ידפוסו את הספר הלז משך עשר שנים ולא רציתי לדפוס אותם / על הספר מחמת שראיתי בספר הלז שנדפס באמשטרדם שגם היה להם הסכמה וחכם אחד / אמר שאין כדאי ונכון לדפוס החרמות בספר הקדוש בפנים. // תחת ממשלת אדונינו הקיסר... אלעקסנדר // [ציור ציץ המצוי ברוב דפוסים אוסטרהא מהשנים ההן] על ידי המדפיס התורני והרבני מוהר"ר אהרן בהמנוח מוהר"ר יונה זצללה"ה / נדפס / באוסטרהא / כמו שנדפס מקדם דף על דף ממש / באמשטרדם / נשלם בשנת זה ספר תולדות אדם [=תקפ"ז] לפ"ק. [46] דף.
(רשם בשבילי בטובו פרופ' ג. שלום שלנגד עיניו היה טופס מהודר שגליונותיו רחבים וגדלו 18:27 ס"מ).

[103] סדר תיקון ליל שבועות וגם ליל הושענא רבה על פי הסדר מספר שני לוחות הברית... כתיקון שנדפס באמשטרדם... הוספנו אקדמות לחג השבועות... תחת ממשלת אדונינו הקיסר... ניקאלאי פאוולאוויטש... נדפס ע"י... אהרן קלאהר פיין מאוסטרהא... w. Ostrogu כש"נ בסלאוויטא, תקפ"ז לפ"ק. [136] דף. 8°. (אותיות מרובעות-מנוקדות).
מעבר לשער: רשיון הצנזור פ. ל. גולנסקי, בפולנית, מיום 10 בדצמבר 1821. בשער: ציור כד ובו פרחים. נייר כחלחל. לא נרשם ע"י פ' ב"תולדות" ולא בבע"ס. אולם ב"תולדות" רשם דפוס אוסטרהא תקפ"א, שאינו קיים, ונרשם כך ע"י מי שנסתמך על תאריך רשיון הצנזורה כי בטופס ההוא היה חסר החלק התחתון של השער.

תקפ"ח (1828)

[104] ספר ישועות משיחו להשר בישראל... אשר ירד לבאר דברי התורה והנביאים והרבה ממאמרי ומדרשי חז"ל [בענין המשיח]... ונקרא שמו בישראל

דון יצחק אברבנאל זצוק"ל... נמצא ספיר גזרת הספר היקר הלז בבית האחים... מרדכי ארי' ליב נ"י והתורני מוה' אפרים נ"י בני המנוח... משה ביסלכש ז"ל מבראד, אשר נדבה לבם לתתו על יד עושה מלאכת ה' הדפוס מוה' זכרי' נ"י [בן ר' יהודה ספרא ודיינא באוסטריה] להוציאו מאפילתו לאור עולם... נדפס בקארלסרוא [באמת באוסטריה] שנת חמשה ממאה ושמונה מעשרה ושמונה לאחזים יהיו בידך [תקפ"ח] לפ"ק. [7], 50 דף. 4°. (אותיות רש"י). מעבר לשער: הסכמת ר' אברהם די קולוניא ניתנה בפאריש ביום ב' ניסן תקע"ב (משיח צדקן לפ"ק), הסכמת ר' יוסף דוד זונצהיים, פאריש, ללא תאריך. שתי ההסכמות ניתנו לר' מרדכי ליב (אחד האחים הנ"ל). עם הקדמת מרדכי ליב ביסליכס, "מתגורר בפאריש ע"מ [=עיר מלוכה]" בצרפת, נכתב בשנת תקע"ו לפ"ק, והקדמת אחיו אפרים ב"ר משה ביסלכס מיום י"ג כסליו תקפ"ו, ובו הוא מודיע שאחיו מרדכי ליב נפטר בטרם הספיק להדפיס את הספר. פ', "תולדות", כתב שהספר נדפס בשנות תקפ"ו—תקפ"ח, ובאמת נדפס בשנת תקפ"ח, ותקפ"ו היא שנת כתיבת ההקדמה. לדברי פ' שם עמ' 148, נדפס הספר בפעם הראשונה בטארנאפאל בשנת תקע"ב, בהשמטת מקום הדפוס.

[105] פרי עץ חיים לר' חיים ויטאל. [אוסטריה] תקפ"ח. (פ', בע"ס). ב"תולדות" רשם: אוסטריה תקס"ח. ומסופקני במציאות שניהם.

תקפ"ט (1829)

[106] מחזור מן שלש רגלים כמנהג פולין פיהם ומעלהרין וליטא ורייסין, עם פירוש לשון הקודש ועם פירוש לשון אשכנז ועם הטעמים על המגלות ועל מקראי קדש... חלק שני. תחת ממשלת אדונינו הקיסר... ניקאליי פאולאוויטש... נדפס באוסטריה על ידי... אליעזר פייבל במוהר"ר משה אייזין בארג. באוסטריה... בשנת תקע"ו בחודש שופר בכס"ה ליום חגנו [=תקפ"ט] לפ"ק 1829. [1], 171 דף. 4°. (הפנים והתרגום באותיות מרובעות־מנוקדות והפירוש בלה"ק באותיות רש"י).

מעבר לשער הסכמות: ר' יוסף אב"ד יאנוב, מיום ו' מנחם אב תקפ"ח; הסכמת ר' יוסף ב"ר אבא מטשודנוב, מו"ץ דק"ק ברדיטשוב, מיום י' מנחם אב תקפ"ח; ר' מרדכי ב"ר צבי הירש, מו"ץ דק"ק ברדיטשוב, מיום י' מנחם אב תקפ"ח. כל ההסכמות ניתנו למדפיס הנ"ל מאוסטריה. נייר כחלחל. חלק ראשון, על ימים נוראים, לא ראיתי. לא נרשם ע"י פ' ב"תולדות" ולא בבע"ס.

תק"צ (1830)

[107] מחזור מכל השנה כמנהג פולין פיהם ומעלהרין וליטא ורייסין ועם פירוש ועם הטעמים על המגלות ועל מקראי קודש... תחת ממשלת אדונינו הקיסר... ניקאלאי פאולאוויטש... בשנת תק"צ לפ"ק ע"י [המדפיס]... אליעזר פייבל אייזין בארג. [153] דף. 4°. (אותיות מרובעות־מנוקדות ואותיות רש"י). מעבר לשער: רשיון הצנזור סימון ז'קובסקי, בפולנית, מיום 16 באוגוסט 1824. נייר כחלחל. לא נרשם ע"י פ' ב"תולדות" ולא בבע"ס.

תקצ"א (1831)

[108] חמשה חומשי תורה... עם פירוש רש"י ותרגום אונקלוס ועם פי'

אברהם יערי (ז"ל)

בעל הטורים. ע"י הנגיד אליעזר פייבל אייזין בארג, תחת ממשלת אדונינו הקיסר... ניקאלאי פאוולאוויטש... בשנת תקצ"א לפ"ק באוסטרהא. ראיתי רק חלק שלישי: ספר ויקרא: 87, 13 דף. 8°. (הפנים והתרגום באותיות מרובעות-מנוקדות והפירוש באותיות רש"י).
השער מוקף מסגרת מקושטת של ארון קודש. נייר כחלחל. לא נרשם ע"י פ' בבע"ס.

תקצ"ב (1832)

[109] סדר הגדה עם ציורים עם מעט דייטש מרובע גרושי אותיות וגם עם ספירת העומר. באוסטרהא בדפוס אברהם קלאהר פין, 1832, 36 דף. (ווינר, רשימת הגדות. יערי 519).

[*109] מתזור מכל השנה כמנהג פולין וליטא ורייסין בשנת תקצ"ב לפ"ק דפוס קלאהר פין באוסטרהא. הטופס לפני חסר בספר הוא מחזיק [155] דף (ב"יוצר ליום שני של שבועות"). 12°. מעבר לשער: רשיון הצנזור ליאון בורובסקי, 17 ליאטור, 1831. שער נאה, מעוטר ציצים ופרחים מכל צדדיו.

[110] ספר תיקון ליל שבועות וגם ליל הושענא רבה על פי הסדר משני לוחות הברית... [כמו] בתיקון שנדפס באמשטרדם... הוספנו אקדמות לחג השבועות... תחת ממשלת אדונינו הקיסר... ניקאלאי פאוולאוויטש... w Tipografia Klurfaina באוסטרהא בשנת תקצ"ב לפ"ק. [97] דף. 4°. (אותיות מרובעות-מנוקדות).
בשער: ציור כד ובו פרחים. מעבר לשער: רשיון הצנזור ליאון בורובסקי, מיום 16 בנובמבר 1831. לא נרשם ע"י פ' בתולדות" ולא בע"ס.

תקצ"ג (1833)

[111] חמשה חומשי תורה חלק ראשון ספר בראשית (חלק חמישי ספר דברים) עם תרגום אונקלוס וחמש מגילות ופירוש רש"י ז"ל עם הפטורות מכל השנה. ולתועלת ההמון קטנים ונערים הצגנו המתרגם בלשון אשכנזי המורגל ומדובר בפי אנשי מדינתנו. נדפס ע"י... אליעזר פייבל אייזין בארג בשנת תקצ"ג לפ"ק. באוסטרהא 1833. [1], 143; [1], 128; [1], 89; [1], 108; [6]; [1], 78; [27] דף. 4°. (הפנים, תרגום אונקלוס ותרגום אשכנזי באותיות מרובעות-מנוקדות והפירוש באותיות רש"י).

מעבר לשער: רשיון הצנזור ליאון בורובסקי, מיום 16 במארס 1832. הסכמות: ר' חיים כהן רפפורט אב"ד אוסטרהא, מיום ז' מרחשון תקצ"ג; דייני ברדיטשוב (ר' אברהם ב"ר יוסף הלוי אב"ד שאריווקע הנקרא הרב מזאמחוב, ר' אריה ליב ב"ר יצחק, ר' יהודא ליבוש ב"ר מאיר מיאמפלי), מיום ד' אדר ראשון תקצ"ב. שתי ההסכמות ניתנו לאליעזר פייבל ב"ר משה מדפיס מאוסטרהא.

בסוף דברים (לפני מגילת איכה) נדפסה הודעה זו של המדפיס, ללא חתימה: "מודעת זאת מכבר משנת תקע"ז אשר הדפיסו את החומש עם עברי טייטש הרבני המופלג מוה' אהרן בהמנוח מוה' יונה ז"ל והרבני הנגיד מוה' פייבל אייזין בארג והרבני מוה' פנחס אליעזר מסידילקאב, ושם בהסכמות אשר על החומש הנ"ל יש מהם שהם על שמו של ר'

אהרן מדפיס ויש מהם שהם על שמו של ר' פייביל, והסכמות שהם על שמו של ר' אהרן הם מוקדמים בזמן מהסכמות של ר' פייביל, רק שהם עשו בשותפות בהסכמותיהם ועם ר' פנחס אליעזר ג"כ שותפות בהסכמותיהם, וכאשר הגיע עוד זמן להדפיס פעם שנית את החומש [בשנת תקפ"ו] קנו השותפים ר' אהרן ור' פייביל את החלק זכות הסכמות שה' לר' פנחס אליעזר כאשר ידוע לאנשי נגיד ק"ק סאדילקאב הרבני הנגיד מוה' יצחק ב"ר אשר ז"ל והרבני הנגיד ר' אברהם ב"ר משה ז"ל שהם היו בעת הזאת אוף לייגירש על החומש הנ"ל, והדפיסו ר' אהרן ור' פייביל בעצמם את החומש הנ"ל ועל החומש הנ"ל לקח ר' פייביל עוד הסכמות חדשות ותחת יד ר' אהרן היו ג"כ הסכמות חדשות והם הכל בשותפות כאשר היה מקדם, וכעת הזאת שנפטר ר' אהרן הנ"ל ונשארו ההסכמות ת"י בניו וגרם הזמן שר' פייביל הדפיס את החומש הנ"ל פעם שלישית בעצמו אזי בקשתינו להרדיע לאחב"י שכאשר יבוא עוד פעם להדפיס את החומש, אזי להוי ידוע שאין שום אדם מישאל רשאי להדפיס אצלו החומש, כי הדפסה מהחומש שייך לבני ר' אהרן מדפיס ז"ל, כאשר ה' מקדם ההסכמות בשותפות, אזי הסכמות אשר לקח ר' פייביל בכעת שנת תקצ"ג הם ג"כ בשותפות ואם ירצה לדון בטענות שקרים שאין אני רוצה ליתן לבניו חוץ מהסכמות הנ"ל אזי תדעו שיש ת"י הסכמות מוקדמים בזמן כאשר יש בידניו תהלה לאל להראות את ההסכמות לכל מי שירצה ובטוחים אנחנו באחינו בני ישראל שכאשר יראו הדברים ככתבן כן יעשו".

[111] * מחזור [עם טייטש] מכל השנה כמנהג רייסין ליטא פולין פיהם ומעלהרין. נדפס על ידי הרבני מהור"ר אליעזר פייביל אייזון בערג [מילה זו בתוך עיטור כתר מוקף עלים] בשנת תקצ"ג לפ"ק באוסטריה. רח דף. 40.
אותיות מרובעות מנוקדות ואותיות צו"ר. בתפילת טל מזלות מצוירים. מעבר לשער רשיון הצנזור לייב בורובסקי, מה 18 דקאבר, 1833. הסכמת: "רבני ומו"צ דפה ברדיטשוב": אברהם באא"מ יוסף הלוי זללה"ה מו"צ פה הנקרא הרב מזאמחוב; אריה ליב בהמנוח מה' יצחק זללה"ה דיין ומו"ץ דעיר חדש דברדיטשוב; יהודה לייבוש בהמנוח מה' מאיר זללה"ה מיאמפלי. ניתנה לאליעזר פייביל "מדפיס מאוסטריה" לשש שנים, ביום ג', ו' אדר א' תקצ"ב. בהסכמתם נזכר מחזור "עם טייטש פשוט כמו שהדפיס זה פעם אחת בק"ק אוסטריה". ההסכמה מותנית בקבלת רשיון מהצנזור. בסוף הספר, שורה אחרונה: "בעזרת השם נגמר הדפסת המחזור הזה ביום ה' ר"ח אייר תקצ"ה".

[112] ספר תהלים עם פירוש שיערי שמים ועם ביאור אשכנזי... באוסטריה ע"י השותפים האחד... אברהם קלאהר פיין והשני... דוד בהמנוח מוה' יצחק מרדכי זצ"ל. 1833. [4], 228 דף. 80. (הפנים והתרגום באותיות מרובעות מנוקדות והפירוש באותיות רש"י).
מעבר לשער: רשיון הצנזור ליאון בורובסקי, בפולנית, מיום 16 באפריל 1832. הודעת המדפיסים: "שיש לנו הסכמות על תהלים עם ביאור עברי טייטש... מהרב אב"ד דק"ק קינוב ומהרב אב"ד דק"ק האשט עד שנת תקצ"ח... ובטוחים אנחנו באחב"י שלא יהי ח"ו ממשגיג גבול...". נייר כחלחל. לא נרשם ע"פ בבע"ס.

[113] סדר / תפלת ישראל / עם / דרך החיים / כולל קובץ דינים חדשים גם ישנים השייכים לסדר התפלה מכל השנה: / כלם נקבצו באו דבר דבור על אופניו: ונלקטו לאחד אחד בטוב / טעם ודעת מש"ע א"ח ט"ז מ"א א"ר ופ"מ ע"י איש מלחמה במלחמתה של תור' / הרב הגאון האמתי / ... מהור"ר יעקב נ"י אב"ד דק"ק ליסא: // כמנהג אשכנז // תחת ממשלת אדונינו הקיסר... ניקאלאי פאוולאוויטש... // ע"י השותפים האחד הרבני / מהר"ר אברהם קלאהר פיין / והשני הרבני מהור"ר דוד בהמנוח / מהור"ר

יצחק מרדכי זצ"ל // באוסטרהא / בשנת תקצ"ג לפ"ק. [160]; [136] דף. 8°. (הפנים באותיות מרובעות־מנוקדות והדינים באותיות רש"י). פגינציה — באותיות — משובשת.

קודם לשער המפורט הנ"ל שער מקוצר מוקף מסגרת מקושטת פרחים וענפים ובו כתוב: סדר / תפלת ישראל כמנהג אשכנז [שמונה שורות קצרות ברוסית] באוסטרהא. מעבר לשער המקוצר: רשיון הצנזור ליאון בורובסקי בפולנית, מיום 10 במרס 1831. מעבר לשער המפורט: הסכמת ר' חיים הכהן רפאפורט אב"ד אוסטרהא, מיום י"א שבט תקצ"ג; ניתנה לר' שמואל אברהם בן הרב ר' משה שפירא אב"ד סלאוויטא; הסכמת דיני אוסטרהא (ר' יהודה ליב ב"ר מתתיה ור' אלעזר ב"ר נפתלי), מהיום הנ"ל, המצטרפים להסכמת הרב.

עם שער מיוחד לחלק שני, המתחיל מתפלת יום כפור קטן, כנוסח השער המפורט לח"א, בהשמטת שם הקיסר. בשער המפורט לח"א ובשער ח"ב ציור כד ובו פרחים. לא נרשם ע"י פ' ב"תולדות" ולא בבע"ס. נייר כחלחל. וראה סימן הבא.

[114] סדר / תפלת ישראל / עם / דרך החיים / כמנהג אשכנז // כולל קובץ דינים חדשים גם ישנים השייכים / לסדר התפלה מכל השנה: כולם / נקבצו באו דבר דבור על אופניו: ונלקטו / לאחד אחד בטוב טעם ודעת מש"ע א"ח ט"ז / מ"א א"ר ופ"מ ע"י איש מלחמה במלחמתה של / תורה... / הגאון האמיתי... מהור"ר יעקב / נ"י אב"ד דק"ק ליסא: / באוסטרהא. 162, 138 דף. סימני הדפים באותיות וגם במספרים אלו בצד אלו. 8°. (הפנים באותיות מרובעות והדינים באותיות רש"י).

שער מפורט זה מוקף מסגרת מקושטת בדמות ארון קודש. קודם לשער המפורט הנ"ל שער מקוצר מוקף מסגרת דקה, ובו כתוב: סדר / תפלת ישראל / כמנהג אשכנז / באוסטרהא / בשנת תקצ"ג לפ"ק / ע"י הרבני וכו' מוה' אברהם קלאהר פיין [שש שורות קצרות ברוסית]. מעבר לשער המקוצר: רשיון הצנזור ליאון בורובסקי בפולנית, מיום 10 במרס 1831. מעבר לשער המפורט: שתי הסכמות כבמהדורה הקודמת. ההסכמות והקדמת המחבר נדפסו באותיות רש"י. שער מיוחד לחלק ב', בנוסח השער המפורט לח"א, אלא שנוסף בו שם המדפיס.

באותה שנה נדפס אותו סדור בצורה אחרת לחלוטין, אבל ללא שינוי תוכן (ראה המספר הקודם). ההבדל היחיד הוא שבאחד נזכרו כמדפיסים אברהם קלאהרפיין ודוד בן יצחק מרדכי, ובאחד נזכר הראשון בלבד. — ונראה שמחלוקת בין שני המדפיסים היא שהביאה לידי שתי הדפסות שונות באותה שנה. לא נרשם ע"י פ' ב"תולדות" ולא בבע"ס.

[115] סדר תיקון ליל שבועות וגם ליל הושענא רבה על פי הסדר [שהיה]... בתיקון שנדפס באמשטרדם... הוספנו אקדמות לחג השבועות... באוסטרהא w Tipografie A. K. Faina בשנת תקצ"ג. לפ"ק. [98] דף. 8°. (אותיות מרובעות־מנוקדות).

מעבר לשער: רשיון הצנזור ליאון בורובסקי בפולנית, מיום 12 בנובמבר 1831. לא נרשם ע"י פ' ב"תולדות" ולא בבע"ס.

תקצ"ה (1835)

116. חושן המשפט [עם] אורים ותומים חלק ראשון (—שני) אשר חבר... מהור"ר יהונתן הכהן [אייבשיץ] זצלה"ה... בדפוס... פייביל אייזין בארג. בשנת תקצ"ה. באוסטרהא 1834. [2], 206; [1], 209—381, [5] דף. 2°. (פנים השו"ע באותיות מרובעות והפירוש באותיות רש"י).

הדפוס העברי באוסטריה

מעבר לשער: רשיון הצנזור, ליוב בורובסקי, ברוסית, מיום 14 ביוני 1834. עם הסכמות: ר' אברהם יהושע העשיל מאפטא, ניתנה במעויבוז ביום ט"ו כסליו תקפ"ה, ניתנה למוכ"ז; ר' חיים יעקב אב"ד דובנא, מיום ו' אלול תקפ"ד, ניתנה למוכ"ז; ר' אפרים מו"ץ סדילקאב, מיום ה' שבט תקצ"ד, ניתנה לר' חנוך העניך בר"י, שהראה לו הסכמת ר' אברהם יהושע העשיל מאפטא. בהסכמה האחרונה נאמר שההדפסה נתעכבה: "מחמת שלא הושג רשיון מהצנזור". נייר כחלחל.

[117] ספר מדרש רבות על התורה וחמש מגלות. חלק ראשון (—שני) עם כל המפרשים שנדפסו מקדמת דנא ואלה שמותם: הרב מתנות כהונה, והרב ידי משה, קיצור יפה תואר, כאשר היו בדפוס פרנקפורט דאדרא, ומשנת רבי אליעזר, ופירוש זרע אברהם. נדפס ע"י... שלמה אליעזר מרגליות, בשנת תקצ"ד באוסטריה. 1834. [2], 94, 41, 34; [1], 74, 26, 12, 64 דף. 2°. (הפנים באותיות מרובעות והפירושים באותיות רש"י).

מעבר לשער: רשיון הצנזור ליוב בורובסקי, ברוסית, מיום 29 בנובמבר 1833. עם הסכמות: ר' חיים הכהן רפאפורט אב"ד אוסטריה, מיום י"א תמוז תקצ"ד. ההסכמה ניתנה לר' שמואל אברהם ב"ר משה שפירא מסלאוויטא, המדפיס את הספר "בפה קהילתנו [=אוסטריה] בדפוס חתן גיסו... אליעזר שלמה מרגליות"; דייני אוסטריה (ר' אלעזר ב"ר נפתלי, ר' יהושע יונה ב"ר צבי הירש), המצטרפים להסכמת הרב, מיום ר"ח מנחם אב תקצ"ד. בסוף דף [2]: "אמר המגיד", החותם: שמואל בן המנוח מהור"ר חיים ז"ל. נייר כחלחל. לא נרשם ע"י פ' בבע"ס.

[118] שאלות ותשובות בית חדש הישנות שחיבר הרב... מהר"ר יחיאל סירקיש זצלה"ה בעל המחבר בית חדש... בעיר... ק"ק קראקא... נדפס פעם ראשונה מכ"י המחבר בק"ק פ"פ בשנת תנ"ו לפ"ק... ספו תמו... ע"כ הדפסנוהו מחדש... על ידי [המדפיס]... אליעזר פייבל אייזין בארג בשנת התקצ"ד באוסטריה 1834. [5], 69, [1] דף. 2°. (אותיות רש"י). מעבר לשער: רשיון הצנזור ליוב בורובסקי, ברוסיה, מיום 20 ביוני 1834.

[119] ספר תשובות רד"ך, זה ספר תשובת הגאון דוד כהן [בן ר' חיים כהן מקורפו]... נדפס פעם שנית. אוסטריה, בדפוס אליעזר פייבל אייזין בארג, תקצ"ד. [3], 68 דף. 2°. מעבר לשער: רשיון הצנזור ל. בורובסקי, 29 נובמבר 1833, בסופו: תם ונשלם, יום ג' ט"ו תמוז תקצ"ד.

תקצ"ה (1835)

[120] ספר איי הים חלק ראשון [ברכות וסדר מועד]... על סדר אגדת הש"ס בבלי... לחקור מה ראו חז"ל להוציא את המקרא ממשוטר... הכינו גם חקרו... מהר"ר יהודה ליב הלוי עדיל זצלה"ה שהיה מגיד... בק"ק סלאנים... הובא לבית הדפוס ע"י בני הרב המחבר... מוה' ליבר הלוי עדיל נ"י. והשני... שלמה הלוי עדיל נ"י בדפוס... אליעזר פייבל אייזין בארג. באוסטריה. ותהי ראשית ממלאכתו בשנת כי מלאה הארץ דעה את ה' כמים לים מכסים [—תקצ"ה] לפ"ק. 1835. [3], 180 דף. 4°. (אותיות רש"י). מעבר לשער: רשיון הצנזור ליוב בורובסקי, ברוסית, מיום 21 בפברואר 1833. עם

הסכמות: ר' חיים כהן רפאפורט אב"ד אוסטרעהא, מיום כ"ג תמוז תקצ"ה; ר' אריה ליב קצאנליפוויג אב"ד בריסק דליטא, מיום כ"ז תמוז תקצ"ג; ר' אברהם אבלי ב"ר אברהם שלמה אב"ד ווילנא, מיום פורים קטן תקצ"ד; ר' שלמה זלמן פוזנא אב"ד ווארשא, מיום א' כסלו תקצ"ה; בסוף ההסכמות נדפסה הודעה שיש תחת ידי המביאים לדפוס עוד הסכמות מהגאון אב"ד ליסא [ר' יעקב ב"ר יעקב משה] והגאון מוהר"ז מרגליות מבראד ומהגאון [ר' אריה ליב] צינץ בק"ק פלאצק, ויידפסו בחלק שני.

[121] ספר זכר רב (לר' בנימין מוספיא) עם באור אשכנזי עם שרשים וספר טעם זקנים. ע"י [המדפיס]... אברהם קלאהר פיין באוסטרעהא בשנת תקצ"ה לפ"ק. 1835. [4] דף, 127, [1] ע'. 8°. (הטכסט באותיות מרובעות-מנוקדות, הביאור האשכנזי באותיות מרובעות בלתי מנוקדות והשרשים באותיות רש"י). בסוף דף [4], ע"ב: "נשלם במלאכה... יום ג' י"ט ימים לחודש טבת תקצ"ה לפ"ק".

על שער שני: השיר הזה יהי' לכם כלול לדעת כל התנ"ך על פירוש אשכנזי וכל שמות הנרדפים מתלקטים במקום אחד מאת הפיטין [!]. ... בנימין מוספיא בעל מוסף הערוך. פי' על לשון אשכנזי מאת... מוהר"ר נפתלי הערץ במוהר"ר אברהם מבוחאוו ישן. ליקטתי להעמיד הדבר על תילו ע"פ הקוריקידאנציע [!] ושאר ספרים, טעם זקנים חיברתי... דוד בלא"א יהודה ליב הלוי מ"מ דק"ק דובנא רבתי.

מעבר לשער הראשון: רשיון הצנזור ליוב בורובסקי, ברוסית מיום 12 בנובמבר 1834. מעבר לשער השני. הסכמות שניתנו לר' דוד הנ"ל: מאת ר' אפרים אליעזר חרל"פ מטיקטין אב"ד מעוריטש, מיום ד' אייר אם יתמהמה חכה לו [הפרט מן הנמנע, ובודאי אין למנות את כל האותיות, בודאי ניתנה בשנת תקצ"ד]; ר' חיים יעקב אב"ד דובנא רבתי, מיום י"ח אלול תקצ"ד.

[122] חמשה חומשי תורה. חלק שלישי — ספר ויקרא, עם פירוש רש"י ותרגום אונקלוס ועם בעל הטורים ע"י [המדפיס]... אברהם קלאהר פיין, באוסטרעהא, בשנת תקצ"ה לפ"ק. 1835. 100 דף. 8°. (הפנים והתרגום באותיות מרובעות-מנוקדות, והפירושים באותיות רש"י). שאר החלקים לא ראיתי. לא נרשם ע"י פ' ב"תולדות" ולא בבע"ס.

[123] ספר קצור מעבר יבק לאיש אשר שער הזמן עליו מתחולל... לחלות בעד הנפש חנונה [תפלות לחולה ולגוסס ועם דינים ותרגום הדינים בע"ט]. ע"י [המדפיסים] השותפים האחד... אליעזר מרגליות והשני... אברהם מרדכי מסלאוויטא... באוסטרעהא בשנת תקצ"ה לפ"ק. 1834. [1], 4—61, [3] דף. (התפילות באותיות מרובעות-מנוקדות, הדינים באותיות רש"י ותרגומם באותיות צו"ר). מעבר לשער: רשיון הצנזור, ליוב בורובסקי, ברוסית מיום 30 באפריל 1833. בשער: קישוט מורכב משלושה פרחים. פ', "תולדות", רושם בטעות: תקצ"ד ואילו בבע"ס לא נרשם.

תקצ"ו (1836)

[124] סדר סליחות... כמנהג קהלות... ליטא ורייסן וזאמיט יצ"ו. ע"י [המדפיס]... אברהם מרדכי מסלאוויטא באוסטרעהא בשנת תקצ"ו לפ"ק. 1836. 80 דף. 8°. (אותיות מרובעות-מנוקדות). מעבר לשער: רשיון הצנזור ליוב בורובסקי, ברוסית, מיום 22 באפריל 1835. לא נרשם ע"י פ' ב"תולדות" ולא בבע"ס.

[125] שלחן ערוך מטור אורח חיים. חלק ראשון (—שני) חברו... מוהר"ר יוסף קארו... [עם הרמ"א]... ועם באר הגולה ואם [צ"ל: ועם] באר היטב ממוהר"ר יהודה אשכנזי וצ"ל. ועם ילקוט חדש משו"ת הפוסקים... שחיבר... מוהר"ר אברהם אופנהיים... שמו אשל אברהם ואלה מסיף... ספר שערי תשובה וספר יד אפרים... ע"י המדפיס מוהר"ר אליעזר פייבל אייזין בארג בשנת תקצ"ו באוסטריה... 1836. (ראיתי רק ח"א: [2], 325, [1] דף. (אותיות מרובעות ואותיות רש"י).

מעבר לשער: רשיון הצנזור ליוב בורובסקי, ברוסית, מיום 30 באפריל 1834. עם הקדמת ר' אפרים זלמן מרגליות לחיבוריו שערי תשובה ויד אפרים.

[126] ספר שערי ציון שחבר הרב... כמוהר"ר נתן נטע בן הקדוש מוהר"ר משה הנור וצ"ל הי"ד... עם תוספת... תקון סעודה... ספר יצירה עם נקודות... ע"י [המדפיס] הרבני... אברהם מרדכי מסלאוויטא. באוסטריה בשנת א'ת"ק ה' שערי ציון לפ"ק [=תקצ"ו]. 1836. [2], 156 דף. 8°. (אותיות מרובעות מנקודות). מעבר לשער: רשיון הצנזור ליוב בורובסקי, ברוסית, מיום 22 באפריל 1835. נייר כחלחל. לא נרשם ע"י פ' בבע"ס.

*

[127] ספר תנא דבי אליהו... בדפוס... מוהר"ר דוד סעדי' ישעי' וואקס נ"י ביוזעפאף בהגה"ה מדויקת ובתבנית אותיות אשר היו מלפנים באוסטריה. בשנת תקצ"ח לפ"ק.

המלים "באוסטריה" באותיות גדולות בשורה מיוחדת, ואילו מקום הדפוס האמיתי באותיות רגילות בתוך השורה. פ' בע"ס רושם בטעות: אוסטריה.

[128] ליקוטי מוהר"ן הנכבד והנורא... זה הספר הקדוש נדפס כבר באוסטריה, ואידי דחיביי אזודו ליה, ועתה נדפס שנית בתוספת הגהה מדויקת לתקן כל הטעויות... ואין די באר כמה מעלות טובות אשר נתוספו לאלה על הראשונים אשר נדפסו זה י"ג שנה באוסטריה, בשנת לב טהור ברא לי אלהים [=תקפ"א], לפ"ק. [4], 122, [1] דף. (בה"ס הלאומי; ג. ג. שלום, אלה שמות, סי' 36).

אעפ"י שמלת אוסטריה נדפסה באותיות גדולות בשורה בפני עצמה לא נדפס הספר באוסטריה, אלא בברסלב, בבית ר' נתן תלמידו של ר' נחמן, כמו שנדפס שם "ליקוטי מוהר"ן תנינא" באותן האותיות ובאותם הקישוטים ובאותו פרט השנה, ושם כתבו על השער: במאהלוב (=ג. שלום, שם). ב"קהלת משה" אות ל', שנערך ע"י יוסף בנדר, נרשם הספר כדפוס אוסטריה, אעפ"י שמהשער ברור שלא נדפס באוסטריה.

[129] ספר שנות חיים זה ספר תולדות האדם הרב מהור"ר חיים גרין פעלד נ"י בן המונח [צ"ל: המנוח] מהור"ר צבי הירש מלכס זלה"ה והוא פירוש נחמד על שו"ע יו"ד [הלכות שחיטה וטריפות], שנת סדרן אלה הדברים [=תרי"א] לפ"ק באוסטריה. [1], 58 דף.

גם פרט השנה של ההקדמה היא תרי"א. ברור שלא נדפס באוסטריה, כי בשנת תרי"א לא היה עוד שום דפוס באוסטריה, ולפי המסגרת שעל השער נדפס בלבוב, פ', "תולדות", רושם את הספר בין דפוס אוסטריה ורושם שנת הדפוס: תקצ"א ואילו בבע"ס הוא רושם: אוסטריה [תרי"א].

מפתח המחברים

אברהם ב"ר יחיאל מיכל 48	אברהם ב"ר יחיאל מיכל 48
אהרן ברכיה ממודנה 64	אהרן ברכיה ממודנה 64
איבשיץ, יהונתן 1, 116	איבשיץ, יהונתן 1, 116
אידלש, שמואל 30	אידלש, שמואל 30
אלטשולר, יחיאל הלל 2	אלטשולר, יחיאל הלל 2
אליהו ב"ר אברהם שלמה הכהן 53	אליהו ב"ר אברהם שלמה הכהן 53
אליהו ב"ר גרשון מפינטשוב 28	אליהו ב"ר גרשון מפינטשוב 28
אליעזר ב"ר נתן (הראב"ן) 61	אליעזר ב"ר נתן (הראב"ן) 61
אלישע ב"ר אברהם מהוראדנא 60	אלישע ב"ר אברהם מהוראדנא 60
בחיי ב"ר אשר 20	בחיי ב"ר אשר 20
ברליון, ישעיה 11	ברליון, ישעיה 11
גרינפלד, חיים 129	גרינפלד, חיים 129
דב בער המגיד ממעזריץ' 6	דב בער המגיד ממעזריץ' 6
דוד ב"ר יהודה ליב מדובנא 70, 121	דוד ב"ר יהודה ליב מדובנא 70, 121
דוד ב"ר שמואל הלוי 27	דוד ב"ר שמואל הלוי 27
דוד כהן מקורפו 119	דוד כהן מקורפו 119
הורוויץ, ישעיה הלוי 17, 33	הורוויץ, ישעיה הלוי 17, 33
הורוויץ, משולם פייבוש הלוי 8	הורוויץ, משולם פייבוש הלוי 8
הורוויץ, פנחס הלוי 83	הורוויץ, פנחס הלוי 83
הירש ב"ר ירחמיאל מחאטש 49	הירש ב"ר ירחמיאל מחאטש 49
הנובר, נתן נטע 81, 86, 126	הנובר, נתן נטע 81, 86, 126
העשיל, אברהם יהושע 19	העשיל, אברהם יהושע 19
ויטאל, חיים 5, 94, 105	ויטאל, חיים 5, 94, 105
חביב, יעקב 16	חביב, יעקב 16
יהודה החסיד 43	יהודה החסיד 43
יהושע אברהם ב"ר ישראל מויטאמיר 72	יהושע אברהם ב"ר ישראל מויטאמיר 72
יוסף משה ב"ר דוד מפרעמסלא 44	יוסף משה ב"ר דוד מפרעמסלא 44
יוסף שלמה מקאנדיא 28	יוסף שלמה מקאנדיא 28
יחיאל מיכל הלוי ממיכילישאק 38 א	יחיאל מיכל הלוי ממיכילישאק 38 א
יעקב מליסא 26, 58, 113, 114	יעקב מליסא 26, 58, 113, 114
יעקב יוסף ב"ר יהודה 36	יעקב יוסף ב"ר יהודה 36
כהנא, אברהם אריה ליב 79	כהנא, אברהם אריה ליב 79
לידא, דוד 66	לידא, דוד 66
מוספיא, בנימין 121	מוספיא, בנימין 121
מזרחי, אליהו 28	מזרחי, אליהו 28
מרגליות, אליהו 28	מרגליות, אליהו 28
מרגליות, יחיאל ב"ר צבי הירש 63	מרגליות, יחיאל ב"ר צבי הירש 63
מרגליות, אפרים זלמן 83	מרגליות, אפרים זלמן 83
מרגליות, מאיר 3	מרגליות, מאיר 3
מרגליות, משה אברהם אבוש 74	מרגליות, משה אברהם אבוש 74
משה אליעזר ב"ר שמואל זנוויל הכהן 52	משה אליעזר ב"ר שמואל זנוויל הכהן 52
נחמן מברסלב 34, 50, 128	נחמן מברסלב 34, 50, 128
נסים ב"ר יעקב 42	נסים ב"ר יעקב 42
נפתלי הערץ ב"ר אברהם 121	נפתלי הערץ ב"ר אברהם 121
פירקיש, יואל 118	פירקיש, יואל 118
עדיל, יהודה ליב הלוי 120	עדיל, יהודה ליב הלוי 120
פאווייר, אליעזר 55	פאווייר, אליעזר 55
פרילוק, אריה ליב 12	פרילוק, אריה ליב 12
ראובן ב"ר האשקי כ"ץ 29	ראובן ב"ר האשקי כ"ץ 29
רישר, יעקב 9, 44, 58	רישר, יעקב 9, 44, 58
רפופורט, אברהם הכהן 7	רפופורט, אברהם הכהן 7
שיף, מאיר 69	שיף, מאיר 69
שמואל ב"ר משה 4	שמואל ב"ר משה 4
שפירא, שמשון יואל הלוי 76, 77	שפירא, שמשון יואל הלוי 76, 77
תאומים, יוסף 71	תאומים, יוסף 71

מפתח הספרים

איי הים 120	אהבת יהונתן 1
איתן האזרחי 7	אור הנערב 79
אפי רברבי 32	אור עולם 3
אשלי רברבי 15, 38	אורים ותומים 116

הדפוס העברי באוסטריה

מחזור 75, 84, 90, 91, 98,	כאר היטב 21, 24, 31, 125
106, 107, 109, 111*	בית הלוי ותורת הבית 62
מלאכת מחשבת 28	בית חדש 118
מעבר יבק 64	ברך אברהם 48
מעין גנים 70	ברכת המזון 82, 96
מעמדות 65	גאולת ישראל 72
מצודת דוד ומצודת ציון 2	גדולת יוסף 55
מקור חיים 58	דרך החיים 113, 114
משל הקדמוני 35	האמונה והבטחון 47
משניות 11, 23, 60	הגדה של פסח 18, 37, 68, 99, 109
משנת חכמים 8	הדרך הטוב והישר 3
נחלת צבי 49	הושענות 56
סוד יכין ובוועז 3	זבח שמואל 4
סליחות 39, 45, 80, 85, 100, 101, 124	זכר רב 121
ספורי מעשיות 50	חבור יפה מהישועה 42
עין יעקב 16	חדושי הלכות 19
עץ חיים 46	חדושי מהריב"ץ 63
עשרה הילולים 66	חדושי מהרש"א 30
פנים יפות 83	חוות דעת 26
פרי מגדים 15, 38, 71	חמשה חומשי תורה 13, 83, 87*, 88, 89
פרי עץ חיים 5, 105	97, 108, 111, 122
פרקי אבות 59	חסידיים 43
צילתא דאברהם 74	חק יעקב 9
צלותא דנהורא 92	חקים טובים 44
קב ונקי 60	טורי זהב 14, 15, 27, 32, 38
קהלת 2, 51	טעם זקנים 121
קצור מעבר יבק 123	ילקוט ראובני 29
קרבן מנחה 93	ים החכמה 76
ראשון לציון 11	יראה 12, 4א
רב ייבי 36	ישועות משיחו 104
רוח אלקים 77	כד הקמח 20
רויאל המלאך 102	כתנות אור 3
שבחי האר"י 116	לקוטי אמרים 6
שבחי הבעש"ט 52	לקוטי הלכות 57
שבחי ר' חיים ויטאל 94	לקוטי מוהר"ן 34, 128
שבט מוסר 53	מאירת עינים 14
שיר השירים וקהלת 2	המגיד 73
שלחן ערוך 14, 15, 21, 24, 31, 32, 38,	מגיד דבריו ליעקב 6
125	מדרש רבות 22, 117
שם אפרים 83	מהר"ם שיף 69
שנות חיים 129	מוסר 12

אברהם יערי (ז"ל)

תפלות 114, 113, 93, 92, 87, 61	שני לוחות הברית 33, 17
תפלת נהורא 38 א	שערי ציון 126, 86, 81
תקון ליל שבועות והו"ר 40, 41, 78, 95	שערי שמים 112
115, 110, 103	שפתי כהן 38, 15, 14
תקוני הוזהר 26, 25, 10	תהלים 112, 66, 54
תקוני שבת 67	תורת כהנים 14
תשובות רד"ך 119	תנא דבי אליהו 127

מפתח המסכימים

דוד אב"ד טורהאויץ 14	אברהם אבלי ב"ר אברהם שלמה אב"ד
דוד לעיקס ב"ר ישראל מבאר 22, 24	ווילנא 120
דוד ב"ר שמואל סג"ל 27	אברהם ב"ר יוסף הלוי אב"ד שאריווקא
הורוויץ, יצחק הלוי אב"ד בראד 8	89, 111, *111
הורוויץ, משה הלוי אב"ד וואלטשיסק 74	אברהם ב"ר יצחק 75, 67, 66, 59, 65
הורוויץ, נתן ב"ר יצחק הלוי אב"ד	אברהם די קולוניא 104
שדה-לבן 22	אברהם יהושע העשיל מאפטא 116, 86, 83
היילפרין, משה ב"ר אליעזר 14	אהרן ב"ר יונה 28
זאב ב"ר יוסף יוויל 77	אהרן ב"ר ירחמיאל 59
זאב ב"ר נחמן אב"ד הראדק 77	אויערבר, אברהם דוב 38, 15, 14
זאב וואלף ב"ר נפתלי הירץ אב"ד דובנא	אויערבר, דוד צבי ב"ר אריה ליב 8
22	אויערבר, ישראל ב"ר יחזקאל 3
זינצהיים, דוד יוסף 104	אורנשטיין, יעקב 69
חיים ב"ר צבי הירש מקראסני 3	איבשיץ, יהונתן 1
חיים יעקב אב"ד דובנא 121, 116	איגר, עקיבא 83
חרל"פ, אפרים אליעזר 121	אליקים געץ ב"ר יעקב יוסף 36
יהודה ליב ב"ר אברהם אבלי מקרעמניץ	אלעזר אב"ד קעלין 8
3, *4, 8, 10, 14—17, 19, 20, 33	אלעזר ב"ר נפתלי 117, 114, 113, 94
יהודה ליב ב"ר דוב מלובאוונע 77	אפרים מ"צ דק"ק סדילקאב 116, 68
יהודה ב"ר יעקב מברדיטשוב 66, 51	אריה ליב אב"ד אפטא וסאכטשוב 3
יהודה ליב ב"ר מתתיהו 65, 67, 75, 77	אריה ליב אב"ד בריסק 69
114, 113, 94, 92	אריה ליב אב"ד הנובר 8
יהודה ב"ר צבי הירש 7, 10, 14—17, 20	אריה ליב ב"ר חיים סגל 66, 65, 59, 38
92, 77, 59, 38, 33, 24	75, 67
יהודה ליב ב"ר שלום אב"ד וולאטשיסק 20	אריה ליב ב"ר יצחק 111, *111
יהודה ליב ב"ר מאיר מיאמפולי 111, *111	אריה ליב ב"ר שלמה 28
יהושע יונה ב"ר צבי הירש 117	אשר צבי ב"ר דוד 3, 6—9, 14—17, 29
יואל ב"ר אשר צבי אב"ד אוסטרהא 29	30, 33, 38
יואל ב"ר זאב וואלף מאוסטרהא *4	גינן, עקיבא 83
יואל ב"ר נחמן כ"ץ הכהן אב"ד ביחאב	גינצבורג, גדליה 53
10, 8	דוד אב"ד ברלין 8

הדפוס העברי באוסטריה

יוסף אב"ד יאנוב 51, 75, 89, 106	מרדכי ב"ר אברהם לעמיל 3
יוסף ב"ר אבא מטשודנוב 75, 106	מרדכי ב"ר משה מדובנא 14
יעקב מליסא 83	מרדכי ב"ר פנחס 14
יעקב צבי ב"ר יהודה ליב אב"ד מינקאוויץ 22	מרדכי ב"ר צבי הירש מו"צ מבארדיטשוב 106, 89, 66, 51
יעקב קאפיל ב"ר משה 75	מרדכי זוסקן אב"ד לאשטוב 69
יפה, מרדכי אב"ד הארחוב 69	מרדכי ראב"ד אלעקסניץ 14, 15, 17, 19,
יצחק מרדכי ב"ר אהרן 28	20, 24, 33
ישראל ב"ר לוי יצחק מברדיטשוב 64, 71	משולם זוסיה מהאניפאלי 3
ישראל ב"ר נחמן הכהן אב"ד בעחוב 3	נתן אב"ד טארטשן 69
ישראל יעקב ב"ר משה יהודה הלוי 3, 7,	נתן נטע ב"ר (שמואל) שמעלקי אב"ד
8, 10, 14—17, 19, 33	טארטקוב 3, *4, 7, 8, 10, 14, 15, 17, 20,
ישראל מ"מ קאזניץ 3	24, 33
ישראל שלם ב"ר יעקב 38, 51	סופר, משה 83
לוי יצחק ב"ר מאיר 3, 7, 14, 16, 17, 22,	פוזנן, שלמה זלמן 120
24, 27, 29, 30, 32, 33	פינחס הלוי אב"ד פפד"מ 8
ליבוש הירש אב"ד לאקטש 69	פסח ב"ר אריה ליב 20, 38
לנדא, יחזקאל 8	צבי אריה מק"ק אליק 16, 30
לעיקס, דוד 22, 24	צבי ב"ר יחיאל אב"ד סטרעשין 77
מאיר ב"ר צבי הירש אב"ד בראד 79	צבי הירש מברדיטשוב 75
מאיר ב"ר שלמה זלמן מליטא מ"מ דק"ק	קאצנלפוגין, אריה ליב 120
וטלווא 51, 66, 75	רפאל הכהן אב"ד אה"ו 8
מייזלש, חנניא ליפמן 3	רפאפורט, חיים כהן 36, 79, 111, 113—114
מנחם מענדל אב"ד ראווני 3, 14, 16, 17,	117, 120
20, 24, 33	שאול אב"ד אמשטרדם 8
מרגליות, אפרים זלמן 61, 69, 79	שטיינהארדט, יוסף 8
מרגליות, בצלאל 7, 8, 10, 14—17, 19—21,	שמעון אב"ד סקאהל וועלחאב 69
24, 25, 27, 32, 33, 38, 53, 64, 66, 74,	תאומים, ברוך פריענקיל 83
79	תאומים, אריה יהודה ליב 62, 63, 79
מרגליות, מרדכי אב"ד סטאנוב 74	

מפתח הפועלים

אברהם יוסף ב"ר ישראל מקארעץ, מסדר-	אותיות (לפני תקנ"ו) 6
אותיות (תקס"א) 11	אייזיק ב"ר זלמן מאוסטרהא, מסדר-
אברהם צבי ב"ר אריה, מסדר-אותיות	אותיות 8
(תקס"ח) 34	איסר ב"ר יצחק מלבווב, עוסק במכבש-
אברהם שלמה ב"ר מנחם נחום מאוסטרהא,	הדפוס (תקס"ו) 33
מסדר-אותיות (תקע"ט) 68	איציק ב"ר קדיש, עוסק במכבש-הדפוס
אהרן ב"ר צבי הירש, מגיה (תקס"ו) 32	(תקנ"ד) 4, 8
אהרן בן שמעון זעליג מקארעץ, מסדר-	אלימלך ב"ר רפאל מאוסטרהא, מסדר-

- אותיות (תקס"ט) 38
 אליעזר (אלעזר) ב"ר אברהם מאוסטרהא, עוסק במכבש-הדפוס (תקס"ב—תקס"ו) 4, 22, 33
 אנשיל ב"ר ליב. עיין: אשר אנשיל ב"ר יהודה לייב
 אריה ב"ר ברוך מרגליות מאוסטרהא, עוסק במכבש-הדפוס (תקנ"ו) 8
 אריה ליב ב"ר יהודה, עוסק במכבש-הדפוס 2, *6
 אריה ליב ב"ר מאיר, עוסק במכבש-הדפוס (תקע"ט) 68
 אשר ב"ר יצחק מאוסטרהא, עוסק במכבש-הדפוס (תקס"ה—תקע"ח) 22, 33, 34, 49, 66
 אשר אנשיל ב"ר ליב כ"ץ מהאנעפאליי, מסדר-אותיות (תקס"ח—תקע"ד) 34, 49
 בנימינ ב"ר קלמן, מסדר אותיות (תקע"ח) 66
 דוב בער ב"ר שלמה זלמן מאוסטרהא, עוסק במכבש-הדפוס (תקס"ו) 29, 30
 דוד ב"ר יעקב כ"ץ מאוסטרהא, מסדר-אותיות (תקע"ח) 66
 דוד ב"ר יצחק מקארעץ, מסדר-אותיות (תקנ"ו) 7
 זאב וואלף ב"ר יהודה ליב מאוסטרהא, מסדר-אותיות ויוצק-אותיות (תקס"ד—תקס"ו) 21, 33
 זאב וואלף ב"ר משה הכהן מאוסטרהא, עוסק במכבש-הדפוס (תקס"ו) 29, 30
 חיים ב"ר עקיבא ממעוריטש קטן, עוסק במכבש-הדפוס (תקס"ח) 34
 חיים ב"ר שלמה זלמן מקארעץ, עוסק במכבש-הדפוס (תקנ"ו) 7
 חיים ב"ר שמואל, מסדר-אותיות (תקע"ט) 68
 חיים שמואל ב"ר שלום זעליג מלבוב, עוסק במכבש-הדפוס (תקנ"ד—תקס"ו) 16, 30
 טוביה בן ישראל מקארעץ, עוסק במכבש-הדפוס (לפני תקנ"ו) 6
 יהודה ליב ב"ר יצחק מאוסטרהא, מסדר-אותיות (תקע"ט) 66
 יהודה ליב ב"ר נח מאוסטרהא, מסדר-אותיות (תקס"ב) 15, 17
 יוחנן בן הקדוש ר' שלמה מקארעץ, עוסק במכבש-הדפוס (תקס"ב) 17
 יוסף ב"ר ברוך הלוי מאוסטרהא, עוסק במכבש-הדפוס (תקס"ד—תקס"ה) 22, 49
- יוסף ב"ר יהודה מאוסטרהא, מסדר-אותיות (תקס"ד—תקע"ה) 21, 34, 49
 יוסף ב"ר מאיר ס"ל, עוסק במכבש-הדפוס (תקע"ט) 68
 יוסף ב"ר שלמה מקארעץ, מסדר-אותיות (תקנ"ו) 2, *6, 7
 יוסף הירש ב"ר שלמה מסדילקאב, מסדר-אותיות (תקס"ט) 38
 יוסף זעליג ב"ר משה מאוסטרהא, עוסק במכבש-הדפוס (תקנ"ד) 4
 יוסף ליב ב"ר יהודה בער מפולנאה, מסדר-אותיות (תקס"ט) 38
 יחיאל ב"ר אריה ליב הלוי מאדברויץ, עוסק במכבש-הדפוס (תקנ"ח—תקע"ה) 10, 11, 14, 15, 16, 17, 20, 22, 29, 33, 49
 יעקב ב"ר מרדכי מאוסטרהא, עוסק במכבש-הדפוס, מסדר-אותיות (תקס"א—תקס"ה) 14, 15, 16, 17, 22
 יעקב ב"ר שמואל מאוסטרהא, מסדר-אותיות (תקס"ח)
 יעקב מאיר ב"ר אברהם מסדילקאב, מסדר-אותיות (תקס"ט) 38
 יצחק ב"ר יהושע העשיל מפאריצק, יוצק-אותיות (תקס"ב) 15, 17
 יצחק ב"ר ישכר בער סג"ל מקארעץ, מסדר-אותיות (תקנ"ו) 8
 יצחק ב"ר פסח, עוסק במכבש-הדפוס (תקס"ה) 22
 ישראל ב"ר אברהם מקארעץ, עוסק במכבש-הדפוס (תקפ"ג) 76
 ישראל אריה ליב ב"ר צבי הירש מקארעץ, מסדר-אותיות (תקנ"ד—תקס"א) 4, 7, 10, 11, 14
 לייזר אייזיק ב"ר ישראל מאוסטרהא, עוסק במכבש-הדפוס (תקס"ח) 34
 מאיר יצחק ב"ר ישראל מאוסטרהא, מסדר-אותיות (תקע"ח) 66
 מאניש יעקב ב"ר יוסף מאוסטרהא, מסדר-אותיות (תקס"ב—תקס"ו) 15, 17, 22, 29, 30
 מנחם מן ב"ר יעקב מאלעקסניץ, עוסק במכבש-הדפוס (תקנ"ח—תקס"ו) 10, 11, 14, 15, 16, 17, 21, 22, 33
 מנחם מן ב"ר פסח דיין מאוסטרהא, מסדר-אותיות (תקנ"ו—תקס"ו) 8, 16, 30
 מנחם מן ב"ר צבי הירש, פועל [במכבש-הדפוס] (תקע"ט) 68
 מנחם מענדל ב"ר (שלמה) יצחק מסלא-

הדפוס העברי באוסטרהא

וויטא, מסדר-אותיות (תקס"ב—תקס"ו)	סענדר ב"ר צבי הירש מאוסטרהא, מסדר-אותיות (תקע"ה) 49
32, 16	
מרדכי ב"ר יעקב מאוסטרהא, עוסק במכבש-הדפוס (תקנ"ד) 2, 4	פנחס ב"ר יצחק מאוסטרהא, מסדר-אותיות (תקס"ח)
מרדכי ליב ב"ר אברהם, מסדר-אותיות (תקס"ב—תקס"ה) 17, 20, 24	פסח ב"ר ברוך, עוסק במכבש-הדפוס (תקנ"ו) 8
מרדכי שמואל ב"ר יצחק אייזיק מלבוז, מסדר-אותיות (תקנ"ח—תקנ"ט) 10, 11	צבי הירש ב"ר יהודה מאוסטרהא, מסדר-אותיות (תקס"ו) 29, 30
משה ב"ר דוד אריה הלוי מפולנאה, עוסק במכבש-הדפוס (תקס"ט) 38	צבי הירש ב"ר יצחק מאוסטרהא, עוסק במכבש-הדפוס (תקס"ו) 30
משה ב"ר יצחק כ"ץ, עוסק במכבש-הדפוס (תקס"ח) 34	ראובן ב"ר ברוך כ"ץ, מסדר-אותיות (תקס"ב—תקס"ו) 15, 16, 17, 22, 33
משה ב"ר נתן נטע, מגיה (תקפ"א) 74	שאל ב"ר יוסף, מחוקק, יוצק-אותיות (תקס"ה—תקס"ו) 22, 33
משה ב"ר צבי הירש מסלאוויטא, עוסק במכבש-הדפוס (תקנ"ו—תקס"ו) 8, 11, 14, 15, 16, 17, 30	שאל ליב ב"ר משה מאוסטרהא, מסדר-אותיות (תקפ"ג) 76, 77
משה ב"ר שלמה, מסדר-אותיות (תקס"ד) 21	שאל ליב ב"ר משה מאוסטרהא, מסדר-אותיות (תקס"ב—תקס"ו) 15, 16, 17, 33
משה אהרן ב"ר זלמן מאוסטרהא, מסדר-אותיות (תקנ"ו) 8	שלמה ב"ר יואל מאוסטרהא, מסדר-אותיות (תקס"ה—תקס"ו) 22, 33
משה צבי הירש ב"ר אברהם הלוי מוויש-נאוויץ, מגיה (תקנ"ח—תקס"ו) 10, 17, 22, 33	שלמה ב"ר נחום מאוסטרהא, מסדר-אותיות (תקפ"ג) 76, 77
נחום ב"ר חיים מסדילקאב, עוסק במכבש-הדפוס (תקס"ט) 38	שמואל ב"ר חיים, מגיה (תקצ"ד) 117
ניסן ב"ר יוסף, פועל [במכבש-הדפוס] (תקנ"ו) 8	שמואל ב"ר יצחק כ"ץ מאוסטרהא, מסדר-אותיות (תקס"ח) 34
	שמשון גדליהו ב"ר חיים, עוסק במכבש-הדפוס (תקס"ב—תקס"ו) 32

לכשנתבונן ברשימה דעיל נראה כי מבין 76 הפועלים שעבדו בדפוס אוסטרהא וידועים לנו בשמותיהם (ובודאי עבדו שם פועלים יותר, אלא ששמותיהם לא הגיעו אלינו, כי בכמה וכמה ספרים, ובמיוחד בתקופה האחרונה לא התמו הפועלים שמותיהם כלל) היו 37 מסדרי-אותיות, 35 עוסקים במכבש-הדפוס, 3 יוצקי-אותיות, 2 מגיהים (רוב הספרים הוגהו ע"י המחברים או המביאים-לדפוס עצמם). שנים מן הפועלים הנזכרים בשמותיהם עסקו בשתי מלאכות: אחד היה מסדר-אותיות וגם עוסק במכבש-הדפוס ואחד היה מסדר-אותיות וגם יוצק-אותיות.

לפי מוצאם מתחלקים פועלי דפוס אוסטרהא הידועים לנו בשמותיהם כך: מאוסטרהא גופא: 51 (מהם שהודיעו על כך בחתימתם, ומהם שלא הודיעו על מוצאם כלל וחזקה עליהם שבני אוסטרהא הם); מקארעץ 10 (במיוחד בתקופה הראשונה, כי מדפיסי אוסטרהא הראשונים באו מקארעץ והביאו אתם כמה מפועליהם); מלבוז 3; מסדילקאב 3; מסלאוויטא 2; מאלעקסנדין 1; מדאבראוויץ 1; מהאניפאלי 1; מווישנאוויץ 1; ממוריטש קפן 1; מפאריצק 1; מפולנאה 1.

ספריהם של אדמו"רי הונגריה

כמאה ועשרים צדיקים הפיצו את תורת החסידות בהונגריה. מהם ידועים ומפורסמים, שקהל החסידים שנהר אחריהם רב, ומהם שרושמם היה מצומצם לחוגים קטנים של חסידים. רועים רוחניים אלה השפיעו על חסידיהם בדרכי התנהגותם ובדוגמה אישית של דבקות ועבודת ה'. אחת מדרכי ההשפעה העיקריות היתה אמירת תורה ליד השולחנות, שנערכו בשבתות, במועדים וביומי דפגרא. לא כל מה שנאמר נכתב, וחלק קטן ממה שנכתב נדפס. אעפ"כ יפה כוחם של הדברים שבכתב, ואף אם אין בהם כדי להקנות את החוויה הרוחנית הבלתי אמצעית, יש בהם להקנות מושגים של ממש על השקפותיהם של צדיקי הונגריה, שיחם ושיגם ודרכי מחשבתם. ספריהם של 47 אדמו"רים נדפסו, רובם לפני השואה ומיעוטם אחריה — מתוך העזבון ומתוך שנשתמרו אצל ניצולי השואה, בכתב או בוכרון. ואף שפחות ממחציתם של צדיקי הונגריה נדפסו ספריהם, אין שושלת חסידית שאינה מיוצגת ברשימה דלהלן; גם מטעם זה, ומטעמים אחרים, נרשמו הספרים לפי סדר השושלות. השושלות עצמן סודרו בסדר כרונולוגי, החל באדמו"ר הראשון, ר' יצחק אייזיק טויב מקאלוב. צדיקים שספריהם לא נדפסו לא נזכרו כאן. אין הספרים כשלעצמם חופפים את משקלו של האדמו"ר במדינה, מבחינת פרסומו וקהל החסידים שהיה דבוק בו. ר' משה פאנט מדעש, למשל, שהיה ידוע כבעל מופת ורבים מיהודי טראנסילוואניה נהרו אחריו, לא נשתיירה ממנו אלא חוברת קטנה, שעניינה אינה חסידות (ראה מס' 32); כמותו ר' ישראל האגר מזויז'ניץ, שאלפים רבים של חסידים, כמעט כל מחוז מארמארוש על רבבות היהודים שבו, היו דבקים בו בהערצה בחמשים שנות אדמו"ריותו, ואילו כל מה שנדפס ממנו אינו אלא ספר אחד (מס' 99). ולעומתם היו כאלה שחוג חסידיהם לא היה גדול, ואילו התגובה שבדפוס מרשימה.

הרשימה תוחמה ליצירות של אדמו"רים שנפטרו עד השואה, או שנדפסו ספריהם לפני שנות השואה. אעפ"כ נכללו ברשימה ספריהם של אדמו"רים קודמים, אף אם נדפסו בשנים האחרונות. הרשימה לא הוגבלה לספרי חסידות בלבד. בין 140 הספרים נרשמו גם 20 ספרי הלכה, שחוברו בידי אדמו"רי הונגריה. מחציתם ספרי שאלות ותשובות והמחצית השנייה מתחלקת אף היא לשניים: 5 חידושי ש"ס ו-5 חידושי הלכה. רבים מבין צדיקי הונגריה היו גם רבני ערים וביניהם ראשי ישיבות גדולות, כגון הצדיקים לבית טייטלבוים בסיגט, שושלת פאנט בדעש והצדיק קים לבית שפירא במונקאטש, שמלבד ההנהגה החסידית כיהנו כרבנים ובתוקף כהונה תם ענו לשואלים דבר הלכה, דרשו ברבים חידושי תורה בהלכה ובפלפול וחידשו חידושים בשיעורים בישיבותיהם. ואכן כל 20 החיבורים הלמדניים חוברו בידי אדמו"רים שכיהנו ברבנות — פרט לשו"ת חקל יצחק לר' יצחק אייזיק ווייס מספינקא (מס' 82), שמחברו לא כיהן ברבנות של קהילה, אך היה ידוע לגדול גם בתורת הנגלה. שנים ממחברי ספרי הלכה, ר' חיים צבי טייטלבוים מסיגט

ור' חיים אלעזר שפירא ממונקאטש, שהיו גם ראשי ישיבות גדולות — נדפסו ספריהם בכל שלושת התחומים — שו"ת, חידושי ש"ס וחידושי הלכה. נראה, שאחד הקוים האופייניים לחסידות הונגריה היא העובדה, שהאדמו"רים הבולטים ביותר, מילאו בדרך כלל תפקיד משולש: רב בקהילה, ראש ישיבה ואדמו"ר.

גם בספרי ההלכה, וביחוד בשו"ת, מצאו את מקומם עניינים הנוגעים לחסידות, ולוא לא היו מחבריהם אדמו"רים מן הסתם לא הכירו את מקומם עניינים מסוג זה. לדוגמה: (א) בשו"ת מראה יחזקאל (מס' 25) נדפסה תשובה ארוכה (סימן קד), שבה מתאר המחבר את רבו, ר' מנחם מענדל מרימנוב ואת חצרו, תיאור שמעטים דוגמתו לבהירות ולשקיפות; (ב) בשו"ת אבני צדק (מס' 15) נדפסו תשובות אחדות שמקורותיהן מעוגנים בספרות הקבלה והחסידות (או"ח, סי' ו, פה; יו"ד, סי' קג; אה"ע, סי' ד, ו, י, יא, יב ועוד); (ג) בשו"ת מנחת אלעזר (מס' 45) נזקק המחבר לעניינים כגון אם מותר לשנות את התפילה מנוסח אשכנז לנוסח האר"י (חלק א, סי' יא), ההיתר של החסידים לרקוד ולמחוא כף בשבת (שם, סי' כט), לימוד חכמת הקבלה (שם, סי' ג) ועוד. ספרים אלה נרשמו באות מיוחדת. בין הספרים שעניינם העיקרי חסידות גם חידושי ש"ס והלכה (לדוגמה: מס' 92, 104, 111, 114, 117, 118, 128, 135 ועוד). אין איפוא טעם ואפשרות לתחום תחומים ברורים בין הנושאים, שכאמור יונקים זה מזה, וע"כ נרשמו כולם.

הרשימה אינה כוללת ספריהם של מחברים חסידיים שלא שימשו באדמו"רות, גם אם היו נצר לשושלות חסידות, ואין צריך לומר רבנים שהיו ידועים כבעלי השקפה חסידית ואף נסעו לצדיקי הדור. שכן אם גרחיב את היריעה, הרי ספרים רבים שחוברו בידי רבני הונגריה יש בהם זיקה הדוקה לחסידות, ואף בין רבני המתוות הלא-חסידיים. כידוע, רוב ספרי הדרוש של רבני הונגריה מן הדורות האחרונים, מצויים בהם רעיונות והשפעות חסידיים, אם בפירוש ואם במרומז.

הרשימה הביבליוגרפית כוללת רישום עיקרי הפרטים בלבד, ובשל המקום המצומצם לא הקפדתי על רישום ביבליוגרפי מקיף. נרשמה ההוצאה הראשונה בלבד, והמהדורות הנוספות נזכרו ברמז, אף כשהן מכילות הוספות שאינן בהוצאה הראשונה. רמזתי גם על דפוסי-צילום (בר"ת: ד"צ), כדי להעמיד על תפוצתו של הספר בדורנו. בסוף ספריו של המחבר נרשמו החיבורים עליו (אף הם באות מיוחדת), בתנאי שהופיעו כפרסום בפני עצמו. במסגרת מצומצמת זו לא עלה בידי להזכיר את הביוגרפיות שנדפסו בתוך כתבי-עת, ספרי ביוגרפיה, קבצים וכיוצא באלה. גם אדמו"רים שספריהם לא נדפסו, אך נדפסו חיבורים עליהם (תולדות חיים, הספדים וכו'), נרשמו כאן.

מן העניין להוסיף כמה דבריי-סיכום קצרים לדרך התפתחות החסידות בהונגריה מראשיתה ועד לימינו. לשם כך נחלק את תולדותיה לארבע תקופות: א. מראשית החסידות ועד אמצע המאה ה"ט; ב. מאז ועד תום מלחמת העולם הראשונה; ג. בין שתי מלחמות העולם; ד. ימי השואה ולאחריה.

א. לפי מסורת שבעל-פה ביקר ר' ישראל בעש"ט עצמו בשנת תק"י (1750), או סמוך לתאריך זה, בכמה ממחוזותיה של המדינה. אכן, בשל דלילות הישוב היהודי מבחינה כמותית ואיכותית, לא הייתה החסידות שורשים בהונגריה אלא בדור השלישי לקיומה. בשנות ה-80 הראשונות של המאה ה"ח שהה בהונגריה ר' לוי יצחק מבארדיטשוב זמן ממושך (לפי המקורות כשלוש שנים). בתקופה זו נוסד

מרכז חסידי קטן, אך פעיל, בכפר אשוואר, שהחסידים כינוהו "אש-ואור". בעשייתו של ר' לוי יצחק בהונגריה היתה משום הצגת כף-רגל בטוחה וראשונית של החסידות במדינה זו, והוכשרה הקרקע לחריש העמוק יותר של שלוש החצרות של צדיקי גליציה: במחוז מארמארוש זרע את זרע החסידות ר' מנחם מענדל מקאסוב בסוף המאה הי"ח, ואת התנובה הממשית קצר בנו ר' חיים מקאסוב; במחוזות זמפלן, סאבולץ, האידו, שארוש וסביבותיהם, שלט ר' מנחם מענדל מרימנוב וממלא מקומו ר' נפתלי הורביץ מרופשיץ, ואילו במחוז ברג, וביחוד בעיר מונקאטש, היתה השפעתו של ר' צבי הירש מוידויטשוב מכרעת. תהליך זה נמשך מסוף המאה הי"ח ועד שנות ה-20 של המאה הי"ט.

יחד עם ההתפתחויות הנזכרות, קמו לחסידות הונגריה שני אדמו"רים משלה. בתקופת שהותו של ר' לוי יצחק בהונגריה, החל ר' יצחק אייזיק מקאלוב בפעילות אדמו"רית. קרוב לוודאי שהקמת הקן החסידי הראשון בכפר אשוואר, היתה פרי שיתוף-פעולה בין שני הצדיקים הללו. נראה שחוג חסידי של ר' יצחק אייזיק טובי היה מצומצם אף במחוז רבנותו, מחוז סאבולץ, ועל אחת כמה מחוצה לו. הדבר מוסבר בתכונותיו האישיות. דמותו מצטיירת כשל אישיות מופנמת, ודרכי התנהגותו לא היו מובנות כל צרכן. דומה שגם לא השתדל במיוחד לעשות נפשות לרעיון החסידי בין הסובבים אותו, שרובם היו יהודים פשוטים ותמימים. נראה, שהרבי מקאלוב, שהיה מקובל על צדיקי דורו, לא ירד אל העם להנהיגו בדרכים מובנות והולמות.

האדמו"ר הבא, ר' משה טייטלבוים, שהגיע להונגריה בשנת תקס"ח (1808), עשה, לראשונה בהונגריה, נפשות רבות לחסידות. הוא היה נואם מחונן, ודרשותיו משכו רבים ממקומות קרובים ורחוקים. אף-על-פי שדרשותיו לא היו בנויות על רעיונות חסידיים אלא במדה מועטה, הן היו אחד הגורמים המכריעים להפצת דרך החסידות בהונגריה, ביחוד בסממנים החיצוניים של החסידות, כגון לבוש, תפילה בנוסח החסידים וכיוצא באלה. כארבע שנים (תקפ"ה—תקפ"ט; 1825—1829) שימש כרב וכאדמו"ר במונקאטש ר' צבי אלימלך שפירא מדינוב, שמצא כבר במקום מספר ניכר של חסידים. אין ספק שאף שהותו הקצרה הגבירה את הנטיה לחסידות במונקאטש ובסביבתה, וביחוד שהקשר אתו לא נפסק, וגם לאחר עזוב את מונקאטש היה פוקד את אנשי הקהילה באגרות-שלומים ואף ביקר בה לעתים.

כעשרים שנה, בין פטירתו של ר' משה טייטלבוים (תר"א; 1841) ועד שנות ה-60, לא שימש בכל רחבי הונגריה אף אדמו"ר. החסידים, שמספרם נמנה בתקופה זו באלפים, נזקקו לצדיקי גליציה, רופשיץ, צאנז, וזידיטשוב, קומארנא, קוסוב-וויז'ניץ, בעלו ועוד, אך יש להניח שלהמוני החסידים לא היו האמצעים לממן נסיעות ארוכות למקומות מרוחקים, ושהיות ארוכות שם. חסידות הונגריה פרחת בשנות-ביניים אלו בבתי-המדרש ובשטיבלאך, שקמו בכל ריכוז חסידי גדול.

ב. משנות ה-60 ואילך החלו להתגבש כמה מחצרותיהן של השושלות ההונגריות. בתחילה כחצרות-משנה (סיגט, דעש, ליסקא, דארוג ועוד), לכמה מצדיקי גליציה. רובן עמדו תחת השפעתו הכבירה של הצדיק ר' חיים האלברשטאם מצאנז. עם פטירתו של הצדיק מצאנז (תרל"ו; 1876) עמדו החצרות הנזכרות ברשות עצמן, והחסידים נגמלו בהדרגה מחצרות גליציה. ובינתיים קם דור חדש של חסידים, שלא היה אמון אלא על הצדיקים המקומיים. צדיקים אלה השאירו יורשים, רובם ככולם צאצאים, והחצרות הסתעפו ברחבי המדינה.

גוש גדול מחסידי הונגריה, שהתגוררו כמעט כולם במחוז מאראמארוש שהיה

מאוכלס יהודים רבים — רובם ככולם חסידים מבית ומבחוץ, כלומר בעלי לבוש חסידי מובהק — נהר בהמוניו לצדיקי קוסוב, החל מתחילת המאה הי"ט, ולאחר מכן לווי'ניץ, שירשה את חצר קוסוב. עד לסוף המאה הי"ט לא היה לחסידי קוסוב-וויז'ניץ אדמו"ר מקומי, משום שאף אחד משושלת זו לא שם את משכנו בין החסידים במארמארוש. אף כשעבר ר' פנחס האגר, אחיו של ר' ישראל מוויז'ניץ, לעיירה בורשה שבמארמארוש, המשיכו החסידים באלפיהם לפקוד את היכלו של הצדיק בוויז'ניץ שבחבל בוקובינה, השוכן בקרבת מחוז מארמארוש ורק שרשרת הרי הקארפאטים הצפוניים מבדילה ביניהם. במחוז זה נוסדה שושלת חדשה, של ר' יוסף מאיר ווייס, בעיירה ספינקא, בסוף שנות ה-70 של המאה הי"ט.

בפרוס מלחמת העולם הראשונה היתה כבר פעילות חסידית תוססת בהונגריה. בארבע שנות המלחמה (1914—1918) נמלטו להונגריה אדמו"רים רבים מגליציה ומבוקובינה. חלקם שב למקומם בתום המלחמה או בסמוך לכך, אך חלקם נשאר במדינה עד פטירתם. הבולט בין האדמו"רים הנמלטים הוא ללא ספק ר' ישראל האגר מוויז'ניץ, שהתישב בעיר גרוסווארדיין.

ג. בין שתי מלחמות העולם, לאחר שרוב המחוזות החסידיים נקרעו מן המדינה ונמסרו לממלכת רומניה מזה ולרפובליקה הצ'כוסלובקית מזה, נתלשה הפעילות החסידית במדינת-האם. בהונגריה המקוצצת היתה חצר אחת בלבד שהיתה שוקקת עשייה חסידית — חצרו של ר' שלום אליעזר האלברשטאם בראצפרט, בן-זקוניו של ר' חיים מצאנז. שאר החצרות בהונגריה משכו חסידים מעטים בלבד.

במחוזות שסופחו לרומניה — טראנסילוואניה וחלקו הדרומי של מחוז מארמארוש — נתגברה התנועה החסידית בין שתי המלחמות. שלוש חצרות, שלכל אחת מהן נהרו אלפים, היו שם: 1. חצר וויז'ניץ, שנשתלה בעטיה של המלחמה לעיר גרוסווארדיין, ושקקה חיים חסידיים ערים מאד. עיר זו, שהיה בה הקבוץ הגדול ביותר של יהודים בטרנסילוואניה, היתה מאז ומקדם עיר של למדנים ותלמידי-חכמים, רובם ככולם מן הטיפוס ההונגרי-אשכנזי. עם העתקתו של מרכז חסידי וויז'ניץ לתוכה, שונה נופה האנושי של העיר תוך זמן קצר. 2. חצר סיגט, שהשתייכו אליה רבים מיהודי טראנסילוואניה, היתה אף היא בסימן עליה בלתי פוסקת. העומד בראשה, ר' חיים צבי טייטלבוים, היה בעל קסם מיוחד, למדן ודרשן וראשה של ישיבה גדולה. לאחר פטירתו בגיל 46 (תרפ"ו; 1926), הועמד, באופן רשמי, על כס הרבנות בקהילה הגדולה ובאדמו"רות, בנו הינוקא בן ה-14, שאמנם הוכיח את עצמו בברבות הימים. היורש למעשה היה אחיו, ר' יואל טייטלבוים, רבה של קרולה. כך הועתקה חסידות סיגט לעיר קרולה, ומשנת תרצ"ד (1934) לעיר סאטמאר. 3. בחצר דעש נסתמנה בתקופה זו נסיגה מתמדת מאז פטירת ר' משה פאנט (תרס"ג; 1902). למרות זאת נשארו נאמנים לחסידות דעש מאות רבות של חסידים.

בחלקו הצפוני של מארמארוש ובמחוז ברג, שנמסרו לצ'כוסלובקיה (קארפאטו-רוס), היו שתי חצרות, שסביבן התרכזו אלפי חסידים: חצר מונקאטש, שבראשה עמד ר' חיים אלעזר שפירא, מחבר פורה ואישיות תקיפה הן במישור הרבני והאדמו"רי והן במישור הציבורי, וחצר ספינקא, שבראשה עמד הגאון והצדיק ר' יצחק אייזיק ווייס. לאחר מלחמת העולם הראשונה עזב את ספינקא, שבמארמארוש הרומנית, והתישב בעיר סעליש שבמחוז ברג. כן נתרכזו, גם בחלק זה של מארמארוש, חסידי וויז'ניץ לאלפים, אך הם היו מנותקים מן המרכז בגרוסווארדיין שברומניה, ורק חלקם ביקר אצל האדמו"ר, שכן גבול מדיני סגור ושמור הפריד בינם לבינו.

ד. על סף השואה מצאו עצמם שוב כל המרכזים החסידיים במסגרתה של מדינת הונגריה (בטראנסילוואניה הדרומית, שנשארה רומנית, לא היו כמעט מרכזים חסידיים). בשנים 1940—1944 היתה שם תנועה חסידית ערה, וחודשו הקשרים לחצרות נודע תפקיד נכבד במאמצי ההצלה בתקופת השואה. בתי המדרש החסידיים ומגורי האדמו"רים המו מבקרים ברוב שעות היממה, והתנועה הבלתי פוסקת הקלה על הסתרת אנשים שחיפשו מקום-מקלט, ביניהם פליטים מפולין ומסלובקיה, ורבים מבין המועמדים לגירוש בקיץ 1941, בתואנה שאינם אזרחי הונגריה. כל מעשי ההצלה נתגלו כחיי שעה, שכן באביב 1944 נגזרה הגזירה על הכלל כולו, ובא הקץ על מרבית יהודי הונגריה.

ענין לעצמו הוא הסיפור הדראמאטי של הברחתו של הרבי מבעלז, ר' אהרן רוקח, מפולין להונגריה ומשם לארץ-ישראל. במעשה יחיד במינו זה, שפרטיו לוקח, כאילו, מסיפור דמיוני, חוברו כמה גורמים. (הסיפור במלואו ראה: משה יחזקאל [פראגר], הצלת הרבי מבבל מגיא ההריגה בפולין. ירושלים, תש"ך).

בין שש מאות אלף יהודי הונגריה שעלו על המוקד, ניספו גם רוב אדמו"ריה. מבין 47 המחברים הרשומים להלן, קידשו את השם שמונה אדמו"רים ואלה הם (לפי סדר השושלות): ר' יעקב אלימלך פאנט מדעש, ר' יצחק אייזיק ווייס מספינקא, ר' אליעזר זאב רוזנבוים מקרעטשעניץ, גיסו ר' פנחס שפירא מקעכניא, ר' צבי הירש פרידלנדר מליסקא, ר' ישראל צבי רוטנברג מקאסאני, ר' יעקב ישראל וישורון רובין מסאסרעגן ור' אליעזר פיש מביקסאד. אחדים מאדמו"רי הונגריה ניצלו מהשואה. ר' חיים מאיר האגר מוויז'ניץ נמלט לרומניה; ר' יואל טייטלבוים מסאטמאר הוכנס לרשימת הניצולים בטראנספורט של ישראל קאסנר; ר' יקותיאל יהודה האלברשטאם מקלויזנבורג עבר את כל מוראות השואה וצורף בכור האש של המחנות ויצא מזוקק שבעתיים. שלושה אלה שימשו באדמו"רות לפני שנות השואה. אדמו"רים אחרים החלו בהנהגה חסידית לאחר השואה, כגון: ר' חנניה יום-טוב ליפא טייטלבוים, שכונה כאדמו"ר מסאסוב; ר' דוד משה רוזנבוים המשיך את שושלת קרעטשעניץ ור' מנחם מענדל טויב חידש את שושלת קאלוב. עם כל חילופי ההשקפות, והשוני בדרכי הפעולה הציבורית, הנקודים בידם ביחס למדינת ישראל הוסיף כל אחד מהאדמו"רים הנזכרים ישוב בארץ-ישראל, בעיקר שיכונים וקריית חסידיים בערי א", המונים קרוב לעשרת אלפים נפש.

העשייה החסידית בהונגריה הצטמצמה למחוזותיה המזרחיים והצפון-מזרחיים של המדינה. למחוזותיה המערביים לא חדרה החסידות. מחוזות אלה היו מאוכלסים יהודים בנוסח אשכנז, רבים מהם למדנים, ולהם ישיבות רבות ולימוד תורה מפותח. לא כאן המקום לציין את הסיבות ההיסטוריות והחברתיות שגרמו להתפתחות דו-מסלולית זו: במחציתה המזרחית של המדינה היתה לחסידות עמדה ציבורית וחברתית בעלת משקל, ואילו במחציתה המערבית לא היתה לה כמעט דריסת-רגל. — וראה אילן היוחסין לצדיקי הונגריה, מצורף לעטיפת החוברת.

שושלת קאלוב

ר' יצחק אייזיק טויב מקאלוב. בן ר' משה יחזקאל. לפי המסורת תלמיד ר' שמעלקא מניקולשבורג. משנת תקמ"א (1781) לערך רב בקאלוב וגליל סאבולץ. האדמו"ר הראשון של יהודי הונגריה. נפטר ז אדר תקפ"א (1821).

לא נשאר ממנו שום ספר. נשתמר מכתב שכתב לקהילה בשנת תקנ"ד (1794) ובו בקשה להוסיף על שכרו, שנדפס (יחד עם פאקסימיל) כמה פעמים, בין השאר בספר הנרשם להלן, מס' 1.

סיפורים ואמרות נדפסו: ישראל ברגר, עשר צחצחות, פיעטרקוב, תר"ע, עמ' 67–76; אליעזר שטיינמן, באר החסידות – ספר על אדמו"רי גליציה והונגריה. תל-אביב [תשכ"א], עמ' 63–66. להלן מכתב נוסף משנת תקע"ב (1812), הנדפס כאן לראשונה. המכתב המקורי ברשותו של הרה"ח ר' ישראל אפרים קופפרשטיין בירושלים, ואני מודה לו מקרב לב על הרשות להעתיקו.

בעה"י יום ה' פ' בא תקע"ב קאלוב

שלום רב לאהובי ידידי מחותני התורני המושלם ירא ושלם הנגיד כבוד מיכאל[?] יוסף יצ"ו מראתאט

בהיות שהאלוף המרומם כ"ה מאיר מגו"וו [מגרוסווארדיין] אשר נשא גיסתו שהיתה אשת אחיו כ"ה ליור ז"ל בא בקובלנא רבה שיש לו דו"ד [דין ודברים] עם מעלתו על אודות היתום בן אחיו הנער מיכאל ש' שהוציא עליו הוצאה מרובה ע"כ פתקא דהזמנתא דא במקום שלשה תהא לבל יעשה באופן אחר רק לבוא לכאן על יום א' פ' בשלח הבע"ל ויקוב הדין את ההר ביניהם כי האיש הנ"ל אינו רוצה לזוז מכאן מקיר העיר וחוצה ולהוציא הוצאות בכאן עד שיעמוד עם מעלתו בכאן לד"ת [לדין תורה]. ע"כ יראה מעלתו שלא יגרום להאיש הנ"ל הוצאה מרובה ודי לחכם בזה.

דברי אה' ידידו מחותנו דורש שלומו וטובו הכותב בנחיצה רבה.

הק' יצחק אייזיק טויב אב"ד גליל סאבאלטש

בן אחד, ר' משה חיים טויב, שהיה חתנו של ר' צבי הירש מזידיטשוב, ניספה בגיל צעיר במגפה בשנת תקצ"א (1831). צאצאיו ישבו בגליציה, ורק בסוף המאה הקודמת חזר אחד מצאצאיו לקאלוב (ראה להלן).

[1] סילג'יי-יונדט, טוביה (לאסלו). הצדיק מקאלוב וקהילתו... תירגם מהונגריה וערך יהודה אידלשטיין. (חיפה [תשל"ב]). 208 עמ'. המתרגם הוסיף משלו ושינה הרבה מן המהדורה המקורית ההונגרית, שהופיעה בתל-אביב 1959.

ר' משה טויב מקאלוב. בן ר' יהודה צבי, בן ר' שלמה, בן ר' משה חיים, בן ר' יצחק אייזיק מקאלוב. בסוף המאה הי"ט התישב בקאלוב, שם פתח בית-מדרש חסידי. נפטר כ אייר תרצ"ו (1936).

[2] ספר עת רצון על סדר בראשית בדרך פרד"ס... ונלווה אחר כל פרשה וגם בסוף הספר קונטרס חקל תפוחין מבן המחבר [ר' מנחם מנדל טויב]... ברוקלין תשכ"א. [4], שכה, [7] עמ'.

ר' פנחס חיים טויב מרוזדול. בן ר' יהודה צבי. נולד תרכ"ז (1867). מתרמ"ו (1886) רב ברוזדול ואדמו"ר. תלמיד סבו (אבי אמו) ר' אליעזר צבי ספרין מקומאר-נא. במלחמת העולם הראשונה נמלט מגליציה והתישב בעיר מארגרטן בטרנססיל-וואניה, בה ישב עד תרפ"ג (1923). אחד מגדולי הקבלה. חיבר ספרים רבים בחסידות ובקבלה, אך אף אחד לא נדפס. נפטר יא תשרי תרצ"ו (1935).

ספריהם של אדמו"רי הונגריה

[3] טויב, שלום בן יהודה יחיאל. קונטרס אבידות הפר"ח ר"ת רבינו הקדוש פינחס חיים. קול נהי... וקצת תולדות מרבינו... מרן פינחס חיים טויב האב"ד ואדמו"ר דק"ק ראודאל... מארגהיטא, דפוס צ' מאשקאוויטש, תרצ"ו. 20 עמ'.
מהדורה חדשה נדפסה על-ידי ר' מנחם מענדל טויב האדמו"ר מקאלוב, בתוך ספרו קול מנחם, קרית קאליב (ראשון לציון) תשל"ב.

ר' יהודה יחיאל טויב ממארגרטן. בן ר' פנחס חיים טויב. התישב בעיר מארגרטן לפני מלחמת העולם הראשונה. בשנות המלחמה ישב אביו אצלו. לאחר פטירת אביו מילא את מקומו ברוודול, אך נפטר טרם מלאו שנתיים לרבנותו, ביום יט מנחם אב תרצ"ז (1937).

[4] ספר לב שמח החדש ובו שני ספרים... דרך התפלה... דברים קדושים מיוסדים על... דרך החסידות... ושם השני... אור חדש... תולדות וקורות וסיפורים וח"ת וכל מנהגיו וכו' ומה שפעל רבינו... חנוך העניך דוב אב"ד אלעסק... אראדעא, דפוס א"י פרידמאן, תרצ"ו. [7], פה, [2] דף.
מהדורה נוספת עם הוספות רבות, בצירוף קונטרס דברי מנחם מבן המחבר, האדמו"ר מקאלוב הנ"ל: ירושלים תשכ"ג.

שושלת אויהל-סיגט

ר' משה טייטלבוים מאויהל. נולד בפרמישלא בשנת תקי"ט (1859). בתחילה התנגד לחסידות. אחר כך תלמיד החוזה מלובלין. מתקמ"ה (1785) רב בשינאווא. מתקס"ח (1808) רב באויהל. הפיץ את החסידות בהונגריה. נפטר כח תמוז תר"א (1841).

[5] ספר ישמח משה [על התורה]... חלק א—ה. לעמבערג תר"ט—תרכ"א. [1], קיז; צ; מב; [1], מט; עב, [1] דף.
נדפס בארבעה כרכים: בראשית: תר"ט, שמות-ויקרא: תרי"א, במדבר-דברים: תרכ"א.
מהדורות נוספות: לעמבערג תרמ"ז (על בראשית); סיגעט תרנ"ח (2 כרכים); ברלין תרפ"ח (2 כרכים; מהדורה מפוארת). ד"צ: ניו יורק תשכ"ב, שם תשכ"ט, שם תשל"ד (שלושתם לפי סיגט תרנ"ח).

[6] ספר השיב משה; תשובות על ארבעה [חלקי] ש"ע... לעמבערג, דפוס סאלאט, תרכ"ו. [1], לח, פב. [1] דף.
ד"צ: ניו יארק תש"ו; ירושלים תשכ"ח.

[7] ספר תהלים עם פירוש תפלה ל משה... קראקא, דפוס י' פישער, זאת הברכה = תר"מ. שכב, [8] דף.
מהדורות נוספות: סוואליווע תרס"ז; ברלין תרפ"ט (מהדורה מפוארת); בודאפעסט תש"א; ניו יורק תשי"ט, שם תשל"ב.

[8] ספר ישמח משה ובו עשרה ספרים נפתחים... על נו"כ וחמש מגילות וחידישי אגדה ופלפולים ודרושים למועדי השנה... סיגעט, דפוס א' קויפמאן ובניו, תרס"ו.
מהדורות נוספות: בודאפעסט תרצ"ד; סעקעלהיד תש"ג (רק חלק מן הספר).

[9] ספר ישמח משה... חידושי אגדות הש"ס ופולפולים... ודרושים למועדי השנה... סיגעט, דפוס א' קויפמאן ובניו, תרס"ח. [2], קד דף. מהדורות נוספות: ניו יורק תש"ב (עם הוספות); ד"צ: ברוקלין תשל"א.

[10] ארמון, דב בר. פאר וכו'וד; סיפורים נפלאים מהה"ק מהר"ם ט"ב ונכדו הה"ק בעל ייט"ל ומהה"ק מהר"ש ובנו מהר"י מבעלזא... מונקאטש, דפוס א"ד מייזעלס, תרע"א. [2], מח דף. מהדורה נוספת: מונקאטש תרע"ב; ד"צ: ירושלים תש"ל.

[11] בריון, חנניא יום טוב ליפא. ספר צדיק כתר יפרח... סדר הדור וכל יוצאי חלציו... של משפחת בעל המחבר ספר... ישמח משה... חמוש"ד [הונגריה או טראנסילוואניה תרצ"ו]. [6], לב עמ'. ד"צ: [ירושלים] תשכ"ח.

[12] ברומברג, אברהם יצחק. מגדולי החסידות. ספר ה: האדמו"ר ר' משה טייטלבוים מאוהעל, בנו ר' אלעזר ניסן טייטלבוים, חתנו ר' אריה ליפשיץ האדמו"ר מווישניצא. ירושלים תשי"ט. קעו עמ'.

ר' יקותיאל יהודה טייטלבוים מסיגט. בן ר' אלעזר ניסן. גולד בשנת תקס"ח (1808). נתגדל בבית סבו, ר' משה טייטלבוים. מתקצ"ג (1833) רב בסטרופקוב, אויהל, גורליץ ודרהוביטש. בתרי"ח (1858) נתקבל לרב בסיגט. נפטר ו אלול תרמ"ג (1883).

[13] ספר ייטב לב על חמשה חומשי תורה... סיגעט, בית דפוס המשותפת, תרל"ה. קמא, [2]; צא; נה; פ; ע דף. ד"צ: ברוקלין תשכ"ה.

[14] ספר ייטב פנים... תוכחות מוסר בין כסה לעשור... במועדים לשמחה וזמנים לששון ושבתות השנה... לעמבערג, דפוס י"מ ניק, תרמ"ב 1881. [2], קסג דף.

מהדורות נוספות: מונקאטש תרמ"ג; חוסט תרע"ב; ד"צ חלקי (על חג הסוכות בלבד); ניו יורק תש"ח; ברוקלין תשכ"ג.

[15] ספר שאלות ותשובות אבני צדק... חלק א—ב. לעמבערג, דפוס סאלאט, תרמ"ה—תרמ"ו. [4], קנד דף. חלק א: אורח חיים ויורה דעה. תרמ"ה; חלק ב: יורה דעה (המשך), אבן העזר וחושן משפט. תרמ"ג. ד"צ עם הוספות מעטות: ניו יארק תשכ"ה.

[16] ספר רב טוב לבית ישראל... לבאר עוד מקראי קודש... לעמבערג, דפוס י"מ עהרינפרייז, תרמ"ט. [1], קפג דף. ד"צ: ברוקלין תשל"ג. הגדה של פסח עם פירוש ייטב פנים שצולם מתוך הספר: ניו יורק תש"ו.

ר' חנניא יום טוב ליפא טייטלבוים מסיגט. בן ר' יקותיאל יהודה. גולד ו סיון תקצ"ו (1836). תלמיד ר' חיים האברשטאם מצאנז. מתרכ"ד (1864) רב בטעטש. מתרמ"ג (1883) ממלא מקום אביו בסיגט. נפטר כט שבט תרס"ד (1904).

ספריהם של אדמו"רי הונגריה

[17] ספר קדושת יום טוב (חלק א על התורה, חלק ב על המועדים)... סיגעט, דפוס א' קויפמאן ובניו, תרס"ה. [2], קלו; סה דף. ד"צ: ברוקלין תש"ז.

ר' חיים צבי טייטלבוים מסיגט. בן ר' חנניא יום טוב ליפא. נולד תרמ"ב (1882). מתרס"ד ממלא מקום אביו בסיגט. נפטר לפתע ביום ו שבט תרפ"ו (1926).

[18] ספר עצי חיים על התורה. שני חלקים. ח"ר ע"ד אגדה, ח"ש ע"ד דרוש... סיגעט, דפוס קויפמאן עט ראזענטהאל, תרפ"ו. [2], קכו; [1], נ דף. ד"צ: ברוקלין תשט"ז בהוספת חידושי תורה מבן המחבר, ר' יקותיאל יהודה טייטלבוים, רבה האחרון של סיגט, שניספה בשואה.

[19] ספר עצי חיים על מועדים... סיגוט, דפוס א' קויפמאן, תרצ"ד. [3], קנח דף.

[20] ספר שאלות ותשובות עצי חיים על ד' חלקי ש"ע... סיגעט, דפוס א' קויפמאן, תרצ"ט. [3], קלג דף.

[21] ספר עצי חיים חלק שני על הלכות מקואות... סיגעט, דפוס א' קויפמאן, תרצ"ט. לא דף.

[22] ספר עצי חיים על מסכת גיטין... סיגעט, דפוס א' קויפמאן ובנו, ת"ש 1939. [3], נב דף.

ר' חנוך העניך מקערעצקי. בן ר' יוסף דוד מסאסוב. חתן ר' חנניא יום טוב ליפא טייטלבוים מסיגט. נפטר בן נ"ח ביום ז מרחשון תש"ג (1942). הגיה אחריו חיבורים רבים בהלכה ובחסידות, אך אבדו בשואה. בניו (אחד מהם ר' חנניא יום טוב ליפא שיסד את קרית ישמח משה) מצאו את ספר מדרש רבה עם הערותיו:

[23] ספר מדרש רבה עם פירוש עין חנוך מהגאון הגדול... הרב הצדיק מרן חנוך העניך... חלק א—ב. ניו יורק תשי"ז.

שושלת דעש

ר' יחזקאל פאנט מקארלסבורג. בן ר' יוסף. נולד בביליץ תקמ"ג (1783). תלמיד ר' מנחם מנדל מרימנוב. רשם את תורות רבו בשנים תקס"ה—תקס"ח, שנדפסו בשם מנחם ציון (ראה מס' 24). מתקפ"ב (1822) רב בקארלסבורג ורב הכולל דמדינת טראנסילוואניה. נפטר כ ניסן תר"ה (1845).

[24] ספר מנחם ציון אשר איזן... מו' יחזקאל פאנעט... אמרות... וחידושי תורות... מפה קדוש... מו' מנחם מענדיל... בק"ק רימנוב... טשערנאוויץ, דפוס משולם היללער, תרי"א. [2], ס דף. מהדורות נוספות: [טשערנאוויץ חש"ד]; זיטאמיר תרי"ז; לעמבערג תרכ"ב; לובלין תרל"ג; לעמבערג תרל"ג; שם תרל"ח; בארטפעלד תרס"ח; ירושלים תשכ"ג.

[25] ספר שו"ת מראה יחזקאל ושערי ציון... על שו"ת ועל סוגיות הש"ס... סיגעט, בית דפוס המשותפת, תרל"ה. [5], קו, [3] דף.

- דפים צג—קו : קונטרס שערי ציון, כולל איזה מאמרים ... בדברי מוסרים.
ד"צ : ניו יארק תשכ"ז ; שערי ציון בלבד : ברוקלין תש"ך.
- 26] הגדה של פסח עם פירוש מראה יחזקאל ... סיגעט, דפוס מ"צ זיכרמאן, תרל"ט.
[4], מח דף.
- מהדורה נוספת : דעעש תרנ"ד (עם הוספות מבין המחבר) ; ד"צ : ירושלים תשכ"ו.
- 27] ספר מראה יחזקאל ; חלק ראשון על חמשה חומשי תורה וחלק שני הנקרא בשם שארית ציון, דרושים על המועדים ... דעעש, דפוס רבקה בערנאט, תרנ"ד. [2], נ ; [1], מג דף.
- ד"צ : ירושלים תשכ"ח (עם הוספות : הגהות על שו"ע אה"ע הלכות גיטין מכתב"יד המחבר).
- ר' מנחם מנדל פאנט מדעש. בן ר' יחזקאל מקארלסבורג. נולד תקע"ח (1818).
תלמיד החתם סופר ובעל ישמח משה. מתר"י (1850) רב בכפר אוריזור שליד דעש.
מתר"כ"ד (1864) רב בדעש. נפטר יג תשרי תרמ"ה (1884).
- 28] ספר שערי צדק ... כולל תשובות ופולפולים ... חלק א—ב. מונקאטש, דפוס פ' בלייער, תרמ"ג—תרמ"ד. עט ; ס, כ, [2] דף.
חלק א : אורח חיים. תרמ"ד ; חלק ב : יורה דעה. תרמ"ג.
- 29] ספר אבני צדק על אה"ע, כולל קמ"א תשובות ופולפולים ... מונקאטש, דפוס פ' בלייער, תרמ"ו 1885. [2], 6, [6] דף.
- 30] ספר משפט צדק חלק חו"מ, כולל תשובות ופולפולים ... בענינים השייכים לחו"מ ... מונקאטש, דפוס פ' בלייער, תרמ"ד. סה דף.
ד"צ של כל ארבעת החלקים בכרך אחד : ברוקלין תשל"ב.
- 31] ספר מעגלי צדק על חמשה חומשי תורה ... חידושים בפשטי ופולפולי התורה בדרך השכל ואמת והן הן דברי אגדה ... [חלק א—ב]. מונקאטש, דפוס פ' בלייער, תרמ"ד. קכב, [1] ; קכה דף.
ד"צ : ירושלים תש"ל.
- ר' משה פאנעט מדעש. נולד תר"ב (1842). תלמיד ר' חיים האלברשטאם מצאנז.
ממלא מקום אביו בדעש. נפטר כג כסלו תרס"ג (1902).
- 32] תקנת חבורת מנחם ציון בעיה"ק צפת ... דעעש, דפוס י' גאלדשטיין, 1902. עמ' 18. עברית וידיש. על החתום : משה פאנעט.
ר' יחזקאל פאנעט מדעש. בן ר' משה. נולד תר"ל (1870). תלמיד ר' יחזקאל האלברשטאם משינאווא. מתרנ"ה (1895) בערך רב במארוש-אויזאר בטראנסיל-וואניה. אחר כך ממלא מקום אביו בדעש. נפטר כב כסלו תר"צ (1929).
- 33] ספר כנסת יחזקאל. שני חלקים על התורה ודרושים ... קלוזש, דפוס פריעדמאן עט וויינשטיין, תרצ"א. [3], קסז, [5] דף.
ד"צ : ניו יארק [תשל"ד].

ר' יעקב אלימלך פאנט מדעש. בן ר' יחזקאל. מתרס"ג (1902) רב במארוש-אויורא. אחר כך ממלא מקום אביו בדעש. ניספה בשואה עם כל משפחתו. תולדותיו: אלה אזכרה, כרך א, עמ' 260—267.

[34] ספר זכרון יעקב... על התורה ועל המועדים ודרשות לכל מועדי השנה... ברוקלין תשי"ג. [8], רלב עמ'.

שושלת מונקאטש

ר' צבי אלימלך שפירא מדינוב. נולד תקמ"ג (1783). תלמיד ר' מנחם מנדל מרימנוב. קודם רב בכמה קהילות בגליציה. ביום א' פרשת ראה תקפ"ה (1825) נתקבל לרב במונקאטש. בתקפ"ט (1829) עזב את העיר וחזר לדינוב שבגליציה. נפטר יח טבת תר"א (1841).

חיבר ספרים רבים, שנרשמו על-ידי נתן אורטנר בחיבורו בן שני הכרכים, תרבי ר' צבי אלימלך מדינוב, עמ' שיג—שפד. על רבנותו במונקאטש, שם, עמ' צה—קלו. כאן נרשמו שלושה חיבורים בלבד. שנים עניינם קהילת מונקאטש והשלישי חובר במונקאטש בשנת תקפ"ז (1827).

[35] אזהרות מהרצ"א; תקנות לקהילת מונקאטש, הכוללים טז סעיפים. נדפס בתוך ספר קהלת יעקב על מסכת ברכות לר' יעקב צבי יאליס. פרעמישלא תרס"ט. נדפס שוב בתוך ספר משמיע ישועה לר' חיים אלעזר שפירא. ירושלים תשט"ז.

[36] קונטרס כך דרכה של תורה; תקנות חברת תמכין דאורייתא. טשערנאוויץ, תרכ"ד.

מהדורות נוספות: מונקאטש תרנ"ו (מהדורה שלמה הכוללת גם שמות חברי החברה); לעמבערג תרנ"ו; קלוזש תרפ"ו.

[37] הגהות מהרצ"א על פירוש ר' אלעזר מגרמיזא בעל ספר הרוקח לספר יצירה. פרעמישלא 1883. הספר נכתב כאמור במונקאטש בשנת תקפ"ז. בחלקם נכתבו במונקאטש גם החיבורים הבאים: אגרא דכלה, בני יששכר, ברכה משולשת.

ר' שלמה שפירא ממונקאטש. בן ר' אלעזר מלאנצהוט בן ר' צבי אלימלך מדינוב. נולד ז' דחנוכה תקצ"ב (1831). תלמיד ר' חיים מצאנז. מתרכ"ה (1865) רב בסטריזוב שבגליציה. בפרשת וירא תרמ"ב (1882) עבר לכהן ברבנות מונקאטש. חיבר חיבורים רבים אך ציווה לא להדפיסם. נפטר כא סיון תרנ"ג (1893).

[38] גלב, דוד. ספר בית שלמה; שבחי תולדות וקורות ופעלים של... מרן שלמה שפירא... אבד"ק סטריזוב... מונקאטש... ובסופו מאמר... צבי תפארת, קצת מתולדות... בנו... מרן צבי הירש שפירא... אורשיווא תרפ"ח. [4], עב, [4] דף.

ר' צבי הירש שפירא ממונקאטש. בן ר' שלמה. נולד יא תמוז תר"י (1850). תלמיד ר' חיים האלברשטאם מצאנז ובנו ר' יחזקאל שרגא משינאווא. ממלא מקום אביו במונקאטש. בתרס"ז (1907) ייסד את כולל מונקאטש. נפטר טז תשרי תרע"ד (1913).

[39] שלחן ערוך יורה דעה... [עם] דרכי תשובה, מאסף חידושי דינים... חלק א—ג. מונקאטש ועוד, תרנ"ג—תרצ"ד. 7 כרכים.

חלק ו, הלכות נדה, הושלם עלידי בן המחבר, ר' חיים אלעזר שפירא; חלק ז, הלכות מקואות, חובר כולו בידי בן המחבר. נדפס וצולם כמה פעמים.

[40] ...תקוני הזהר... עם פירוש באר לחי ראי... עפ"י יסודות הקדמות הוזה"ק ודרו"ל בש"ס ומדרשים וכתבי האריז"ל... חלק א—ג. מונקאטש—בערעגסאס, תרס"ג—תרפ"א.

רק עד תקון נה. התיקונים לב—לד פורשו בידי בן המחבר, ר' חיים אלעזר שפירא. מהדורה נוספת: ירושלים תשכ"ד—תשכ"ו (רק עד תיקון כא).

[41] שאלות ותשובות צבי תפארת; שו"ת ופלפולים... מונקאטש, דפוס כהנא—פריעד, תרע"ב. [2], ט, קו דף.

[42] ספר דרכי אמונה; מאמרים לחנוכה. ק"ב דרכים... בפרד"ס בעניני החשמונאים... מונקאטש, קאהן עם פריעד, תרע"ד. [2], ס דף.

[43] הגדה של פסח עם פרוש... בדרך פרד"ס... בשם תפארת בנים... מונקאטש, דפוס מיזעלס, תרע"ד. [1], פב, [1] דף.

[44] ספר תפארת בנים על התורה, ומועדים וליקוטים, מאמרים וחי[דושים]... בדרך פרדס... בארדיוב, דפוס י"מ בלייער, תרפ"א. רמא, [1] דף.

ר' חיים אלעזר שפירא ממונקאטש. בן ר' צבי הירש. נולד תרל"א (1871). תלמיד ר' יחזקאל שרגא האלברשטאם משינאווא. ממלא מקום אביו במונקאטש. נפטר ב סיון תרצ"ז (1937).

[45] ספר שאלות ותשובות מנחת אלעזר; שו"ת להלכה ופלפולים... חלק א—ד. מונקאטש—בראטיסלאווא, תרס"ב—תר"ץ. [5], פז; [8], עז; [5], עג; [6], נב דף. ד"צ: ברוקלין תשי"ח (ראיתי חלקים א—ב בלבד); בני ברק תשכ"ח (ראיתי חלקים ג—ד); ברוקלין תשל"ד (בהוספת חלק ה, הכולל מפתחות ותשובות שלא נכללו בארבעת החלקים).

[46] מאמר זכרון צדיקים והוא מילי דהספידא... על הסתלקות... מו"ה אברהם ישכר הכהן מראדאמסק... מו"ה שלמה שפירא אב"ד מונקאטש... מונקאטש, דפוס קאהן עט פריעד, תרס"ה. יח, [2] עמ'. ד"צ: ירושלים תשכ"ב.

[47] ספר משמיע ישועה; קובץ דברי חכז"ל והמקראות המנבאות מביאת ג"צ... נאסף וחובר ע"י א' מהתלמידים ושמו פלאי. סילאדישאמלוי, דפוס ש' היימליך, תרע"ט. כד דף. מהדורה נוספת: ירושלים תשט"ז.

[48] ספר אות חיים ושלום; נכלל בו שני ספרים... ספר אות חיים על הלכות תפילין, וספר אות שלום על הלכות מילה... בערעגסאס, דפוס ש"ש קליין, תרפ"א. תב עמ'. ד"צ (עם הוספות): ירושלים תשכ"ה.

[49] ספר חמשה מאמרות (תורת שבת, סמוכים לעד, משיב מפני הכבוד, נוסח התפלה, מאמר הלכות) ... בערעגסאס, דפוס ש"ש קליין, תרפ"ב. קפה, [1] עמ'.
ד"צ (עם הוספות רבות ועם חיבורים אחרים) : ירושלים תשכ"ב.

[50] ספר דברי תורה ... מהדורא [= חלק] א—ט. מונקאטש תרפ"ב—תרצ"ו.
נו; סו; [1], מח; לה; [לו]—עד, [2]; כה, [1]; [כז]—מו; [מח]—פ; [1], פב—צד
דף.

הספירה האחרונה כוללת : מאמר אדון כל.
ד"צ : ברוקלין תשט"ו (רק מהדורא א—ד) ; ירושלים תשל"ד (בשני כרכים).

[51] מאמר מילי דהספידא ... על שלושה מטיבי לכת שהן ארבעה ...
מהר"ר שרגא יאיר מביאלאבזעג ... וגם על אודות בנו ... ר' נתן דוד אבד"ק
שידלאווי. ... ר' משה יהודה ליב שפירא אבד"ק סאסוב ובק' סטריזוב ... ר'
אליעזר צוקר רבד"ק בערעגסאס ... בראטיסלאווא תרפ"ב. יב דף.
ד"צ : ירושלים תשכ"ב.

[52] ספר עולת תמיד על מסכת תמיד, קצת חידושים ... בראטיסלאווא, דפוס
ש"י נייפעלד, תרפ"ב. יא, יב, נז דף.
ד"צ : ירושלים תשכ"ב.

[53] ספר נימוקי אורח חיים ; ח' הלכות ונימוקים על שו"ע אורח חיים ...
טארנא, דפוס י"י גלאנץ, תר"צ. [1], קלז דף.
ד"צ (עם הוספות) : ירושלים תשכ"ח.

[54] קצת רשומי דברים אמרות טהורות ... בעת אמירת ההושענות ...
שנת תרצ"א לפ"ק והנוגע לירושלים עיה"ק ותהליכותי. [ירושלים תרצ"א]. ד עמ'.
נדפס ללא שער.

[55] דברי קודש ; דרושים ורשמי התעוררות ... ביום הושענא רבה תרצ"ג ...
ירושלים תרצ"ג. טז עמ'.

[56] קונטרס דברי קודש ... ביום השענא רבה שנת תרצ"ד ... מוקאטשעווא,
דפוס גראפא, תרצ"ד. ח עמ'.

[57] קונטרס דברי קודש ... שנאמרו ... בהאי שתא תרצ"ה ... בערעגסאס,
דפוס ש"ש קליין, תרצ"ה. טז עמ'.
ד"צ : [ניו יורק תש"ך לערך].

[58] קונטרס דברי קודש ... בסדר ההושענות [בשנת תרצ"ו] ... בערעגסאס,
תרצ"ו. י עמ'.

[59] קונטרס דברי קודש ... שנאמרו ... [בשנת תרצ"ז] ... בסדר ההושע-
נות ... והדרשה בר"ה לפני תק"ש ומשבת שובה ... מוקאטשעווא, דפוס גראפא,
תרצ"ו. טז עמ'.

- [60] צוואה של רבינו ... מרן חיים אלעזר שפירא ... אראדעא, דפוס ב"ז רובינשטיין, תרצ"ו. ח דף.
- מהדורה נוספת: מונקאטש תרצ"ו. ד"צ: [גרמניה תש"ח לערך]; ירושלים תשי"ג; שם תשכ"ב. פירוש על הצוואה בשם מקור חיים מאת ר' חנניא יום טוב ליפא דרייזנר: ניו יארק תש"ד.
- [61] ספר חיים ושלום (על התורה) ... חלק א—ב. סיגעט, דפוס א' קויפמאן ובנו, תרצ"ח—ת"ש. [2], קכט; [2], קד דף.
- [62] ספר שער יששכר על המועדים וזמנים ... חלק א—ג. מונקאטש, דפוס גראפא, תרצ"ח—ת"ש. קלד; רמב; קב עמ'.
- חלק א: חדשי ניסן—אלול; חלק ב: חודש תשרי; חלק ג: חדשי חשון—אדר. מהדורה נוספת: ירושלים תשכ"ח.
- [63] סדר הגדה של פסח עם פי' מאמר אגדתא דפסחא והוא מכת"ק ספר שער יששכר על החדשים ומועדים ... מונקאטש, תרצ"ח. נז, [1], טו דף. ד"צ: ירושלים תשל"ה.
- [64] ספר לקוטי דברי תורה ... מרבינו הבעש"ט ... ותלמידיו ... נלקטים מספרי ... מרן חיים אלעזר שפירא ... ע"י תלמיד המחבר [ר' דב בער שפיצר] ... חמ"ד [הונגריה], תש"ב. [8], ע עמ'.
- [65] קונטרס ל"ג בעומר ... לפי ... תורת ... רבי חיים אלעזר שפירא ... ירושלים תשכ"ט. ע, [2] עמ'.
- [66] קונטרס ימות המשיח ... מלוקט מספרי ... רבי חיים אלעזר שפירא ... ונלה בסופו דברי האגרת שכתב בעל בני יששכר בשנת תקצ"ב לאנשי שלומינו דק"ק מונקאטש. ירושלים תשל"ל. עט, [1] עמ'.
- [67] ספר תהלים עם פירוש רשיו"ל ופירוש תפלות חיים ושלום ... אספתי ולקטתי מספריו ... בני ברק תשל"ד. [1], ז, קנט, [9], נו דף.
- מהדורה נוספת שונה: ניו יורק [תשל"ד לערך].
- [68] גולדשטיין, משה. ספר מסעות ירושלים ... זכרונות ... מהנסיעה לארץ ישראל ... של מרן אדמו"ר האבדפה"ק מונקאטש ... ובסופו מאמר חיות אש, מקצת שבחי חיי תולדות ודברי תורה ... מהאי סבא קדישא ... מרן רבי שלמה אליעזר אל-פאנדרי ... מונקאטש, דפוס גראפא, תרצ"א. [6], צא, [7] דף.
- מהדורה נוספת (עם הוספות): ירושלים תשכ"ג.
- [69] אדלר, יצחק. ספר סדר שנה האחרונה של ... מוה"ר חיים אלעזר שפירא ... מוקאטשעווא, דפוס א"י קאלליש, תרצ"ו—תרצ"ט. סג עמ'.
- יצא לאור בארבע חוברות. ד"צ: [ניו יורק (1968)].

ספריהם של אדמו"רי הונגריה

[70] ארנרייך, שלמה זלמן, קונטרס יקרא דחיי"ם; דרוש הספד... על... הגאון... חיים אלעזר שפירא... ועל... הגאון חיים צבי עהרענרייך אבדק"ק ה' מאד... שאמלוי, דפוס ש' היימליך תרצ"ו. [2], יד עמ'.

[71] גלב, דוד. ספר תולדות רבינו... מרן חיים אלעזר שפירא... מונקאטש, דפוס גראפיא, תרצ"ח. קטן, [1] עמ'.
ד"צ: [ניו יורק? (1968)].

[72] צוקר, שלמה. קונטרס זכר צדיק לברכה; קול נהי ומספד... אל הלחך... מרן חיים אלעזר שפירא... וגם צרפתי בסופו איזה מכתבים ותשובות... אשר קבלתי ושמעתי מפיו הקדוש... קליינווארדיין, דפוס א"י קליין, תרצ"ח. לו עמ'.
ד"צ: ברוקלין תשכ"ד.

[73] גולד, יחיאל מיכל. ספר דרכי חיים ושלום; אוצר כל המנהגים ופסקי הלכות על סדר הש"ע ונוסחאות התפלה שנהג עצמו מרן... חיים אלעזר שפירא... עם הגהות... על מקור מוצאו... מונקאטש, ת"ש. [4], שפא עמ'.
ד"צ: ברוקלין תשי"ח; שם (1974).

שושלת ספינקא

ר' יוסף מאיר ווייס מספינקא. בן ר' שמואל צבי דיין במונקאטש. נולד יח אדר תקצ"ח (1838). תלמיד ר' יצחק אייזיק אייכנשטיין מזידיטשוב. מתרל"ח (1878) אדמו"ר בספינקא. נפטר ו אייר תרס"ט (1909).

[74] ספר אמרי יוסף [על התורה]... חלק א—ד. סיגעט ועוד, תר"ע—תרפ"ו. חלק א: בראשית. סיגעט, דפוס א' קויפמאן, תר"ע. כג, רע דף; חלק ב: שמות. מונקאטש, דפוס א"ד מייזעלס, תרע"א. [5], קפט, [2] דף; חלק ג: ויקרא—במדבר. סיגעט, דפוס א' קויפמאן, תרע"ג [4], צו; קא, [4] דף; חלק ד: דברים. סעאיני, דפוס יעקב ווידער, תרפ"ו. [4], קי, [4] דף.

[75] ספר הקדמת לקוטי תורה והש"ס... מונקאטש תרע"א. 44 עמ'.
תולדות רבו ר' יצחק אייזיק אייכנשטיין מזידיטשוב, שנדפס גם בספר רבו.

[76] ספר אמרי יוסף על המועדים... חלק א—ב. ווראנוב, דפוס ש' זינגער, תרפ"ט—תרצ"א. [4], קטן, [2]; [1], ד, צו דף.
ד"צ: ברוקלין [תש"ל לערד].

[77] סדר הגדה של פסח לפי מנהגי רבותינו הקדושים מספינקא. עם פירוש אמרי יוסף מאת... מוה"ר יוסף מאיר ווייס מספינקא; חלק יצחק מאת... מוה"ר יצחק אייזיק ווייס...
ירושלים תשכ"ד. [8], רלט עמ'.
מהדורה נוספת (עם הוספות ותיקונים): ירושלים תשכ"ו.

[78] ווייס, אלכסנדר סנדר. ספר פאר יוסף; סיפורי תולדות, קורות נפלאות ומאמרים והתנהגות רבינו... יוסף מאיר... סיגעט, דפוס צענטראלא, (תרצ"ד). קו עמ'.

[79] לוי, יהודה ליב. בית ספינקא; תולדות האדמו"ר... מרן יוסף מאיר ווייס... ונלוה עליו פרק שיחות ואמרות מאת ישראל חיים ברקוביץ. ירושלים תשי"ח. 180 עמ'.

ר' יצחק אייזיק וייס מספינקא. בן ר' יוסף מאיר. נולד תרל"ה (1875). ממלא מקום אביו בספינקא. לאחר מלחמת העולם הראשונה התישב במונקאטש ואחר כך בסעליש. ניספה בשואה. תולדותיו: אלה אזכרה, כרך ד, עמ' 121—128; מנשה אונגאר, אדמו"רים שניספו בשואה, עמ' 145—148.

[80] הקדמת ספה"ק אמרי יוסף... גערמאניא [תש"ו]. 53 עמ'. צילום מוקטן מן ההקדמה לספר אמרי יוסף על ספר בראשית. תולדות אביו ר' יוסף מאיר.

[81] ספר חקל יצחק (על חמשה חומשי תורה)... חלק א—ב. ניו יארק, תשי"ב—תשי"ד. [4], צו, [3]; [4], סח, [3] דף.

[82] שאלות ותשובות חקל יצחק... ניו יארק תשכ"ו. ש עמ'.

[83] אגודת חסידי ספינקא. חסידות ספינקא ואדמו"ריה; חוברת מיוחדת ליומא דהילולא של כ"ק... מהרי"א... ירושלים (תשי"ח).

שולת נאדבורנא

ר' מרדכי לייפר מנאדבורנא. בן ר' יששכר בער. נולד בשנת תקפ"ג או תקפ"ה (1823—1825). תלמיד דודו ר' מאיר מפרמישלאן. בתרל"ה (1875) בערך התישב בעיר חוסט שבמארארוש. משם עבר לעיירה סמוכה בישיטנא. נפטר ביום א' דסוכות תרנ"ה (1894).

[84] ספר מאמר מרדכי עה"ת... אמרות... ונלוה לזה סתרי תורה אמרות אביו הרב... ישכר בער מנאדבורנא... סיגעט, דפוס ווידער עט רויזענטהאל, תר"ס. [2], כה, [4] דף.

מהדורה נוספת: סאטמאר תרפ"ז; ד"צ: ברוקלין תשכ"ד; שם תשכ"ח; ירושלים תשל"א.

[85] קליין, ברוך מאיר. ספר גדולת מרדכי... ספורים נאים ונוראים מהרב... מרדכי לייפער... ונלוה אליהם פטירת וצוואת הרה"ק גם הספד... סיגעט, דפוס מנחם מענדל ווידער, תרנ"ה. יט דף.

[86] גינצבורג, מרדכי. ספר תפארת מרדכי... פרשת גדולת... מרן מרדכי מנאדבורנא-בישיטנא... בערעגטאס, דפוס ש"ש קליין, תרפ"ו. [2], פ, [2] דף.

ר' מאיר רוזנבוים מקרעטשעניף. בן ר' מרדכי לייפר מנאדבורנא. בסוף המאה הי"ט התישב בכפר קרעטשעניף ליד סיגט. נפטר ב' תמוז תרע"ח (1918) [לפי מקור אחר: ל' סיון תרס"ח (1908)].

ר' אליעזר זאב רוזנבוים מקרעטשעניף. בן ר' מאיר. ממלא מקום אביו בקרעטשעניף. לאחר מלחמת העולם הראשונה התישב בסיגט. ניספה בשואה.

תיאור דמותו וחצרו בסיגט: מאראמארוש-סיגט [כתב-עת תלת-לשוני: עברית-יידיש-הונגרית], גליון 19 (תמוז תשכ"ד), עמ' 5.

[87] ספר רזא דשבת על התורה ומקראי קודש ומאמרי חז"ל... (וגלות אליו הספר יד אהרן מוקינינו... מוהר"ר אהרן אריה מנדבורנא). ירושלים תשכ"ו. [8], צט, [5] עמ'; [1], לו דף.

[88] ספר ארבעה ארזים: א. האזוב (לקט אמרות שיחות וספורים מכ"ק... רבי אליעזר זאב... מקרעטשניף והוספות מבנו [ר' דוד משה רוזנבוים]); ב. אור המאיר (לקט אמרות שיחות וסיפורים מהרה"ק הרר"מ [מאיר] מקרעטשניף); ג. שפתי מרדכי (לקט אמרות שיחות וסיפורים מהרה"ק הרר"מ [מרדכי לייפר] מנאדבורנא... בני ברק [תשכ"ז]. קפו עמ'.

[89] רוזנבוים, צבי הירש. ספר רזא דעובדא; סדר העבודה... [של] מוהר"ר אליעזר זאב... מקרעטשניף... חלק א—ב. ירושלים תשל"א. כה, קנח; [2], קמה, [7] עמ'. חלק א: רזא דעובדא... דרכיו ותהלוכותיו; חלק ב: שער האותיות ובו לוקט וסודר עפ"י... אלפא ביתא אמרותיו ושיחותיו.

ר' פנחס שפירא מקעכניא. בן ר' שלום מלאנטשא. חתן ר' מאיר רוזנבוים מקרעטשניף. בתרע"ח (1918) התישב בכפר קעכניא שבמארארוש, משם עבר לאורי-ברווישא. ניספה בשואה.

[90] ספר צפנת פענח על התורה ומועדים... ירושלים תשכ"ד. [10], קע עמ'.

שושלת ליסקא

ר' צבי הירש פרידמאן מליסקא. בן ר' אהרן מאויהל, שהיה צדיק נסתר. נולד בחדש אייר תקנ"ח (1798). תלמיד ר' משה טייטלבוים ור' חיים האלברשטאם מצאנא. מתר"י (1850) לערך רב ואדמו"ר בליסקא. נפטר יד מנחם אב תרל"ד (1874). תיאור הנהגתו עלידי עד-ראייה, ר' משה זאכס, שד"ר מארץ-ישראל, המגיד, שנה ה (תרכ"א), עמ' 106—107.

[91] ספר אך פרי תבואה על התורה... חלק א—ב. מונקאטש, דפוס פ' בלייער, תרל"ה—תרל"ו. [4], קטז; [1], פח דף. מהדורה נוספת: מונקאטש 1898; ד"צ: ניו יורק תשכ"א.

[92] ספר הישר והטוב; כולל דרושים... על... שבתות וימים טובים... וגם חידושים על כמה סוגיות הש"ס... חלק א—ב. מונקאטש, דפוס פ' בלייער, תר"מ—תרמ"ט. [2], צב, מו, [4]; [1], מב דף. ד"צ: ניו יורק תש"ל.

[93] ספר דרכי הישר והטוב... מקצת תולדות ותהלוכות ודרכיו של... מרן צבי הירש במו"ה אהרן אבדק"ק ליסקא... מונקאטש, דפוס א"ד מייועלס, תר"ע. מד דף. ד"צ: ישראל [ירושלים ? תשכ"ה].

ר' חיים פרידלנדר מליסקא. חתן ר' צבי הירש פרידמאן מליסקא. ממלא מקומו בליסקא. נפטר ט אייר תרס"ד (1904), בן שמונים בערך.

94 [ספר טל חיים והברכה (חידושי סוגיות) ... פרעמישלא, דפוס זופניק עט קנאללער, תרנ"ח. קיד דף.

95 [ספר טל חיים על התורה ומועדים ... בעטלען, דפוס ח' שאהנפעלד, תרס"ט. [2], צט, [4] דף.

ר' צבי הירש פרידלנדר מליסקא. בן ר' חיים. נולד תרל"ז (1877). ממלא מקום אביו. ניספה בשואה. תולדותיו: אלה אוכרה, כרך ה, עמ' 157—162; מנשה אונגאר, אדמו"רים שניספו בשואה, עמ' 244—246.

96 [ספר תהלים עם פירוש שרי השר ... בודאפעסט, דפוס מ' קאטצבורג, תרצ"ד. [10], תלג, [7] עמ'. ד"צ: ניו יורק תשי"ט.

ר' ישעיה שטיינר מקרסטור. בן ר' משה. נולד תרי"ב (1852). בן משק ביתו של ר' צבי הירש מליסקא. לאחר פטירת רבו נהרו אליו חסידים רבים. גם גויים היו בין מבקשי עצתו. נפטר ג' אייר תרפ"ה (1925).

97 [גינצלר, יוסף מרדכי. ספר מביא ר' ישעיהו והוא תולדות קורותיו ... וספורי מעשיות ... [מאת] הרבי ... ישעיהו הנקרא בפי כל ר' ישעיהו קערעסטרער ... טארנא, דפוס י"י גלאנץ, תרפ"ח. 49, [1] עמ'. מהדורה נוספת: ירושלים תשי"ז. ועם חומר חדש שנאסף עלידי ר' משה יוסף פרידלנדר: ירושלים תשכ"ח.

98 [פרידלנדר, משה יוסף. ספר בתי אבות; סיפורי מעשיות ... מהאדמו"רים ... מקערעסטור ... ירושלים תשכ"ה. [8], ת, נו עמ'. על שלושה צדיקי קרסטור: ר' ישעיה שטיינר, בנו ר' אברהם שטיינר והאדמו"ר האחרון שניספה בשואה, ר' מאיר יוסף רובין (חתן ר' אברהם).

שושלת וויז'ניץ

ר' ישראל האגר מוויז'ניץ. בן ר' ברוך. נולד תר"ך (1860). מתרנ"ג (1893) ממלא מקום אביו וויז'ניץ. במלחמת העולם הראשונה עבר לגרויסווארדיין. נפטר ב סיון תרצ"ו (1936). תולדותיו: יצחק אלפסי, תפארת שבמלכות, עמ' 225—252.

99 [ספר אהבת ישראל, סדר בראשית ... גראסווארדיין, דפוס ב"ז רובינ' שטיין, תש"ג. [2], קו דף. ד"צ עם הוספה לספר שמות, בדפוס חדש: בני ברק תשכ"ט.

100 [שורץ, יוסף בן נפתלי. אבל ישראל; קול נהי ומספד תמרורים אל הלקח ... הצדיק ... ישראל האגר מוויז'ניץ ... ונלוה אליו גם קונטרס "אמרי ישראל", מלין יקרים ... מה ששמע ממרן הגאון"ק ... גראסווארדיין, דפוס ב"ז רובינשטיין, תרצ"ו. 15, [1] עמ'.

[101] הורביץ, מרדכי אריה הלוי. ספר זכרון ישראל... מספד וקינה על... מו"ה ישראל מוויזניץ... והרבה מאמרים אשר שמעתי מפה קדשו... קלוזש, דפוס "עפרון", תרצ"ז. כח דף.
ד"צ: ראשון לציון תשל"ב.

[102] הורביץ, מרדכי אריה הלוי. קונטרס אור ישראל; מאמרים שיצאו מפה קדוש... מרן ישראל מוויזניץ... אראדעא, דפוס ב"ז רובינשטיין, תרצ"ח. 18 עמ'.
ד"צ: ראשון לציון תשל"ב.

ר' מנחם מנדל האגר מאויברווישוי. בן ר' ישראל מוויזניץ. נולד תרמ"ז (1887). עד מלחמת העולם הראשונה רב בעיר וויזניץ. מתרפ"א (1921) רב באויברווישוי שבמארארוש. נפטר יג טבת תש"א (1941).
תולדותיו: אלה אזכרה, כרך ה, עמ' 9—15; יצחק אלפסי, תפארת שבמלכות, עמ' 254—256.

[103] ספר שארית מנחם... אמרות... דרך פרד"ס... חלק ראשון על התורה... בני ברק תשל"ד. יג, [2], רצה עמ'.

שושלת דאראג

ר' שמואל פרנקל מדאראג. בן ר' שרגא פייבוש. נולד ה' ניסן תקע"ד [לפי מקור אחר: תקע"ה]. נתינתם בגיל צעיר והתחנך בבית דודו ר' יצחק פרנקל אב"ד קרולה. תלמיד ר' מאיר א"ש. בחסידות תלמיד ר' חיים האלברשטאם מצאנז. מתרל"ד (1874) אב"ד דאראג. נפטר טו מרחשון תרמ"ד (1883).

[104] ספר אמרי שפר... על התורה... דברים מתוקים... על איזה הלכות... מונקאטש, דפוס פ' בליער, תרמ"ח 1887. [3], מד, [4] דף.
מהדורות נוספות: אוהעלי תרצ"ב; ירושלים תש"י; ד"צ: ברוקלין תשל"ד.

[105] סיפורי שמואל; מעשיות מכבוד... מוה"ר שמואל פרענקל... וגם... איזה גרגרים אגדה וגם בלשון יידיש ענין הטהיילונג מתארטהאדאקסען... קליינווארדיין, דפוס א"י קליין, תרצ"ד. יב דף.
מהדורה נוספת: ירושלים תש"י.

[106] ברוך, חנניא יום טוב ליפא. ספר תולדות גדולי ישראל אנשי ש"ם; כולל תולדות וסיפורים... מרבנו... מאיר א"ש... ומבנו... מנחם א"ש ומתלמידו... שמואל פרענקל אבדק"ק דאראג... מארגיטטא, דפוס צ' מאשקאוויטש, תש"ג. [4], קיב עמ'.
מהדורה נוספת בשם תפארת שמואל: ירושלים תש"ב.

ר' זאב ציטרון מדאראג. תנו של ר' שמואל פרנקל. ממלא מקומו ברבנות ובאדמו"ריות. נפטר ט' ניסן תרפ"ז (1927).

[107] ספר אגדות מהרז"צ על התורה... כולל חידושי אגדה על התורה... חלק א: על ספר בראשית ושמות. מיישקאלץ, דפוס ב' פריעדמאן, תרצ"ח. ה, פט דף.

שושלת טאש-קאסאני

ר' משולם פייש הלוי מטאש. נולד תקפ"א (1821). בילדותו למד בגימנסיה. אחר כך בישיבת מהר"ם א"ש. לאחר מכן דבק בחסידות ונסע לצדיקי דורו. מתר"ך (1860) לערך רבה של טאש ונתפרסם כפועל ישועות. נפטר כח סיון תרל"ה (1875).

[108] ווייס, ישראל אלטר. ספר פאר משולם; תולדות והתנהגות ומעשיות מופתים מאת ... הרב ... משולם פייש סג"ל אב"ד דק"ק טאש ... מישקאלץ, דפוס פריעדמאן, תרצ"ו. מו עמ'.
מהדורה נוספת (בהוספות מרובות): ירושלים תשכ"ט.

ר' אלימלך הלוי מטאש. בן ר' משולם פייש. תלמיד ר' אליעזר צבי ספרין מקו-מארנא. נפטר כג כסלו תש"ג (1942).

[109] פרידלנדר, משה יוסף. קונטרס פורים המשולש בטאש, והוא רשימת הדברים ... שראיתי ... בשעת עבודה ... ושרשמתי כשהייתי שלוש פעמים בפורים אצל ... ר"ר אלימלך ... האב"ד דק"ק טאש ... ירושלים תשכ"ט. נב עמ'.

ר' יהוסף הלוי רוטנברג מקאסאני. בן ר' צבי הירש, שהיה נכד ר' צבי הירש מזידיטשוב. נולד ג' מנחם אב תרי"ג (1853). חתן ר' משולם פייש הלוי מטאש. תלמיד ר' יצחק אייזיק מזידיטשוב. מתרנ"ח (1898) אב"ד קאסאני. נפטר כג מרחשון תרע"ב (1911).

[110] ספר בני שלשים; כולל שלשה ספרים: א' ופתח יוסף על התורה; ב' וזכר יוסף על מועדי השנה; ג' וילקט יוסף, לקוטים ממקומות שונים ... סוואליווע, דפוס גאלדענבערג עט הערשטן, תרע"ג. [6], קלב. [4] דף.

[111] ספר ויצבר יוסף; חדושים [ומאמרי חסידות] ... מונקאטש, דפוס קאהן עט פריעד, תרע"ה. [5], מח דף.

[112] ספר בני שלשים; כולל שלשה ספרים ... א' יד יוסף לשבת הגדול; ב' דברי יוסף לשבת שובה; ג' עדות ביהוסף לר"ה יוה"כ והו"ר ... ווייטצען, דפוס "תל תלפיות", תרע"ח. [8], קכה. [7] עמ'.
מהדורה נוספת: ברוקלין תשי"ז.

ר' ישראל צבי רוטנברג מקאסאני. בן ר' יהוסף. נולד כ תשרי תר"ן (1889). לאחר שאחיו הבכור, ר' חיים שלמה, נפטר בגיל צעיר (ו טבת תר"פ), רב ואדמו"ר בקאסאני. ניספה בשואה ג' סיון תש"ד. תולדותיו: אלה אזכרה, כרך ד, עמ' 193—197; מנשה אונגאר, אדמו"רים שניספו בשואה, עמ' 183—186.

[113] ספר אור מלא על פרשיות התורה ומועדי ה' ... וליקוטי ... אמרות ... ברוקלין תשי"ז. [7], קכא, [5], נג דף.

שושלת צאנז ושלוחותיה בהונגריה

ר' יחזקאל שרגא האלברשטאם משינאווא. בן ר' חיים מצאנז. נולד תקע"א (1811). בשנים תר"ך—תרל"ו (1860—1876) רבה של סטראפקוב שבהונגריה. אחר כך חזר לשינאווא. נפטר ו טבת תרנ"ט (1899).

[114] ספר דברי יחזקאל על התורה ומועדים ... ואיזה שו"ת ... פאדגורוזע, דפוס ש"ח דייטשער, תרס"א. 88 עמ'.

מהדורות נוספות: קראקא תרפ"ב; סינערווארהל תש"א; ועם הוספות: ירושלים תשט"ז; ד"צ: ניו יורק תש"ו; [גרמניה תש"ח לערך].

[115] ברומברג, אברהם יצחק. מגדולי החסידות. ספר א: האדמו"ר ... רבי חיים הלברשטאם מצאנו ... ובנו האדמו"ר יחזקאל [שרגא] הלברשטאם משינאווא ... ירושלים תשי"ט. [8] קס עמ'.
ספר ט: האדמו"רים לבית צאנו ... ירושלים תשט"ו. קצב עמ'.

ר' אברהם שלום האלברשטאם מסטראפקוב. בן ר' שרגא יחזקאל משינאווא. נולד תרי"ד (1854). מתרנ"ט (1899) רב ואדמו"ר בסטראפקוב. בתרע"ט (1919) עבר לאונגוואר. בסוף ימיו ישב בקאשוי. נפטר א' דשבועות ת"ש (1940).

[116] ספר דברי שלום ... חלק ראשון על התורה ומועדים ואגדות הש"ס ... מישקאלץ, דפוס ב' פריעדמאן, [תש"ד]. נודף (לא נשלם בדפוס).

[117] ספר דברי שלום ... חלק א—ג. ירושלים (תשט"ז). רכ, [8] עמ'.
חלק א: על התורה ומועדים ואגדות הש"ס; חלק ב: על ספרי הלכה; חלק ג: ענינים ... ושיחות. עמ' רה—רכ: דברי תורה והגהות ... לספרי ... דברי שלום ממרן ... אדמו"ר מסטראפקוב [ר' מנחם מנדל האלברשטאם] בן המחבר.

ר' יהושע העשיל כ"ץ פריד מקאפיש. נולד תקפ"ד (1824). תלמיד ר' חיים האלברשטאם מצאנו. מתר"ל (1870) אב"ד ואדמו"ר בקאפיש. נפטר כא' סיון תרפ"א (1921).

[118] ספר זכרון יהושע ... לקוטי דברים, פרושים ... חידושים ... וגם תולדותיו ... ונסיעתו לירושלים ... בילגורייא, דפוס קרונברג, תרפ"ד. טז, נח דף.

[119] ספר תולדות אנשי מופת. חלק שני: עטרת ישועה; כולל תולדות ... מוה"ר יהושע העשיל הכהן פריעד אבדק"ק קאפיש גדול ... גראטווארדיין, דפוס ב"ז רובינשטיין, תש"ד. [6] קפ עמ'.

ר' נפתלי הערצקא הלוי זילברמאן מראצפרט. תלמיד ר' חיים האלברשטאם מצאנו. גם גויים וביניהם מבני האצולה ההונגרית שחרו את פניו להתברך ולבקש עצתו. נפטר ערב יום הכיפורים תרנ"ח (1897).

[120] ספר זכרון נפתלי ... חידושים וסיפורים ... חלק ראשון. קליינווארדיין, דפוס א"י קליין, תרצ"ח. כו, [1] דף.
מהדורה נוספת (עם הוספות): ברוקלין תשכ"ב.

ר' אברהם יהושע פריינד מנאסויד. בן ר' משה אריה פריינד מראשי קהילת סיגט. נולד תרט"ו (1856). תלמיד ר' חיים האלברשטאם מצאנו ור' יקותיאל יהודה טייטלבוים מסיגט. למד בישיבת מהר"ם שיק. בסוף ימיו דבקו בו חסידים. נפטר יא אלול תרצ"ג (1933).

- [121] שאלות ותשובות מאור יהושע... ירושלם תשכ"ז. צב עמ'.
 [122] פרידמאן, אפרים. ספר הדרת קודש... תולדות... רבינו... אברהם יהושע פריינד האבדק"ק אינטערדאם נאסאד... גראסווארדיין, דפוס א"י פרידמאן, תש"ב. [4], 78, [2] עמ'.
 מהדורה נוספת מורחבת: ירושלים תש"ך.

שושלת זידיטשוב-קומארנא ושלוחותיה

ר' ישכר בעריש אייכנשטיין מווערעצקי. בן ר' סענדר ליפא מזידיטשוב. תלמיד סבו ר' יצחק אייזיק מזידיטשוב. מתרמ"ד (1884) רב ואדמו"ר בווערעצקי ליד מונקאטש. לפני מלחמת העולם הראשונה עבר לזידיטשוב, אך בעקבות המלחמה נמלט לגרויסווארדיין ומשם עבר למונקאטש, שם נפטר ביום שביעי של פסח תרפ"ד (1924).

[123] ספר מלבוש לשבת ויום טוב (על ספר דברים, על הטעמים ועל המועדים)... מונקאטש, דפוס א"ד מיזעלס, תרפ"ו 1927 [!]. [3], סח, [4] דף.

[124] ספר מלבוש לשבת ויום טוב (על התורה עד סוף ספר במדבר)... בילגוריי, דפוס נ' קרונברג, תרצ"ז 1936, 19, 213 עמ'.

ר' מנשה אייכנשטיין ממונקאטש. בן ר' ישכר בעריש. מקודם ראב"ד בריישא ואחר כך אדמו"ר במונקאטש. נפטר טז תמוז תרצ"ה (1935).

[125] ספר אלפי מנשה חלק ראשון על שלחן ערוך חושן משפט... פרעמישלא, דפוס זופניק קנולר והמרשמיט, תרנ"ה. [2], פ, [1] דף.
 ד"צ: ירושלים תשל"ג.

[126] ספר תורת האשם... מעניני טומאת אוכלין ומשקין ומעניני טומאות וטהרות... ונלוה אליו קונטרס... קדושה משולשת מכ"ק חותני... מו"ה יהושע הורוויץ... פאדגורזע, דפוס ש"ח דייטשער, תרס"ה 1904, 14, [1], סו, [2] דף.
 ד"צ: ירושלים תשל"ג.

[127] ספר מטה מנשה על שבת וראשי חודשים ומועדים טובים... מונקאטש, דפוס א"י מיזעלס, תרפ"ז. [2], מב, [1] דף.

[128] ספר אלפי מנשה על התורה... בין סדר לסדר חידושי הלכות... מונקאטש, דפוס א"י קאליש, תרצ"ה. [2], צה, [2] דף.

ר' ברוך רובין מסאמוש-איוואר. בן ר' מאיר מגלאגוב. נולד ח אדר ב תרכ"ד (1864). חתן ר' מנחם מנדל מזידיטשוב. רב בברידאוויץ שבגליציה ולאחר מכן התישב בקלומיא. במלחמת העולם הראשונה נמלט לסאמוש-איוואר בטרנאנסיל-וואניה. נפטר ל כסלו תרצ"ו (1935).

ר' יעקב ישראל וישורון רובין מסאסר-רעגן. בן ר' ברוך. נולד א דראש חודש טבת תרמ"ה (1885) מתרס"ו אב"ד סוליצה. במלחמת העולם הראשונה נמלט לעיר סאסר-רעגן בטרנאנסילוואניה. ניספה בשואה.

[129] ספר שארית ברוך, חלק א: פירושים ומאמרים על סדר פרשיות התורה בדרך פרד"ס... חלק ב: סיפורי מעשיות אמתיות... ירושלים, כולל קהלת יעקב סוליצא, תשל"ג. [8], יט; [1], כב, [1] עמ'.
מצורף אליו: ספר גליוני יוש"ר; הגהות חידושים וביאורים על... או"ח יו"ד אבה"ע... [מאת] ר' יעקב ישראל וישרון רובין... [10], כה עמ'.
לאחריו: ספר מנהגי מהרי"ו [ר' יעקב ישראל וישרון]... חיברם וכתבם בנו... מוהר"ר שמואל שמעלקא רובין... סב, [2] עמ'.
בסופו: ספר זרע קודש מצבתה [שלשלת היוחסין של הרושם]... ר' אשר ישעיה רובין בנו של... מוהר"ר יעקב ישראל וישרון רובין... [3], ל, [10] עמ'.
ארבעת החיבורים נדפסו כהמשך לספר אור ישע לר' אשר ישעיה מרופשיץ (נפטר בשנת תר"ה 1845), דפוס צילום מורכב מאחת ההוצאות הקדומות.

ר' אהרן ישעיה פיש מהאדאס. בן ר' צבי אביגדור. נולד תרי"ד (1854). אב"ד ואדמו"ר בהאדאס. נשארו אחריו חיבורים רבים, אך לא נדפס אלא אחד. נפטר וטבת תרפ"ח (1928).

[130] ספר קדושת אהרן... חלק א: דרושים ומאמרים לשבת הגדול, לפסח, לשבועות, בין המצרים, שבת נחמו, פר' שקלים, פר' זכור, פורים, פר' פרה, פר' החודש. חלק ב: על המועדים... דרושים נאים על ראש השנה ושבת תשובה... דעברעצין-מאטעסאלקא, תרצ"ח-ת"ש. [8], קלה, [2]; [2], קנו, [10] עמ'.

ר' יחזקאל רוטר מקלויזנבורג. חתן ר' אהרן ישעיה פיש. נולד תרל"ה (1875). תלמיד ר' יחזקאל שרגא האלברשטאם משניאוו. אדמו"ר בקלויזנבורג. נפטר א שבט תרצ"ט (1939).

[131] קונטרס זכרון יחזקאל; כולל פטירתו וצוואתו של הרב... יחזקאל... מגיד משרים דפה קלזש-קלויזנבורג ונלוה אליו איזו גרגרים מכתב ידו... וקראם בשם זכר לברכה... קלזשנבורג, ת"ש. לב עמ'.

אדמו"רים בודדים

ר' אשר אנשיל הלוי יונגרייז מטשענגער. נולד תקס"ו (1806). מתקצ"ד (1834) רב בטשענגער. בתר"ח (1848) החל לנהוג באדמו"ריות אף-על-פי שלא היתה לו כנראה היכרות אישית עם צדיקי דורו. עמד בקשרי מכתבים עם ר' מאיר מפרמישלאן. התפלל בנוסח אשכנז עם כוונת האריז"ל. שלח כספים מרובים לארץ-ישראל. בעזבונו נמצאו קבלות מא"י על 25 אלף זהובים. נפטר ה' כסלו תרל"ד (1873).

[132] ספר מנוחת אשר; כולל פלפול עצום וסברות ישרות על רוב סוגיות הש"ס על סדר האלפ"י ביה"ת. חלק א-ב. סיעט-מונקאטש, תרל"ו-תרס"ח. [10], צג; [2], י, עו דף.
מהדורה חדשה (עם הוספות רבות): ברוקלין תשכ"ג.

[*132] ספר מנוחת אשר על מסכת כתובות ושאלות ותשובות חלק שלישי... יוצא לאור בפעם הראשונה מכתב יד קדשו... ירושלים תשל"ד. קפד, [7] עמ'.

[133] יונגרייז, ישעיה הלוי. נפל אות אשר; בו יסופר מכבוד קדושת אא"ז הרב... אשר אנשיל... מקצת נפלאותיו אשר פעל ישועות בקרב ישראל... סעאיני, דפוס י' ווידער, [תרפ"ו]. טז דף.

[134] מושקוביץ, נתן אהרן. ספר זכרון קדושים... חלק א—ב. ירושלים תשכ"ב—תשכ"ה.

בחלק ב: על ר' אשר אנשיל יונגרייז.

ר' אליעזר פיש מביקסאד. בן לאיש פשוט. תלמיד ר' חיים צבי טייטלבוים מסיגט. רב בכפר ביקסאד שליד סאטמאר. לאחר מלחמת העולם הראשונה עבר לסאטמאר. מאס בתענוגי עולם הזה וכמעט ולא אכל. רבים השכימו לפתחו והיה מפורסם לאיש מופת. גם גויים ביקרו אצלו. ניספה בשואה.

[135] ספר שם אליעזר... חלק א על התורה ונ"ך ופרקי אבות ודרושים לשבת ומועדים; חלק ב: חידושים על הש"ס ושו"ת. ניו יארק תשי"ד. [10], קל דף. כולל גם ספר בני משה על התורה ומועדים וחידושים על הש"ס מאת בן המחבר ר' חיים משה פיש אב"ד מאנאשטור, שאף הוא ניספה בשואה.

ר' אהרן רוט מסאטמאר. נולד תרנ"ד (1894) לאיש פשוט. יסד שושלת חדשה. התישב בסאטמאר וסביבו התרכזו אברכים בעלי רגש שהתפללו בהתלהבות רבה. אחר כך עבר לבערעגסאס, משם עלה לירושלים, בה ממשיכים בנו וחתנו את דרכו בשני בתי-מדרש חסידיים גדולים. היה מחבר פורה. גם לאחר עלייתו חיבר ספרים והדפיסם. כאן נרשמו רק אותם הספרים שחוברו לפני עלותו ארצה. נפטר וניסן תש"ז (1947).

[136] ספר טהרת הקודש המיוסד על תיקון מדת היסוד... וכמה עצות ודרכים השייכים לזה מספרי תלמידי בעש"ט ושאר ספרי יראים ותוכחה על דרך שיר... סאטמאר, דפוס מ"ל הירש, [תרצ"ו]. [1], לח עמ'. מהדורה מורחבת (למעשה חיבור אחר) בשני חלקים: ירושלים תשי"ד—תשי"ח; בשלושה חלקים: שם תשכ"ח.

[137] ספר שלחן הטהור... מיוסד על תיקוני השלחן וקדושת אכילה בשבת ובחול וברכות ונטילה וכוונותיהם מסדר הלימוד על השולחן ובהמ"ז... סאטמאר, דפוס מ"ל הירש, תרצ"ג. [9], ש דף. מהדורות נוספות: ירושלים תשכ"ו; שם תשל"ג.

[138] ספר נועם הלבבות... מבואר בו... הענינים העוברים על בר ישראלי וכל התנהגותיו באמונה ושמחה ותשובה ותפלה... סאטמאר, דפוס מ"ל הירש, תרצ"ד. מז דף.

[139] ספר אסיפת המכתבים אשר... בעל המחבר ס' שלחן הטהור כתב והשיב לשואליו... דעש, דפוס אריענט, תש"ג. [3], נח, [1] דף.

[140] ספר עובדא דאהרן; כולל תולדות, ספורים, והנהגות ואגרות, הדרכות דרושים ושיחות... ירושלם תש"ח. [8], ל, [2], קכא, [1] עמ'. — ור' דף המצורף לעטיפת החוברת.

מפתח המחברים

לייפר, מרדכי 84—86, 88 מושקוביץ, נתן אהרן 134 מנחם מענדל מרימנוב 24 סילג'י-יווידנט, טוביה לאסלו 1 פאנט, יחזקאל מדעש 33 פאנט, יחזקאל מקארלסבורג 24—27 פאנט, יעקב אלימלך 34 פאנט, מנחם מענדל 28—31 פאנט, משה 32 פיש, אהרן ישעיה 130 פיש, אליעזר 135 פיש, חיים משה 135 פריד, יהושע העשל 118—119 פרידלנדר, חיים 94—95 פרידלנדר, משה יוסף 97—98, 109 פרידלנדר, צבי הירש 96 פרידמאן, אפרים 122 פרידמאן, צבי הירש 91—93 פריינד, אברהם יהושע 121—122 פרנקל, שמואל 104—106 צוקר, שלמה 72 ציטרון, זאב 107 קליין, ברוך מאיר 85 רובין, אשר ישעיה 129 רובין, ברוך 129 רובין, יעקב ישראל וישורון 129 רובין, שמואל שמעלקא 129 רוזנבוים, אליעזר זאב 87—89 רוזנבוים, דוד משה 88 רוזנבוים, מאיר 87—89 רוט, אהרן 136—140 רוטנברג, יוסף 110—112 רוטנברג, ישראל צבי 113 רוטר, יחזקאל 131 שווארץ, יוסף 100 שטיינר, ישעיה 97—98 שפיצר, דב בער 64 שפירא, חיים אלעזר 39—40, 45—73 שפירא, פנחס 90 שפירא, צבי אלימלך 35—37 שפירא, צבי הירש 38—44 שפירא, שלמה 38, 46	אדלר, יצחק 69 אייכנשטיין, ישכר בעריש 123—124 אייכנשטיין, מנשה 125—128 ארמז, דב בער 10 ארנרייך, שלמה זלמן 70 אשר ישעיה מרופשיץ 129 ברוין, חנניא יום-טוב ליפא 11, 106 ברומברג, אברהם יצחק 12, 115 ברקוביץ, ישראל חיים 79 גולד, יחיאל מיכל 73 גולדשטיין, משה 68 גינצבורג, מרדכי 86 גינצלר, יוסף מרדכי 97 גלב, דוד 38, 71 האגר, ישראל 99—102 האגר, מנחם מענדל 103 האלברשטאם, אברהם שלום 116—117 האלברשטאם, יחזקאל שרגא 114—115 הורביץ, מרדכי אריה 101—102 ווייס, אלכסנדר סענדר 78 ווייס, יוסף מאיר 74—79 ווייס, יצחק אייזיק 80—83 ווייס, ישראל אלטר 108 זילברמאן, נפתלי הערצקא 120 טויב, יהודה יחיאל 4 טויב, יצחק אייזיק 1 טויב, משה 2 טויב, פנחס חיים 3 טויב, שלום 3 יונגרייז, אשר אנשל 132—134 יונגרייז, ישעיה 133 טייטלבוים, אלעזר ניסן 12 טייטלבוים, חיים צבי 18—22 טייטלבוים, חנוך העניך 23 טייטלבוים, יקותיאל יהודה (תקס"ח)— תרמ"ג) 13—16 טייטלבוים, יקותיאל יהודה (תרע"ב)— תש"ד) 18 טייטלבוים, משה 5—12 לוי, אלימלך 109 לוי, משולם פייש 108 לוי, יהודה ליב 79

מפתח שמות הספרים

הדרת קודש 122	אבידת הפרח 3
הקדמת אמרי יוסף 80	אבל ישראל 100
הקדמת לקוטי תורה 75	אבני צדק (טייטלבוים) 15
השיב משה 6	אבני צדק (פאנט) 29
ויצבר יוסף 111	אגדות מהרז"צ 107
זכר לברכה 131	אגדתא דפסחא 63
זכר צדיק לברכה 72	אדון כל 50
זכרון יהושע 118	אהבת ישראל 99
זכרון יחזקאל 131	אור ישע 129
זכרון יעקב 34	אור ישראל 102
זכרון ישראל 101	אור המאיר 88
זכרון נפתלי 120	אור מלא 113
זכרון צדיקים 46	אות חיים ושלום 48
זכרון קדושים 134	אזהרות מהרצ"א 35
זרע קודש מצבתה 129	אך פרי תבואה 91
חיים ושלום (תורה) 61	אלפי מנשה (חו"מ) 125
חיים ושלום (תהלים) 67	אלפי מנשה (תורה) 128
חמשה מאמרות 49	אמרי יוסף (תורה) 74
חסידות ספינקא ואדמו"ריה 83	אמרי יוסף (מועדים) 76
חקל יצחק (תורה) 81	אמרי יוסף (הגש"פ) 77
חקל יצחק (שו"ת) 82; הגש"פ 77	אמרי שפר 104
חקל תפוחין 2	אסיפת המכתבים 139
טהרת הקודש 136	ארבעה ארזים 88
טל חיים 95	באר לחי ראוי 40
טל חיים והברכה 94	בית ספינקא 79
ייתב לב 13	בית שלמה 38
ייתב פנים 14	בני משה 135
ימות המשיח 66	בני שלשים (תורה) 110
יקרא דחיים 70	בני שלשים (מועדים) 112
ישמח משה (תורה) 5	בתי אבות 98
ישמח משה (נו"כ) 8	גדולת מרדכי 85
ישמח משה (אגדות) 9	גליוני יוש"ר 129
הישר והטוב 92	דברי יחזקאל 114
כך דרכה של תורה 36	דברי מנחם 4
כנסת יחזקאל 33	דברי קודש 55—59
לב שמח החדש 4	דברי שלום 116—117
ל"ג בעומר 65	דברי תורה 50
לקוטי דברי תורה 64	דרכי אמונה 42
מאור יהושע 121	דרכי חיים ושלום 73
מאמר מרדכי 84	דרכי הישר והטוב 93
מגדולי החסידות 12, 115	דרכי תשובה 39
מטה מנשה 127	הגהות מהרצ"א 37

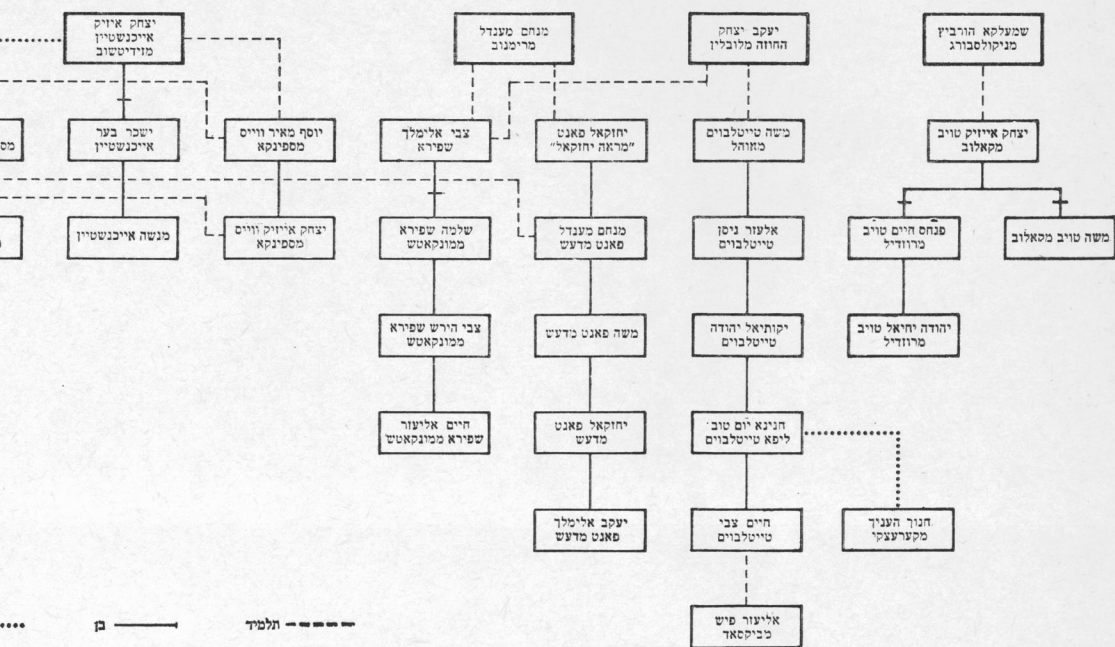
ספריהם של אדמו"רי הונגריה

פורים המשולש 109	מי באר ישעיהו 97
צבי תפארת 41	מילי דהספידא 51
צדיק כתמר יפרח 11	מלבוש לשבת ויו"ט (דברים) 123
הצדיק מקאלוב 1	מלבוש לשבת ויו"ט (תורה) 124
צוואה של רבינו 60	מנהגי מהרי"ו 129
צפנת פענח 90	מנוחת אשר 132
קדושה משולשת 126	מנחם ציון 24
קדושת אהרן 130	מנחת אלעזר 45
קדושת יום טוב 17	מסעות ירושלים 68
קצת רשומי דברים 54	מעגלי צדק 31
רב טוב 16	מקור חיים 60
רזא דעובדא 89	מראה יחזקאל (שו"ת) 25
רזא דשבת 87	מראה יחזקאל (הגש"פ) 26
שארית ברוך 129	מראה יחזקאל (תורה) 27
שארית מנחם 103	משמיע ישועה 47
שארית ציון 27	משפט צדק 30
שלחן הטהור 137	נועם הלבבות 138
שם אליעזר 135	נימוקי אורח חיים 53
שער האותיות 89	נפלאות אשר 133
שער יששכר 62	סדר שנה האחרונה 69
שערי הישר 96	סיפורי שמואל 105
שערי צדק 28	עובדא דאהרן 140
שערי ציון 25	עולת תמיד 52
שפתי מרדכי 88	עין חנוך 23
תולדות אנשי מופת 119	עצי חיים (תורה) 18
תולדות גדולי ישראל 106	עצי חיים (מועדים) 19
תולדות רבינו 71	עצי חיים (שו"ת) 20
תורת האשם 126	עצי חיים (מקואות) 21
תפארת בנים (הגש"פ) 43	עצי חיים (גיטין) 22
תפארת בנים (תורה) 44	עת רצון 2
תפארת מרדכי 86	פאר וכבוד 10
תפלה למשה 7	פאר יוסף 78
תקנת חבורת מנחם ציון 32	פאר משולם 108

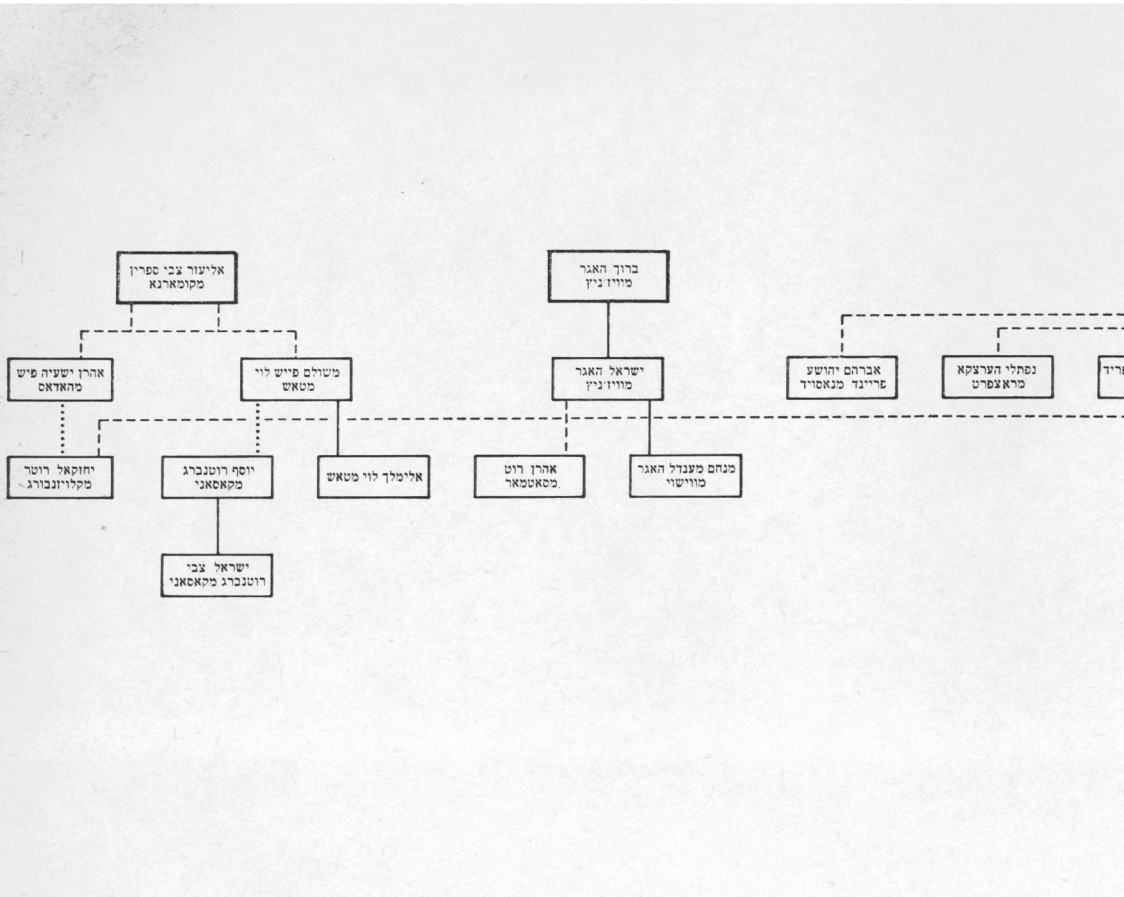
מפתח המקומות בעברית ובהונגרית
(מקומות שמחוץ להונגריה לא נכללו במפתח)

Felsővissó	אויבר ווישו
Sátorajauhely	אויהל
Nyirvasvári	אשוואר
Borsa	בורשה
Bikszád	ביקסאד
Bustyaháza	בישטינא
Bereg	ברג (מחוז)
Nagyvárad	גרויסווארדיין
Haidudorog	דאראג
Dés	דעש
Hodász	האדאס
Haidu	האידו (מחוז)
Alsóverecské	ווערעצקי
Zemplén	זמפלן (מחוז)
Huszt	הוסט
Nyirtass	טאש
Técső	טעטש
Csenger	טשענגער
Olaszliszka	ליסקא
Máramaros	מאראמארוש (מחוז)
Margitta	מארגרטן
Marosujvár	מארוש-אוייוואר
Munkács	מונקאטש
Naszód	נאסויד
Szabolcs	סאבולץ' (מחוז)
Szatmárnémeti	סאטמאר
Szamosujvár	סאמוש-אוייוואר
Szászrégen	סאס-רעגן
Sztrapkó	סטראפקוב
Máramarossziget	סיגט
Nagyszőlős	סעליש
Szaplonca	ספינקא
Nagykálló	קאלוב
Mezőkaszony	קאסאני
Nagykapos	קאפיש
Kassa	קאשוי
Gyulafehérvár	קארלסבורג
Kolozsvár	קלויזנבורג
Izakonyha	קעכניא
Kereczke	קערעצקי
Nagyároly	קרולה
Bodrogheresztur	קרסטיר
Karácsonfalva	קרעטשעניץ
Rohod	ראהאט
Ujfehértó	ראצפרט
Sáros	שארוש (מחוז)

שושלת צדיקי הונגריה

אברהם הטל

ספרי רבי שלום בכ"אש — איש השכלה, מדפיס ומו"ס באלג'יר

אחד מחלוצי הספרות הערבית-היהודית באלג'יריה, הוא הרב שלום בכ"אש בנו של יצחק רפאל מבגדאד המכונה "בוכוש". שלום בכ"אש נולד בבומביי בט"ז אדר ב' תר"ח. לאחר שקיבל סמיכות כרב בצפת, כיהן בעכו. בשנת תרל"ח היגר לאלג'יריה ושם התחתן. במשך ארבע שנים כיהן כרב בקהילה הקטנה "תנית אל-חאד". אח"כ התגורר באלג'יר ועד שנת תרפ"ב היה שוחט, רב, ודרשן של בית הכנסת "בן טוואה"¹. נפטר באלג'יר בשנת תרפ"ז².

בתרמ"ה הוציא בליוורנו את ספרו הראשון בשם "מבשר טוב". ספר זה הוא קובץ סיפורים שונים בנושאים מגוונים: מחיי חסדאי אבן שפרוט ועד תולדות מוחמד ויחסו ליהודים, ועוד. בכ"אש הקדים לספרו הקדמה גדולה בת י"ד דפים שבה הוא מבקש להביע את רעיונותיו: ההכרה בגדולתה וחשיבותה של התרבות, ודאגתו הגדולה לחנך וללמד את ההמון³.

לאחר שנה הוציא בכ"אש לאור קובץ חודשי בשם "אור הלבנה"; גם כאן נתן לקוראיו לא רק את עיקרי תולדות היהודים, אלא גם את תולדות העמים באופן כללי, ותוך סיפורים על מנהגיהם. מוצאים אנו בכתב העת נושאים כגון: חיי היהודים בקוצ'ין, חיי היהודים בקוקוק, מנהגי הודו, לונדון העיר הגדולה בעולם, וכיו"ב. מ"אור הלבנה" הופיעו ארבעה חלקים בלבד⁴.

בשנת תרמ"ז פתח בכ"אש בית דפוס קטן באלג'יר בשיתוף אברהם בוכ'בזא⁵

- 1 על שם רבי אברהם בן יעקב טוואה רב באלג'יר במאה הט"ז. ראה עליו במחזור לימים נוראים כמנהג אלג'יר, ליוורנו תרצ"ב, עמ' xv. תשובותיו של הרב אברהם אבן טוואה קובצו בספר התשוב"ן, חוט המשולש, טור שלישי, אמשטרדאם, תצ"ח. הוא גם חיבר פיוטים לזכר פורים של אלג'יר שהיה עד לו. בית הכנסת בן טוואה נבנה בשנת תרכ"ז והוא הקדום ביותר באלג'יר. לפי האגדה נבנתה הבימה של בית הכנסת מעצי הספינות של קרל החמישי שנהרסו מול חוף אלג'יר במצור על העיר בחודש חשון ש"א (1541): על גס זה נקבע פורים של אלג'יר. תיאור אדריכלי של בית הכנסת ראה י' פינקרפלד, בתי-הכנסת באפריקה הצפונית, ירושלים תשל"ד, עמ' 52–54. כאן טועה פינקרפלד באומרו שעץ הבימה מוצאו מספינות גולי ספרד. בית כנסת זה הפך היום למחסן ובית מגורים מוסלמי. ראה *Information Juive*, no. 250, avril 1975, p. 1.
- 2 תודתי נתונה לבנו של הרב בכ"אש העו"ד מ' בכ"אש, ולנכדו הרופא אלישע בכ"אש המתגוררים בפריס, שמסרו לי לפי בקשתי בשנת תשכ"ו פרטים אחדים על הרב בכ"אש.
- 3 נציין כאן קטע אופייני: "... בהיותי בהודו ראיתי שבנות ונשים יודעות קרוא עברית כמו הגברים ... כולן מברכות ברכת המזון עם בניהם ... והעשירים בהודו פתחו בתי ספר על חשבונם הפרטי ... " (עמ' יג, א).
- 4 אמנם ברשימת הספרים הנמצאת בעטיפת החוברת — "עשרת הדברות", אלג'יר תרמ"ז, נמצאים למכירה חמשה חלקים של "אור הלבנה".
- 5 אברהם בוכ'בזא הוציא לאור בשנת תרמ"ז רשימת ספרים למכירה הכוללת 165 פרטים. ברשימה אין ספר אחד של בכ"אש.

ומרדכי צרור. ספר ראשון מבית דפוס זה היה "מעשה בוסתנאי" שנמכר גליונות גליונות.

בשנת תר"נ הוציא בכ"אש לאור עיתון שבועי בשם "בית ישראל". עיתון זה הופיע שנתיים בלבד.

עד שנת תרנ"ב יצאו קרוב לעשרים חוברות בערבית-יהודית שלא רק מצאו להם קוראים מקומיים רבים אלא אף הגיעו עד גבולי מרוקו, תוניסיה וטריפולי. אלה הם, בדרך כלל, עבדים עממיים של ספורים היסטוריים-יהודיים ומעשיות עממיות של נסים ותשועות שנעשו לישראל, ולאו דווקא מההווי האלג'ירי או הצפון-אפריקאי. אלה מלווים בדברי מוסר ומליצה, לתועלת נפשם של הקוראים, ללימוד מוסר השכל ולהרחבת הידיעה הכללית. ספרו האחרון של בכ"אש בדפוס הוא דוקא בעברית, ודן על הויכוח שבין הפרושים והצדוקים. תשומת לב מיוחדת יש לתת לחוברת "בונה ירושלים", שבה מתאר המחבר את המקומות הקדושים בא"י ואת חכמי צפת. הוא יודע להעביר לקוראיו את אהבתו לארץ, ובשער החוברת כותב: "...לא רק [הקורא] ימצא עונג גדול בקריאת ספר זה אלא יש לו זכות גדולה, כי מי שמזכיר את שמותיהם של הצדיקים ועירו [!] ירושלים נביאיה וקדושיה שהתגוררו בה, יש לו מצוה גדולה אף בהזכרה זו...". ולבסוף: בכ"אש השתתף בהוצאה לאור של "מחזור קטן" דפוס ליוורנו, תרס"א.

אחרי מאורעות אלג'יר בשנת תשכ"ב הועברה ספרייתו של בכ"אש לפריס. המשפחה מסרה אותה במתנה למכון למדעי היהדות בפריס, ולספריית כ"ח⁶.

אני מביא כאן רשימה מפורטת לפי סדר כרונולוגי של הספרים שנתחברו על ידי בכ"אש, או יצאו מבית דפוסו. רשימה זו סודרה על פי הספרים הנמצאים בספריה הלאומית בירושלים, במכון בן-צבי ושהובאו מתוניהם על ידי, ומהאוסף הפרטי שלי. אוסף קטן זה הוא נדיר ביותר ולא קיימת ספריה שבבעלותה קיים אוסף זה בשלמותו.

[1] ספר / מבשר טוב / משמיע שלום מבשר טוב משמיע / ישועה (ישעיה נ"ב ז') / האד למצחאפ' הוא נתאע לכ'ראייפ' ולאכן וואחד / אלי יקרא פ'יה ייאכ'ד גוסטו בואפ' לאין גא מ'כל'ט / מן כל אטבאע "כ'ראייפ'" "מעשיות" "משלים" / מוסר "דברי חכמה" חוואייג נתאע איאם לאוול / חוואייג נתאע האד לאייאם וגמיע אלי יחאב שי / חאגה יציב פ'יה ומאזאל מא כ'רגש מצחאפ' כיפ' / פ'לג'א דל יהוד נקלתום מן למצאח'פ' אלי מאשי / מווגודין וכתבתום אנא אנג'יר פ'ל עאקל וזג'יר פ'נאס : / הצעיר שלום בכ"אש ס"ט.

נעשה ונגמר פה אלג'יר המעטירה בשנת זרח — / ה ש מ ש — בצאתו [= תרמ"ה] לפ"ק אלי הוא עאם / 1884 לחסאב אנצארא / פה ליורנו יע"א / ע"י שלמה בילפורטי וחבירו הי"ו.

12×18,5 ס"מ. 1 דף + 218 עמ' + 1 דף.

6 רשימת הספרים של ספרייתו של בכ"אש הגיעה לידי; היא כוללת כ-600 ספר, רובם ככולם ספרי השכלה שאפיינו את התקופה שבה היה חי: ספרות יפה לכל סוגיה בתרגום עברי, ספרי דקדוק ופילוסופיה עממית, מדעי הטבע ורפואה עממית, מטמטיקה וספרי תכונה וכיו"ב. היו גם כמה כרכים של העתונים: המליץ, המגיד, הצפירה ועוד. יש לציין שברשימה זו לא היה ספר אחד של בכ"אש, הן מבית דפוסו והן מפרי עטו.

ספרי רבי שלום בכ"אש — איש השכלה, מדפיס ומו"ס באלג'יר

כולל: יד דפים הקדמה כללית על חוכמה ומוסר; ראשית החכמה בעולם; ר' יצחק ישראלי; תולדות ר' חסדאי בן שפרוט; מעשה ר' יצחק איזידור; תולדות מוחמד ויחסיו אל היהודים; מעשה ר' יהודה אברבנאל; ספור על נפתלי איש ירושלים בתקופת בית שני.

[2] ספר / אור הלבנה / חדש הראשון / האד למצחאפ' יכ'רג מררא פ'שהאר אלי מן האד לסבבא / סממיתו אור הלבנה מתל לגמרא אלי פ'כל שהאר יגדד / כדאלך האד למצחאפ' פ'כל שהאר יכ'רג וואחד גדיד / ויגנאם פ'יה תואייג גדד מן טבאע "מעשיות" "משלים" / "חכמה" "ומוסר" "ויראת ה'" מנקולין מן מצאחיפ' דתורה / וחכמה וגמיע לכלאם אלי פ'יה כלשי אמת וצחית תאבית / וחק ולי דאיים יקרא פ'יה וסתנפ'ע בזאפ' לסומא די האד / למצאפ' Fr. 1,25 פ'כל שהאר גמיע אלי ענדו גוסטו פיה / ירסל יעלמני: / והאדי לאדריססא דיאלי. שהאר גמיע אלי ענדו גוסטו פיה / ירסל יעלמני: / והאדי לאדריססא דיאלי...

12,5×19 ס"מ. 1 דף + 60 עמ'. חשמ"ד [ליוורנו תרמ"ו].

CH. BEKHACHE Rue Solférino N. 3. / ALGER

כולל: הריב"ש זצ"ל; הרשב"ץ ז"ל; הרשב"ש ז"ל; יפו; ירושלים; כותל המערבי; קבר דוד המלך ע"ה; הר סיני; דמשק אלשאם; חאלאב; נהר גוזן; דברי הוזהר הקדוש; דברי ר' שמעון בן יוחאי ע"ה; השר חיים פרחי; קבר נחום הנביא; ירדת המן; בגדאד; קבר עזרא הסופר; מעשה או תולדות יוסף לארידו.

[3] ספר / אור הלבנה / חדש השני / ...

שער זהה לחלק הראשון.

12,5×19 ס"מ. עמ' 61—120. חשמ"ד [ליוורנו תרמ"ו].

כולל: המשך מעשה יוסף לארידו; העיר בצרא; יהודי בוכארא; העיר עאדן; היהודים בקוצ'ין; נחש המלך או נחש האליל; דת היהודים; מוחמד חוזר בגלגול; היהודים בקאוקז.

[4] ספר / אור הלבנה / חודש השלישי / ...

12,5×19 ס"מ. עמ' 64. חשמ"ד [ליוורנו, תרמ"ו].

על המעטפה:

והיה אור הלבנה כאור החמה ואור החמה יהיה שבעתים כאור שב"הי / בס"ד / אור הלבנה / חודש טוב ומבורך / שהאר אתאלת / פ'י כל שהאר יכ'רג מצחאפ' גדיד ופ'יהא חוואייג גדד / ומלאח מ"ע אנא חו"מ הצ' שלום בכ"אש ס"ט: / פה ליוורנו יע"א / בשנת וזאת הברכה לפ"ק / בדפוס חדש של תחכס רט"ל / אליהו בן אמוזג וחבריו הי"ו / מדפיסים ומוכרי ספרים.

כולל: מגאדלא <הויכוח השביעי מ"שבט יהודה">; מנהגי הודן; העיר סינגאפור; מדינת סין; הדיג בסין; הדאלי לאמא; היהודים בסין; מעשה דניאל בן יונדב.

[5] ספר / אור הלבנה / חודש הרביעי / ...

12,5×19 ס"מ. עמ' 65—120. חשמ"ד [ליוורנו תרמ"ו].

שער זהה לקודם.

כולל: המשך מעשה דניאל בן יונדב; הנשים בסין; מנהגי חגים בסין; העיר הגדולה בעולם <לונדון>; הפרושים והצדוקים; האיסיים; חוכמת הפיל; עשב אוכל חי; פתיל החיים; נחש הים; מעשה שדים <בשנת 1439>; ספור מתקופת בית שני; כוח הוכרו; ים השלג; <כג> מדות ומוסר; שיחת הנשמות; מסעות סטנלי בסודאן.

[6] ב"ה / פיוט / ברוחאי / בשפת ערב / שנהגו לפייט ולשיר כליל התקדש

אברהם הטל

חג הלולא / דרבי שמעון בן יוחאי / זיע"א בל"ג לעומר ובכל יום מקראי קודש מכל תפוצות / ישראל ה' ישמרם ויחיים כיר"א / הובא לבית הדפוס ע"י הח"רש ר' שלום בכאש יצ"ו בן / לא"א ה"ה החו"ש והישיש ר' יצחק בכאש נ"ע אשר / מנותתו כבוד בהר הקודש צפ"ת היא גליל העליון / תו"בב.

פה ליורנו יע"א / בשנת רבי שמעון בן יוחאי זיע"ו כל ישראל / אמן לפ"ק היא שנת 1886 להשבונם / בדפוס חדש של החכם דט"ל / אליהו בן אמוג וחברו הי"ו / מדפיסים ומוכרי ספרים.

13,5×20,5 ס"מ. ז דפים. תרמ"ו.

כולל: פיוט בר יוחאי עם תרגום ערבי; ואמרתם כה לחי רבי שמעון בר יוחאי >ללא תרגום; פיוט אל הר הטוב הזה באתי, סי' אני דוד חזק; פיוט אקח רשות ואשא נס, סי' אני מסעוד ארואח בר יוסף; פיוט אלף ותמן מייא מן לסנין; פיוט תורת אמת נתן לנו סי' יוסף חזק.

[7] ספר / מעשה בוסתניא / יעאוד מעשיות גדד אלי עמרהום פדניא מא נדפסו / ויעוד עלא גדודנא אלוליינ עליהם השלום אש' גאו / עליהום חין כאנו פלגלות תחת חכומת פרס ומדי / וישמעאל ונקדרו נאכדו מנהום עקליא כבירא / ותאסיע לכאטר.

חין יכון ענדנא אבונמאן אלי באש' / נקדרו נכרדו נכרגו גיר חק לכאגיש ושי / מסרוף צגיר ראהו יכרג כטרא / ווחדא פלגמעא.

כתאב אלוול / פה אלגיר יעא / בדפוס החדש של רבי א. בוכבזא ורבי ש. בכאש / ורבי מ. צרור יצו / שנת תר"ם קרננו.

11×15 ס"מ. 494 עמ'.

הופיע כל שבוע בהמשכים סה"כ טז חוברות. מחוב' 8, תאריך לועזי ומספור רץ עד הסוף. חוב' mardi 5 octobre 1886, Alger, N.8.

תרגום ועיבוד עממי של מעשה בוסתנאי המפורסם.

[8] ספר / גזע דוד / יעאוד מעשיות גדד אלי עמרהום פדניא מא נדפסו / ויעאוד עלא גדודנא אלוליינ עליהם השלום אש' גאו / עליהום חין כאנו פלגלות תחת חכומת פרס ומדי / וישמעאל ונקדרו נאכדו מנהום עקליא כבירא / ותאסיע לכאטר.

כתאב אסאבאע / פי אלגיר יעא / בדפוס החדש של רבי א. בוכבזא ורבי ש' בכאש ורבי מ. צרור יצו / שנת קחוז מרת הארץ [=תרמ"ז] לפ"ק.

11×15 ס"מ. 244 עמ'.

מעבר לשער:

ספורי מעשיות על חז"ל שהופיעו כל שבוע בהמשכים. סה"כ ח חוברות, עם מספור ותאריך לועזי לכל חוברת בנפרד.

mardi 14 décembre 1886, Alger, N.1.

תרגום ועיבוד מעשה בית דוד בימי מלכות פרס.

[9] ספר / בית פריץ / יעאוד מעשיות גדד אלי עמרהום פדניא מא נדפסו / ויעאוד עלא גדודנא אלוליינ עליהם השלום אש' גאו / עליהום חין כאנו פלגלות תחת חכומת פרס ומדי / וישמעאל ונקדרו נאכדו מנהום עקליא כבירא / ותאסיע לכאטר.

בדפוס החדש של רבי א. בוכבזא ורבי ש' בכאש ור' מ. צרור יצו / שנת קחוז מרת הארץ לפ"ק / פה אלגיר יעא.

ספרי רבי שלום בכ"אש — איש השכלה, מדפיס ומו"ס באלג'יר

11×15 ס"מ. 170 [צ"ל: 160] עמ'.

ספור שהופיע כל שבוע בהמשכים. סה"כ ה חוברות, עם מספור ותאריך לועזי לכל חוברת בנפרד. חוב' 'mardi 8 février 1887, Alger, N.1. בעמ' 159 מודיע המו"ל שבאותה שנה הדפיס הגדה של פסח עם תרגום צרפתי ודינים בצרפתית. הגדה זו לא נזכרה בשום ביבליוגרפיה וכנראה נעלמה מעיני החוקרים. מעשיות על היהודים תחת שלטון פרס ומדי.

10] ספר / דניאל הכוזרי / יעאוד מעשיות גדד אלי עומרהום פדניא מא / נדפיסו ויעאוד עלא גדודנא אלוליין / עליהם השלום אש גאז עליהום חין כאן [!] / פ'לגלות תחת חכמת מדי ופרס וישמעאל / ונקדרו נאכ'דו מנהום עקלייא כבירא ותאסיע / לכאטר.

בדפוס החדש של רבי א. בוכ'בזא ורבי שלום / בכ"אש ורבי מרדכי צרור יצו. שנת כי עזי וזמרת יה / פה אלגיר יעא.

11×15 ס"מ. 192 עמ'.

על המעטפה: שנת קחו מזמרת הארץ לפ"ק. ספור שהופיע כל שבוע בהמשכים, סה"כ ה חוברות, עם מספור ותאריך לועזי לכל חוברת בנפרד: 'mardi 15 mars 1887, Alger, N.1. מעשיות על היהודים תחת שלטון פרס ומדי.

11] ספר / המזל וההצלחה / האד למעשה הוא גדד וכאן צאר קיים איאמאת / לרב — אלי מנו יתעללם בנאדם לכייאסא ולהארא / והוא יורי באיין אצאח מהאוישי פ'לוואחד אלי / ועדו למזל. אצאח הוא פ'לוואחד אלי ענדו / הצלחה לאיין להצלחה היא תגיב למזל בחאל / אלי קאל לפסוק פי יוסף הצדיק ויה השם את יוסף ויהי איש מצליח — ולהצלחה / היא גאבתלו למזל לכביר חתא אלי רגאע / צלטאן פ'י מאצאר, האיידאף נטלבו מן השם יתברך / באש יעטינא להצלחה חנא וגמיע ישראל אמן / יצא לאור על ידנו אנחנו המדפיסים / פה אלגיר יעא / בדפוס החדש של רבי א. בוכ'בזא ורבי ש' בכ"אש ור' צרור יצ'ו / שנת קחו מזמרת הארץ לפ"ק.

13×17 ס"מ. 32 עמ'.

בעמ' 32:

ספור מוסרי על רקע מעשה היסטורי שקרה בשנת 1868 בכפר ליד בוקארסט. כנראה המדובר הוא על המהומות הנזכרות ב" I. Loeb, La situation des Israélites en Turquie, en Serbie et en Roumanie. Paris, 1877, pp. 167-168.

12] ספר / עשרת הדברות / באמת וצדק נאמרים מפי הגבורה ועליון יתן קולו קול / ה' חוצב להבות אש ביום צותי את בני ישראל / עם קרובו את דברי התורה במעמד הנבחר בהר סיני / בגשתם אל הקדש מה נורא הנהגים לקרות ביום / גתינתם בעיר המוללה / והראן ותלמסאן והסביבות / בלשון ערבי צח ומצוחצח כאשר הכינם / וחקרם גאון עויינו ועטרת ראשנו רבינו / סעדיה גאון ז"ל / פה אלגיר יעא / בדפוס החדש של רבי א. בוכ'בזא ורבי ש' בכ"אש ור' / מ' צרור יצו / שנת קחו מזמרת הארץ לפ"ק.

11,5×15,5 ס"מ. 64 עמ'.

עטיפה צבעונית עם שניוים קלים בטכסט, ורשימת ספרים הנמכרים בבית הדפוס.

אברהם הטל

בעמ' 64 מודיעים המו"לים שבתאריך 17 באוגוסט 1886, יתחילו להוציא לאור סיפורים ומעשיות בערבית והם מתכוונים למכרם בצורת גליון כשיצא ממכש הדפוס. פראפראזה של עשרת הדברות, מיוחסת לר' סעדיה גאון ומקובלת אצל כל עדות המזרח. ראה: ספר רב סעדיה גאון, ירושלים, מוסד הרב קוק, תש"ג, עמ' תרלה—תרלז.

[13] ספר / גורלות אחיתופל / האד לכתאב דל כ"ט וגמיע אלי יחב ידרב לכ"כ"ט / בלאזם יכון בנייתו אצאפ"יא יג'לק עינו ויחט צבעו / פ'וק' לחרופ' אלי פ'י כ'לפ' לפאגא ולחרפ' אלי יגי / צבעו פ'וקה יפ'דש עליה פ'י קלב לכתאב ויצוב לוגאב / דייאלו בתמאם וגמיע לואחד אלי ידרב לכ"ט מן / ג'יר אניא אצאפ"יא ובתמכסיר ראהו לכ"ט מא / יוואגבוש מליח / נסדר ע"י הבחור יוסף חיים בכ"אש יצו / פה אלגיר יעא / שנת תקום תרחם ציון לפ"ק / היא שי [!] 1888 לחשבונם / בדפוס רבי שלום בכ"אש / מדפוס ומוכר ספרים.

17×13 ס"מ. 16 עמ'.

תרגום ועיבוד ערבי של "גורלות אחיתופל". נדפס מחדש בתוניס בשנת תר"ס ע"י יעקב גיג, "ברשות הח' ר' שלום בכ"אש יצ"ו".

[14] נצח ישראל / וגם נצח ישראל לא ישקר ולא ינחם כי לא אדם / הוא להנחם (שמואל א טו כט) / האדא לכתאב ינגאכ פ'יה ליסטוואר די ישראל / חוואייג מלאח יאסר חוואייג דתורה ודל כייאסא / באש יעללם אצג'אר דל יהוד ובאש ידכ'כ'ל פ'י / קלבהום למחבבא דתורה ולהונור די קום ישראל / נטלבו מן השי"ת אן יכוננו פ'עאילנא פ'טריק למליחא / ולכ'וף השי"ת מקבולא ענד כרתת וולאד ישראל / אמן פעולת הצעיר שלום בכ"אש ס.ט / כתאב לאוול. פה אלגיר יע"א / בשנת ישראל חי וקיים היא / שנת 1888 לחשבונם נסדר ע"י הבחור יוסף חיים בכ"אש.

16,5×13 ס"מ. 16 עמ'. תרמ"ח.

מאמר מוסרי להוכיח נצחיות עם ישראל.

[15] [ספר שבו ע טוב. אלג'יר תרמ"ט].

לפי: A. E. Cowley, A concise catalogue of the Hebrew printed books in the Bodleian library, Oxford, 1929, p. 62. ראה גם: David S.

Sassoon, *The Jewish Quarterly Review*, vol. 21, 1930—1, pp. 98—99.

(no. 84).

סדר ההבדלה מלווה פיוטים בעברית ובערבית למוצאי שבת לפי מנהג אלג'יר, תוניס, אוראן וקונסטאנטין.

[16] ספר / שובע שמחות / נשמחה ונגילה בקול רנה וצהלה בכסה / ליום חגנו אז ימלא שחוק פינו ולשוננו ... נדפס מחדש לתשוקת הידיד סי' מאיר די / יאודה אביטבול יצו.

פה עו"בי אלגיר יע"א / שנת קבל רנת עמך לפ"ק היא ש. 1890 למספרם / מיד החכם ר. שלום בכ"אש יצו מדפוס / ומוכר ספרים.

18×13 ס"מ. 116 עמ'.

בקשות לשבת, שירים פזמונים ופיוטים. מהדורה שניה של הספר שובע שמחות שיצא לאור בליוורנו בשנת תרס"ו ע"י אברהם בן יוסף אלמאליח.

[17] ה' יברך את / בית ישראל / גורנאל יכ'רג מררא פל גמעא לדממת לחוואייג אלי יכ'ססו לכ'וואננא ליהוד אלי פ'גמיע לבלדאן. Le Peuple d'Israel. 29×50 ס"מ. 2 דפים = 8 עמ'. (פגינציה כפולה לכל עמ'). עיתון שבועי. לפני: שנה ב, גל' 49, יד סיון תרנ"ב. הופיע במשך שנתיים. אוסף שלם נמסר על ידי משפחת בכ"אש לספריה הלאומית באלג'יר. המספרים 18, 19, 21—25 להלן, נדפסו כ"מוסף" לעתון זה — כפי הרשום על שעריהם.

[18] ב"ה / אור זרוע / אור זרוע לצדיק ולישרי לב שמחה (תהלים צו, י"א) / האד למצחאף הוא מתאע אתורה וכלאם אסיאדנא / לחכמים ע"ה באש לבן אדם אלי יקרא פיהום מחסוב / ראהו יקרא כלאם אסיאדנא ע"ה וענדו מצוה כבירא / וזכיות כביר מן כ'לאף אלי יתעללם מנהום חוואייג / מתאע כ'וף השי"ת וייאכ'ד גוסטו כביר ותאסיע לכ'אטר / ומנהא נפ'האמו חוואייג ב'זאף אלי גאזו פ'י איאם גדודנא / לוליינ ע"ה ז'עא ונתבעו כלאמהום למליח ולעזיו עלינא / אחנא נציבו לגנוס לכל יפדשו על מצחאף לקדם דל גנוס / באש יאכ'דו מנהום בעד לעקלייא אלי תליק ביהום / לעאסאך אחנא אשחאל מלזום עלינא נפ'דשו עלא כלאם / אסיאדנא ע"ה באש מנהום נפתמו לאסאס דתורה מתאענא / ודי יראת השם נקלתהום מן כלאם אסיאדנא אנא חו"מ / שלום בכ"אש / פה אלגיר יע"א / בדפוס ר' שלום בכ"אש מדפיס ומוכר ספרים / עאם 1892 לחסאב אנצארה 5652 לחאסאב ליהוד / ע"י המסדר הבח'ון יוסף חיים בכ"אש. 12×19,5 ס"מ. 48 עמ'. תרנ"ב. פרקי מוסר מלוקטים מדברי חז"ל.

[19] ב"ה / בונה ירושלים / בונה ירושלים ה (תהלים קמ"ז, ב') / האד למצ' חאף פיעאוויד עלא בלדאן ירושלים ועלא / אזיאראת אלי פ'יהא ועלא אצדיקים ורבנים וגאונים / אלי מדפ'ונין פ'יהא גמיע לוואחד אלי יקרא פ'יה יציב / כילשית ואגד קדדאמו ומן כ'לאף אלי יאכ'ד גוסטו כביר / פ'יה זאייד ענדו זכיות כביר חין אלי ידכר בפ'ומו יסאמין / דצדיקים ויתפ'ככר בלאדו ירושלים ונביאים ולקדושים אלי / כאנו סאכנין פיהא וחתא פהאד אתפ'כירא ראהו ענדו מצוה / כבירה כחאל מא קאל אנביא זכרו את ה מרחוק וירושלים / תעלה על לבבכם ודוד המלך ע"ה קאל פ'תהלים דיאלו / אם אשכחך ירושלים תשכח ימיני נטלבו מן השי"ת ותבת / פ'ינא לפסוק אלי קאל בונה ירושלים ה' נדחי ישראל יכנס / אמן נקלתו מן לשון הקודש ללג'א דל ערבי אלי / יתממשא פי בלדאן לאלגירי תוניזי ולג'רב אנא שלום / בכ"אש. פה אלגיר יע"א / בדפוס ר' שלום בכ"אש מדפיס ומוכר ספרים / עאם 1892 לחסאב אנצארה 5652 לחאסאב ליהוד / ע"י המסדר הבח'ון יוסף חיים בכ"אש. 12×19,5 ס"מ. 48 עמ'. תרנ"ב.

כולל: צדון; קבורת יששכר וזבולון; קבורת בצלאל ואהליאב; העיר צור; עכו; חיפה; נציב מלח; צפת ורביניה; ר' פנחס בו יאיר; עין זיתון; ביריה; בין הבתרים; טבריא; הלל הזקן ותלמידיו.

[20] ב"ה / כוכב שבתאי / שקר החן והבל היופי אשה יראת ה' היא תתהלל (משלי) / האד למעשה הוא די אסתר בנת ר' שבתי כהן / ז"ל מול ש"ך מן האד למעשה נקדרו גערפ'ו לקדר / מתאע כ'וף השי"ת מעא לבן אדם אלי יכון חאבס / פ'יה ויווררי לפ'כ'ראניא מתאע אנסא ולבנאת / ישראל אלי יכוננו חאבסין פ'דין

מתאעום ובל כ"ף / מתאע השי"ת האד למעשה כנת עמלתו פי אור / הלבנה ולאכנ מא כמלתוש ודלווקת ראהי מעשה / כאמלא לוואחד אלי יקרא פ"ה יאכד / גוסטו כביר שלום בכ"אש / אסומא מתאע האד למצחאף 60 סאנטים / פה אלגיר יעא / בדפוס ר' שלום בכ"אש ה"יו מדפיס ומוכר ספרים / ע"י המסדר הבח"ון יוסף חיים בכ"אש יצו' / פי עאם 1892 לחסאב אנצארא אלי הווא 5652 / לחסאב ליהוד.

12×18 ס"מ. 64 עמ'. תרנ"ב.

עיבוד ערבי של הסיפור אסתר בת ר' שבתי כהן. לדבריו של בכ"אש הופיע הסיפור כבר ב"אור הלבנה" ולא נמשך; כנראה ב"חודש החמישי" שלא ראיתי.

21] ממקור ישראל / במקהלות ברכו אלקים ה' ממקור ישראל (תהלים ס"ח כ"ז) / האד למעשה אלי גראת פי איאם הרב ר' משה / הלוי לאנדוי ז"ל פי בלאד ווילנא מעא התלמיד / מתאעו אברהם יסלים פי עאם 5278 לחסאב ליהוד / ונס לכביר אלי עמל השי"ת מעאהום פי פסח. גמיע / אלי יקרא פ'האד ליסטוואר יבקא דאהש פי / חוואייג דל עגב אלי יצירו פ'דניא חתא יבקא לבן אדם / מסתוואד להשי"ת אלי יווררי עגאיבו מעא / גמעי ללוואחד אלי יחבס פ"ה ומנהא נפ'מהו / גמיע לוואחד אלי יכון קארי פתורה בעד אמא / יגוויא לווקת ויעמל חוואייג טד לדין דייאלו מעא / כל האדא יגילו ואחד לווקת אלי ינדם עלא / פ'עאיילו ותורה אלי קרא תרדו לטריק למליחה נקלתו / מן מצאחיק דלשון הקודש כ'אטר אצוג'אר דל יהוד כ"ר שלום בכ"אש.

נדפס פה אלגיר יע"א / ע"י ר' שלום בכ"אש / המסדר הבח"ון יוסף חיים בכ"אש / פי עאם 5653 לחסאב ליהוד 1892 לחסאב אנצארא.

12×19,5 ס"מ. 272 עמ'. תרנ"ב.

עטיפה צבעונית בשם: ספורי מעשיות. המילה Supplément בשער הקודם תוקנה. מקום ושם הדפוס בלועזית: Alger. — Imp. Franck et Solal. ספור שקרה בתקופת ר' משה הלוי לאנדוי מוילנא בשנת 1517. המעשה קרה בחודש אדר בעיר קאזמיר. מעבר לשער העטיפה, רשימת ספרים הנמכרים בבית דפוסו של בכ"אש.

22] ספורי מעשיות / ...

ראה מס' 21.

23] ב"ה / ספר / ספורי הטבע / דור לדור ישבח מעשיך וגבורותיך יגידו (תהלים קמ"ה ד') / האד לכתאב הווא ליסטיוואריס מתאע לחוואייג / אלי אנבדעו פ'דניא פי איאם לאוול. ופ"ה חתא / לחוואייג דנאטוריל ודטבע אלי ראהום כאיינין / פ'דניא אלי בזאף דננאס מא יערפ'הומש. גמיע / לוואחד אלי יקרא פ'האד למצחאף מן כ'לאף אלי / ייאכ'ד גוסטו כביר ותאסיע לכ'אטר זאייד יתעללם / מגנו חוואייג ייאסר דנאטוריל אלי מא כאנש / יערפ'הום פי אוול — נקלתום מן מצאחיק די / חכמי הטבע למעקולין — שלום בכ"אש / אסומא מתאע האד למצחאף 60 סאנטים.

אלגיר / בדפוס ר' שלום בכ"אש מדפיס ומוכר ספרים, ע"י המסדר הבח"ון יוסף חיים בכ"אש / עאם 1692 לחסאב אנצארא. 5652 לחסאב ליהוד. ספר קריאה עממי למדעי הטבע, מלוקט מספרי "חכמי הטבע המפורסמים".

12×19 ס"מ. 64 עמ' תרנ"ב.

ספרי רבי שלום בכ"אש — איש השכלה, מדפיס ומו"ס באלג'יר

24] ספר / פרח שושן / דודי ירד לגנו לערוגת הבשם... ללקוט שושנים. (שיר השירים ו' ב') / האד למצחאף הוא דל מוסר ומדות מנהא / נקדרו נפ'המו לחוואייג למלאח באש נעמלוהו / וחואייג דוניין באש נבעדו רוחנא מנהום כולתום / כלאם אסיאדנא לחכמים ע"ה כלאם דתורה / ודי יראת השם כל מן הוא יחאב לחוואייג / דתורה ודי יראת השם מלזום יכון ענדו האד / למצחאף פי ביתו כול יום יקרא פיה באש דאיים / יכוננו כלאם אסיאדנא בין עיניה ויערף קימתהום / ויתמששא פי טראייקום באש דאיים יכון השי"ת / פי מעאוונתהו ויוורדילו אטריקא למליחא באש / יתמששא פיהא נקלתה מן כלאם מתאע / אסיאדנא ע"ה פלג'א דל ערבי אלי יתמששא פי / בלאדנא. כ"ד שלום בכ"אש /

פה אלג'יר יעא / בדפוס ר' שלום בכ"אש ה"יו מדפיס ומוכר ספרים / ע"י המסדר הבח'ון יוסף חיים בכ"אש יצו' / פי עאם 1892 לחסאב אנצארא אלי הוא 5652 / לחסאב ליהוד.

20×12,5 ס"מ. 48 עמ'. תרנ"ב.

על המעטפה :

לקט דברי מוסר ומדות.

25] ב"ה / מעשה / פרי לצדיק / ויאמר אדם אך פרי לצדיק אך יש אלהים שופטים בארץ / (תהלים נ"ח י"ב) / מעשה אלי גרא בהרב הגאון ר' יום טוב ליפ'מאן / העליר ז"ל. בעל תוספת יום טוב פי עאם 5381 / לחסאב ליהוד. אלי הוא 1511 לחסאב אנצארא / פי בלאד פולוניא אלי כאן קאעד ענדהום רב / ודיין דל בלאד. ואחד אלי יקרא פ'האד למעשה / יפ'האם לקדר לכביר מתאע השי"ת מעא אצדיקים / כיפ'אש יעמל עגאייבו באש יסללכהום מן אצ"יק / נקלתא פלג'א דלערבי לצג'אר דליהוד — שלום בכ"אש / אסומא מתאע האד למצחאף 60 סאנסין / האד למצ'חאף יתבאע ענד ר' אברהם בוכ'כבוא הי"ו.

19×12 ס"מ. 64 עמ'.

ספור על יוסף, בנו של ר' יום טוב ליפ'מאן העליר, בעל תוספות יום טוב. שיבושים בתאריכים. המקרה קרה בשנת שפ"ט (1629).

26] ב"ה / קצות הארש / כי נחם ה' ציון נחם כל חרבותיה (ישעיה נ"ב ג') / האד למצחאף מתאע לקצות מתל קצת חנה קצת / איוב קצת עשרה הרוגי מלכות קצת סוליכא / די בלאד פ'אס פל ג'רב באש לבן אדם יקראהום / פי אייאמאת די בין המצרים ויכסר קלבו ויתפ'כר / לג'בן אלי גאזו עלינא באש נתבתו כלאם לפסוק / אלי קאל אם אשכחך ירושלים וגו' ופסוק אכ'ור / שישו אתה ממוש כל המתאבלים עליה ולחכמים / ז"ל קאלו ואחד אלי יתג'בבן עלא חורבן ירושלים / ועלא מיתת הצדיקים יכון בטוח מא יחון חתא / עלא ואחד מן אחבאבו ויזכא יפ'ראח פי בנין / ירושלים בב"א /

פה אלג'יר יעא / בדפוס ר' שלום בכ"אש ה"יו מדפיס ומוכר ספרים / ע"י המסדר הבח'ון יוסף חיים בכ"אש יצו' / פי עאם 1892 לחסאב אנצארא אלי הוא 5652 / לחסאב ליהוד.

20×13 ס"מ. 32 עמ'. תרנ"ב.

כולל: קצת [=קינה] חנה; קצת איוב; קצת עשרה הרוגי מלכות; קצת חנה סוליכה די בלאד פאס. (בחרושים). (על סוליכה ראה: א' הטל, יהדות צפון-אפריקה, ביבליוגראפיה, ירושלים, תשל"ג, במפתח תחת: "סוליכה הצדקת").

[27] מאמר א' / נצחון האור / על החשך / או ויכוח הפרושים עם הצדוקים / הכינו חקרו וגם יסדו / ידי / או"מן הר"ש / והוא / שלום בכ"אש / הי"ו / (כן לה"א מו"ר החו"ש כמהר"ר ר' יצחק בכאש ז"ל) / הובא לבי"הד בהוצאת הנדיב היקר החפץ בעילוי"ם / שמו מ"ר ז' מ' כ' הי"ו / ונלוה אליו קונטרס / עי"ן גד"י / והוא ביאור הלצי על פיוט חד גדיא הנוהגים לאמרו בליל פסח / להחכם הוותיק, המליץ המפואר, האבר"ך השנון / ה"ר יצחק מרעלי הי"ו.

16×24 ס"מ. 2 דפים + 32 עמ'. חשמ"ד [אלג'יר תרנ"ו].

בדף ב, א: מפני סבה שאינה תלויה בהמו"ל עוד לא נשלם הקונטרס עי"ן גד"י. מעבר לשער: "מחסרון ידיעת המסדר שפת עבר, ע"כ עצמו מספר הטעיות במאמר זה, תקננו את הנחוץ ואת היתר סמכנו על המבין". על ר' יצחק מרעלי, ראה א' אלמאליח, הרב יצחק מרעלי, בתוך חמדת ישראל, קובץ לזכרו של ר' חיים חזקיהו מדיני, ירושלים תש"ו, עמ' 43—55 וכן מחברת, שנה א, גל' ד—ה, ניסן—אייר תשי"ב, עמ' 46. על המחלוקת בין הפרושים והצדוקים בתקופת המלך ינאי, מסודר בצורת ויכוח. (אותיות רש"י).

מרדכי ש. באומינגר

על המחלוקת בין רבני יאס בשנת תר"ג

(למאמרו של י. מהלמן, "עלי-ספר", א', עמ' 104—105)

במאמרו "ח"י ספרים עבריים ודפים בודדים" מעלה ד"ר י. מהלמן את פרשת המחלוקת בין רבני יאס בשנת תר"ג בענין דיני מכירת חמץ לפני הפסח. ויש להעיר על כמה מדבריו ולהוסיף עליהם.

1. הרב מתתיהו לנדא, אבד"ק פאדיטורק, בנו של הרב יוסף לנדא וחתנו של הרב טויבש, העלה את תולדות אביו (ולקוטים מתורותיו) על הכתב, והספר נדפס בשם "תולדות יוסף", בברדיטשוב, בשנת תרס"ח, 4°, ל' דף. רוב החומר דלהלן שאבתי מספר זה, וגם נעזרתי במסורות שבע"פ על אודות הרב לנדא ומשפחתו. כיוון שהיו מפורסמים בדורם ונסעו לצדיקי בית רו"ן, נשתמרו פרטים עליהם בבתי אדמו"רי בית רו"ן וחסידיהם.

2. הרב יוסף לנדא, שהיה תלמיד הרב מאפטא ולאחר פטירת רבו זה, מחסידי האדמו"ר מרו"ן, נודע כ"הרב מליטין", על שם העיר בה כהן ברבנות לפני שנתבקש לשבת על כסא הרבנות ביאס. שם זה, "דער ליטינער רב", דבק בו כל ימיו כשם שרבו הראשות, רבי אברהם יהושע העשל מאפטא, נודע בשמו "דער אפטער רב" גם לאחר שעזב את רבנות אפטא וכהן ברבנות ביאס עצמה, ולאחר מכן, כשהתישב במעזיבנו. הרב לנדא נתבקש ליאס בשנת תקצ"ד, ואם כי לא רצה תחילה לעזוב את ליטין, נענה להפצרות האדמו"ר מרו"ן והגיע ליאס בשנה האמורה¹. בנו, ר' ברוך צבי, התמנה במקומו לרב בליטין.

3. הרב אהרן משה טויבש² הגיע ליאס בשנת תר"ב, לאחר שהרב לנדא בקש את ראשי הקהילה ביאס להביא שמה רב נוסף, כיוון שעול רבנות העיר כבד עליו. הרב טויבש היה באותו הזמן רב העיר סניאטין שבגליציה, ונאות לבוא ליאס רק לאחר שהרב לנדא עצמו כתב אליו שהדבר נעשה ביוזמתו ובהסכמתו המלאה.

4. המחלוקת בין שני הרבנים פרצה בשנת תר"ג כאשר פרסם הרב לנדא את קונטרסו "סייג לתורה"³ בענין מכירת חמץ. מטרת התקנה, שנכללה בעלה, היתה למנוע שכל

1. חיבר: "קול נהי", טשרנוביץ תרי"א; פשעמישלא תרל"ט, וש"ת "ברכת יוסף", לבוב תרכ"ט; ור' בהקדמתו ל"חק לישראל", טשרנוביץ, תרי", שנדפסה שנית בסוף ספר "תולדות יוסף", בברדיטשוב תרס"ח, דף יח, עד גמירא.
2. חיבר: שו"ת "תועפות ראם", וולקוא, תרט"ו; "קרני ראם", על התורה, לבוב, תרמ"א.
3. ברור שזהו הפריט הראשון שנדפס באותו ענין — ונקרא "סייג לתורה" ולא "תקנה גדולה", אף שיתכן שהמלים "תקנה גדולה" הופיעו שם ככותרת משנה.

יחיד מיהודי יאס ימכור בנפרד את חמצו לנוכרי, כראות עיניו, דבר שגרם למכשלות. במקום זה תקן שבכל רחוב ילכו ב' אנשי תורה לקנות החמץ של יהודי אותו רחוב, וגם ישכרו את המקומות שהחמץ שם, וימכרו הכל, במרוכז, לנוכרי בערב פסח. תקנה זו קבלה את הסכמתם של שנים מגדולי רבני הדור, רבי שלמה קלוגר מבראד ורבי ישעיה שור⁴. התקנה פורסמה, כאמור, כדף או עלה בודד שנקרא "סייג לתורה", ואף שלדברי מהלמן אבד העלה ולא נמצא, בכל זאת הוא מוזכר ומתואר בספר "ברכת יוסף" הנ"ל חלק א' ח"ט, סי' טו, וכן ב"תולדות יוסף", שם, דף ה' ע"א.

5. התקנה לא נראתה להרב טויבש, והוא הדפיס את השגותיו בדף בן מ"ה שורות לערך, בשם "מודעא רבא", בו בטל את נמוקיו ההלכתיים של הרב לנדא. דף זה לא נרשם⁵.

6. בתגובה ל"מודעא רבא" הדפיס הרב לנדא את "משמרת לסייג", המתחלק למעשה לשני חלקים: האחד – ששת הדפים הראשונים המסומנים א–ו העוסקים בקיום דברי הרב לנדא ב"סייג לתורה" ובשלילת נמוקי הרב טויבש נגד ה"סייג לתורה"; ואילו בשני הדפים האחרונים, שאינם מסומנים, והנקראים "בטול המודעא" ומהיום יחידה נפרדת, כותב הרב לנדא נגד דעתו של הרב טויבש לנהוג לדינא כפי שנהגו מקדמת דנא לפני פרסום התקנה הכלולה ב"סייג לתורה". בטול המודעא נתחבר, איפוא, ע"י הרב לנדא כנגד המודעא רבא של הרב טויבש.

7. בתשובה לספר "משמרת לסייג" הדפיס הרב טויבש את ספרו "הריסת משמרת". אשר לספר "הגו סיגים" שפורסם כנראה יותר מאוחר ואשר לא נשתמר, כדברי ד"ר מהלמן, לא ברור ע"י מי ומתי נתחבר⁶, אך משמו ברור כי הוא נתחבר אחרי "סייג לתורה".

4 ר' ישעיה שור עצמו נתמנה, בסוף ימיו, כרב ביאס. ראה הסכמתו לספר "עטרת תפארת ישראל" לר' ישראל חריף מסטאנוב, לובלין, תרל"ה.

5 שה"מודעא רבא" השתרעה על מ"ה שורות בערך, אנו לומדים מדברי הרב לנדא ב"בטול מודעא", המתיחס למ"ה שורות. גם מתוך האמור בספר "תולדות יוסף", שם, ברור כי סדר הפרסום הנכון הוא כפי שכתוב כאן, ודבר זה מסתבר גם מהשמות עצמם: "משמרת לסייג" של הרב לנדא מתייחס ובה לקיים את האמור בדף שלו "סייג לתורה", ו"בטול מודעא" של הרב לנדא בסוף "משמרת לסייג", בא לחלוק על "מודעא רבא" של הרב טויבש. כנגד "משמרת לסייג" פרסם הרב טויבש "הריסת משמרת". הוכחה נוספת לכך אנו מוצאים גם בראש ספר "משמרת לסייג" שם כתוב: "א מ"ש בעל מ"ר...". שפתרונו: מה שכתב בעל מודעא רבא. יוצא, איפוא, שספר "משמרת לסייג" נכתב כתגובה על "מודעא רבא" ולא על "הגו סיגים" כהנחת ד"ר מהלמן.

6 כיוון שהתיבה "סיגים" מתיחסת כמובן ל"סייג" ולא להיפך, אפשר ש"הגו סיגים" נתחבר ע"י הרב טויבש ונדפס כתגובה נוספת על "משמרת לסייג", וראה לדבר מהתבות "הגו סיגים" (משלי, כ"ה ד' וראה רש"י ומצודות שם). אולם אפשר שבתגובה ל"משמרת לסייג" חבר והדפיס הרב טויבש תגובה בשם אחר שלא הגיעה אלינו, ו"הגו סיגים" נתחבר ע"י הרב לנדא כתגובה לתגובת הרב טויבש, ובקראו את חבורו בשם "הגו סיגים", סמך הרב לנדא על פירוש ראב"ע לתבות אלו (משלי שם). יתכן גם שהרב לנדא הגיב על "הריסת משמרת" בקונטרס נוסף, ועל זה בא, כתשובה, "הגו סיגים" של הרב טויבש. ראה תולדות יוסף שם. אולם ראה סוף "משמרת לסייג", ביטול מודעא, פסקא אחרונה ד"ה ולכל, שמשם משמע שאין הרב לנדא רוצה להמשיך בפולמוס ובהדפסת ספרים נוספים.

על המחלוקת בין רבני יאס בשנת תר"ג

8. המחלוקת ארכה לא מספר חדשים, כהנחת ד"ר מהלמן, אלא כשלוש שנים, דהיינו עד שנת תר"ו. במשך כל תקופה זו ניסו טובי יאס להשכין שלום בין שני הרבנים, אך ללא הועיל ורק בשנת תר"ו הושם קץ למחלוקת, כאשר בנו של הרב לנדא, ר' מתתיהו, בא בברית השידוכין עם בתו של הרב טויבש [חתונתם התקיימה בשנת תר"ט]. מאז, כאשר אחד מהם היה משיב לשואליו בהלכה, היה שולח תשובתו לשני כדי שיסכים לתשובה אף הוא.

9. הרב טויבש נפטר בי"א תמוז תרי"ב, והוספד ע"י הרב לנדא שאמר כי עליו מת יותר מאשר לכל אדם אחר, מאחר שלא יוכל יותר לפלפל עמו בדברי הלכה, ולהתיעץ בענינים חמורים. הוא עצמו נפטר בערב שבת, כ"ד מרחשון, תרי"ד.

10. "הגאון הצדיק מוואליטשיסק... ובנו הגאון..." המוזכרים ע"י ד"ר מהלמן בסוף דבריו, הם רבי יהודה אריה ליבוש איש הורוויץ ובנו הרב ר' יוסף יאסקי, שהיו רבני יאס לפני, וסמוך, לשנת הקס"ה.

חיים ליברמן

על ספר "אהבת יהונתן" לר' יהונתן אייבשיץ

(לרשימתו של א. יערי, "עלי-ספר", א', עמ' 109)

ספר "אהבת יהונתן" על הפטרות של כל השנה, מאת הרב ר' יהונתן אייבשיץ, נדפס לראשונה בהמבורג בשנות תקכ"ה–תקכ"ו, בשני חלקים: חלק ראשון על הפטרות בראשית-במדבר, וחלק שני – על הפטרות דברים ומועדים, בהוספת פירוש על מגילת איכה בשם "אלון בכות".

ספר זה נתחבב על הרב ר' אברהם אבלי, מו"צ בעיר קיוב ברוסיה, והחליט להדפיסו מחדש בהוספות מספרים חשובים וגם הערות משלו. מחוסר אמצעים הדפיס תחלה (בהעלמת מקום הדפוס) רק את פירוש "אלון בכות" על מגילת איכה שבחלק השני. ד. וואכשטיין, ברשימתו "מנחת שלמה" (וינה, תרע"ב, ח"א מס' 259), רשם דפוס זה. את מקום הדפוס קבע – אוסטרעהא, ובאשר לשנת הדפוס ציטט את נוסח השער: "ותהי התחלתו בחודש אייר בין מלכא למלכא, מה תאמר נפשך אעשה לך" [= תק"ו]. כן הוסיף, שלקביעת התאריך אין צורך להסתפק באותיות הגדולות בלבד, כי הוא יוצא מנוסח "בין מלכא למלכא", שכן בשנת תק"ו נפטר רבה של אוסטרעהא, הרב מאיר מרגליות (ובנו, ר' בצלאל, נתמנה במקומו), ואם כן ברור שהספר נדפס בשנת תק"ו, ומזה גם ראייה שנדפס באוסטרעהא.

דברים אלו בטעות יסודם. כל הנוסח הזה, "ותהי התחלתו" וכו', אינו אלא העתקה מדפוס המבורג, ושם באמת היתה התחלתו "בין מלכא למלכא", כאמור בהקדמה שם, שהתחילו בהדפסה תוך י"ב חודש לפטירת ר' יהונתן. קשה להעלות על הדעת שכמו שבדפוס הראשון התחילו בהדפסה בחודש אייר, כך גם דפוס שני זה, וכמו שדפוס הראשון היה "בין מלכא למלכא" כך גם דפוס שני זה. ודאי וברור שהמדפיס פשוט העתיק את כל הנוסח מדפוס המבורג, ושינה רק את האותיות הגדולות של פסוק הפרט, ועל כרחינו נוכל להשתמש לקביעת התאריך רק באותיות הפרט. אבל, אעפ"י שמהן יוצא תאריך תק"ו, אין אנו יכולים לקבלו, ומוכרחים לומר שהיו עוד אותיות גדולות, שנשמטו, אם באשמת הבחור הזעזער או במכוון. והרי נימוקי:

בהקדמת "אלון בכות" זה כתוב שהמהדיר, ר' אברהם אבלי, קבל הסכמות הרבנים להדפסת ספר "אהבת יהונתן" כולו עם ההוספות שהוסיף, אלא ש"מחמת הוצאות הדפוס" הוא מדפיס לעת-עתה רק את הקונטרס "אלון בכות", ומהאי טעמא גופא אינו מדפיס בו את גוף ההסכמות אלא את שמות הרבנים המסכימים בלבד: (א) ר' מרדכי בן הרב נחום מטשערנוביל (ב) ר' יוסף אבד"ק קאנסטנטינ' ישו, בצרוף בנו ר' ראובן אבד"ק זיטאמיר (ג) ר' יצחק אייזיק אבד"ק ברדיטשוב עיר חדש (ד) בית-דין הגדול דק"ק ברדיטשוב. הוא מבטיח שכאשר יעזור לו השי"ת להדפיס את ספר "אהבת יהונתן" כולו, ידפיס שם את גוף ההסכמות. את הבטחתו זו קיים אח"כ, כשהצליח להדפיס את הספר כולו, על שני חלקיו, ואז הדפיס בראש חלק א' את ארבעת ההסכמות הנ"ל. שתיים מההסכמות הללו הן

בלא תאריך, אחת מתקע"ה ואחת מתקע"ח. הרי שבשעת הדפסת "אלון בכות" שברשימת וואכשטיין כבר היתה בידו ההסכמה משנת תקע"ח, והספר לא נדפס לפני תקע"ח, ותאריכו של וואכשטיין — תק"ז — בטל.

זאת ועוד אחרת: מספר "אלון בכות" מצויים טפסים בני 20 דף (כזה של וואכשטיין; גם בידי שני טפסים כאלה), אבל מצויים גם טפסים שנוספו להם שני דפים; כ"א וכ"ב (בראש דף כ"א נדפס: "גם זה שייך לס' אלון בכות"). זה ששני דפים הללו מצויים רק בחלק מן הטפסים, מורה שנוספו במאוחר קצת, כשחלק מהטפסים כבר יצא לשוק. בשני הדפים הללו ישנן שלש מובאות: (1) מספר "המקנה" (שנדפס תקס"א) (2) מספר "בית אפרים" (שנדפס תקס"ט) (3) מספר "שם משמאל" (שנדפס תקע"ז). אין להעלות על הדעת שבשנת תקע"ז או אחריה הדפיסו שני דפים, כ"א—כ"ב, כדי להדביקם לספר שנדפס כשלושים שנה מלפנים, בשנת תק"ז.

אשר לאותיות הגדולות המורות על תק"ז, הרי כל הרגיל בביבליוגרפיה יודע, שכשם שמצויות טעויות־דפוס בגוף הספרים, כך הן מצויות בתאריכים, ובפרט באלו היוצאים מאותיות גדולות של שבתי פסוקים ואמרות חז"ל ומליצות המחברים או המדפיסים, השמטות וחילופים, גדולות בקטנות וקטנות בגדולות, הכל לפי רשלנות הבחור הוצע. בדפוס רוסיא בימים ההם מצויות לא רק טעויות דפוס, אלא גם הטעויות במכוון, כדי שלא לשאת באחריות הצנוורה — שהיתה חמורה בימים ההם (ובפרט בימי הקיסר ניקאלאי הראשון) — להשתמט ממסים גבוהים, לחפות על העדר רשיון להדפסה וכדומה, מלבד מה שהיו מדפיסים חסרי מצפון, שהשיגו גבול מדפיסים קודמים שקבלו הסכמות למספר שנים. סיבות אלו גרמו לריבוי החמו"דים והחמ"דים, המזויפים ומוקדמי התאריך בדפוס רוסיא. גם בנידון דידן, אפשר שהתאריך תק"ז אינו טעות אלא הטעיה במכוון, ולכן העלימו גם את מקום הדפוס ואת שם המדפיס.

אשר לאוסטרהא כמקום הדפוס, הרי כאמור בטלה ראייתו של וואכשטיין מנוסח "בין מלכא למלכא", ולפי הקישוטים שעל השער ומעבר לשער הוא דפוס סדילקאב ודאי.

*

ברשימתו הנ"ל כותב וואכשטיין שי. בן־יעקב וש. ווינר רושמים את שנת תק"פ כתאריך הדפסת ספר "אלון בכות", ומפריך אותם מנוסח "בין מלכא למלכא" הנ"ל. גם בזה טעה. הם לא רשמו כלל את "אלון בכות", ונראה שלא ידעו כלל על מציאותו. מה שרשמו היא מהדורה חדשה של כל הספר "אהבת יהונתן". כאמור לעיל, הצליח סוף סוף ר' אברהם אבלי להדפיס כולו, על שני חלקיו (102 דף), בהשמטת קונטרס "אלון בכות" שהדפיס קודם, בהעלמת מקום הדפוס ובתאריך: "יהונתן גבר לענות" [= תק"פ]. מהדורה שלמה זו היא היא שרשמה בן־יעקב — עפ"י האותיות הגדולות — תק"פ, ווינר: "סביב שנת תק"פ" (באמת ווינר לא רשמה, שכן לא היתה באוסף פרידלאנד, אלא רק הזכירה דרך אגב כדרכו), ואין לרשימתם שייכות לרשימתו של וואכשטיין.

אמנם, גם דבריהם זקוקים לתיקונים. הקביעות אוסטרהא כמקום הדפוס אינה נכונה. זהו דפוס סדילקאב מובהק. אשר לתאריכים, הרי ר' אברהם אבלי הדפיס במהדורה זו: "דרוש שדרש בקהל רב בשבת הגדול תקפ"ב". את אחת ההערות שלו הוא מסיים: "כ"ד הכותב... יום ב' ח' אייר תקפ"ב". הרי שהספר לא נדפס לפני תקפ"ב, ויש להוסיף עוד אות אחת גדולה בתאריך, ותאריכו של בן־יעקב תק"פ בטל. נוסח ווינר: "סביב שנת תק"פ", אפשר לקבל, שהרי המונח "סביב" אפשר לפרשו גם אחר תק"פ.

בשנת יהונתן גבר לענות [תקפ"ה] הדפיס ר' אברהם אבלי (בהעלמת מקום הדפוס, אבל ודאי בסדילקאב) "קונטרס אחרון לספר אהבת יהונתן", ועל השער כתוב: "להפטרות

בראשית ולהפטר מנחה של יוה"כ, עם לקוטים השייכים לספר אהבת יהונתן הנדפס מכבר". אם כן נדפס ספר "אהבת יהונתן" לפני תקפ"ה, ולכן במקום "סביב שנת תק"פ" של ווינר: מוטב לרשום מהדורה זו: בין תקפ"ב לתקפ"ה.

ואסיים בקוריוז: לעיל כתבתי שאחת הסיבות להעלמות והקדמת תאריכים בדפוסי רוסיא, היא כדי להשתמט מעינה של הצנזורה. אכן, את ההעלמות שבמהדורה שניה זו של "אהבת יהונתן" אין לתלות בסיבה זו, שכן מצאתי כי יד הצנזורה לא פסחה עליה, ודוקא ע"י צנזור עם-הארץ. בפירוש על הפטרת שבת חול המועד פסח מובא הפסוק (משלי י"ד) "צדקה תרומם גוי" בנוסח: "צדקה תרומם עכו"ם"! זה מזכיר אותו צנזור שגזר להחליף בכל מקום את השם "גוי" בשם "עכו"ם", והדפיסו אז בסידורי התפילה במקום: "שומר גוי קדוש" — "שומר עכו"ם קדוש"! לידי צנזור כזה נפל "סידור ראב"ן" (אוסטרהא תקע"ז) ובברכות השחר, במקום ברכת שלא עשני גוי, צוה להדפיס: שלא עשני עכו"ם.

אגב אורחא, מענין לציין, שמשום מלשינות שוא של מומר שהיהודים רק כלפי חוץ אומרים שעכו"ם הוא ר"ת: עובדי כוכבים ומזלות, וממילא אין הכוונה לנוצרים שאינם עובדי כוכבים, אבל כלפי פנים, בינם לבין עצמם, מתכוונים הם דוקא לנוצרים, ומפענחים את הר"ת: עובדי כריסטוס ומרים. היו צנזורים שפסלו תיבת עכו"ם וצוו להחליפה. מהם שגזרו להחליפה בתיבת נכרי ומהם שגזרו להדפיסה בלא ר"ת אלא מפורש — עובדי כוכבים ומזלות. לידי צנזור כזה נפל סידור דרך החיים (אוסטרהא, תקצ"ג) שבו הרבה פעמים תיבת עכו"ם ואת כולם החליפו במפורש — עובדי כוכבים ומזלות, ומכיוון שרגילים לפענח את הר"ת עכו"ם בלשון רבים — עובדי כוכבים ומזלות — הדפיסו בסידור זה גם בברכות השחר בלשון רבים: "שלא עשני עובדי כוכבים ומזלות"! צנזורים אחרים לא פסלו את הר"ת אלא ציוו להוסיף לו אות ז' ולהדפיס עכומ"ז, דבר שאינו נותן מקום לטעות בפתרון הר"ת.

יעקב ש. שפיגל

עוד על דפוסי הרי"ף שהיו לפני ר' שלמה עדני

(למאמרי ב"עלי-ספר" א', עמ' 165–172)

במאמרי הנ"ל הראיתי כי יש מקום רב לומר שלפני ר' שלמה עדני, בעל "מלאכת שלמה", היה ספר הרי"ף בדפוס בלתי ידוע לנו, והנקרא על ידיו בשם "דפוס שאלוניקי"¹. והנה נתוסף לי עתה פרט חדש בענין זה. זה עתה יצא לאור ספר "שיטה מקובצת על מסכת תמורה", לר' בצלאל אשכנזי, במהדורה חדשה, עפ"י כת"י, ע"י ר' יעקב דוד אילן, בני ברק תשל"ה. במבואו ציין המהדיר כי השתמש בכ"י בריטיש מוזיאום: "הכולל הגהות ופירושים על סדר קדשים, וכן על מסכתות נדרים ונוזר, והגהות על פי' הרי"ש זרעים. בסוף מסכת נוזר נכתב בין השאר 'המעתיק שלמה בר ישועה עדני', והוא בעל המלאכת שלמה על המשניות תלמידו של רב"א". בהמשך המבוא, עמ' 12, הערה 18, כותב המהדיר: "אולם מצאתי בש"מ מנחות (כ"י העתקת הרי"ש עדני) דף פא לאחר שהובא בש"מ קטע בשם ד"ת נכתב במוסגר בזה"ל: אמר המעתיק שלמה עדני, נלע"ד שבכל מקום שתמצא כתוב בחבור זה ד"ת², רוצה לומר דעת תלמיד, והם דברי הרב בצלאל אשכנזי ז"ל המגיה בענותותו, וכן כתוב ג"כ בנמקי יוסף פ' יש נוהלים דף רכה [לפי דפי דפוס ויניציאה³]. והוא לקוח מן התלמוד פ' גט פשוט דף קסה, שהשיב ר' ירמיה לשואלים לו: אני איני כדאי ששלחתם לשאול לי אלא כך דעת תלמידכם נוטה. ואע"פ שתמצא שם בנמקי יוסף, פ' מי שמת, דף רלא ע"א, בהדיא כן דברי תורה, נלע"ד שהוא טעות וצ"ל כן דעת תלמיד, וכן שם בדפוס שאלוניקי הוא ד"ת בראשי תיבות, כמו הראשון, ועוד שם השלישי באותו עלה⁴ * ד"ת בראשי תיבות גם בדף רלב".

1 במאמרי הקודם לא ציינתי כי איזכורי ר"ש עדני על הדפוסים השונים נבדקו על ידי גם בכ"י וורשא של "מלאכת שלמה", שתצלומו במכון לתצלומים של כה"י העבריים בירושלים – והם זהים עם הנדפס.

2 אעיר כאן כי סימן דומה לזה מצוי גם בהגהות הרמ"ך על משנה תורה לרמב"ם שנתפרסמו ע"י רמ"ד שמידל, ירושלים תש"ל. בפתיחה כתב המהדיר "בכמה מקומות בספר באו הוספות שניכר שנוספו לאחר זמן וכו'. בסוף כמה הגהות והוספות באו סימנים שונים בר"ת וכו' חתומות בסופן: ה"ת או ה"ג ת"ל וכו'. מזה היה נראה שהג' ת"ל וה"ת הוא ר"ת הגהות תלמיד, אך יש דברים שבכתב היד שלפנינו חתומים ה"ת ומרן מביאם בכס"מ בשם הרמ"ך. אין אתנו דבר ברור בזה". והנה, הגהות דומות על גילויי משנה תורה לרמב"ם נמצאו בתקופה האחרונה בכמה ספרים, ראה לאחרונה סכום המצב ע"י ידידי רש"י הבלין במבואו לד"צ משנה תורה מהד' משה בן שאלתיאל, מקור, תשל"ה. נראה כי הראשי תיבות ד"ת, ה"ת מראות קצת כי הן יצאו מאותה יד. [ועי' הערות הבלין שם מס' 44, 45, 46 ובדף הנוסף].

3 זו הערת המהדיר שם.

*3 באותו עלה לא מצאתי ציון נוסף כזה. ונראה שיש כאן ט"ס שהרי ר"ש עדני מציין לדפים ולא לעלים.

עיקר החידוש בקטע הוא לא רק דפוס שאלוניקי שהוכרנהו במאמר הקודם, אלא בדברי ר"ש עדני "ואע"פ שתמצא שם בנמקי יוסף דף ר"ל א ע"א בהדיא כן דברי תורה". בדיקת ציוני הדפים של ר"ש עדני מראה כי הוא השתמש בדפוס סביוניטה שנת שי"ד⁴. אלא שבשלושת המקומות שהזכיר הר"ש עדני כתוב בדפוס סביוניטה: כן ד"ת — ואין זה מתאים לדברי הר"ש עדני. יתר על כן, בדקתי את כל הדפוסים הקדומים של הרי"ף ולא מצאתי בהם כדברי הר"ש עדני.

בדפוס קושטא, ויניציאה שנת רפ"א ושי"ב בדפים רכ, רכו, רכז הנוסח הוא: כן ד"ת⁵. בדפוס ריווא די טרנטו שנת שי"ח ובדפוס קראקא שנת שנ"ז שהוא העתק ממנו, דף על דף, נמצא בדף קמ"ד: כן ר"ת ובדפים קצ, קצא: כן פי' ר"ת⁶.

נמצא שבנוסף לספר הר"ף דפוס שאלוניקי הבלתי ידוע לנו, היה לפני ר"ש עדני דפוס נוסף — בלתי ידוע אף הוא. עובדה זו נראית כמפליאה ביותר.

4 ולא כדברי המהדיר שציין לדפ' ויניציאה.

5 ברפ"א דף רכ נמצא: כן ר"ת.

6 בדפוס בזיל שנת שס"ב לא הודפסו מפרשים. גם בדפוס לובלין שע"ט לא הודפסו מפרשים אלא פירש"י.

אברהם שישא הלוי

שלושה ספרים נעלמים

א. "מאמר" שהדפיס ר' ישראל מאיר הכהן בעל "חפץ חיים" חוק הגיוס הצאריסטי של שנת תרל"ד העלה בעקבו בעיה סוציאלית ליהודי ליטא ופולין. עד אז היה נוהגים להשיא בניהם בגיל קרוב לבן י"ח, כדעת חז"ל, אבל במצב החדש לא הנינו האבות להשיא לבניהם נשים טרם שעמדו למבחן. ה"חפץ חיים" לא ראה בעין יפה נטיה זו, ודרש ברבים שלא לשנות ושלא לסטות מן הדרך המקובלת. בנו, ר' אריה ליב, מוסר על דבר זה בתולדות אביו¹:

"ודעת מר אבי היה, שמחויבים אנו לדבר על לב עמנו, להשיא בניהם בזמנם כמקדם... ומר אבא כתב אז מאמר על זה ומסרו לדפוס, אבל הצענווריא לא הרשו להדפיסו באמנם כי לממשלה טוב יותר לקבל בני חייל רווקים. וזכורני כי נסע אבי לעיר איידקונען, שהיא נחשבת לפרוסיא, ושם מסרו לדפוס ויצא לאור. ומפי אבא שמעתי אז, כי משם נסע לקניגסברג, והתראה עם הגאון מלבי"ם, שישב שם, והציע הדבר לפניו וביקש הסכמתו. ולא מלא חפצו, ובאמת, היו בזה השקפות שונות אז, גם בין בעלי תורה. אמנם מר אבא החזיק בדעתו שהוא דעת תורה לפי השקפתו, ופתקה אח"כ בקיצור בחיבורו מחנה ישראל בפרקים האחרונים". (ההדגשות משלי א.ש.)

בהרצאה זו אין הכותב מזכיר שנה בה נדפס מאמר זה ואף את שמו של המאמר אינו מודיע, ועד כמה שיכולתי לודא אין רישום ביבליוגרפי על ספר או מאמר² שיצא מתחת עטו של החפץ חיים (בעילום שם) ושנדפס באידקונען.

ננסה תחילה לצמצם את הבעיות עד כמה שאפשר. הבעיה הראשונה היא: מתי נדפס המאמר. כאמור, המאמר נתחבר בעקבות חוק שיצא בתרל"ד³ ונדפס בזמן שהמלבי"ם היה רבה של קניגסברג, כלומר בשנות תרל"ו–תרל"ט. הבעיה השנייה היא: מה שם המאמר. הבן מוסר לנו את נושא המאמר, ומוסיף שאת קיצורו הדפיס אביו שוב בסוף "מחנה ישראל". ספר זה יצא לראשונה בשנת תרמ"א⁴, ובטופס שלפני⁵ באמת נמצא מאמר "דבר בעתו"

1 הרב ארי' ליב הכהן, מכתבי הרב חפץ חיים זצ"ל – קורות חייו, דרכיו, נימוקיו, ושיחותיו, ווארשא, תרצ"ו, עמ' 18–19.

2 "מאמר" בטרמינולוגיה של הח"ח יש שהוא חיבור שלם, כמו "מאמר תורת הבית" המכיל 45 עמוד. פרק קצר בן דף-דפים קורא לו ג"כ מאמר.

3 כן הוא ברוב ספרי שימוש.

4 ר' ארי' ליב כותב (שם) "... והחיבור הזה יצא לאור אחר שנת תר"מ, קראו מחנה ישראל. החיבור הזה היה כעין הקדמה למעשי אבא ז"ל בדבר החיילים. מחיר החיבור הזה לאיש חיל 1.25 זהוב עם הכריכה וליתר הקונים 2 זהובים". פרידברג רושם כהוצ' ראשונה וילנא, תרמ"א, ואח"כ ווארשא חש"ד. שני אלה לא ראיתים. לפני הוצ' ווארשא, תרנ"ד, שעל השער נדפס שהיא ההוצאה השלישית.

5 על שער הוצ' תרנ"ד נדפס על השער: "בהוצאה זו צירפתי קונטרס המכונה בשם דבר בעתו שנחנך מאד כאשר יראה הקורא". (עמ' 123–128). כיון שההוצאות

העוסק בענין כאוב זה. שורותיו הראשונות: "דרך אגב באתי לעורר עוד איזה אנשים אשר אינם רוצים להשיא בניהן משהגיעו לפרקו והוא בן י"ח שנה לכתחילה" וכו'. האם מותר להסיק מזה ששמו של המאמר המקוצר בזה היה גם כן 'דבר בעתו'?

הן ידוע שהחפץ חיים היבר ספר בשם "דבר בעתו", שנדפס בווארשא, בשנת ו'דבר בעתו מה טוב [= תרנ"ה]⁶ בעילום שם⁷ והוא "מיוסד על חיוק הדת, בפרט בעניני מאכלות אסורות, אשר נתרפו בעו"ה כהיום אצל הרבה מאחינו השוכנים בין העמים" (לשון השער). ומי הם אלה "השוכנים בין העמים" מבאר המחבר בהקדמת ספרו, כי הם אלו "הנודדים" — כינוי לצעירי ישראל המגויסים. מגמתו היתה לחזק ידיים רפות של אלו הגולים הנודדים שנשלחו לארץ גזרה שלא יתגאלו במאכלות האסורות, ולעורר לעזרה למגויסים בכסף ובשוה כסף כדי שיוכלו להתגבר על כל המכשולים, ולייסד מטבחים כשרים במקומות אשר שם מרוכזים המגויסים. אין בכל הספר אף הוכרה קלה בענין הנישואין בגיל צעיר. אם כן אין להסיק מסקנות מזהות השמות.

האם נודעה מציאותו של טופס של מאמר זה אי שם?

ב. באור מלות ההגיון להרמב"ם

בראש הקדמת באור מלות ההגיון עם פירוש מספיק "אשר עדיין לא היה לעולמים", אשר הובא לדפוס על ידי "האלוף התורני הרבני החכם השלם בידיעות נכבדות כמוהר"ר שמשון הקלירי נר"ו", בפראנקפורט דאדר, תקכ"ב, כותב המהדיר¹:

"הדור אתם ראו דבר חדש אשר כבר היה לעולמים באור מלות ההגיון להרמב"ם ז"ל אשר כבר נדפס עם שני פירושים ארבעה פעמים. בקרימונה שנת שני מאות וששים לאלף הששי, ובבאסיל שנת שני מאות ושבע ושמונים לאלף הנזכר, ובוויניציאה שני פעמים, פעם הראשון שנת שלש מאות ועשרה, ופעם שנית שלש מאות וששה ועשרים לאלף הששי..."

הראשונות אינן לפני איני יודע האם זו היא הוספה להוצ' שלישית, או העתקה מהוצאות קודמות.

6 לפי פרידברג זו היא ההוצאה הראשונה (למעשה: יחידה).

7 באותיות קיריליות רשום על השער: 'Kagana'.

8 הרב מ. מ. ישר, בספרו "החפץ חיים חייו ופעלו", כרך א' תל-אביב, תשי"ח, פרק כד, עמ' קפ"א, כותב: "כדי לשפר את מצבם של החיילים היהודים ולמנעם מלהתגאל במאכל טרפה, ערך החפץ חיים, בשנת תרל"ח, קול-קורא ליהודים שבכל רוסיה, בו נדרשו ליסד ולתמוך מטבחים של מאכלי כשר לחיילים היהודים. ברם הצנזור הרוסי שבאותה הזמן לא הרשה לו לפרסם קריאה זו... ברם הצדיק במרצו הלוהט... מצא לו עצה. הוא נסע לקניגסברג, גרמניה, ושם הדפיס את הקול-קורא והעבירו לרוסיה". בהערה שם נתוספה הידיעה שבאותו הביקור לקניגסברג התיידד הח"ח עם רבה של העיר הגאון מלבי"ם.

הרב ישר השתמש בספרו של ר' אריה ליב תכופות (ראה במפתחות), ובכל זאת אינו מבורר האם זו היא מסורת אחרת של מה שהבן מוסר כמעשה שהיה, או שמדובר ב"קול-קורא" שונה לגמרי.

1 ראה י. דינסטג, ביאור מלות ההגיון להרמב"ם, ביבליוגרפיה של הוצאות, ביאורים ומחקרים. ארשת, שנה ב', ירושלים, תש"ך עמ' 7—34.

שלושה ספרים נעלמים

כמה תמיהות ביבליוגרפיות בהבאה קצרה זו:

1. בית דפוס בקרימונה נתיסד על ידי וינצנצו קונטי בשנת 1555 ובשנה שלאחריה ש"ז הדפיס שם ספר עברי ראשון.²
2. ידוע "באור מלות ההגיון" ויניציאה ש"י, אבל לא משנת שכו"ו. באותה השנה נדפס הספר בקרימונה.³
3. אינקונבולה מספר זה בכלל לא ידועה. האם נאמר שלפני קליר היתה אינקונבולה בלתי ידועה, ורק טעה ברישום מקום הדפוס?

כידוע התנוסס הקליר בנוצות של אחר.⁴ מקור מחצבתו של קליר אינו ידוע, אבל מהקדמת הספר דנו יש להסיק שהוא הגיע לאשכנז מן המזרח. הוא אינו מגלה שם המקום, אבל מכללא איתמר שכונתו שבא מארץ הקדושה. ואכן, הדיקן לפקולטה לפילוסופיה של האוניברסיטה בפראנקפורט דאדר, בהסכמתו שנתן לקליר, מצביע על ירושלים כמקום שמשם בא.⁵ משם נסע דרך קושטא, ולפי דבריו הסתובב בערי איטליה לקבץ נדבות לעצמו. דבר זה מתאשר מתוך פנקסי הצדקה במנטובה — שם העניקו לו מקופת הצדקה של הקהלה, ואף רשמו מתוך פנקסאותיו את המקומות בהן עבר עד שהגיע למנטובה ואת הסכומים שקיבץ. באיטליה הציג עצמו כשליח לעצמו הבא מצפת.⁶ משם בא לאשכנז, ביקר בכמה קהלות קדושות, ובכל מקום העניקו לו מטובם, עד שהגיע לברלין.⁷ שם מצא את 'אשר אנה ה' לידו' והדפיס ספרו של הרמב"ם בפראנקפורט 1761/תקכ"ב. אי אלה חדשים אח"כ נתקבל כסטודנט לרפואה באוניברסיטה שם. ידוע כי עוד 3 שנים אחרי המסופר, הריהו "עוסק במדיצין" שם.⁸

מן האמור נראה שמשוון קליר היה הרפתקן שלא דייק למדוד הכל באמת המדה הספרותית הנכונה. אולי כל אותם הדפוסים הקדומים לא ראה, אלא הגיד מה שהגיד רק להשביח מקחו?

2. מאיר בניהו, הדפוס העברי בקרימונה, ירושלים, תשל"א, עמ' 14 והלאה.
3. דינסטג רושם הוצאות הראשונות של הספר: א. באסיליאה רפ"ו; ב. ויניציאה ש"י; קרימונה שכו" (לזה ראה בניהו שם עמ' 220).
4. דינסטג רושם (שם) מס. 4 את ההוצאה של קליר, ושם ציין לכל הספרות הנוגעת בגנבה ספרותית זו. הפרוש של רמ"ד הוא.
5. נדפסה מאחורי השער הלטיני. Samson Kalir, Hierosolymitanus etc.
6. שלמה סימונסון, ספונות שנה ו' (ירושלים, תשכ"ב), עמ' של"ד ועמ' שמ"ה—שמ"ו. והג"ל, תולדות היהודים בדוכסות מנטובה, כרך א' ירושלים תשכ"ג עמ' 358 בהערה שם מס' 578: "העתק מפנקסו של שליח בלתי ידוע מצפת, בשם שמעון קליר (בלי תאריך בתיק 1758)". בספונות שם עמ' של"ד הערה 34 כותב "ואולי אינו אלא ההרפתקן שמעון די גילדירן", השערה מעניינת אבל אין צורך בה ואי אפשר לקבלה — שהרי משוון קליר היה, חי וקיים.
7. דברי עצמו בהקדמת הספר.
8. Dr. L. Lewin, Die jüdischen Studenten an der Universität Frankfurt a.d. Oder. in JILG, 15 (Frankfurt a.M., 1923) pp. 74-76. כאמור הספר נדפס ב'1761—ואילו תאריך הרישום שלו לאוניברסיטה הוא מיום 24 במאי, 1762.
9. לוי שם עמ' 76 הערה 1.

ג. ספר בקבלה תחלת חכמה שנדפס על ידי

פלאגיאטור בהסב שם

הרה"ג ר' שמואל ר' חיים ר' ישע'ס זצ"ל רבה של פראנקפורט דמיין נודע כגאון ושר תורת הנגלה¹. זכרו לא יסוף מפי לומדי תורה, בזכות הגהותיו על הש"ס². הוא חיבר גם ספרים אחרים, שנעלמו ברבות הימים, ועד כמה שידוע כולם היו בתורת הנגלה³. אכן היה גברא דמרי' סיעי' ⁴. ידוע שלא היה אף להסכים על ספרים, ובכל זה נדפס מספר די חשוב של אלה שמחברים שונים זכו לקבל מאתו⁵. אחת ההסכמות הכי חשובות, המצביעה על קו חדש בתורתו, היא ההסכמה שהעניק להמקובל ר' אברהם רוויגו זצ"ל על ספרו אשל אברהם⁶. ממנה יוצא שכבר בצעירותו בימי ילדותו, עסק בקבלה, וידע להעריך ערכו של ספר בקבלה.

בהסכמה זו נמצאים גם כן אי אלה פרטים ביבליוגרפיים הראויים לתשומת לב. הוא אינו שבע רצון ממחברי ספרים בקבלה ומהמדפיסים אותם. רובם אינם ברה"כ, ורבים מדפיסים אותם רק כקרדום לחפור בו, או להתגנדר. הוא מוסיף ואומר:

"ושתים רעות עושים כי לא ידעו ולא יבינו אל פעולות השם, גם גורמים להשניא בעיני המון את חכמי התורה שבנגלה, כסבורים העם דמאן דלא ידע האי לאו גברא רבא הוא, ומשליכים אחרי גיום חכמים חרשים, ושומעים לקול מלחשים, אשר בטליתות שאינן שלהם מתלבשים, כאשר בקושטא קא אמינא, בדידי הוה עובדא נהירא, זה חמשים שנה שבידי ספר נחמד כתוב על חכמת הקבלה, נקרא תחלת חכמה, והנה קם מאן דהוא תלמיד חדש שישן אין בו והדפיסו על שמו, והנה גנוב הוא אתו, וזה גרם שכמעט החלטתי לבל תהי ידי עמהם במלאכתן ליתן שום הסכמה..."

הוא מוסיף לומר שלא כן הדבר לגבי הספר הנוכחי אשר הוא שמח ליתן לו הסכמתו. תאריכה של הסכמה זו כ"ב טבת תס"א בהיותו בפראנקפורט דמיין, וכחמשים שנה לפני כן היה צעיר תושב קראקא אשר עקבותיו נודעים שם משנת ת"ז⁷. וכנראה שם או בסביבה ראה לערך שנת ת"י את ספר תחלת חכמה.

נשאלות לפי זה אי אלה שאלות: האם נודע הספר תחלת חכמה, האם נודע שמו של הספר שהוסב לו על ידי הגנב הספרותי הזה, איה ומתי נדפס הספר הגנוב, באיזה שם נדפס, והאם נודע שם מחברו האמתי?

1 תולדותיו נכתבו על ידי רח"ב דמביצער, כלילת יופי יופי ח"ב קמד ע"ב—קנב ע"ב. הרב מרדכי הורוויץ: רבני פראנקפורט, מהדורת י. אונא, מוסד הרב קוק, תשל"ב, עמ' 67—69 ובנספחות שם.

2 הגהות אלו נדפסו וסודרו על ידי בנו הרה"ג ר' ארי' ליב זצ"ל (חתן המהרש"ך ואחרי זמן רבה של מט"ד בארץ הגר. נפטר שם י"ט טבת תצ"ו. ראה י. גרינוואלד, מצבת קודש, ניו-יארק, תשי"ב עמ' 110—114) ונדפסו בש"ס אמשטרדם תע"ד—תע"ו ועוד. ראה ר' נ"ב רבינוביץ, מאמר על הדפסת התלמוד (מהדורת א. מ. הברמן) ירושלים, תשי"ב לפי המפתחות. 3 דמביצר שם. 4 דמביצר קמ"ט ע"א וע"ב.

5 רשימת ההסכמות ראה ל. לוינשטיין, מפתח ההסכמות, ברלין, 1923, עמ' 99—100 (אינו שלם וצריך קצת תיקון).

6 נדפס על שם תלמידו, ר' מרדכי אשכנזי, פיורדא, תע"א. אין זה הספר היחידי של מקובל שעליו הסכים. הוא נתן גם הסכמתו על ספרו של הרה"ח השד"ר ר' אברהם קונקי, אבק סופרים, אמ"ד תק"ד. אבל ההסכמה שם היא על האיש ולא על הספר (...ואע"ג שאיני מכירו מכתובת ספרו מכירו הייתי לשעבר... פפד"מ, כ"ה ניסן תס"ג).

7 דמביצר קמה ע"ב (לפי פנקס הקהל). הרה"ג נפטר בתס"ד זקן ושבע ימים, ואם נתיח שהיה בן שמונים — בשנת ת"א היה כבן כ"ז שנים.

נחמיה אלוני

גלגולי דף בודד מ"פתח דברי" מגניזת קהיר בקמברידג'

בסוף קיץ תשל"ה שהיתי בספריות אירופה, ובייחוד בספריה האוניברסיטאית בקמברידג', כדי לבדוק את אוסף טיילור-שכטר, הסדרה הנוספת, שהוצאה אשתקד מן המרתף. במשך שבועיים ימים נבדקו ומויינו שלוש קופסאות, שכללו שלושה מקצועות שונים מעורבים ומעורבבים יחד אחרי המיון הראשון: מסורה, מילונות ודקדוק. סייע בידי מלומד צעיר, מר סיימון הופקינס, מעוזריו של ד"ר שלמה רייף, הממונה על גניזת קהיר. במיון השני מויינו שלושה המקצועות, ולכל אחת מהן הוקדשה אחת משלוש הקופסאות. בסה"כ מויינו מאתים קטעים לערך, ובכל אחת משלוש הקופסאות הושמו 50–100 קטעים. רק אחרי מיון זה החל המיון בשלבו השלישי והאחרון, ויהי כל קטע וקטע וייחודו בפני עצמו, בתור יחידה מיוחדת, בקפל נייר ובסימון מיוחד לו. לעומתם סולקו לגמרי משלוש הקופסאות הקטעים שנשתרבבו לתוכם במיון הראשון, והם ממקצועות אחרים קרובים להם: פרשנות המקרא, הסטוריה, פולמוס ועוד.

בשעת הזיהוי של קטעי הדקדוק בא לידינו דף אחד כתוב כתיבה קורסיבית ספרדית, ודוגמה של השורש יצר בבנין נפעל כתוב כתיבה מרובעת ספרדית. מיד עלה בדעתי הדמיון לכתב היד "פתח דברי" שברשותי בירושלים, וביקשתי להגיש לי את מהדורת ויניציאה ש"ו. אולם, אין החיבור בספרייה, ולא עלה בידי לזהותו. בשובי לביתי בירושלים בדקתי את כתב היד שברשותי, ועלה בדעתי, כי הדף בגניזת קהיר בקמברידג' הוא מידו של אותו סופר, מטופס אחר של "פתח דברי", כי בטופס שבידי היה הדף בצירוף נטייה לדוגמה משורש נצר. אולם אחרי שבדקתי את הטופס "פתח דברי" שברשותי בדיקה יסודית יותר, בהשוואה למהדורת ויניציאה ש"ו, נתברר לי, כי חסר בו דף זה עצמו, והוא הדף בצירוף הדוגמה של השורש יצר בבנין נפעל, ואיננו כפל הדוגמה של השורש נצר בבנין קל.

הטופס שברשותי היה רכושו של פרופ' נ' פורגיס (פרוסניץ במיהרין 1848—ווירצבורג, 1924), ששהה בלייפציג בשנים 1888—1917, ושימש בה פרופיסור (משנת 1913) ורב הקהילה. אחרי שנסתלק לעולמו נרכשה ספרייתו על ידי בימ"ס האראסוביטש בלייפציג. וזה תיאור כה"י בקטלוג מס' 423 סימן 5275, שהכיל ספריות פינטשובר ופורגיס והופיע בשנת 1931, עמ' 280.

כ"י. המאה 14—15, כתיבה ספרדית מורחית. הגודל שמינית (אוקטאב). 40 דפים. ראשיתו חסירה. נמצאים ארבעה קונטריסים, ובכל קונטריס 10 דפים עד סיומו של החיבור כולו. נוסח כה"י מתאים לנוסח הדפוס הראשון ניאפולי 1492 (אינו ברשותי ואף לא ראיתי בספרייה אחרת). אין בסופו התוספות שנוספו במהדורת ויניציאה ש"ו (1546), והם הדפים קכט—קלא, ובם: —"ענין דגשין", ולאמיתו של דבר ענייני ניקוד שונים וטעמים, תלשא, תרסא, מפיק, מפסיק, דחיק, אתי מרחיק, שני שוואים, קיץ, שווא לפני אחהע"ר, איתן, ואו לפני איתן, סמוך ומוכרת.

הכתב דהוי, אולם את הכול ניתן לקרוא. כ"י ודפוסים הם נדירים מאוד, ועיין ז' באכר: Remarques sur le Petah Debarai, REJ, XXIX (1897), עמ' 292—350. מצורף לטופס דף הערות ורשימות מידו של פרופ' פורגיס, ובו השוואות לכ"י שונים ובייחוד לכה"י שזח"ה שנכתב בשנת 1473. רשימות פורגיס כתובות על דף נדפס מצד אחד, בלשון ההונגרית, ובו התאריך 1919. לידי הגיע הטופס לפני כארבעים שנה, באמצעות בימ"ס עתיקים באמברגר — וואהרמן. מחיר כה"י בקטלוג האראטוביטש 200 מארקים, שהם 50 דולרים — 10 ליש"ט בשנת 1931, ואנוכי רכשתי בסך זה שהיה, על פי הכנסותי באותו זמן, סכום עצום ורב.

נמצאנו למידים, א"כ, כמו שניסחתי במכתבי לד"ר שלמה רייף מיום א' במרחשון תשל"ו (6 באוקטובר 1975):

(א) זהו דף מן החיבור "פתח דברי" (ב) זהו הדף החסר בטופס שברשותי. (ג) הטופס שברשותי הוא מגניזת קהיר, שנרכש ע"י נ' פורגיס. (ד) חסר בטופס שברשותי קונטרס שלם אחד, בן עשרה דפים, ובו חמישית החיבור. כי לפי מהדורת ויניציאה ש"ו חסר המקביל לדפים נד—עו, שהם חמישית בערך של הספר הנדפס דפים קנג—קלב. (ה) הגודל: 15×21 ס"מ; השטח הכתוב: 9×16 ס"מ. הכתב קורסיבי-ספרדי, והנטיות לדוגמה והכתורות הם בכתובה ספרדית מרובעת נהדרת.

בראש הדף הראשון, בשוליים למעלה, רשום: "פתח דברי (כ"י)", באותיות מרובעות, ומסתבר בעיני כי מלים אלה נרשמו על ידי פורגיס. לא נודע לי מיד מי רכש פורגיס את כה"י, ומתי ואיך נתגלגל מן הגניזה בקהיר לבעליו בלייפציג.

ב ש ע ת ה ג ה ה : אחרי שקבלתי את תצלומי הדף בקמברידג', נוכחתי לדעת כי חסר דף נוסף, ונוצרת שאלה: בכה"י שברשותי ארבעים דפים, ופורגס קבע כי הם ארבעה קונטרסים ובכל קונטרס עשרה דפים, ונמצא כי שני הדפים אינם חלק מארבעת הקונטרסים, וע"כ הענין כולו צ"ע.

ספרים שנתקבלו במערכת

פרושי התורה לר' יהודה החסיד יו"ל בפעם הראשונה עפ"י כ"י קמברידז' ומוסקבה ועפ"י כ"י נוספים וספרים שנדפסו, עם מראי מקומות והערות, ע"י יצחק שמשון לנגה. ירושלים, דפוס דף-חן, תשל"ה. י"ג, 216 עמ'.

שו"ת הרי"ף [חלק א': עד סי' קכ"ה], יו"ל מתוך כ"י שבספריה הממלכתית בקופנהגן... מועתקות, מוגהות ומתורגמות, בתוספת ציונים, הערות וברורי העניינות, מאת דוד צבי... רוטשטיין. ניו-יורק תשל"ה. י"ד, 274 עמ'.

סייעתא דשמיא על מסכת סוכה, והוא ביאור רחב... בגמ' ופירש"י ותוס', והן בחידושי שאר רבותינו הראשונים... וגם מכמה כ"י הראשונים... ובסופו... תוספות רבינו פרץ מכת"י. חברתי... שמע"י גרינבוים. ירושלים, תשל"ב.

תקופת הסבוראים וספרותה בבבל ובא", משנת... 500—689. מאת יעקב אליהו אפרתי. הוצאת אגודת בני-אשר, פ"ת, תשל"ג. כ"ג, של"ג עמ'.

שרידים מחידושי הריטב"א על מסכת ביצה, מגניזת קהיר שבלנינגרד, עם מבוא והערות מאת אלעזר הורביץ. ניו-יורק, הדרום, מ"ב, תשל"ו.

דינא דמלכותא דינא, מאת שמואל שילה. ירושלים, האוניברסיטה העברית, הפקולטה למשפטים, המכון לחקר המשפט העברי, פרסום מס' 5. י"ב, 511 עמ'.

משפט והלכה, מבחר תשובות. לוקטו, נערכו ופורשו בידי יעקב בוק, עם מבוא כללי, תמציות והקדמות ביוגרפיות, בליווי מפתחות ומראי-מקומות. חלק ב': תקופת רבי יוסף קארו. תל-אביב, הוצאת יבנה, תשל"ה. י, 227 עמ'.